

Ф. Г. ТУРЧЕНКО
П. П. ПАНЧЕНКО
С. М. ТИМЧЕНКО

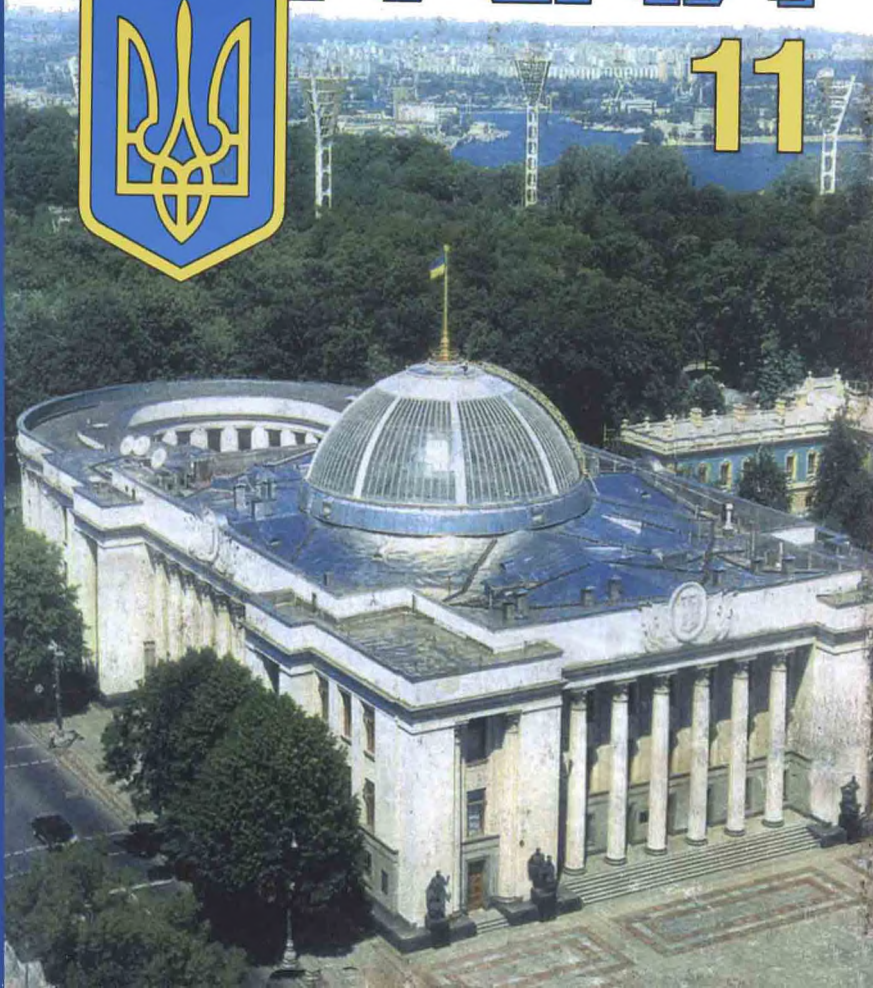
НОВІТНЯ ІСТОРІЯ

ЧАСТИНА
ДРУГА
1939 – 2001

УКРАЇНИ

11

Ф. Г. ТУРЧЕНКО
П. П. ПАНЧЕНКО
С. М. ТИМЧЕНКО

НОВІТНЯ

ІСТОРІЯ

ЧАСТИНА
ДРУГА
1939 – 2001

УКРАЇНИ

11 клас

*Допущено
Міністерством
освіти і науки України
як підручник
для учнів 11 класу
загальноосвітніх
навчальних закладів*

*Видання четверте,
доопрацьоване й
доповнене*

Київ
«Генеза»
2001

ШАНОВНІ ДРУЗІ!

Перед вами підручник з історії України, з яким ви будете працювати в 11 класі. Хронологічно підручник охоплює події в Україні від початку Другої світової війни до 2001 р. На початку цього періоду наша країна пройшла через небачені раніше військові випробування 1939–1945 рр., але не була зламана, деморалізована. Переживши третій радянський голодомор 1946–1947 рр., в надзвичайно складних умовах бездержавності й тоталітарного сталінського режиму вона за короткий час відбудувала свою економіку і добилася подальшого її розвитку. З 1953 р. почалася де-сталінізація, перервана у 1964 р., так і не виправдавши надій і очікувань українського народу. У 1965 р. Українська РСР разом з іншими республіками СРСР вступила в етап гострої кризи радянської системи – «застою», що закінчився у 1985 р. низкою реформ, покликаних пристосувати радянський лад до потреб часу. Ці реформи – «перебудова» – закінчилися провалом. У серпні 1991 р. силами прибічників тоталітарного режиму була здійснена спроба реакційного повороту, що зазнала краху. Результатом цих подій став розвал однієї з найбільших імперій світу – Радянського Союзу. Здійснилася віковична мрія українського народу – Україна стала незалежною.

Таким чином, у випускному класі ви будете вивчати особливу історію. Це історія не лише тих поколінь, що відійшли у Вічність. Це історія живих людей – ваших дідусів і бабусь, ваших батьків. Нарешті, це ваша власна історія. Вступаючи в самостійне життя, ви перетворюєтеся на живих учасників історичного процесу. Аби бути свідомим свого місця й своєї ролі у суспільному житті, вкрай необхідно знати історію останніх десятиліть. Наше сьогодні виростає з учорашнього дня, а наше завтра буде ґрунтуватися на нашому сьогодні.

Історія України триває, і творити її вам!

Автори

ТЕМА 1 УКРАЇНА ПІД ЧАС ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ (1939–1945)

У вересні 1939 р. Україна вступила у Другу світову війну. Зазнавши величезних втрат у цій війні, український народ зробив гідний внесок у перемогу Об'єднаних Націй над агресором.

§ 1. РАДЯНСЬКО-НІМЕЦЬКІ ДОГОВОРИ 1939 РОКУ І ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ

Згадайте:

1. Яким був статус західноукраїнських земель напередодні 1939 р.? 2. Чи були у західноукраїнського населення підстави для незадоволення своїм становищем? 3. Які політичні партії діяли на західноукраїнських землях у 1921–1939 рр.?

Радянсько-німецький пакт про ненапад і початок Другої світової війни

Початку Другої світової війни передувало укладення 23 серпня 1939 р. радянсько-німецького пакту про ненапад, розрахованого на десять років. Додатково до цього договору було підписано таємний протокол, яким «розмежувалися сфери інтересів» сторін.

Це «розмежування» разом із підписаним у вересні 1939 р. «Договором про дружбу та державний кордон» означало згоду уряду Німеччини на приєднання до Радянського Союзу польської частини Західної України, Західної Білорусії, Литви, Латвії і Естонії. Зі свого боку, Німеччина дістала повну свободу дій в Європі, забезпечила собі постачання з Радянського Союзу військово-стратегічних матеріалів і продовольства.

Таємна угода між Німеччиною і Радянським Союзом проілюструвала

Карта поділу Польщі з підписами Й. Сталіна й І. Ріббентропа

імперську суть обох держав, цинічне ігнорування їхнім керівництвом загальноприйнятих у цивілізованому світі принципів міжнародних відносин.

Радянсько-німецький договір розв'язав А. Гітлеру руки для агресії в Європі. 1 вересня 1939 р. нацистські війська вторглися в межі Польщі. Англія і Франція, зв'язані з Польщею союзними договорами, оголосили Німеччині війну.

Ці події поклали початок Другій світовій війні.

Включення Західної України до складу СРСР – Польське командування не змогло організувати ефективної відсічі загарбникам. Незважаючи на впертий опір деяких частин польської армії, фронт швидко відкочувався на схід. Певні надії в умовах назріваючої катастрофи покладалися на західноукраїнські й західнобілоруські землі. Спираючись на їхні матеріальні й людські ресурси, польський уряд сподівався продовжити боротьбу з агресором.

Але 17 вересня ці надії розвіялися: за погодженням із німецьким керівництвом польсько-радянський кордон перейшла Червона армія. Це означало фактичний вступ Радянського Союзу в Другу світову війну і пов'язаний з нею поділ світу. У Галичині та на Волині наступали війська Українського фронту (війська Київського Особливого військового округу) під командуванням С. Тимошенка, в Західній Білорусії – війська Білоруського фронту (війська Білоруського Особливого військового округу) під командуванням М. Ковальова. Перевага радянських частин була величезною. Через добу, вночі 18 вересня, польський уряд і головне командування армії переїхали до Румунії, наказавши фронтовим командирам, не «вступаючи з більшовиками в бій», відводити війська до румунського кордону. 22 вересня радянські частини ввійшли у Львів, а через деякий час уся територія, поділена за таємною радянсько-німецькою угодою, опинилася під контролем Червоної армії. До рук чекістів потрапило багато полонених польських військовослужбовців. Серед них були українці, які служили в польській армії з 1 вересня 1939 р. Доля багатьох із них склалася трагічно. У квітні – травні 1940 р. у Катинському лісі під Смоленськом, а ще раніше – під Харковом та в інших місцях було розстріляно понад 15 тисяч польських офіцерів – від молодших командирів до генералів.

Західноукраїнське населення з надією на краще зустрічало Червону армію. Цьому сприяла, зокрема, та обставина, що радянська офіційна пропаганда пояснювала перехід польсько-радянського кордону прагненням запобігти окупації краю нацистами. До того ж поляки, відступаючи під тиском німецьких і радянських військ, часто зривали свою злість на цивільному українському населенні, не зупиняючись перед убивствами

Депутати Народних зборів Західної України у Києві. 1939 р.

мирних жителів. Звичайним явищем було знищення охороною польських тюрем в'язнів-українців.

В умовах, коли населення нічого не знало про таємні угоди між СРСР і Німеччиною, радянська пропаганда мала певний психологічний ефект. Слід зауважити також, що західні українці споконвічно прагнули до єднання зі своїми східноукраїнськими братами. Значну роль у формуванні образу радянського солдата як визволителя відіграло й тривале польсько-українське протистояння на західноукраїнських землях.

Що ж до польського населення Галичини та Волині, то воно вороже зустріло прихід Червоної армії, розцінивши його як «удар у спину». Воно було переконане, що на той час можливості боротьби польської держави з нацистами ще не були вичерпані.

Для узаконення радянського режиму у Львові 22 жовтня під пильним контролем нових властей було проведено вибори до Народних зборів. Хоча формально вибори відбувалися на засадах загального прямого виборчого права, вони провадилися за офіційним безальтернативним списком кандидатів. Наприкінці жовтня Народні збори прийняли Декларацію про возз'єднання Західної України з Радянською Україною в складі СРСР. У листопаді відбулися сесії Верховної Ради СРСР і Української РСР, які ухвалили закони про включення Західної України до складу СРСР і возз'єднання її з Українською РСР.

Включення до складу СРСР Північної Буковини й придунайських українських земель

У червні 1940 р. уряд СРСР зажадав від Румунії очищення від її військ Бессарабії, а також тієї частини Північної Буковини, де проживало переважно українське населення. Не маючи підтримки від Німеччини, уряд Румунії віддав своїм військам наказ залишити вказані в ультиматумі території. Там була

встановлена радянська влада. Північна Буковина і придунайські українські землі ввійшли до складу УРСР. Законодавче закріплення нових територій у складі Радянського Союзу відбулося шляхом створення нової союзної республіки – Молдавської РСР і поділу території Бессарабії між Молдавською та Українською РСР. До складу Молдавії увійшла також частина українських історичних земель Придністров'я, де ще в 1924 р. у складі УСРР була утворена Молдавська Автономна Радянська Соціалістична Республіка.

Радянізація західних областей України

Включивши західноукраїнські землі до складу СРСР, сталінське керівництво розгорнуло політику їх радянізації. Була ліквідована стара система управління і впроваджувалася нова, радянська. Поляків-чиновників заступили новоприбулі службовці. Це були відряджені з України працівники партійного, державного чи господарського апарату, здебільшого малоосвічені, малокваліфіковані виконавці, які часто-густо не знали української мови, звичаїв місцевого населення. До участі в керівних органах допускалися й поодинокі члени Компартії Західної України.

Деякі заходи нових властей дістали у краї схвалення. Національна інтелігенція вітала розширення мережі українських шкіл, українізацію вищої освіти. Львівський університет ім. Яна Казимира було перейменовано на ім. Івана Франка. Львівський оперний театр був українізований і перейменований в Театр опери і балету ім. Івана Франка. Відкривалися нові українські газети.

Вводилося безплатне медичне обслуговування. Це особливо імпонувало сільському населенню, яке здебільшого взагалі не знало, що таке стаціонарна медична допомога. Симпатії до нової влади збереглися навіть попри її наміри здійснити докорінну ломку старих, заснованих на приватній власності, економічних структур. Річ у тому, що спершу перетворення в економіці мало торкалися інтересів українського населення, бо промисловість, торгівля і велике землеволодіння перебували в основному в руках поляків чи євреїв. Однак після націоналізації близько 2 тис. промислових підприємств, переважна кількість яких були середніми і дрібними, різко знизилась їхня ефективність, що негативно позначилося на становищі більшості населення. Подібні процеси відбувались і на селі. Поміщиків і

заможних селян позбавляли землі, реманенту, худоби. Попервах було оголошено, що все це перейде найбіднішим селянам – переважно українцям, проте з часом у краї розгорнулася примусова колективізація, яка позбавляла селян не лише виділеного радянською владою, а й нажитого батьками та дідами.

Нові власті принесли в Західну Україну жорстокий політичний терор. Органами НКВС були розгромлені всі політичні партії і громадські об'єднання, у тому числі особливо шановані населенням «Просвіти». Їхніх керівників та значну кількість членів оголосили «ворогами народу» й ув'язнили. Арешту підлягали власники фабрик і заводів, адвокатських контор, банків, кооперативних об'єднань, чиновники, священники, відставні офіцери, крупні, а часто й середні землевласники й усі ті, кого режим вважав «куркулями». Серед заарештованих було багато студентів, учнів-старшокласників, учителів, представників інших категорій місцевої інтелігенції. Без пред'явлення звинувачень, без слідства й суду їх тримали у переповнених в'язницях, а потім вагонами для худоби разом із членами сімей переправляли до східних районів СРСР.

Інкони розправам надавали видимість законності. Робилося це переважно для того, щоб залякати населення, зламати його опір. Наприклад, у січні 1941 р. у Львові НКВС організував гучний процес над 59 членами ОУН. Підсудними на цьому процесі були в основному студенти та учні, наймолодша серед яких – 15-літня дівчина. Лише один із підсудних не витримав тортур і дав свідчення проти товаришів. Після триденного процесу 42 особи, у тому числі 11 дівчат, були засуджені до смертної кари, інші – до десятилітнього ув'язнення.

Документи свідчать про величезні масштаби репресій: у Західній Україні в 1939–1941 рр. було ув'язнено понад 10 % населення краю. Найчастіше жертвами розправ ставали поляки, але подібна доля спіткала й сотні тисяч українців.

Об'єднання всіх українських земель у складі УРСР мало, без сумніву, велике позитивне значення. Вперше за кілька століть своєї історії українці опинилися в межах однієї держави. Але принесений на багнетях Червоної армії репресивний режим остаточно переконав західноукраїнське населення в тому, що його майбутнє не в інтеграції в Радянський Союз, а у творенні незалежної соборної української держави.

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ _____

1. Яку долю було визначено Україні радянсько-німецьким договором 1939 р.?
2. Покажіть на карті територіальні зміни в Україні напередодні Другої світової війни. Поясніть, чому і як вони відбувалися.

3. Що вам відомо про трагедію польських офіцерів під Катинню навесні 1940 р.?
4. У чому ви вбачаєте суть економічних та соціальних перетворень у Західній Україні? Про що свідчать методи, якими радянська влада їх здійснювала?
5. Які категорії населення і чому стали жертвами репресій?
6. Чим, на ваш погляд, викликана репресивна політика СРСР у Західній Україні?
7. Які зміни в кордонах УРСР відбулися в результаті включення до складу СРСР Північної Буковини і придунайських українських земель?

ДОКУМЕНТИ

1. Витяг з «Таємного додаткового протоколу» до договору про ненапад між Німеччиною і Радянським Союзом.

23 серпня 1939 р.

1. В случае территориально-политического переустройства областей, входящих в состав Прибалтийских государств (Финляндия, Эстония, Латвия, Литва), северная граница Литвы одновременно является границей сфер интересов Германии и СССР. [...]
2. В случае территориально-политического переустройства областей, входящих в состав Польского государства, граница интересов Германии и СССР будет приблизительно проходить по линии рек Нарвы, Вислы и Сяна...
3. Касательно юго-востока Европы с советской стороны подчеркивается интерес СССР к Бессарабии. С германской стороны заявляется о ее полной политической незаинтересованности в этих областях...
4. Этот протокол будет сохраняться обеими сторонами в строгом секрете.

По уполномочию правительства СССР В. Молотов

За правительство Германии И. Риббентроп.

Международная жизнь. – 1989. – № 9. – С. 91 – 92.

2. Згадка українського композитора і бандуриста Гр. Китасого про виступ Державної капели бандуристів УРСР у м. Тернополі 20 вересня 1939 р.

Піднялася завіса... При повному світлі капела у складі 36 осіб виглядала імпазантно. Але в залі – мертва тиша... На вигук керівника капели Бермана: «Здрастуйте, товариші!» – ніхто не відповів... Показуючи рукою на капелу, Берман продовжував: «Товариші! Немає іншої країни в світі, яка б так дбала про розвиток національної культури й рідної мови, як дбають про це уряд СРСР й тов. Сталін». Ми звикли до того, що при кожній згадці імені Сталіна зала в якийсь спосіб завжди реагувала, а тут – ні телень! Берман, закінчуючи свою промову, викрикнув тричі «ура»... Публіка й на цей раз залишилася німою...

Почався концерт. Програма була складена з українських народних пісень і окремих творів на слова Тараса Шевченка і Івана Франка. Замість пісні про Сталіна (якою досі ми завжди розпочинали свої концерти) ми почали концерт піснею «Думи мої, думи мої»... Генген десь здалека доноситься звук бандур, прорізується щораз

сильніше мелодія, вже чути хор і ось уже вся капела карбує на мелодії слова Шевченка – «В Україну ідіть, діти, в нашу Україну!» ...Тридцять шість бандуристів, з підібраними голосами, ідеально засамбльованих, закінчували першу річ своєї програми. І ще не встигли згаснути звуки бандур, як раптом гучні, захоплені оплески сколихнули повітря залу.

Український Прометей (Детройт). – 1954. – 4 березня.

ЗАПИТАННЯ ДО ДОКУМЕНТІВ

Документ № 1.

Яким передбачався поділ сфер впливу в Східній Європі згідно з таємним протоколом радянсько-німецького договору?

Документ № 2.

Використовуючи фрагмент із мемуарів Гр. Китастого, охарактеризуйте ставлення публіки:

а) до СРСР і його керівника Й. Сталіна;

б) до України, її культури, Т. Шевченка. Наскільки настрої в залі відбивали настрої населення Західної України?

§ 2. ОКУПАЦІЯ УКРАЇНИ ВІЙСЬКАМИ НІМЕЧЧИНИ ТА ЇЇ СОЮЗНИКІВ

Згадайте:

1. Яким був зміст радянсько-німецького пакту про ненапад і таємного додаткового протоколу до нього? 2. Як змінилися кордони СРСР у 1939–1940 рр.?

Напад фашистської Німеччини на СРСР

22 червня 1941 р. гітлерівська Німеччина напала на Радянський Союз.

Початок війни був для СРСР украй несприятливий. Вже першого дня на радянських аеродромах було знищено понад 1200 бойових літаків. Війська втратили прикриття з повітря. Противник бомбардував мости, залізничні вузли, знищував склади боєприпасів, пального і продовольства, які, відповідно до намірів «воювати на чужій території», були зосереджені в прикордонній смузі. Німецькі війська забезпечили собі значну перевагу.

Тиждень, з 23 по 29 червня, в районі Лвцьк–Броди–Рівне–Дубно тривала найбільша танкова битва початкового періоду війни, в якій з обох сторін брали участь близько 2 тис. бойових машин. Радянські танкісти зазнали в ній величезних втрат.

Спроба зупинити противника на старому державному кордоні не вдалася. Німецько-фашистські війська прорвали оборону Південно-Західного фронту і 11 липня підійшли до річки Ірпінь, за 15 км від Києва.

Перебуваючи у винятково складних умовах, радянські солдати й офіцери чинили запеклий опір загарбникам.

Але в хаосі початкового етапу війни бійці Червоної армії не мали змоги виконати свого військового обов'язку. Не вистачало навіть гвинтівок. Було чимало випадків, коли деморалізовані командири великих з'єднань втрачали контроль над подіями і навіть кидали війська напризволяще. Все це призвело до величезних втрат. До середини липня Південно-Західний фронт втратив 2648 танків з 4200. В авіаційних частинах до 11 липня залишалося всього 249 літаків.

Ось як описує типову фронтову картину перших днів війни її учасник Г. Лобас: «Притиснули нас вогнем у лісі й пішли на повний зріст. Ми лежимо. А стріляти боялися, та й гвинтівки були не у всіх. Відбиватися й гадки не було. Ми побачили, що прийшла сила, проти якої з трьохлінійкою та саперною лопатою не попреш. Заходять до лісу, як до себе додому. Гукають: «Рус швайн!»... і стусанами піднімають наших солдатів. Їхні гвинтівки тут же об дерево розбивають... Вишикували полонених у колону – попереду танкетка – і пішки погналі до станції. Хто падав – поранений, знесилений чи просто спіткнувся – підвестися вже не давали. Стріляли або давили танкеткою».

У листопаді 1941 р. в нацистському полоні опинилося 3,6 млн солдатів і офіцерів Червоної армії, третину яких – 1,3 млн чол. – становили українці.

Причини невдач Червоної армії Воєнно-політичне керівництво країни, очолюване Й. Сталіним, своєю антинародною внутрішньою і авантюрною зовнішньою політикою поставило СРСР на межу катастрофи. Крайні військові кадри Червоної армії були репресовані, про що добре знало німецьке командування. В армії не заохочувалась ініціатива командирів, а це породжувало схильність до шаблонів, застарілих схем. Бойова підготовка у військах була дуже низька.

Якістю радянська військова техніка та озброєння поступалися німецьким, хоча кількісно їх переважали. Переозброєння відбувалося повільно. Сталін не вірив фактам, котрі свідчили про підготовку Німеччини до вторгнення. Коли ж стало ясно, що війна неминуха, з'явилася директива про приведення військ до бойової готовності. Але у військах цей наказ одержали тоді, коли війна вже почалася.

У розташуванні військ усередині округів було багато недоліків та помилок, скориставшись якими німці у перші дні війни здійснили глибокі прориви й оточили великі радянські з'єднання. Суттєвим прорахунком був демонтаж інженерних оборонних споруд на радянсько-польському кордоні, котрі з вересня 1939 р. опинилися в тилу Червоної армії.

Сталінське керівництво фактично дезорієнтувало населення країни й армію, переконуючи їх, що у майбутній війні ра-

дянські війська вестимуть воєнні дії «на ворожій території», «малою кров'ю» і перетворять її на громадянську – «війну світового пролетаріату зі світовою буржуазією».

Режим воєнного стану Прагнучи утримати країну під контролем, сталінське керівництво запровадило в ряді районів СРСР воєнний стан, відповідно до якого військові власті дістали надзвичайні повноваження. Практично всі справи, зокрема й ті, що не стосувалися питань оборони, громадського порядку і державної безпеки, передавалися до воєнних трибуналів. Порядок у тилу власті прагнули зберегти насамперед за допомогою сили і жорстокого терору в дусі тоталітарного режиму.

З першого ж дня війни в районах, які, ймовірно, могли стати ареною воєнних дій, почалися масові арешти «сумнівних» і «підозрілих» осіб, котрих свого часу репресували і вони відбули покарання, а також тих, на кого органи держбезпеки мали «компромат», часто – анонімний донос. Списки цих осіб були готові ще до війни. Військові трибунали нашвидкуруч фабрикували звинувачення й ухвалювали вироки, переважно смертні.

Жертвами розправ стали і в'язні, заарештовані в довоєнні роки. У перші тижні війни таким чином було знищено від 15 до 40 тисяч безпідставно ув'язнених громадян. Водночас на волю випустили багатьох кримінальних злочинців, з яких потім окупанти рекрутували собі поплічників.

Мобілізаційні заходи 1941 р. З початком вторгнення нацистських військ керівництво СРСР закликала населення до всенародного опору загарбникам. Ця війна була для більшості радянських людей Великою Вітчизняною війною, тобто справедливою, визвольною. Відповідно до директив створеного 30 червня 1941 р. Державного комітету оборони (ДКО), який перебрав на себе всю повноту влади в Радянському Союзі, йшла мобілізація засобів і ресурсів в Україні. Протягом перших трьох місяців війни з областей України до армії і флоту було мобілізовано 2 млн чоловік. Понад 2 млн чол. працювало на будівництві оборонних споруд. З числа добровольців формувалися загони народного ополчення та винищувальні батальйони. Одночасно здійснювалася перебудова народного господарства на воєнний лад.

Був збільшений робочий день, скасовувалися чергові й додаткові відпустки, вводилися обов'язкові понаднормові роботи. На виробництво озброєння, боеприпасів, військового обладнання переводилися машинобудівні заводи України.

Вимагаючи від населення надзвичайних зусиль, сталінське керівництво разом з тим деякий час замовчувало інформацію про справжнє становище на фронтах. І лише тоді, коли правду приховувати вже було неможливо, в зведеннях Радінформбю-

ро з'явилися короткі повідомлення про обстановку в зоні бойових дій, роботу радянського тилу, окупаційний режим на захоплених противником територіях, міжнародні події.

Евакуація Уже з перших днів війни стало зрозуміло, що частина території СРСР буде окупована. Постало питання евакуації розташованих на цій території заводів, фабрик, радгоспів, колгоспів, наукових й культурно-освітніх закладів, державних установ, людей. Раду з евакуації, організовану ЦК ВКП(б) і Раднаркомом СРСР, очолив перший секретар ВЦРПС М. Шверник. В Україні евакуацією керувала комісія на чолі із заступником голови РНК УРСР Д. Жилою. На схід виїхало понад 3,8 млн робітників, селян і службовців. На нових місцях вони включалися в роботу на оборонних підприємствах, у сільському господарстві, в установах.

До східних областей РРФСР, середньоазіатських республік було евакуйовано понад 550 підприємств, майно багатьох колгоспів, радгоспів, МТС, установ. Те, що не можна було вивезти, підлягало знищенню. Було виведено з ладу й зруйновано тисячі промислових об'єктів, електростанцій, шахт, мостів, продовольчих складів, запасів промислових товарів, адміністративних споруд, житлових будинків і навіть пам'яток. Знищувалося навіть те, що було вкрай необхідне для виживання населення на окупованій території. Але хибна воєнна доктрина, відсутність завчасно складених планів евакуації внесли, особливо в перші тижні війни, дезорганізацію в евакуаційні процеси. Тож до рук противника потрапили великі матеріальні цінності й об'єкти стратегічного характеру.

Оборонні бої в Україні літа-осені 1941 р. 7 липня розпочалась оборона столиці України Києва, яка тривала 72 дні. До військ Південно-Західного фронту, що обороняли Київ, улилося 200 тис. жителів столиці, ще 900 тис. добровольців поповнили народне ополчення і винищувальні батальйони. 160 тис. чоловік працювали на будівництві оборонних споруд.

Під тиском переважаючих сил ворога радянські війська залишили 16 липня Київинів. Але під Одесою, де спільно з німецькими вели наступ війська 4-ї румунської армії, окупанти були зупинені. Це велике місто, важливий промисловий центр і порт, захищала Окрема Приморська армія, підтримувана Чорноморським флотом. Оборона Одеси розпочалась 16 липня і тривала 73 дні.

На правому фланзі Південного фронту противник прорвав оборону радянських військ і оточив ослаблені частини 6-ї та 12-ї армій у районі Умані. Війська зазнали тяжких втрат. Нацисти прорвалися до Дніпра. 18 серпня радянські війська, висадивши

М. Кирпонос – командувач
Південно-Західного
фронту 1941 р.

чері 17 вересня Ставка дозволила відступати. 19 вересня гітлерівці зайняли Київ. Війська фронту розбилися на численні загони й групи, кожна з яких самостійно виривалася з оточення. Тисячі солдатів та командирів загинули, переважна більшість особового складу фронту – понад 665 тис. – потрапили до німецького полону. Доля фронту спіткала і його командування. Штабна колона була оточена фашистськими військами біля урочища Шумейки на Полтавщині. В бою загинули командувач Південно-Західним фронтом генерал-полковник М. Кирпонос, член Військової ради М. Бурмистенко, начальник штабу фронту генерал В. Тупіков. Трагедія Південно-Західного фронту була однією з найбільших невдач Червоної армії у 1941 р.

Невдовзі після цього була залишена Одеса, потім радянські війська були розбиті в Криму, але зуміли закріпитися в Севастополі, героїчна оборона якого тривала 250 днів.

Таким чином, протягом літа-осені 1941 р. німецькі війська та їхні союзники захопили всю Правобережну і більшу частину Лівобережної України та Крим. Неокупованими в Україні залишилися лише східні райони Харківської області, частина Донбасу, а також невеликий клаптик кримської землі з Севастополем.

Невдалі спроби радянського контрнаступу в Україні

В грудні 1941 р. радянські війська провели успішну наступальну операцію під Москвою. Передбачалося, що наступ під Москвою перетвориться у загальний наступ Червоної армії

на всіх фронтах. Але події засвідчили нереальність і безпідставність цих планів. Зірвалася перш за все операція по звільненню Криму. Радянські війська здійснили в умовах штормової погоди й панування в повітрі ворожої авіації 25 грудня 1941 р.

2 січня 1942 р. Керченсько-Феодосійську десантну операцію та очистили від противника Керченський півострів, але були зупинені на Ак-Монайських позиціях.

Червона армія не досягла поставлених цілей і на інших стратегічних напрямках. Гітлерівському керівництву до весни 1942 р. вдалося не лише компенсувати втрати, а й збільшити загальну чисельність військ на Східному фронті. Тим часом можливості й ресурси радянських військ унаслідок зимового наступу були вичерпані, а резерви ще не підготовлені.

У такому ослабленому складі радянське командування готувало наступ під Харковом, який розпочався 12 травня 1942 р. Наступ закінчився повним провалом. Радянські війська були оточені. Бої тривали до 29 травня. Лише невеликим групам з боями пощастило вийти з оточення. В полон потрапило 240 тис. солдатів і командирів.

У травні 1942 р. радянські війська зазнали поразки і на Керченському півострові. Втрати Червоної армії становили 200 тис. чол. Гітлерівці захопили майже всю бойову техніку і важке озброєння радянських військ, запаси продовольства, спорядження.

Події на Керченському півострові визначили долю Севастополя. На початку липня 1942 р. після героїчної 250-денної оборони місто захопили німецькі війська. Саме в цей час О. Довженко залишив у своєму щоденнику сповнений розпачу запис: «Вся фальш, вся тупість, все безпардонне і безтямне ледарство. увесь наш псевдодемократизм, перемішаний із сатрапством — усе вилізає боком і несе нас, як перекотиполе, степами, пустелями. І над усім цим — «Ми переможемо!»

Поразки в Україні різко змінили воєнно-стратегічну обстановку на радянсько-німецькому фронті. Ініціатива знову перейшла до рук противника. Зосередивши 90 дивізій на півдні, ворог забезпечив собі вирішальну перевагу над військами Брянського, Південно-Західного й Південного фронтів. Наприкінці червня розпочався наступ нацистів проти Брянського фронту. 22 серпня 1942 р. радянські війська залишили місто Свердловськ Ворошиловградської області, після чого вся Україна опинилася під окупацією. Війська Німеччини і з'єднання її сателітів повели наступ на Сталінград і Кавказ. Тринадцять місяців замість планованих кількох тижнів витратив вермахт для захоплення України.

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ

1. Назвіть найважливіші оборонні бої Червоної армії в 1941 р. Чим пояснюються її невдачі на початку війни?
2. Про що свідчать оборонні заходи радянського керівництва і які прорахунки були допущені при перебудові життя держави на воєнний лад?
3. Підготуйте і зробіть доповідь про героїчну оборону Києва, Одеси, Севастополя. Використайте по змозі додатковий матеріал.
4. Як, на ваш погляд, трагічні події в Україні 1942 р. змінили загальну воєнно-стратегічну обстановку на радянсько-німецькому фронті?
5. Чому провалився план «Барбаросса»?
6. Охарактеризуйте режим воєнного стану, введений радянським керівництвом.
7. Яким був розмах мобілізаційних заходів в Україні?
8. Як відбувалася в 1941 р. евакуація і якою була її ефективність?

ДОКУМЕНТИ

1. Витяг з плану «Барбаросса»

18. 12. 1940 Ставка фюрера

Цілком таємно

Німецькі збройні сили повинні бути готові розбити Радянську Росію в ході короточасної кампанії ще до того, як буде закінчена війна проти Англії...

Головні сили радянських сухопутних військ, що знаходяться в Західній Росії, повинні бути знищені в сміливих операціях внаслідок глибокого, швидкого просування танкових груп.

Кінцевою метою операції є створення загороджувального бар'єра проти азійської Росії по загальній лінії Волга–Архангельськ.

Театр військових дій розділяється Прип'ятськими болотами на південну й північну частину. Напрямок головного удару повинен бути підготовлений північніше Прип'ятських боліт...

Групі армій, що діє південніше Прип'ятських боліт, належить з допомогою концентрованих ударів, тримаючи головні сили на флангах, знищити російські війська, що перебувають на Україні, ще до виходу останніх до Дніпра.

З цією метою головний удар завдається з району Любліна в загальному напрямку на Київ. Одночасно війська, що перебувають у Румунії, форсують р. Прут у нижній течії і здійснюють глибоке охоплення противника. На долю румунської армії випадає сковувати російські сили...

Адольф Гітлер. Лето 1941. Украина. Документы и материалы. Хроника событий. – К.: Украина, 1991. – С. 68–71.

2. Директива командування Південно-Західного фронту командувачу військ Київського Особливого військового округу і командирам Південно-Західного фронту

29 червня 1941 р.

Передаю постановление ЦК ВКП(б) и СНК СССР от 27 июня 1941 года о порядке вывоза и размещения людских контингентов и ценного имущества: Центральный Комитет ВКП(б) и Совет Народных Комиссаров Союза ССР постановляют:

1. Объекты и время эвакуации как населения, так и материальных ценностей устанавливаются Советом по эвакуации или военными советами фронтов, которым предоставить право, в силу сложившейся обстановки, устанавливать самостоятельно порядок и время эвакуации.

2. В первую очередь эвакуации подлежат:

а) важнейшие промышленные ценности (оборудование, важнейшие станки и машины), ценные сырьевые ресурсы и продовольствие (цветные металлы, горючее, хлеб) и другие ценности, имеющие государственное значение;

б) квалифицированные рабочие, инженеры и служащие вместе с эвакуированными с фронта предприятиями, население, в первую очередь молодежь, годное для военной службы, ответственные советские, партийные работники. Все ценное имущество, сырьевые и продовольственные запасы, хлеба на корню, которые при невозможности вывоза и оставления на месте могут быть использованы противником, в целях предотвращения этого использования распоряжением военных советов фронтов должны быть немедленно приведены в полную негодность, т. е. должны быть разрушены, уничтожены и сожжены.

Советская Украина в годы Великой Отечественной войны. 1941 – 1945 гг. – К.: Наукова думка, 1980. – Т. 1. – С. 267.

3. Про захист Правобережжя Дніпра. Телеграма Державного комітету оборони

11 липня 1941 р.

Київ

т. Хрущеву

Получены достоверные сведения, что вы все, от командующего Юго-Западным фронтом до членов Военного совета, настроены панически и намерены произвести отвод войск на правый берег Днепра.

Предупреждаю вас, что если вы сделаете хоть один шаг в сторону отвода войск на правый берег Днепра, не будете до последней возможности защищать районы УРОВ на правом берегу Днепра, вас всех постигнет жестокая кара как трусов и дезертиров. Председатель Государственного Комитета Оборони И. Сталин.

Известия ЦК КПСС. – 1990. – № 7. – С. 209.

ЗАПИТАННЯ ДО ДОКУМЕНТІВ

Документ № 1.

Які стратегічні наміри щодо України знайшли відбиток у плані «Барбаросса»?

Документ № 2.

Яких заходів щодо організації евакуації треба було вжити згідно з директивою командування Південно-Західного фронту?

Документ № 3.

Наскільки виправданим був зміст і тон телеграми Голови ДКО?

§ 3. ОКУПАЦІЙНИЙ РЕЖИМ В УКРАЇНІ

Згадайте:

1. У чому полягав режим воєнного часу в прифронтових районах України в 1941 р.? 2. Яким був розмах евакуаційних заходів в Україні під час відступу радянських військ? 3. Коли Україна була повністю окупована нацистськими військами? —

Розчленування України Захопивши Україну, окупанти перш за все знищили її цілісність. Вони поділили українські землі на чотири частини, підпорядкувавши їх різним державам і різним адміністративним органам.

Чернівецьку та Ізмаїльську області було включено до складу союзника Німеччини – Румунії. Одещину, південні райони Вінницької, західні Миколаївської області, лівобережні райони Молдавії об'єднали в губернаторство «Трансністрія» і також проголосили частиною Румунського королівства.

Західноукраїнські землі – Львівська, Дрогобицька, Станіславська і Тернопільська області – на правах окремого дистрикту (округу) під назвою «Галичина» були включені до складу генерал-губернаторства, що охоплювало польські землі з центром у Кракові.

Чернігівщину, Сумщину, Харківщину і Донбас, як прифронтові області, підпорядкували безпосередньо військовому командуванню.

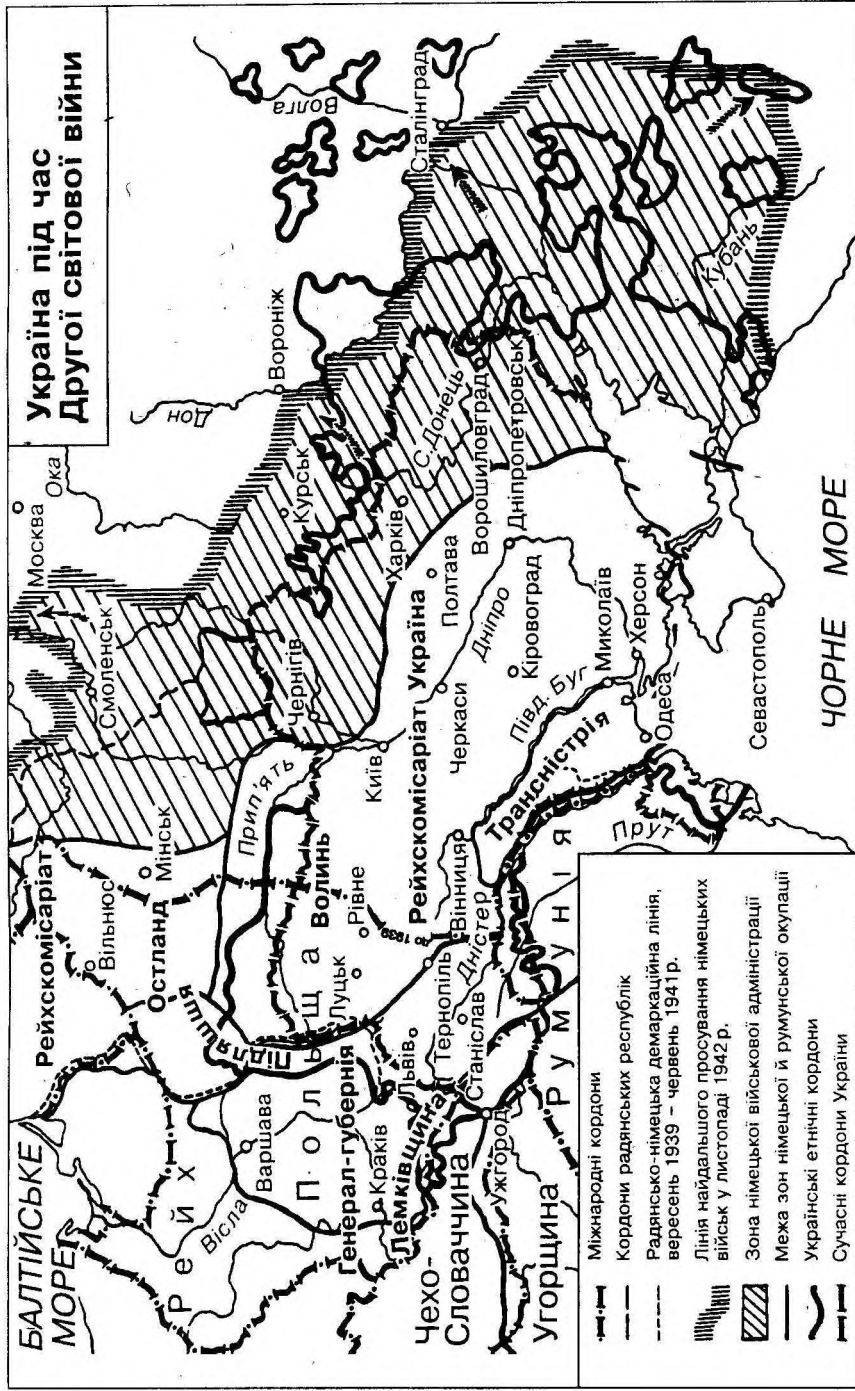
Інші українські землі входили до складу рейхскомісаріату «Україна» з центром у Рівному. Рейхскомісаріат поділявся на шість генеральних округів з центрами у Дніпропетровську, Мелітополі, Миколаєві, Києві, Житомирі, Рівному. На пост рейхскомісара України Гітлер призначив Еріха Коха, який навіть серед німецьких чиновників відзначався своєю жорстокістю.

Що ж до Закарпатської України, то вона ще з 1939 р. залишалась у складі Угорщини.

Нацистський «новий порядок» Окупаційні власті спиралися на каральні органи – державну тасмну поліцію (гестапо), озброєні загони націонал-соціалістичної партії Німеччини (СС), службу безпеки (СД) тощо. Крім окупаційних воєнної і цивільної адміністрацій, на захоплених територіях створювалася допоміжна адміністрація із представників місцевого населення, які виявили бажання співробітничати з окупантами: бургомістри у містах, голови у районах, старости в селах, допоміжна поліція.

З початком окупації в Україні розгорнулася широка пропаганда, що мала на меті нейтралізувати наслідки ідеологічної діяльності більшовиків. Домагаючись підтримки населення, окупанти особливо охоче використовували факти недавнього минулого. Через газети, плакати та інші пропагандистські

Україна під час Другої світової війни

- Міжнародні кордони
- Кордони радянських республік
- Радянсько-німецька демаркаційна лінія, вересень 1939 – червень 1941р.
- Лінія подальшого просування німецьких військ у листопаді 1942 р.
- Зона німецької військової адміністрації
- Межа зон німецької й румунської окупації
- Українські етнічні кордони
- Сучасні кордони України

матеріали вони оприлюднювали трагічні факти насильницької колективізації, голодомору 1932–1933 рр., масових репресій, здійснюваних органами НКВС в Україні. Зокрема, в багатьох містах і містечках були виявлені масові поховання невинних жертв сталінських репресій. Ці невідомі населенню факти справляли гнітюче враження.

Водночас окупанти обіцяли їм аграрну реформу, вільний розвиток української культури, повернення солдатів додому. У деяких місцях роздавали колгоспну худобу реманент. Частина полонених українців випустили із концтаборів. Такі дії окупантів були схвально сприйняті всіма незадоволеними радянською владою. Але «новий порядок» не виправдав надій цих жителів. Він приніс такі поневіряння, такий розмах терору, в порівнянні з якими недавнє радянське минуле здавалося майже райським.

На власній території українці та інші жителі республіки перетворилися на людей «третього гатунку». Їхнє життя регламентувалося наказами і правилами, порушення яких каралося концтаборами або розстрілом. Окупанти заборонили їм користуватися кафе, ресторанами, стадіонами, іншими громадськими закладами. Навіть біля деяких криниць і колодязів вивішувалися попередження: «Тільки для німців».

Гітлерівський план «Ост» передбачав перетворення України на колоніальну країну, аграрно-сировинний придаток рейху, «життєвий простір» для колонізації представниками «вищої раси». Місцеве населення, в тому числі українці, росіяни, євреї

Такі оголошення були звичним явищем під час окупації

та інші, підлягали витісненню і навіть фізичному винищенню. Сотні тисяч жителів великих міст України стали жертвами організованого окупантами голоду. Протягом 103 тижнів окупації кожного вівторка і п'ятниці у Бабиному Яру в Києві розстрілювали людей різних національностей, переважно євреїв. Свій «Бабин Яр» був у кожному великому місті України. Всього в перші місяці окупації жертвами нацистів стали 850 тисяч євреїв.

Жорстоких репресій зазнало сільське населення. В ході каральних заходів було знищено 215 сіл. А всього в Україні було вбито й замучено 3,9 млн цивільного населення, понад 1,3 млн військовополонених, 150 концентраційних таборів, влаштованих в Україні, перетворилися в страхітливі «фабрики смерті». Найбільшими серед них були Львівський, Славутський, Житомирський, Уманський, Кам'янець-Подільський, Володимир-Волинський, Кіровоградський, Сирецький і Дарницький (в Києві) концтабори.

Економічне пограбування України. Вивіз населення до Німеччини

Окупаційні власті здійснювали широкомасштабну програму економічного пограбування країни. До Німеччини вивозили устаткування, сировину, метали, продовольство, твори мистецтва, музейні експонати і навіть родючі українські чорноземи. На роботу в промисловості й сільському господарстві Німеччини, по суті в нацистське рабство, було вивезено з України 2,3 млн найпрацездатніших чоловіків і жінок, переважно молодих. Це становило майже 80 % усіх депортованих з СРСР.

Окупаційні власті прагнули налагодити роботу підприємств, електростанцій, залізниць. Робочий день тут тривав 12–14 годин, заробітна плата була мізерною. Оголосивши всі землі власністю німецької держави, гітлерівці разом з тим не пішли на ліквідацію колгоспів. Їх вважали «державними маєтками» з примусовою працею селянства й передачею вирощеного окупаційним властям. Передбачалося, що з часом кращі землі перейдуть до німецьких колоністів.

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ

1. Розкажіть про адміністративне розчленування України після її окупації німцями. Покажіть на карті зони окупації.
2. Що являє собою «новий порядок»? Що було його метою?
3. Що було метою гітлерівської пропаганди на захоплених українських територіях?
4. В чому полягала суть плану «Ост»?
5. Яке місце в політиці нацистів займав терор?
6. Як здійснювалося економічне пограбування України?
7. З якою метою здійснювався вивіз населення до Німеччини?
8. Чому окупанти не ліквідували колгоспи?

1. Витяг з мемуарів М. Хруцова

Часто приходилось тогда слышать, что украинцы проявляют недружелюбие к отступающей Красной Армии. Я разъяснял: «Вы поймите: почему это крестьяне-украинцы должны приветствовать наше отступление? Они огорчены. Сколько труда затрачено. Ничего не жалели для укрепления армии, для укрепления нашей страны. И вдруг разразилась такая катастрофа. Армия отступает, бросает население, бросает территорию. Естественно, они проявляют недовольство по отношению к тем, кто оставляет их в беде. Это не предательство, а больше огорчение».

Вопросы истории. – 1990. – № 10. – С. 91.

2. Уривок з донесення командира другого кавалерійського корпусу СС

12 серпня 1941 р.

...Українське і білоруське населення дуже доброзичливе. Це проявляється, зокрема, у тому, що населення викриває банди, які коротко чи довше вештаються у цьому районі...

Доказ ввічливості полягає у тому, що з приходом військ їм зразу почали приносити молоко, яйця й інші продукти, які були віддані солдатам безкоштовно й цілком добровільно.(...)

Документ Федерального архіву в Кобленці – ФРН // Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. – Париж; Нью-Йорк; Львів, 1993. – С. 520.

3. Зауваження і пропозиції Міністерства східних територій по генеральному плану «Ост»

*Цілком таємно!
Берлін, 27.04.1942*

Генеральний план «Ост» передбачає, що після закінчення війни число переселенців для негайної колонізації східних територій має становити... 4450 тис. чол.

4450 тис. німців повинні бути розподілені частково також в областях України...

...в) до питання про українців.

Згідно головного управління імперської безпеки на територію Сибіру повинні бути переселені також західні українці. При цьому передбачається переселення шестидесяти п'яти процентів населення...

Дашичев В. Банкротство стратегии германского фашизма. – М.: Наука, 1973. – Т. 2. – С. 30 – 35.

ЗАПИТАННЯ ДО ДОКУМЕНТІВ

Документ № 1.

Проаналізуйте зміст документа. Наскільки глибоко й точно відбивав він настрої народу України?

Документи № 2, № 3.

Порівняйте зміст документа № 1 з фактами, наведеними в документі № 2 і документі № 3. Зробіть висновки.

§ 4. РОЗГОРТАННЯ РУХУ ОПОРУ В УКРАЇНІ

Згадайте:

1. На які адміністративно-територіальні одиниці окупанти розділили Україну? 2. Яку політику здійснювали окупанти на території України? 3. Чи мали окупанти соціальну підтримку в Україні?

Дві течії руху Опору в Україні Нацистський «новий порядок» викликав хвилю обурення в Україні. Однією з найпоширеніших форм боротьби з окупантами був саботаж. Робітники працювали абияк, часто не виходили на роботу, виводили з ладу верстати і обладнання, зривали виконання замовлень. Селяни також відмовлялися виходити в поле, псували хліб та інше продовольство, саботували його поставку до Німеччини. Поступово пасивні форми опору переростали в активні: антигітлерівське підпілля і партизанський рух.

Факти свідчать, що в антигітлерівському русі Опору було дві течії, перша з яких справді керувалася радянськими гаслами, а друга орієнтувалася на створення незалежної української держави.

Існування в антинацистському русі Опору течій з різною політичною орієнтацією – звичайне явище для європейських країн. Тож Україна не була винятком.

Радянське підпілля і партизанський рух 1941–1942 рр. До 1941 р. сталінське керівництво СРСР, розраховуючи в майбутній війні вести боротьбу на ворожій території, не подбало про підготовку організаторів підпілля і партизанської боротьби. Ця робота розгорнулася в ході війни, велася поспішно і не завжди кваліфіковано.

Організація підпільної та партизанської боротьби була покладена на більшовиків та комсомольські комітети, яких зобов'язували діяти в контакті з військовими.

У червні–вересні 1941 р. на окупованій території було залишено 23 підпільні обкоми, 685 міських і районних підпільних комітетів, 4316 підпільних організацій і груп КП(б)У. За перший рік війни на території України для партизанської і диверсійної роботи було залишено 3 500 груп. Передбачалося, що мережа підпільно-партизанських організацій, загонів і диверсійних груп охопить усю Україну.

Однак уже в перші тижні окупаційного режиму сотні не підготовлених до підпільної роботи комітетів і груп були викриті та розгромлені гітлерівцями. Тоді ж були виявлені заго-

товлені для диверсійних і партизанських груп запаси зброї і продовольства, а самі групи розгромлені або ж розпалися. З 3500 на червень 1942 р. діяли лише 22.

Провал радянського підпілля свідчив про відсутність належної підтримки його населенням. Певний час люди вичікували, вивчаючи поведінку окупаційних властей. Навіть тих, котрі схильні були підтримати радянський рух Опору, глибоко деморалізували нищівні поразки Червоної армії, у непереможності якої запевняла радянська пропаганда. З часом, коли терористично-грабіжницький характер нового режиму відчули мільйони жителів України і до боротьби з нацизмом почало за власним бажанням включатися багато безпартійних, зокрема оточенців, утікачів-військовополонених, літніх людей, жінок і навіть дітей, радянський рух Опору в Україні став набувати активніших і організованіших форм.

Посиленню партизанського руху в Україні сприяла перемога під Москвою. У районах, де партизанський рух був особливо інтенсивним, окремі загони зливалися в з'єднання. Так, незабаром після окупації Сумщини гітлерівцями, розгорнули бойову діяльність партизанські загони С. Ковпака і С. Руднева. Невдовзі вони об'єдналися, в результаті чого виникло досить велике угруповання під командуванням С. Ковпака. Боротьбу з окупантами вели також загони на чолі з О. Федоровим, Я. Мельником, М. Наумовим, О. Сабуровим.

В партизанському з'єднанні М. Попудренка. Радист К. Скрипник та шифрувальниця Є. Невгасимова за роботою. 1943 р.

Прагнучи налагодити централізоване керівництво партизанським рухом, ДКО 30 травня 1942 р. створив при Ставці Центральний штаб партизанського руху (ЦШПР), начальником якого було призначено П. Пономаренка. В червні 1942 р. почав діяти Український штаб партизанського руху (УШПР), підпорядкований безпосередньо ЦК КП(б)У. Начальником штабу було призначено Т. Строкача. Наприкінці серпня – на початку вересня 1942 р. у Москві відбулася нарада командирів і комісарів партизанських з'єднань, секретарів підпільних парткомів. Учасники наради схвалили пропозицію щодо проведення глибоких рейдів на Правобережжя, де вплив керованих більшовиками підпільних і партизанських груп був слабким.

Багато шкоди завдавали нацистам підпільні організації, діяльність яких охопила не лише лісові регіони України, а й степові, де умови для розгортання руху Опору були несприятливі. Підпільники виробили своєрідну тактику, що включала інформування населення про події на фронтах, зрив відправки молоді до Німеччини, організацію саботажу на підприємствах, диверсії, збройні напади на поліцію і німецьких військових.

Серед підпільників було чимало молоді, зокрема учнівської та студентської.

Одна з найвідоміших молодіжних підпільних організацій України – «Партизанська іскра» – виникла у селі Кримка Одеської (тепер Миколаївської) області. Очолював організацію вчитель В. Моргуненко. До складу її входили старшокласники місцевої школи. Вони здійснили декілька диверсій на залізниці, визволили з полону групу військових. «Партизанська іскра» проіснувала до лютого 1943 р. і була викрита німцями.

Організація українських націоналістів (ОУН) на початку війни

Організація українських націоналістів, зокрема та її частина, яка йшла за Андрієм Мельником, котрий заступив місце керівника ОУН Євгена Коновальця, вбитого в Голландії 1938 р., на початку війни покладала певні надії на Німеччину. Оунівці виходили з того, що більшовизм був спільним ворогом як ОУН, так і націонал-соціалістів, і проти нього вони можуть діяти спільно.

Більшість же в ОУН була невдоволена курсом А. Мельника на зближення з гітлерівцями. Цю частину очолив Степан Бандера – з 1933 р. голова ОУН на західноукраїнських землях. У вересні 1939 р. після вторгнення Німеччини в Польщу він вийшов з польської тюрми, куди був ув'язнений ще в 1935 р. Степан Бандера, не відкидаючи можливості співпраці з німцями, виступав за утворення власної армії і розгортання активної боротьби за незалежність України, спираючись переважно на сили і можливості українського народу.

С. Бандера – голова фракції ОУН-Б

вий склад якого планувалося використати при проведенні диверсійних операцій на радянських територіях. Зі свого боку, ОУН-Б у цих військових частинах вбачала ядро майбутньої української армії.

«Акт проголошення відновлення Української держави»

Я. Стецько – один із авторів «Акта проголошення відновлення Української держави». 1941 р.

Таким чином, ОУН напередодні радянсько-німецької війни розкололася на дві фракції: прибічників С. Бандери – ОУН-Б, яких називали бандерівцями, і прибічників А. Мельника – ОУН-М, або мельниківців. Між фракціями склалися напружені стосунки, які нерідко виливалися в жорстоку міжусобну війну.

Нацистське керівництво Німеччини, відкидаючи ідею української державності, разом з тим погоджувалося на співпрацю з ОУН, сподіваючись використати її в боротьбі з Червоною армією. Зокрема, воно погодилося на комплектування з батальйонів «Нахтігаль» і «Роланд» Легіону українських націоналістів, особовий

Перші дні війни засвідчили безпідставність надій на досягнення бодай обмеженої незалежності з допомогою Німеччини. Ввечері 30 червня, одразу ж після відступу радянських військ зі Львова, скликані керівниками ОУН-Б Українські національні збори ухвалили відновлення державної незалежності України та формування національного уряду, прем'єром якого став Ярослав Стецько, один із провідних діячів ОУН. «Акт проголошення відновлення Української держави» та благословення митрополита Андрія Шептицького були широко оприлюднені, в тому числі й через львівську радіостанцію.

Однак вище партійно-державне керівництво нацистської Німеччини відмовилося підтримати проголошення Української держави. 9 липня, 1941 р. уряд Я. Стецька було розігнано. 15 вересня 1941 р., за наказом

Гітлера, були ув'язнені С. Бандера і Я. Стецько, а також деякі члени уряду. Тоді ж окупанти заарештували близько 300 членів ОУН, а 15 керівних діячів організації розстріляли.

Ці репресії вплинули на настрої в батальйонах «Роланд» і «Нахтігаль», і вони відмовилися виконувати німецькі накази. Через деякий час ці частини було розпущено, а їхніх українських офіцерів – заарештовано. ОУН перейшла до саботажу політики нацистських властей і підготовки власних збройних сил для боротьби з окупантами, розширення підпільної мережі.

Оунівське підпілля 1941–1942 рр. Створення УПА

На відміну від радянської влади, ОУН завчасно подбала про організацію підпілля. Ще до початку війни для майбутньої роботи на окупованих гітлерівцями територіях стали формуватися так звані похідні групи. Цим займалися як бандерівці, так і мельниківці. З початком вторгнення нацистських військ в Україну «похідні групи» дістали наказ просуватися за гітлерівцями, а де буде можливість – випереджати їх і за умов безвладдя перших днів окупації брати цивільну владу в кожному населеному пункті. Члени «похідних груп» орієнтувалися на лояльність окупаційних властей, а в разі відмови останніх погодитися з проголошенням незалежності України, мали розгорнути підпільну боротьбу під антигітлерівськими й антисталінськими гаслами.

Підпільні оунівські організації були утворені в багатьох містах України, а також у Криму. На Донбас було відряджено «похідну групу», яка, за свідченням її члена Є. Стахіва, організувала тут самостійницьке підпілля. Вони вели боротьбу під гаслами: «Смерть Гітлеру! Смерть Сталіну! Радянська влада – без більшовиків!»

Поширення самостійницьких настроїв, особливо в лівобережних областях Наддніпрянщини і на Сході України, де протягом двох десятиліть тривала жорстока боротьба з будь-якими проявами національно-державницької свідомості, було цілком несподіваним для гітлерівців. Вони з тривогою спостерігали, як навколо керівників і членів «похідних груп» об'єднувалися не лише місцеві інтелігенти, а й учнівська молодь, робітники, селяни.

Значного поширення набув самостійницький рух у Дніпропетровській області, де організованих членів підпільних оунівських груп і людей, що їм симпатизували, налічувалося до 5 тис. Підпільники налагодили чіткий зв'язок між обласною, міськими, районними і місцевими групами, дотримуючись разом з тим суворої конспірації. Було налагоджено друкування негальної літератури, листівок, підроблення документів. Існувала мережа конспіративних квартир і явок. Зростання

національного підпілля стало наслідком пробудження національної свідомості українців. А це, у свою чергу, було реакцією населення на шовіністичну зарозумілість окупантів, які вважали себе «вищою расою», «арійцями», а українців відносили до неповноцінних рас – «унтерменшів». У Західній Україні, де соціальна база національного руху була ширшою, оунівці зуміли порівняно легко витримати репресії гітлерівців. Саме в цих районах самостійницький рух Опору у 1941 р. став набувати збройного характеру. В серпні 1941 р. в районі Пінська діяв збройний оунівський загін, а у вересні, під час хвилі арештів членів ОУН, розгорнулися терористичні акції проти представників окупаційної влади. Не маючи підтримки з-за лінії фронту, спираючись виключно на місцеве населення, оунівці ретельно готувалися до розгортання масових збройних акцій, створивши кілька шкіл підготовки молодших командирів, накопичуючи зброю та спорядження.

У жовтні 1942 р. дрібні загони оунівців, які діяли на Волині і Поліссі, об'єдналися під спільним керівництвом і одержали назву Українська повстанська армія (УПА). 14 жовтня – день Покрови святої Богородиці, яка вважалася покровителькою Війська Запорозького, – стало офіційною датою створення Української повстанської армії.

Боротьба гітлерівців з оунівським підпіллям

Самостійницький оунівський рух становив велику загрозу для окупаційного режиму. Порівнюючи розмах оунівського і радянського підпілля в Україні, німецьке командування в своєму таємному наказі від 31 грудня 1941 р. змушене було визнати: «Крім групи ОУН Бандери, на Україні не існує жодної організації опору, яка була б здатна становити серйозну небезпеку». Нацисти дійшли висновку, що ОУН готує масове повстання з метою створення самостійної української держави.

Ще в листопаді 1941 р. окупаційні каральні органи одержали наказ заарештувати й знищити всіх керівників і членів оунівського підпілля. В Києві гітлерівці заарештували близько 300 осіб як бандерівців, так і мельниківців. Серед страчених у Бабиному Яру – Олена Теліга, відома поетеса українського зарубіжжя. В 1942–1943 рр. потрапили до лабет ворога тисячі членів самостійницького підпілля в Сталіному (Донецьк), Миколаєві, Запоріжжі, Дніпропетровську, Нікополі, Херсоні та інших містах Лівобережжя, Правобережжя та Півдня України. Але, попри важкі удари, оунівці, продовжували боротьбу до останніх днів окупації.

У 1941 р., в умовах підпілля, вперше зустрілися представники обох течій антинацистського руху Опору в Україні: оунівського і радянського. Обстановка вимагала налагодження контактів,

узгодження дій у боротьбі зі спільним ворогом. Але на переході стали глибокі ідеологічні розбіжності. Розгорнулася жорстока боротьба, згубна для обох течій. Були випадки доносів у гестапо радянських підпільників на оунівців і оунівців – на радянське підпілля. Наслідки були трагічні для обох течій.

Зарозумілі гітлерівські верховоди мріяли управляти Україною за допомогою невеликої купки чиновників і військових. Але зустріли тут масовий опір, який мав різноманітні форми – від пасивного опору, трудового саботажу до збройної боротьби. Замість очікуваної покори по всій Україні – від її східних кордонів до західних, від Чорноморського узбережжя до Полісся – нацисти наштотувалися на презирство й ненависть. Україна поступово перетворювалася на «другий фронт».

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ

1. Які історичні передумови виникнення двох течій руху Опору в Україні?
2. У чому ви вбачаєте суперечливість і трагедію українського національного руху в роки війни?
3. До яких форм та методів боротьби вдавалися учасники руху Опору в Україні?
4. Охарактеризуйте радянський партизанський рух в Україні у роки війни. Який вплив він мав на події, що відбувалися на фронтах?
5. Назвіть причини розколу в ОУН. Які наслідки мав цей розкол?
6. Чому зазнала краху спроба ОУН проголосити незалежність України 30 червня 1941 р.?
7. Яку роль відіграли «похідні групи» ОУН в розгортанні національно-визвольного руху в Україні?
8. Які умови сприяли утворенню УПА?
9. Яким був розмах оунівського підпілля в Україні і які методи використовували нацисти у боротьбі з ним?

ДОКУМЕНТИ

1. З Меморандуму ОУН-Б до уряду Третього рейху

15 червня 1941 р.

...Навіть якщо при вході в Україну німецькі війська спочатку будуть самозрозуміло зустрічати як визволителів, таке ставлення може швидко змінитися, якщо Німеччина ввійде без наміру відновлення Української Держави й використання відповідних гасел...

...Еволюція німецько-українських відносин залежить не лише від остаточного вирішення української проблеми, а й від методів, що будуть застосовані з самого початку...

Організація Українських Націоналістів

*Документ Федерального архіву в Кобленці –
ФРН // Косик В. Україна і Німеччина
у Другій світовій війні. – С. 502, 504.*

2. «Акт проголошення відновлення Української держави»

30 червня 1941 р.

1. Волею українського народу Організація Українських Націоналістів під проводом Степана Бандери проголошує відновлення Української держави, за яку покладали свої голови цілі покоління найкращих синів України.

Організація Українських Націоналістів, яка під проводом творця і вождя Євгена Коновальця вела в останніх десятиліттях кривавого московського більшовицького поневолення боротьбу за свободу, взиває увесь український народ не скласти зброї так довго, доки на всіх українських землях не буде створена Суверенна Українська Держава...

2. На західних землях України твориться Українська Влада, яка підпорядковується Українському Національному Урядові, що створиться у столиці України – Києві...

3. Відновлена Українська держава буде тісно співдіяти з Націонал-Соціалістичною Великонімецьчиною, що під проводом Адольфа Гітлера творить новий лад в Європі й світі та допомагає українському народові визволитися з-під московської окупації.

Українська Національно-Революційна Армія, що твориться на українській землі, боротиметься далі проти московської окупації за Суверенну Соборну Державу, справедливий лад у цілому світі...

Льва-город, 30 червня, 1941 р.

Ярослав Стецько

Голова Національних Зборів

Українська суспільно-політична думка в 20 столітті.

Документи і матеріали. Т. III. – Б.м.: Сучасність, 1983. – С. 24.

3. Наказ СД про страту членів ОУН-Б

Місце постою, 25 листопада 1941 р.

До зовнішніх постів:

Київ

Дніпропетровськ

Миколаїв

Рівне

Житомир

Вінниця

Незаперечно встановлено, що рух Бандери готує повстання в Райхскомісаріаті (Україна), мета якого – створення незалежної України. Всі активісти руху Бандери повинні бути негайно арештовані й після ґрунтовного допиту таємно знищені як грабіжники...

Цей лист має бути знищений командосфюрером негайно після прочитання.

Підпис

СС-оберштурмбанфюрер

*Косик В. Україна і Німеччина
у Другій світовій війні. – С. 554–555.*

Документ № 1.

Наскільки точно передбачила ОУН-Б німецьку політику в Україні? Яку інформацію для відповіді на це запитання дає зміст?

Документ № 2.

Перечитайте «Акт проголошення відновлення Української держави» і дайте відповідь:

а) Чи можливе було створення Суверенної Соборної Української держави за умов ведення боротьби лише проти «московської окупації»?

б) Чим пояснюються слова про те, що Гітлер «допомагає українському народу визволитися»?

Документ № 3.

Які висновки щодо географії бандерівського руху можна зробити, зважаючи на зміст?

§ 5. УКРАЇНА В УМОВАХ РАДЯНСЬКИХ НАСТУПАЛЬНИХ ОПЕРАЦІЙ 1943 РОКУ

Згадайте:

1. Коли була завершена окупація України нацистами? 2. Які течії були в русі Опору в Україні у роки Другої світової війни?

Початок розгрому нацистів в Україні

Восени 1942 р. на Волзі в районі Сталінграда розгорнулася одна з найбільших з початку Другої світової війни битв. В ході цієї битви німецькі війська були оточені. 2 лютого 1943 р. вони капітулювали. Перемога під Сталінградом змінила обстановку на фронті на користь Радянського Союзу. Захопивши стратегічну ініціативу, Червона армія утримувала її до кінця війни.

Кінець грудня 1942 р. став початком вигнання гітлерівців з території України. Першим населеним пунктом, звільненим від фашистських військ, було село Півнівка Міловського району Ворошиловградської області. Продовжуючи наступ, у середині лютого 1943 р. війська Південно-Західного фронту зав'язали бої на далеких підступах до Дніпропетровська й Запоріжжя.

Війська Воронежського фронту, оволодівши на початку лютого 1943 р. Курськом і Белгородом, також перенесли дії на територію України і 16 лютого вибили гітлерівців із Харкова.

Проте невдовзі наступ Червоної армії було зупинено. Війська відірвалися від тилкових баз, не вистачало досвіду наступальних дій, техніки. А 19 лютого німецьке командування здійснило контрудар з районів Краснограда і Красноармійська. 15 березня німці знову захопили Харків, а 18 березня – Белгород.

Зустріч радянських солдатів. Харківська область. Серпень 1943 р.

З квітня по липень 1943 р. на фронтах панувало відносно за-тишшя. Сторони готувалися до нових операцій. Червона армія планувала продовжувати наступ на всіх фронтах. Зі свого боку, воєнно-політичне керівництво Німеччини прагнуло перехопи-ти ініціативу й силами груп армій «Центр» і «Південь» розгро-мити Південно-Західний фронт у районі Курської дуги.

Курська битва розпочалася 5 липня 1943 р. наступом ні-мецьких військ і тривала 50 днів. У результаті важких, крово-пролитних боїв кращі танкові дивізії Німеччини були знищені. Створилися сприятливі умови для наступальних операцій Чер-воної армії на всіх фронтах, у тому числі й в Україні.

У серпні силами Степового та Воронежського фронтів була проведена Белгородсько-Харківська операція. В ніч на 23 серп-ня розпочався вирішальний штурм Харкова, а вранці місто бу-ло звільнене від окупантів.

Вересневі операції 1943 р. У планах осінніх операцій 1943 р. першочер-гового значення надавалося розгрому про-тивника на Лівобережній Україні, Донбасі, виходу до Дніпра та захопленню плацдармів на його правому березі.

Німецьке командування, тверезо оцінивши свої можливості, перейшло до оборони і 11 серпня віддало наказ про будівництво «Східного валу», який в Україні проходив по річках Дніпру та Молочній. Гітлерівці надавали Дніпру, враховуючи ширину, багатководність, високий берег, особливого стратегічного значення.

Поки тривало спорудження «Східного валу», гітлерівці всіма можливими засобами стримували Червону армію на Лівобе-

режжі й на Донбасі. Але перевага в живій силі й техніці визначила результати воєнних дій. 8 вересня гітлерівські війська залишили центр Донбасу – місто Сталіно (нині Донецьк). На кінець вересня 1943 р. війська Південного і Південно-Західного фронтів, очистивши від противника Донбас, вийшли на рубіж Новомосковськ–Запоріжжя – річка Молочна.

Важкі бої точились і північніше цього рубежу. 2 вересня фашистів вибили із Сум, 21-го – з Чернігова, 23-го – з Полтави. 21 – 22 вересня Червона армія вийшла до Дніпра в районі Прип'яті. Цими ж днями радянські війська відкинули їх за Дніпро на ділянці від Дніпропетровська до Запоріжжя. Всього ж наприкінці вересня 1943 р. Червона армія контролювала 700 км лівого берега Дніпра.

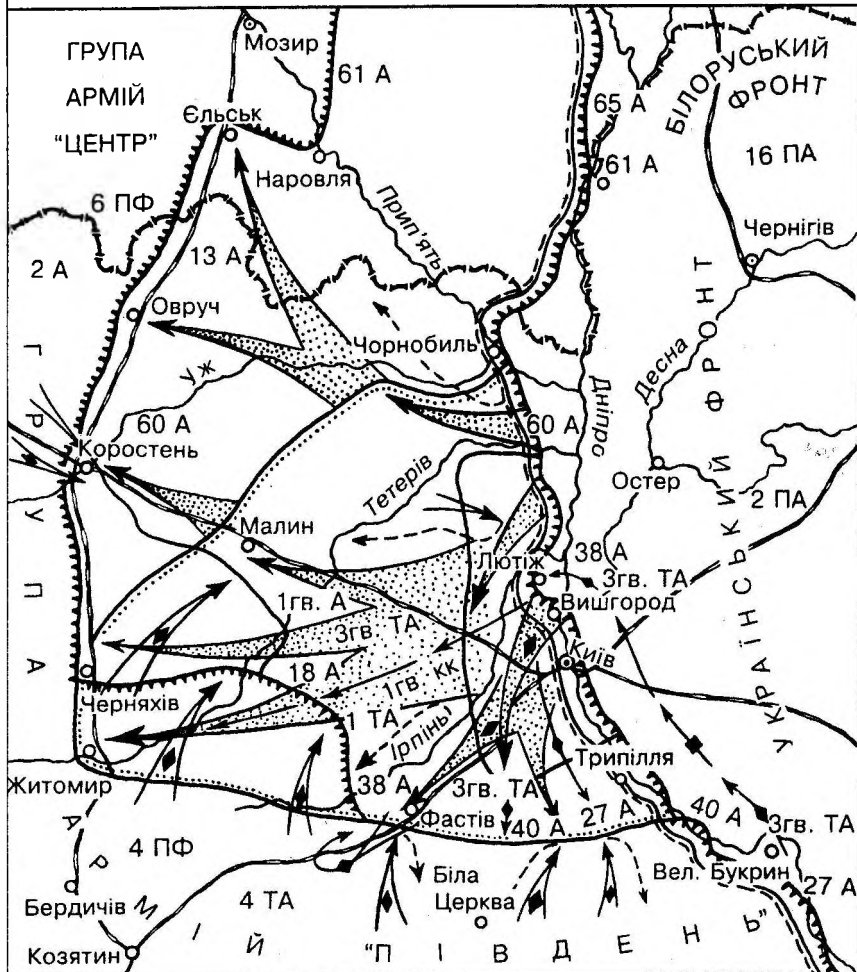
Надії німців на «Східний вал» почали розвіюватися наприкінці вересня, коли частини Центрального та Воронезького фронтів за підтримкою партизанів і місцевого населення за виключно складних умов форсували Дніпро й утворили плацдарм на правому березі на північ і південь від Києва. Війська Степового і Південно-Західного фронтів форсували Дніпро на ділянці між Кременчуком і Дніпропетровськом.

Падіння «Східного валу» У жовтні точилися завершальні бої по розгрому гітлерівців на Лівобережжі. 14 жовтня, після кількох невдалих спроб, радянські війська, вдавнившись до нічного штурму, вибили німців із Запоріжжя, а 25-го нацисти залишили Дніпропетровськ і Дніпродзержинськ. Ціною величезних втрат було знищено оборону гітлерівців на річці Молочній, очищено від них Північну Таврію.

Відступаючи, окупанти залишали після себе пустелю. У розпорядженні рейхскомісара України Коха від 6 вересня 1943 р. представникам адміністрації Лівобережжя, зокрема, зазначалося: «Основний принцип, яким слід керуватися, полягає в тому, щоб противник, захопивши територію, не знайшов би на ній нічого, що міг би використати для подальшого ведення війни: ні продовольства, ні місця розквартирування, ні людських ресурсів, ні підприємств, які могли б бути відновлені протягом кількох тижнів. Ті міста й села, в яких залишається частина місцевого населення, також повинні бути спалені». Лише стрімкий наступ радянських військ урятував Україну від тотального спустошення.

Увесь жовтень радянське командування концентрувало війська на правому березі Дніпра, готуючись до продовження наступу. Прагнучи підкреслити виняткову важливість цих операцій і піднести бойовий дух військ, які з виходом в Україну поповнювалися здебільшого за рахунок місцевих жителів, Ставка перейменувала 20 жовтня 1943 р. Воронезький, Степовий,

Київська наступальна операція 1943 р.

- Перегрупування відповідно піхоти, танків та артилерії з Букринського на Лютізький плацдарм з 25.X по 3.XI
- Положення відповідно радянських і німецько-фашистських військ на 3.XI
- Напрямки основних ударів радянських військ

- Положення радянських військ**
- на 6.XI
- на 12.XI
- на 25.XI
- Контрудари та відступ німецько-фашистських військ

Південно-Західний і Південний фронти відповідно в 1-й, 2-й, 3-й, 4-й Українські фронти.

У перші дні листопада почалися вирішальні бої за Київ. Ударні частини 1-го Українського фронту 3 листопада, несподівано для противника, перейшли в наступ з Лютьзького плацдарму на південь, у напрямку Києва. Ставка віддала наказ узяти Київ за будь-яку ціну до річниці Жовтневої революції. 6 листопада 1943 р. столиця України була звільнена від ворога.

Взяття Києва коштувало Червоній армії 260 тис. життів. За успішне форсування Дніпра звання Героя Радянського Союзу було присвоєно 2438 бійцям і командирам.

Таким чином, за порівняно короткий час радянські війська вийшли на лінію Дніпра від Чорного моря до гирла річки Сож на території Білорусії, здійснили Київську наступальну операцію і створили сприятливі передумови для витіснення гітлерівців із Правобережної України.

Перші кроки радянської влади на визво- лених територіях Українське населення з радістю зустрічало радянські війська. Хліб-сіль і молоко в селах, червоні прапори і квіти в містах – типові картини, якими супроводжувався прихід Червоної армії. На мітингах, що відбувалися майже в кожному місті й селищі, лунали щирі слова подяки визволителям, прокляття – на адресу німецько-фашистських загарбників, славослів'я, звернені до Й. Сталіна, Комуністичної партії. Люди сподівалися, що після довгих років страждань і поневірянь поліпшиться нарешті матеріальне становище, буде реформована чи навіть знищена колгоспно-кріпосницька система, влада повніше враховуватиме інтереси населення, в суспільстві запанують мир і злагода. Великі війни породжують великі надії. Так було в 1812 р., коли з перемогою над Наполеоном російські селяни пов'язували звільнення від кріпацької залежності. Подібні настрої ширилися в Україні в роки Кримської війни 1853–1856 рр.

Досить скоро сподівання на краще стали розвіюватися. З радянськими військами повертався сталінський тоталітарний режим з його звичайним пошуком ворогів. Підозра в співробітництві з гітлерівцями автоматично падала на всіх, хто пережив окупацію. Їх реєстрували як осіб, котрі «залишилися на зайнятій фашистами території». Це тавро перетворювало мільйони жителів окупованих територій у неповноправних громадян.

Органи НКВС заарештовували поліцаїв, представників допоміжної адміністрації, поставленої окупантами, інших пособників нацистських властей. Були проведені показові суди над військовими злочинцями. Подібні заходи здійснювали власті всіх визволених від гітлерівської окупації країн. Співробітництво з нацистами скрізь викликало презирство й

ненависть. Але ніде поняття «співробітництво» не тлумачилося так широко, як в СРСР.

Мобілізаційні заходи 1942 – 1943 рр. У перші ж дні вигнання гітлерівців в українських містах і селах розгорталися мобілізаційні заходи, що було необхідним в умовах продовження війни. Населення здебільшого це розуміло. Але, як і всі інші заходи воєнного часу, мобілізація провадилася надзвичайно жорстокими методами. Нашвидкуруч мобілізованих юнаків і чоловіків (непідготовлених, часто беззбройних: одна гвинтівка на 5–10 чоловік, необмундированих) у складі так званих проривних груп тисячами кидали в атаку під прицільний вогонь противника. Як правило, це відбувалося без обов'язкової артилерійської підготовки чи бомбардування передових позицій німецьких військ. Просування цих груп забезпечували спеціально створені загороджувальні загони (сумнозвісні «заградотряды»), які розстрілювали всіх, хто відмовлявся йти в атаку або відступав.

Такі методи застосовувалися на всіх фронтах – від Льодовитого океану до Чорного моря. Після закінчення війни про це відверто писало багато учасників. Відомий радянський воєначальник генерал армії М. Ляшенко згадував: «У тій війні було багато смертей, нічим не виправданих. Траплялися воєначальники і командири, які прагнули досягти успіху за будь-яку ціну».

Особлива схильність до тактики передових проривних груп в Україні диктувалась специфічними мотивами. В очах багатьох командирів і комісарів українці були потенційними зрадниками, котрих слід «провчити», примусити «спокутувати кров'ю ганьбу перебування в окупації». Все це виливалось у прагнення поставити спішно мобілізованих жителів окупованих районів України у виняткові умови, щораз кидаючи їх у самісіньке пекло війни. Український письменник Анатолій Дімаров, згадуючи один з воєнних епізодів, свідком якого був, писав: «Не забуду, поки й житиму, одну таку атаку взимку сорок третього року, вже коли наші війська визволяли Донбас. Німець засів за цегляними мурами металургійного комбінату, понад водосховищем, і полковник та його комісар не придумали нічого кращого, як кинути в атаку кількасот новобранців, яких не встигли ще й обмундирувати та як слід озброїти. Вони висипали на лід величезним натовпом, і німці, підпустивши їх майже впритул, викосили до ноги. Вся крига стала криваво-чорною від трупів».

Масові мобілізації супроводжувалися насильницьким вилученням у населення хліба та інших продуктів, які ще збереглися після нацистських військ. Населення, особливо сільське, після вигнання фашистів залишалося на межі виживання.

На звільненій території

«...Погано здали ми Гітлерові проклятому свою Україну і звільняємо людей погано. Ми забули, що ми трохи винні перед звільненими, а ми вважаємо їх другорядними, винними перед нами, «дезертиро-оточенцями – пристосуванцями», – так писав про ставлення радянських верхів до українського населення О. Довженко.

Жителі України в радянському тилу Поки на території України розгорталися наступальні операції радянських військ, у глибокому тилу кувалися зброя перемоги. Як найактивнішу роль у цьому відіграли жителі України, які були евакуйовані в глибокий радянський тил. Вони опинилися в 43 областях і автономних республіках Російської Федерації, Казахстану, Узбекистану, Киргизії, Таджикистану і Туркменії. Місцева влада вишукувала можливості для забезпечення евакуйованих житлом (переважно за рахунок примусового підселення, вилучення лишків житлової площі у місцевих жителів), постачання їх продовольством, одягом тощо. Місцеві жителі з розумінням і співчуттям ставилися до евакуйованих, допомагаючи їм усім, чим могли.

Частина евакуйованого населення України працювала на заводах і фабриках, у колгоспах чи установах, інші налагоджували виробництво на привезених машинах і устаткуванні. Так, Харківський танковий завод, прибувши на нове місце, за допомогою робітників місцевих підприємств уже в грудні 1941 р. виготовив першу партію танків. Усього за роки війни цей завод дав фронту 35 тис. бойових машин.

На трудовому фронті

Наприкінці 1942 р. було відновлено довоєнні потужності воєнної промисловості, а в 1943 р. вдалося досягти кількісної та якісної технічної переваги над гітлерівцями. Розпочалося масове виробництво ракетних мінометних установок «Катюша», літаків-винищувачів Як-3 і Як-9, двомісного штурмовика Іл-2.

У евакуації люди працювали без вихідних, відпусток, по 12 – 14 годин. Нерідко підприємства виконували ударні фронтові завдання, і робітники тижнями не виходили з цехів. Мізерне тилове постачання продуктів забезпечувало лише напівголодне існування. Але й за цих умов трудящі України засвідчували свою самовідданість і трудовий героїзм. Звичайним було перевиконання виробітку.

Тилова економіка ґрунтувалася не лише на праці евакуйованих і місцевих жителів східних районів, а й мільйонів в'язнів ГУЛАГу, серед яких українці були однією з найчисельніших груп. В'язні працювали в основному у видобувній промисловості та на капітальному будівництві. Це були найтяжчі роботи, які мали особливе значення під час війни. Становище в'язнів було страхітливим. Тисячами гинули вони від голоду, хвороб і виснаження. Багато хто з них прагнув на фронт, погоджуючись воювати навіть у штрафних підрозділах. Але проголошені «ворогами народу», вони залишалися за колючим дротом.

Своєю самовідданою працею в глибокому радянському тилу люди евакуйовані з України зробили гідний внесок у забезпечення розгрому гітлерівських військ.

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ

1. Дайте узагальнюючу оцінку становища на радянсько-німецькому фронті в Україні кінця 1942 – початку 1943 р.
2. Розкажіть про розгром гітлерівців на Лівобережній Україні влітку 1942 р.
3. Охарактеризуйте вересневі операції 1943 р.
4. Як і якою ціною було взято «Східний вал»?
5. Чим визначалася політика радянської влади на визволених від гітлерівців територіях України? Якою була ця політика?
6. Дайте оцінку мобілізаційним заходам радянського режиму в Україні 1942 – 1943 рр.
7. Що можна сказати про роботу жителів України в радянському тилу?

ДОКУМЕНТИ

1. Витяг з мемуарів маршала І. Конєва

Помню, как в конце октября (1943 г. – Авт.) на мой командный пункт в селе Залесье, что 12 километров севернее Пятихатки, неожиданно прибыли член ГКО А. Микоян, начальник тыла Красной Армии генерал армии А. Хрулев и начальник продовольственного управления генерал-лейтенант Д. Павлов. Они добирались до КП от станции Пятихатки пешком по грязи, поскольку на машинах проехать было невозможно.

А. Микоян интересовался нашими возможностями по отправке в тыл зерна из запасов фронта. Урожай в 1943 г. в Харьковской, Полтавской, Днепропетровской и части Кировоградской областях был на радость богатым. Отступающие гитлеровцы не успели его полностью уничтожить, а население не в силах было убрать... Большая часть хлеба была отправлена в Москву и Ленинград.

Конев И. Записки командующего фронтом. – М.: Воениздат, 1991. – С. 70–71.

2. Звіт німецького офіцера про повернення Червоної армії до Харкова у лютому 1943 р.

...По відступаючих німецьких військах стріляли з вікон і погребів, і як німецька армія відступала, з'явилися червоні прапори...

До німецького відступу місто налічувало 300.000 мешканців. При поверненні німців у місті було не більше 200.000 осіб. Згідно з німецькими повідомленнями, втрати становили 100.000 осіб: з них 10.000 евакуювали німці; 10.000 забрали більшовики; 4.000 розстріляло НКВД (особливо дівчата, що мали зносини з німецькими солдатами, вагітні, або такі, що вже мали дітей); 15.000 чоловік від 15 до 40 років було забрано до Червоної армії і послано на фронт без підготовки...; 5.000 молодих дівчат забрали росіяни, щоб підготувати їх на агентів розвідки; 35.000 мешканців залишили місто, шукаючи притулку на селі; 21.000 загинули під час боїв. Після відступу Червоної армії мешканці Харкова стали більш привітними до німців, ніж перед тим...

Документ Федерального архіву в Кобленці – ФРН// Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. – С. 376, 378–379.

ЗАПИТАННЯ ДО ДОКУМЕНТІВ

Документ № 1.

Наскільки виправданим було вилучення залишків продовольчих запасів на Лівобережжі восени 1943 р.?

Документ № 2.

Прокоментуйте цей документ і охарактеризуйте особливості відновлення радянського режиму на звільнених від німецьких військ територіях.

§ 6. РУХ ОПОРУ В 1943 РОЦІ

Згадайте:

1. Які течії виникли в українському русі Опору у 1941–1942 рр.?
2. Які відносини склалися між цими течіями?

Радянський партизанський рух

У 1943 р. антигітлерівська підпільно-партизанська боротьба в Україні досягла найвищої напруги. Незважаючи на тяжкі втрати, чисельність радянських партизанських загонів зростала. У квітні 1943 р. ті з них, які були зв'язані з Українським штабом партизанського руху, ЦК КП(б)У і розвідувальними органами Червоної армії, налічували 29,5 тис. чол., а 1 січня 1944 р. – 58,5 тис. чол.

1943 р. – рік глибоких рейдів радянських партизанських з'єднань на Правобережжя. Рейди планувались у Центральному штабі партизанського руху і, крім суто воєнних цілей, передбачали нейтралізацію впливу на цій території ОУН та її збройних формувань. Це були добре підготовлені операції, котрі забезпечувались озброєнням, зв'язком, пропагандистськими матеріалами, продовольством, мінерами, вибухівкою тощо.

12 червня 1943 р. у рейд по західних областях України (Карпатський рейд) вирушило партизанське з'єднання під командуванням С. Ковпака. Воно успішно виконало завдання по виведенню з ладу нафтопромислів. Проти ковпаківців було кинуте великі сили окупантів. Партизани кілька разів виходили з оточення, але зазнали великих втрат. На початку жовтня 1943 р. з'єднання, розділившись на групи, намагалися покинути Західну Україну. Частина ковпаківців перехопили в Галичині й на Волині війська УПА. Решта з великими труднощами зібралася в наміченому пункті на Житомирщині.

Одним з найважливіших напрямів діяльності партизанського загону було руйнування шляхів сполучення, насамперед залізниць, мостів, нищення залізничних ешелонів, які перевозили на фронт живу силу й техніку. Під час Курської битви Центральный штаб партизанського руху наказав партизансь-

ким загонам здійснити широкомасштабну операцію під кодовою назвою «рейкова війна». Всі зусилля партизанських сил, підпорядкованих Москві, зосередилися на блокаді залізничних шляхів в окупованих районах. Внаслідок цієї операції на деяких магістралях рух було заблоковано. Війська противника втратили сотні воєнних ешелонів. Це було відчутною допомогою регулярним частинам Червоної армії, що вели виснажливі бої з гітлерівцями.

У партизанських загонах України діяли сотні професійних розвідників. Серед найвідоміших – М. Кузнецов з особливого розвідувального загону Д. Медведєва. Як і деякі інші операції, розвідку партизани вели спільно з підпільниками. Вони добували цінну інформацію про розташування й чисельність ворожих військ, штабів, аеродромів, їх передислокації. Радянські партизани, наприклад, встановили розташування ставки Гітлера в районі Вінниці, зуміли добути документи про підготовку наступу німецьких військ під Курськом. Лише в 1943 р. через Український штаб партизанського руху армія одержала 1260 агентурних донесень. Боротьба радянських партизанів і підпільників у тилу німецьких військ була важливим фактором, що забезпечував успішне просування Червоної армії. За підрахунками сучасних істориків, загальна кількість осіб, які перебували у різні роки війни в партизанах і підпіллі в Україні (крім бійців УПА), становила приблизно 180–220 тис. чол. 29 учасників радянського підпілля і партизанського руху відзначені званням Героя Радянського Союзу.

У боях з переважаючими силами гітлерівців і допоміжною поліцією партизанські загони не лише зазнавали втрат і поразок, а й виснажували війська окупантів.

Активізація дій УПА У жовтні 1942 р. в Західній Україні почала діяти контрольована ОУН-Б Українська повстанська армія. Крім бандерівців, були створені групи мельниківців (прибічників А. Мельника) і «бульбівців» (прибічників Т. Боровця («Бульби»). «Бульбівці» діяли на Волині й Поліссі. Маючи на меті відновлення Української Народної Республіки, вони неохоче йшли на переговори з оунівцями. Зрештою, у середині 1943 р. бандерівці взяли під контроль мельниківські та «бульбівські» загони і розгорнули партизанську війну великими силами.

Волинь з Поліссям стали центром формування УПА не випадково. Тут окупанти провадили особливо жорстоку політику. Було спалене село Кортеліси на Ковельщині, а його жителі знищені. До масових розстрілів нацисти вдалися в Цумані й Клобуччині біля Луцька, в інших місцевостях. Для посилення терору гітлерівці використовували будь-яку нагоду, в тому

Присяга воюка УПА

боеприпасів, передислокація з'єднань, постійні контролі і патрулі, по селах – постій війська, яке годувала людиність...».

Навесні 1943 р. збройні загони УПА з'явилися на Черкащині в районі Холодного Яру, біля Умані. Організували їх з місцевих жителів наддніпрянці. Серед них були й ті, хто брав участь у антибільшовицькому повстанні 1919–1921 рр.

Політична еволюція ОУН

Під час війни відбувався перегляд програмних цілей ОУН. Значною мірою це було пов'язане з поширенням сфери діяльності організації (вона почала діяти в центральних і східних районах України). Спілкуючись із місцевим населенням, оунівці дійшли висновку, що завоювати симпатії до ідеї самостійної, соборної України можливо лише поєднавши національні вимоги з програмою загальнодемократичних перетворень. У червні 1943 р. відбувся III Надзвичайний великий збір ОУН-Б. Він виробив соціально-економічну платформу організації, яка передбачала безплатну передачу землі селянам, свободу вибору форм господарювання. Проголошувалася рівність у правах та обов'язках у майбутній українській державі всіх громадян, що мешкають на її території, незалежно від їхньої національності. ОУН, котра досі вважала себе єдиною національною силою в політичній сфері, визнала право на існування інших політичних течій і партій. Цим вона прагнула забезпечити собі масову підтримку населення.

Надзвичайний збір ОУН-Б 1943 р. справив вирішальний вплив на розгортання національно-визвольної боротьби. З'їзд

числі й появу наприкінці 1941 – на початку 1942 р. на Волині та Поліссі радянських розвідувально-диверсійних і партизанських груп та польських військових формувань, що вели боротьбу за відновлення довоєнної Польщі.

Улітку 1943 р. ОУН стала формувати озброєні військові частини в Галичині. Вплив окупантів танув на очах. Німецький чиновник констатував: «1943 р. Галичина мала подвійне обличчя. Вдень правила, як і досі, німецька адміністрація... А вночі весь край – поза містами немов островами – був охоплений Українською повстанською армією: по лісах – вправи із стрільби та спорудження сховищ, на шляхах – транспортування

відбувся, коли нацистський терор в Україні досяг крайніх меж, а сили окупантів вичерпувалися внаслідок поразки на фронтах. Постало питання організації масової збройної боротьби.

ОУН-Б розгорнула роз'яснювальну роботу серед населення, аби донести до нього зміст програмних документів, прийнятих на Надзвичайному зборі. По суті це була програма революційно-демократичних перетворень. У роз'ясненні «За що бореться Українська повстанська армія» командування УПА давало таку відповідь на поставлене питання: «За знищення більшовицької і німецької експлуататорсько-кріпацької системи організації сільського господарства...; за безплатну передачу селянам західних українських земель всіх поміщицьких, монастирських та церковних земель; за те, щоб велика промисловість була національно-державною, а дрібна – кооперативно-громадською; за свободу профспілок, за знищення стахановщини, соцзмагання, підвищення норм та інших засобів експлуатації працюючих; за обов'язкове середнє навчання; за свободу друку, слова, переконань, віри й світогляду; за рівність усіх громадян України, незалежно від їх національності, в державних та громадських правах і обов'язках...».

Ця програма здобула широкий відгук серед населення західних земель. Чисельність збройних загонів Української повстанської армії швидко зростала, вдосконалювалась їхня структура. Було введено військові звання – від стрільця до генерала, військові нагороди чи відзнаки за відвагу, створено школи командного складу, засновано газети і журнали. УПА сформувала ударні групи під назвами: УПА-Захід, УПА-Схід, УПА-Північ, УПА-Південь.

Збройна боротьба УПА 1943 р.

Систематичні бойові дії УПА розгорнула наприкінці 1942 – на початку 1943 р. В її складі вже були добре навчені та озброєні загони, здатні виконувати складні завдання. В квітні 1943 р. УПА знищила 600 гітлерівців. З боями було зайнято кілька міст і містечок Західного Полісся, звільнено в'язнів, зруйновано тюрми, воєнні та господарські об'єкти. Постійних ударів зазнавали німецькі комунікації, ОУН влаштувала саботажі на залізницях. В липні – листопаді 1943 р. УПА провела 120 боїв, знищивши, за неповними даними, 4,5 тис. солдатів і офіцерів противника. Втрати повстанців становили 1,6 тис. бійців.

По всій Галичині були ліквідовані німецькі господарства «лігеншафти». Вже навесні 1943 р. цілі райони Волині й Полісся, а з осені 1943 р. – і Галичина, опинилися під повним або частковим контролем УПА. Тут налагоджувалася робота нової адміністрації, служби зв'язку, охорони здоров'я, кооперації. В серпні 1943 р. УПА видала «Розпорядження в земельній

справі», відповідно до якого безземельних і малоземельних селян наділяли землею.

Окупаційне командування розгорнуло пропагандистську кампанію проти УПА, висуваючи абсурдні звинувачення в зв'язках із Москвою. «ОУН і більшовизм – це єдине, тому мусять вони бути знищені!» – писалося в одній із німецьких анти-оунівських листівок.

**Відносини
ОУН
з радянськими
та польськими
партизанами**

Антигітлерівський рух Опору існував у всіх окупованих країнах Європи. Але майже скрізь він мав, крім внутрішньої охорони, надійну зовнішню підтримку (еміграційні уряди і держави антигітлерівської коаліції).

Український національний рух Опору такої підтримки не мав. Англія, США, зв'язані з СРСР союзними зобов'язаннями, навіть не ставили питання про сприяння УПА. Повстанці змушені були покладатися на власні сили. В складі УПА, поряд з українськими, були національні загони грузинів, вірмен, азербайджанців, таджиків.

Що ж до радянських партизанів, то в них, як і раніше, вбачали ворогів ідеї незалежної України. ОУН прагнула витіснити з району своєї дислокації партизанські загони та розвідувально-диверсійні групи, очолювані комуністами. У першій половині 1943 р. це їй значною мірою вдалося: прорадянські партизанські з'єднання відійшли в Білорусію і Східне Поділля. Це було прямим результатом гострої ідеологічної боротьби за вплив серед населення краю, яку більшовицькі комісари програли. Жителі Західної України ототожнювали керовані більшовиками партизанські загони і групи з усією попередньою політикою радянської влади, з насильницькою колективізацією, масовими репресіями, брутальним ігноруванням національних почуттів людей.

Разом з тим верховне командування УПА намагалося налагодити контакти з радянськими партизанами. Умови для цього склалися під час Карпатського рейду з'єднання С. Ковпака. Однак московське керівництво категорично заборонило будь-які переговори з бандерівцями. Трагічним наслідком цього стало вбивство за наказом НКВС комісара з'єднання С. Руднева за його висловлювання супроти конфронтації двох напрямків руху Опору в Україні.

У жовтні 1943 р. УПА звернулася до радянських партизанів із закликом приєднатися до спільної боротьби пригнічених народів за створення незалежних держав, а не відновлення СРСР. З подібними пропозиціями оунівці зверталися неодноразово, та відповіді не отримували. Натомість розгорталась антиоунівська пропагандистська кампанія. В одній з радянських листівок, поширюваних в окупованих районах 1943 р.,

стверджувалося, що «Бандера прибув в Україну на німецькій тачанці» і «не так давно Бандера та його прихвосні влаштували були урочисту поїздку до німців на спеціальному поїзді». Як відомо, в цей час С. Бандера був в'язнем німецького концтабору Заксенгаузен.

Трагічно склалися відносини УПА з польськими озброєними загонами різних політичних спрямувань, що діяли в Західній Україні. УПА декларувала необхідність ліквідації другорядних фронтів, за винятком більшовицького і нацистського. Але досягти порозуміння з польськими національними силами не вдалося. Українці звинувачували в цьому поляків, котрі прагнули відновлення Польщі в довоєнних кордонах, поляки ж причиною ворожнечі вважали непоступливість українців. А жертвами цього політичного антагонізму було в основному мирне населення.

Таким чином, 1943 р. ознаменувався розгромом гітлерівських військ на Лівобережжі. Значний внесок у це своєю героїчною працею в східних районах СРСР зробили жителі України. Радянські партизанські з'єднання і Українська повстанська армія воювали з окупантами у тилу.

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ

1. Охарактеризуйте масштаби і особливості радянського партизанського руху 1943 р.
2. Що вам відомо про операцію «рейкова війна»?
3. Простежте процеси виникнення та політичної еволюції ОУН.
4. У чому ви вбачаєте суперечливість і трагедію діяльності ОУН?
5. Чому УПА і радянські партизани не змогли домовитися про спільні дії?
6. Які причини конфлікту УПА з польськими партизанами?

ДОКУМЕНТИ

1. Радянські партизани і населення

Вот висит немецкое объявление, что за убитого немецкого солдата будет сожжена деревня, в которой это произошло. Ну, казалось бы, по-человечески партизанам пожалеть бы жителей деревни, ан нет, солдата убивают, деревня немцами сжигается, жителям жить негде, деваться некуда, кроме как идти в лес к партизанам. Достигнуты две цели: население начинает ненавидеть оккупантов еще больше, партизанские отряды пополняются людьми... Партизаны сражались с немцами, но они же и терроризировали население оккупированных областей.

*Кондратьев В. Оплачено кровью//
Родина. – 1991. – № 6–7. – С. 8*

2. З листівки «За що бореться Українська повстанська армія (УПА)?»

Серпень 1943 р.

Українська повстанська армія бореться за Українську Самостійну Соборну Державу (УССД) і за те, щоб кожна нація жила вільним життям у своїй власній, самостійній державі...

УПА бореться проти імперіалістів і імперії, бо в них один пануючий народ поневолює культурно і політично та визискує економічно інші народи. Тому УПА бореться проти СРСР і проти німецької «Нової Європи».

В лавах УПА борються українські селяни, робітники та інтелігенти проти гнобителів за УССД, за національне і соціальне визволення, за новий державний порядок та новий суспільний лад.

1. а) За знищення більшовицької експлуататорської кріпацької системи в організації сільського господарства. Виходячи з того, що земля є власністю народу, Українська народна влада не накидатиме селянам однієї форми користування землею. Тому в українській державі допускатиметься індивідуальне та колективне користування землею залежно від волі селян.

4. б) За справедливу оплату праці, за участь робітників у прибутках підприємства. Робітник отримуватиме таку зарплату, яка потрібна для забезпечення матеріальних і духовних потреб цілої його сім'ї.

7. а) За обов'язкове середнє навчання. За піднесення освіти і культури широкої народної маси...

в) За вільний доступ молоді до вищих навчальних закладів. За забезпечення студентства стипендіями, харчами, помешканнями та навчальним приладдям.

10. а) За свободу друку, слова, думки, переконань, віри і світогляду.

11. За повне право національних меншостей плекати свою власну по формі і змісту національну культуру.

12. За рівність усіх громадян України незалежно від національностей в державних та громадських правах і обов'язках, за рівне право на заробіток і відпочинок...

Українська суспільно-політична думка в 20 столітті.

Документи і матеріали. – Т. III. – С. 79–81.

ЗАПИТАННЯ ДО ДОКУМЕНТІВ

Документ № 1.

Дайте оцінку цьому фрагменту зі статті російського публіциста В. Кондратьєва.

Документ № 2.

Ознайомтеся з документом, подумайте над питаннями:

а) яку мету ставила УПА?

б) як вирішувалося питання власності? Які факти свідчили про демократичну спрямованість програми УПА?

§ 7. ЗАВЕРШЕННЯ РОЗГРОМУ НАЦИСТІВ В УКРАЇНІ

Згадайте:

1. Внаслідок яких операцій були розгромлені у 1943 р. нацисти на Лівобережжі України? 2. Коли було визволено Київ? 3. У якому стані перебував рух Опору України 1943 р.?

Січнево-лютневий наступ 1944 р.

З початком 1944 р. СРСР вступив у завершальний етап війни. Перед армією ставилося завдання остаточного витіснення військ противника з території СРСР, повного розгрому Німеччини та її союзників.

Ставка своїм рішенням передбачила завдати ворогові головного удару на території України, де силами Українських фронтів, поповнених місцевим населенням, планувалося розгромити німецько-фашистські угруповання військ «Південь» і «А» та вибити противника з районів Правобережної України і Криму.

1-й Український фронт розпочав наступальні операції 24 грудня 1943 р. і до середини січня 1944 р. змусив противника відступити з Житомира і Бердичева. Але німецькі війська продовжували утримувати позиції на високому правому березі Дніпра в районі Канева.

5 січня 1944 р. війська 2-го Українського фронту раптовим ударом розгромили 8-му німецьку армію і 8 січня ввірвалися в Кіровоград. Таким чином, у результаті наступальних дій 1-го і 2-го Українських фронтів обширний виступ у районі Канева – Корсуня-Шевченківського було заблоковано з півночі і півдня. Гітлерівці продовжували утримувати позиції, сподіваючись, що в найближчому майбутньому вони стануть плацдармом для нового прориву на Лівобережжя. Зі свого боку, радянська Ставка прагнула якнайшвидше знищити ворожі війська в районі небезпечного виступу.

24 січня у напрямку Шпола – Звенигородка почав наступ 2-й Український фронт. Наступного дня назустріч йому рушило ударне угруповання 1-го Українського фронту. Долаючи відчайдушний опір, війська просувалися вперед, доки, нарешті, не з'єдналися 28 січня в районі Звенигородки. В оточенні опинилося близько 80 тис. гітлерівців. Їхнє становище було безнадійним. 8 лютого радянське командування пред'явило їм ультиматум про негайну капітуляцію. Після відмови німців здатися, війська почали операції по знищенню оточених. Було вбито і поранено 55 тис. солдатів і офіцерів, 18 тис. потрапили в полон.

Водночас із оточенням і знищенням корсунь-шевченківського угруповання противника праве (північне) крило 1-го Українського фронту розгорнуло наступ на Рівне, Луцьк/Шепетівку. Війська охопили з півночі фланг фашистського угруповання «Південь».

Січнево-лютневий наступ на Правобережжі завершився розгромом противника на Нікопольському плацдармі військами 3-го і 4-го Українських фронтів. 8 лютого гітлерівці залишили Нікополь, а 22 – Кривий Ріг. Були створені умови для звільнення Криму.

Весняний наступ Українських фронтів Нацисти дуже сподівалися на весняне бездоріжжя. Наприкінці лютого 1944 р. на одній з нарад А. Гітлер заявив, що весна буде союзником німецького, а не російського солдата, який в умовах бездоріжжя не наступатиме. Але цим надіям не судилося збутися.

На початку березня розгорнувся новий наступ Українських фронтів. Залишки угруповань німецько-фашистських військ «Південь» і «А» зазнали нищівних поразок. Повністю були очищені від нацистських окупантів Правобережжя і частина західних областей України. 13 березня німці залишили Херсон, 20-го – Вінницю, 25-го – Проскурів. 27 березня 1944 р. війська 2-го Українського фронту, наступаючи на Ясько-Кишинівському напрямку, форсували спочатку Південний Буг, а потім – Дністер і вийшли на кордон СРСР з Румунією по р. Прут. Воснні дії були перенесені на територію Румунського королівства. Водночас 1-й Український фронт, розгромивши німецькі війська в районі Тернополя і Кам'янця-Подільського, повів наступ на Чернівці та Коломию і 8 квітня вийшов на кордон з Чехо-Словаччиною.

Кримська наступальна операція. Виселення татар, греків, вірмен

У квітні – на початку травня 1944 р. війська 4-го Українського фронту, Чорноморського флоту, Азовської військової флотилії у взаємодії з Окремою Приморською армією, яка наступала через Керченський півострів, провели Кримську наступальну операцію. Після прориву 8 квітня Перекопських укріплень 13 квітня війська визволили Сімферополь, 9 травня – Севастополь. 12 травня Крим був повністю очищений від гітлерівців. У боях за Крим нацисти втратили 100 тис. солдатів і офіцерів. Обстановка в басейні Чорного моря змінилася докорінно. Радянський Чорноморський флот став тут панівним.

Розгром нацистських військ у Криму викликав хвилю піднесення у місцевого населення, але досить швидко її заступили заціпеніння і жах. Усе кримськотатарське населення було звинувачене в співробітництві з окупантами і за рішенням Дер-

жавного комітету оборони у травні 1944 р. виселене в Середню Азію. Із загальної кількості (238,5 тис. чол.) виселених 86 % становили жінки і діти. Майже половина кримських татар у 1944 – 1945 рр. вимерла.

Така ж доля спіткала грецьке, вірменське, а згодом і болгарське населення. Ще раніше, в 1941 р., з території України в східні райони Радянського Союзу були виселені німці, сотні тисяч яких здавна жили в південних областях України. Десятиліттями над ними висіло звинувачення в зраді.

Завершення вигнання нацистів з України

Улітку 1944 р. становище Німеччини значно погіршилося. 6 червня 1944 р. американсько-англійські війська відкрили в Європі другий фронт, який відтягнув 60 німецьких дивізій.

Радянське командування, плануючи літній наступ, головні удари передбачало організувати в Білорусії й Західній Україні. 23 червня розпочалась Білоруська операція під кодовою назвою «Багратіон», яка завершилася 29 серпня повним розгромом німецьких військ і вступом Червоної армії в межі Польщі.

У розпал операції «Багратіон» війська 1-го Українського фронту розгорнули наступ у Західній Україні. Радянським військам тут протистояла німецька група армій «Північна Україна». Маючи значну перевагу, радянські війська 13–18 липня прорвали оборону противника, вийшли на підступи до Львова, оточили в районі Брод 8 його дивізій і до кінця липня знищили їх. Продовжуючи наступ, частини 1-го Українського фронту 27 липня вибили німців зі Львова, Станіслава, Перемишля. В результаті група армій «Північна Україна» була розсічена на дві частини, одна з яких відступала до Вісли, інша – до Карпат. Переслідуючи противника, радянські війська 29 липня вийшли на Віслу і створили на її західному березі в районі Сандомира великий плацдарм.

Для оперативного керівництва військами в специфічних умовах Карпат рішенням Ставки на базі з'єднань лівого крила 1-го Українського фронту було утворено 4-й Український фронт. Його війська 6 серпня оволоділи Дрогобичем, 7-го – Самбором і Бориславом.

Водночас на півдні готувався новий наступ Червоної армії. З 20 по 29 серпня війська 3-го і 2-го Українських фронтів провели Яссько-Кишинівську операцію, в результаті якої були очищені від противника Молдавія та Ізмаїльська область України.

Останній населений пункт УРСР у її довоєнних межах – село Лавочне Дрогобицької області – визволили від гітлерівців 8 жовтня 1944 р. Офіційним днем завершення вигнання військ Німеччини та її союзників вважається 14 жовтня 1944 р., коли відбулось урочисте засідання в Києві. Що ж до Закарпатської

України, то війська 4-го Українського фронту завершили її звільнення від гітлерівців 28 жовтня 1944 р.

Заключний етап радянської партизанської боротьби Розгрому військ Німеччини та її союзників на Правобережжі сприяв радянський партизанський рух, який з початку 1944 р. став набувати нових рис. У зв'язку зі зменшенням зони окупації Український штаб партизанського руху розформував частину загонів і з'єднань, а їхній особовий склад наказав влити в армію. Натомість у тил гітлерівців засилялися спеціально підготовлені групи, на основі яких за півроку було створено 101 партизанський загін із 37 диверсійно-розвідувальних груп. Вони були підпорядковані НКВС і Головному розвідувальному управлінню Генштабу Червоної армії. Командування забезпечило їх необхідним озброєнням, боеприпасами, медикаментами. Контакти з партизанами і розвідувально-диверсійними групами підтримувалися через лінії радіозв'язку.

1944 р. практикувалися глибокі рейди партизанських загонів і з'єднань. У цих рейдах брали участь 19 з'єднань і 25 окремих партизанських загонів. З 5 січня по 1 квітня, тобто 90 діб тривав Львівсько-Варшавський рейд 1-ї Української партизанської дивізії з'єднання Ковпака під командуванням П. Вершигори. Партизани пройшли 2100 кілометрів територією Білорусії, України, Люблінського і Варшавського воєводств Польщі.

УПА і ОУН на завершальному етапі боротьби з гітлерівцями Відступ німецьких окупантів і поява на території Полісся, Волині й Галичини радянських військ активізували діяльність у цих регіонах українських національних сил. На початку 1944 р. УПА мала в своєму складі близько 100 тис. бійців і численний підпільний актив. У липні за ініціативою ОУН-Б була сформована позапартійна структура з функціями цивільного і військового управління – Українська головна визвольна рада (УГВР), яка мала очолити збройну боротьбу в Україні проти окупантів, а після досягнення незалежності передати всю повноту влади Українським установчим зборам. З 25 членів УГВР оунівців була меншість, але саме їхній вплив переважав. 10 чоловік представляли Наддніпрянську Україну. УГВР декларувала ворожість і до більшовиків, і до нацистів – «як окупантів України».

Незважаючи на нищівні поразки в ході наступальних операцій Червоної армії на території України, гітлерівці не змінили негативного ставлення до її самостійності. У лютому 1944 р. був заарештований А. Мельник, у травні – один з керівників нелегальної мережі ОУН-М, відомий поет українського зарубіжжя Олег Кандиба (Ольжич), син Олександра Олеса. Його

стратили в концтаборі Заксенгаузен. 1944 р. головний штаб вермахту видав інструкцію, у якій було зазначено: «З огляду на їхню ненадійність, не може бути й мови про якісь спільні дії з УПА ...».

Лише у вересні 1944 р., тобто тоді, коли на території України вже майже не було гітлерівців, з концтаборів були випущені С. Бандера, Я. Стецько, А. Мельник і ряд інших керівників різних фракцій оунівського руху. Однак Степан Бандера у черговий раз відмовився від ролі керівника «п'ятої колони» окупантів, заявивши, що в боротьбі за незалежність буде «першою колоною України».

Роль «п'ятої колони», на думку гітлерівців, мала відіграти стрілецька дивізія СС «Галичина», формування якої почалося навесні 1943 р. зусиллями мельниківців за активної участі В. Кубійовича – керівника єдиної легальної української організації на окупованих територіях – Українського центрального комітету. ОУН-Б агітувала проти формування дивізії, закликаючи юнаків поповнювати лави повстанської армії. Частина рядових і офіцерів дивізії перейшла до УПА, інші в червні 1944 р. були кинуті в бій під Бродами, де загинули чи потрапили в полон. Усього під Бродами врятувалося лише кілька тисяч з 11-тисячної дивізії.

Складним і трагічним видався завершальний етап вигнання гітлерівців з України.

В. Кубійович – керівник Українського центрального комітету

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ

1. Назвіть основні наступальні операції Червоної армії на Правобережній Україні.
2. Які зміни сталися в розвитку партизанського руху на Правобережній Україні в 1944 р.?
3. Які політичні та воєнні зміни відбулися в структурі та діяльності ОУН-УПА протягом 1944 р.? Чим вони були зумовлені?
4. Як можна пояснити рішення про виселення кримськотатарського, грецького та вірменського населення в східні райони СРСР?
5. Що можна сказати про долю вояків дивізії СС «Галичина»? Як ставилася до її організації ОУН-Б?

1. Из спогадів маршала О. Василевського

Немецко-фашистское командование понимало, что с потерей Украины рухнет Восточный фронт на юге нашей страны.

Однако, преувеличивая потери и усталость Красной Армии и надеясь на сильную распутицу, оно полагало, что до лета крупные операции с нашей стороны на южном Крыме до фронта исключены и что это позволит собрать необходимые силы, восстановить оборону по Днепру и связь со своими войсками, запертыми в Крыму... На южном Крыме советско-германского фронта гитлеровцы имели в начале 1944 года одну из наиболее крупных стратегических группировок.

...По строжайшему указанию Гитлера они любой ценой должны были удержать за собой богатейшие хлебные районы Правобережной и западных областей Украины, Никополь с его предприятиями по добыче и переработке марганца, Криворожский бассейн, богатый железной рудой, и Крым... Гитлеровское командование еще надеялось и на восстановление своей обороны по Днепру.

Василевский А. М. Дело всей жизни. – М.: Политиздат, 1988. – Т. 2. – С. 70–71.

2. Матеріали про створення і ліквідацію Кримської АРСР та виселення кримськотатарського населення 1944 р.

а) «Крым – без крымских татар!» – такова суть политики царского самодержавия.

б) Крымская Республика – это должное возмещение за все обиды, за долгую насильническую и колонизаторскую политику царского режима.

Жизнь национальностей. – 1921. – 25 октября.

в) 3 января 1934 года ЦИК СССР за выдающиеся успехи в деле проведения сельскохозяйственных работ... по укреплению колхозов и совхозов и выполнению обязательств перед государством наградил Крымскую АССР орденом Ленина.

Правда. – 1934. – 4 января.

г) 3 листа німецького військовослужбовця з радянсько-німецького фронту своєму брату:

«Здесь против нас много татар. Я не хотел бы встретиться с татарами даже во сне».

д) Зі споминів Ібрагімової Гензіле про виселення татар із Криму 1944 р.:

«Нас выселили... 18 мая 1944 г. Выселение проходило очень жестоко. В три часа утра дети еще спали, вошли солдаты, чтобы мы за пять минут собрались и вышли из дому. Нам не разрешили брать с собой ни вещей, ни продуктов... Стоял сплошной плач голодных детей. Муж сражался на фронте. Я была с тремя детьми... Из нашей деревни вывезли 30 семей, из которых остались живыми неполных 5 семей.

...Наши мужья были на фронтах, и некому было хоронить умерших, и часто трупы лежали несколько суток вместе с живыми.

...Скажите мне, почему допустили такие ужасы?»

«Обращение крымско-татарского народа к XXIII съезду КПСС» // Национальный вопрос в СССР: Сб. документов / Составитель Роман Купчинский. – Б. м.: Сучасність, 1975. – С. 292, 294, 296, 299, 305–306.

ЗАПИТАННЯ ДО ДОКУМЕНТІВ

Документ №1.

Чим був зумовлений жорстокий опір фашистів на Правобережжі?

Документ №2.

Підготуйте на основі документів і матеріалів, наведених у документі, доповідь про долю кримськотатарського народу в роки радянської влади і після вигнання нацистських військ Криму зокрема.

§ 8. ВІДНОВЛЕННЯ РАДЯНСЬКОГО РЕЖИМУ В УКРАЇНІ

Згадайте:

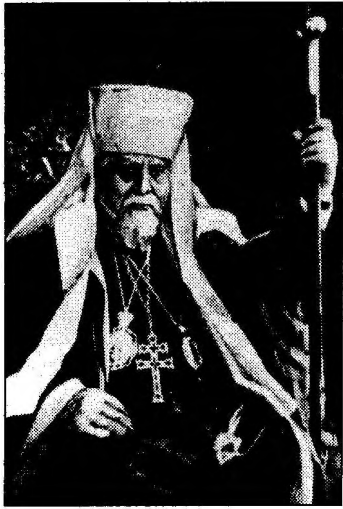
1. Які операції радянських військ знаменували собою завершення розгрому гітлерівців в Україні? 2. Чим була викликана депортація кримськотатарського, грецького і вірменського населення до східних районів Радянського Союзу?

Репресії в Західній Україні

Вступ на територію Західної України Червоної армії не приніс у край довгоочікуваного спокою. Радянське командування одержало наказ знищити УПА і оунівців підпілля.

На розгром УПА було кинуте великі з'єднання НКВС і прикордонних військ. Це була жорстока і кровопролитна боротьба. З боку УПА в ній брало участь до 100 тис. чоловік. А всього за роки боротьби, яка тривала до початку 50-х років, у лавах повстанців і підпільників перебувало до 400 тис. чол. З лютого 1944 р. по 1 липня 1945 р. у боях загинуло 92,8 тис. бійців УПА.

Прагнучи позбавити УПА підтримки населення, органи НКВС не зупинялися перед віроломством і провокаціями. Одягнені у форму УПА, бійці спецзагонів НКВС влаштовували криваві розправи, які приписувались оунівцям. На жорстокість чекістів ОУН відповідала терором, широко використовуючи методи НКВС. Підрозділи Служби безпеки (СБ) УПА, зі свого боку, засиляли лжеенкаведистів для виявлення прибічників радянської влади і законспірованих чекістів. Усе це тільки розпалювало взаємну ворожнечу, ненависть, непримиренність у суспільстві.

Йосип Сліпий – митрополит Греко-католицької церкви в Галичині, який відмовився перейти в російське православ'я

200 тис. членів сімей оунівців. Але багато хто з учених вважає ці дані неповними. Називаються інші цифри, значно більші. Документи й свідки розповідають про варварські методи виселення: арешти провадилися пізно восени і ранньою весною; людей заганяли в товарні вагони; вони були позбавлені медичної допомоги, їжі було обмаль, а воду давали лише невеликими порціями. Виселених завозили найчастіше в глухі, неосвоєні райони з важкими і незвичними для жителів Західної України кліматичними умовами. Це спричинило велику смертність серед дітей і літніх людей.

Більшість репресованих не мала жодного відношення до УПА. Проте в нелояльності до радянської влади сталінський режим підозрював усіх українців, які опинилися на окупованій території. Після XX з'їзду КПРС (1956) стало відомо, що Й. Сталін цілком серйозно продумав план виселення, подібно до кримських татар, калмиків, деяких кавказьких народів, усіх українців. І якщо цього не сталося, відзначав у своїй доповіді на XX з'їзді КПРС тодішній секретар ЦК М. Хрущов, то лише тому, що українців «було занадто багато, не було місця, куди їх вислати, інакше Сталін заслав би їх також».

Оунівці мали в Західній Україні широку підтримку. Зламати цю силу можна було лише з допомогою масових репресій. Сталінський режим без вагань ішов на них. У березні 1944 р., коли Червона армія лише наближалася до основних регіонів дислокації УПА, НКВС СРСР видав своїм представникам розпорядження: «Сім'ї, в складі яких є оунівці, що перебували на нелегальному становищі, або тих, що займаються бандитизмом, а також сім'ї засуджених оунівців узяти на облік і виселити до тилкових областей Союзу». Це був акт політичної сваволі сталінсько-беріївського керівництва, який супроводжувався масовими насильствами над населенням західних областей України. За офіційними даними, в 1944–1945 рр. до північних й східних районів СРСР було відправлено

Проблеми радянської влади в Україні й спроби їх подолання

Жорстокі репресії були проявом слабкості радянських позицій в Україні. Едуард Р. Стеттінюс, член делегації Сполучених Штатів Америки на Кримській конференції трьох держав антигітлерівської коаліції, що відбулася в лютому 1945 р., зазначив: «Сталін відчуває свою позицію на Україні дуже тяжкою і непевною». Ось чому на завершальному етапі війни особлива увага приділялася відновленню всіх структур тоталітарної системи в Україні.

Тож одним із перших заходів було відтворення більшовицьких партійних організацій, виконкомів Рад, міліції. Частково це здійснювалося за рахунок місцевих комуністів, які вийшли з підпілля або звільнилися в результаті розформування партизанських з'єднань. Водночас ЦК ВКП(б) і ЦК КП(б)У добирали кадри на керівні посади в тилкових районах, діючій армії, центральних відомствах. Якщо на початку 1944 р. у КП(б)У налічувалося 34,8 тис. членів, то у жовтні – на момент остаточного завершення вигнання німців – 149,9 тис. Партійно-державне керівництво Української РСР очолював М. Хрущов, який обіймав посаду першого секретаря ЦК КП(б)У, очолював уряд УРСР.

Над західноукраїнськими землями радянський контроль відновлювався значно повільніше. Оскільки місцевих комуністів було мало, то процес відтворення партійно-державних структур здійснювався переважно за рахунок вихідців з Наддніпрянщини, що супроводжувалося жорстокою боротьбою, вістря якої УПА спрямувала проти військ і партійно-державного апарату. Жертвами її стали тисячі партійних, комсомольських і радянських працівників різних рівнів, активістів, службовців державного і господарського апаратів.

Відновлюючи контроль над усіма сферами життя України, керівництво СРСР пішло на деякі поступки національним прагненням її народу. Верховна Рада СРСР прийняла 1 лютого 1944 р. закон, яким союзним республікам надавалося право на дипломатичні відносини з іноземними державами. Тоді ж радянські республіки дістали дозвіл на організацію власних зоройних формувань. Були створені республіканські наркомати оборони та іноземних справ. На Кримській конференції глав держав антигітлерівської коаліції Сталін говорив президентові США Рузвельту про необхідність надати Україні місце в Організації Об'єднаних Націй, створення якої вже готувалося.

Ці заходи центру були суто демагогічними, не змінювали статусу України у складі СРСР і здійснювалися головним чином з пропагандистськими намірами. Власної армії УРСР не мала а її роль в ООН ніколи не була самотійною.

Втрати України за роки війни з Німеччиною

У час, коли тоталітарний сталінський режим зміцнював контроль над Україною, регулярні частини Червоної армії вели кровопролитні наступальні бої за її кордонами. На цьому етапі війни кожен 4–5-й червоноармієць був жителем України. Своїм ратним подвигом у складі багатонаціональних радянських з'єднань вони наближали спільну Перемогу над нацистською Німеччиною, яка прийшла 9 травня 1945 р., і забезпечували розгром мілітаристської Японії, з завершенням якого 2 вересня 1945 р. пов'язане закінчення Другої світової війни.

За роки війни Україна втратила 8 млн чол. – п'яту частину населення: 2,5 млн чол. загинули в боях, 5,5 млн становили знищені військовополонені і цивільні особи. По відношенню до загальних втрат СРСР це становило 40–44 %. Якщо ж взяти всі демографічні втрати (крім убитих, вони включають померлих від хвороб і голоду, депортованих, мобілізованих, емігрантів, втрати в природному прирості), то вони обчислювалися неймовірно великою цифрою – 14,5 млн. Міста обезлюдніли і лежали в руїнах. З 900 тис. мешканців Києва в 1940 р. на 1945 р. залишилося 186 тис. Майже по 200 тис. чоловік втратили Одеса й Харків, 100 тис. – Рівне. Понад 10 млн жителів України залишилися без даху над головою і тулилися в непристосованих приміщеннях та землянках.

Промисловість і сільське господарство перебували в стані повної розрухи. Було знищено (як німцями, так і радянськими Берлін. Весна 1945 р.

військами) 16150 підприємств, 27910 колгоспів, 872 радгоспи і 1300 машинно-тракторних станцій. Лише за неповні 1943 і 1944 рр. німці вивезли з України 9200 тис. т зерна, 622 тис. т м'яса та м'ясних виробів, 950 тис. т олії, 208 тис. т вершкового масла, 400 тис. т цукру, 2500 тис. т фуражу, 3500 тис. т картоплі.

Початок відбудови економічного життя

У цих надзвичайно складних умовах почалася відбудова народного господарства України. В розпал наступальних операцій Червоної армії в серпні 1943 р. Раднарком СРСР і ЦК ВКП(б) прийняли постанову «Про невідкладні заходи по відбудові господарства в районах, визволених від німецької окупації». ДКО ухвалив ряд постанов, які передбачали конкретні заходи щодо відбудови основних галузей промисловості України, зокрема вугільної, залізорудної, металургійної, найбільших машинобудівних заводів, Дніпрогесу та інших підприємств. Для відбудови було виділено понад 18 млрд карбованців, що становило 24 % загальної суми, виділеної урядом СРСР на відбудову радянських територій. Що ж до матеріальних збитків, яких зазнала Україна в роки війни, то вони становили 42 % загальних збитків СРСР.

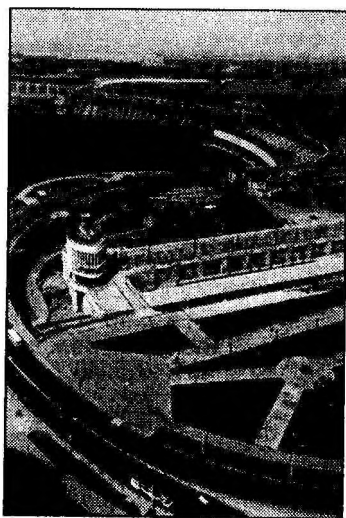
Передовсім кошти використовувалися на найнеобхідніше: електрообладнання, кабель, силові трансформатори, що йшли

Україну зі східних районів СРСР, Москви й Ленінграда. Але повернення верстатів і обладнання, вивезених у 1941–1942 рр., було визнане недоцільним.

Досить складною проблемою відбудови була кадрова. На початку 1944 р. в Україні залишалася лише четверта частина довоєнної чисельності робітників. Практично всі військовозобов'язані чоловіки були мобілізовані до армії. Тому забезпечення робочою силою підприємств відбувалося за рахунок інвалідів, літніх людей, жінок, молоді, особливо сільської. Сотні тисяч юнаків і дівчат мобілізували, часто під загрозою репресій, на відбудову народногосподарських об'єктів. На кінець війни чисельність робітників і службовців в Україні досягла 70 % довоєнного рівня.

Насамперед відновлювалися шляхи сполучення, мости, засоби зв'язку. Це здійснювалось як цивільним

Відбудований Дніпрогес.
Сучасний вигляд

населенням, так і армійськими частинами. В ході війни було відбудовано понад 20 тис. кілометрів залізниць і 615 залізничних мостів. Були відновлені також найголовніші лінії зв'язку – понад 68 % довоєнної протяжності.

Значних успіхів удалося досягти у відбудові основних галузей народного господарства. На кінець війни питома вага Донбасу в загальносоюзному видобутку вугілля зросла до 26,7 %. У 1945 р. Україна дала 18 % загальносоюзного виробництва чавуну і 11,2 % сталі. Всього до травня 1945 р. було відбудовано і введено в дію близько 3 тис. великих промислових підприємств України, що становило майже третину довоєнних виробничих потужностей. Промисловий потенціал України працював на забезпечення фронту боеприпасами, бойовою технікою, спорядженням.

Відбудовчі процеси ширились і на селі. 1943–1945 рр. у результаті надлюдського напруження сил сільського населення, переважно жінок і дітей, було освоєно 76 % усіх довоєнних посівних площ у колгоспах. Тракторів, механізмів чи бодай коней було обмаль. На польових роботах широко використовувалися корови. Нерідко жінки та підлітки впрягалися замість худоби і на візках доставляли в поле зерно, вивозили врожай. Майже все вирощене забирала держава. Такою дорогою цною армія і місто забезпечувалися сільськогосподарською продукцією. За роки війни від українських колгоспів і радгоспів держава одержала 16,5 млн т зерна, 400 тис. т м'яса і майже 250 тис. т молока.

Таким чином, незважаючи на величезні людські й матеріальні втрати, у 1944–1945 рр. на завершальному етапі війни Україна зробила значний внесок у спільну перемогу антинацистських сил.

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ

1. Чому відновлення радянської влади в Західній Україні викликало опір населення? Яких форм набував цей опір?
2. Охарактеризуйте масштаби втрат України в роки війни з Німеччиною.
3. Які завдання постали перед радянським урядом після визволення території України від німецько-фашистських загарбників? Як вони вирішувалися?
4. Що було зроблено для відбудови народного господарства України в 1943–1945 рр.?
5. Складіть хронологічну таблицю: «Основні події Другої світової війни в Україні».

Дата	Назва події	Зміст події

1. 3 «Повідомлення про організацію та результати роботи спеціальних груп для боротьби з оунівцями у західних областях України» від 26 липня 1945 р., надісланого наркомом НКВС УРСР Рясним у НКВС СРСР

Цілком таємно

У зв'язку з організованим поступовим розгромом банд УПА і ліквідацією політичної мережі ОУН у поєднанні з партійно-політичною роботою у західних областях України, з початком весни 1944 р. помітно посилилася явка з повинною в органи НКВС бандитів УПА, оунівських підпільників та тих, хто ухилився від служби в Червоній Армії.

Беручи до уваги, що частина тих, хто з'явився з повинною, має широкі зв'язки з керівниками оунівського підпілля і УПА, а також добре ознайомена з конспіративними порядками антирадянського підпілля, частину цих людей ми почали використовувати спочатку як окремих агентів-бойовиків, а пізніше – у бойових групах особливого призначення, названих нами спеціальними групами.

У тих випадках, коли агент-бойовик, який влився в банду або підпілля ОУН, не мав можливості фізичного знищення або захоплення керівника-ватажка, його завданням була компрометація ватажка банди або місцевого підпілля для посилення та активізації внутрішнього розкладу банди або місцевої організації ОУН.

... Спецгрупи, як звичайно, складалися з тих бандитів ОУН-УПА, які з'явилися з повинною. Командував спецгрупою один з колишніх ватажків банд УПА, оперативне керівництво спецгрупою очолював влитий до її складу оперативний керівник НКВС.

... За своїм зовнішнім виглядом і озброєнням, знаннями місцевих, побутових особливостей, мови і конспіративними способами дій особливий склад спеціальних груп нічим не відрізнявся від бандитів УПА, що вводило в оману ватажків УПА й оунівців підпілля, давало можливість учасникам спецгруп вступати з ними в безпосередній контакт.

... Спецгрупи відігравали й відіграють значну роль у справі ліквідування оунівського бандитизму в західних областях УРСР... Нарком внутрішніх справ УРСР Рясний.

І. Білас. Упирі та перевертні в офіційних документах // Шлях перемоги. – 1993. – 2 жовтня.

2. 3 «Докладной записки о фактах грубого нарушения советской законности в деятельности т. н. спецгруппы МГБ» від 15 лютого 1949 р., адресованої секретарю ЦК КП(б) України М. Хрущову

Совершенно секретно

Министерством Госбезопасности Украинской ССР и его Управлениями в западных областях Украины в целях выявления вражеского украинско-националистического подполья широко применяются т. н. спецгруппы, действующие под видом бандитов «УПА»... Однако, как показывают факты, грубопровокационная и неумная работа ряда спецгрупп и допускаемые их участниками произвол и насилие над местным населением не только не облегчают борьбу с бандитизмом, но и наоборот, усложняют ее, подрывают автори-

тет советської законності і неспірно наносять шкоду справі соціалістического будівництва в західних областях України...
Воєнний прокурор військ МВД Українського округу полковник юстиції Кошарський.

Сидоренко Б. Чекисти в формі УПА // Голос України. – 1993. – 2 червня.

3. Присяга вояки Української повстанської армії

Затверджена УГВР і введена наказом ГВШ ч. 7, з. 19. VII. 1944.

Я, воїн Української повстанчої армії, взявши в руки зброю, урочисто клянусь своєю честю і совістю перед Великим Народом Українським, перед Святою Землею Українською, перед пролітою кров'ю усіх Найкращих Синів України та перед Найвищим Політичним Проводом Народу Українського:

Боротись за повне визволення всіх українських земель і українського народу від загарбників та здобути Українську Самостійну Соборну Державу. В цій боротьбі не пожалію ні крові, ні життя і буду битись до останнього віддиху і остаточної перемоги над усіма ворогами України.

Буду мужнім, відважним і хоробрим у бою та нещадним до ворогів землі української.

Буду чесним, дисциплінованим і революційно-пильним воїном.

Буду виконувати всі накази зверхників.

Суворо зберігатиму військову і державну таємницю.

Буду гідним побратимом у бою та в бойовому житті всім своїм товаришам по зброї.

Коли я порушу або відступлю від цієї присяги, то хай мене покарає суворий закон Української Національної Революції і спаде на мене зневага Українського Народу.

Повстанець. – 1944. – Листопад. – Ч. 1.

4. Присяга радянського партизана

Вступаю в отряд боротьби з фашизмом, я об'язуюсь:

- 1) Не щадя своєї життя, всячески подривать ворожескі сили, знищуючи мости, залізні дороги, склади і все те, що ворог використовує для війни.
- 2) Призивати в отряд товарищів, общими силами добувати зброю і готуватися до визвольного повстання.
- 3) Пам'ятаю про те, що ворог старается забрати на муки наших братів, я об'язуюсь робити все, щоб відповісти на ці злочини.
- 4) Я об'язуюсь носити в груди образ моєї Великої Родины і віру в повне знищення ворога.
- 5) Діяти рішуче, використовуючи умови, і зберігати всі таємниці отряду.
- 6) Якщо ж я зміню цю присягу, нехай паде на мене прокляття мого народу, і да смертю покаже мене рука партизанського правосуддя!

ЗАПИТАННЯ ДО ДОКУМЕНТІВ

Документи № 1, № 2.

Які методи використовував сталінський режим у боротьбі з ОУН-УПА?

Документи № 3, № 4.

Порівняйте тексти присяги вояка УПА й радянського партизана.

- а) Що спільне в цих документах?
- б) Чим відрізняються дві присяги?

§ 9. КУЛЬТУРА УКРАЇНИ В РОКИ ВІЙНИ

Згадайте:

1. Яку політику проводила Німеччина на окупованих українських територіях? 2. Якими були масштаби евакуації українців до радянського тилу? Які категорії населення були евакуйовані?

Народна освіта Війна руйнувала матеріальні основи культури. Особливо згубно відбилася вона на народній освіті. В умовах окупації тисячі шкільних приміщень було спалено, пограбовано, перетворено на склади, госпіталі, казарми. Гітлерівці не мали наміру їх відбудувати. Рейхсміністр східних територій Німеччини А. Розенберг у директиві рейхскомісару Е. Коху від 18 листопада 1941 р. зазначав: «Щоб створити загальні передумови для налагодження життя, достатньо допустити існування початкових шкіл». Давався також дозвіл на організацію професійних шкіл. Навчальний процес у них почався в 1942 р. і провадився за складеними німецькими чиновниками програмами.

Налагодження шкільної справи після вигнання гітлерівців наштовхувалося на величезні труднощі. Не було наочних посібників, лабораторних приладів, зошитів, підручників, карт, класних дошок. Десятки тисяч учителів воювали на фронтах. Постало завдання в стислі терміни відбудувати школи й охопити навчанням усіх дітей шкільного віку. На кінець 1943/44 навчального року в початкових, семирічних і середніх школах навчалося лише 1,77 млн учнів, тобто менше третини дітей шкільного віку. Багато дітей втратили батьків, мільйони стали напівсиротами, матері яких не могли забезпечити їм навіть мінімуму необхідного для нормального навчання.

Вища школа Війна завдала величезної шкоди вищій школі, установам спеціальної підготовки в цілому. Вузи в Україні припинили роботу й евакуювалися у глибинні райони СРСР. Водночас окупаційна влада дозволила роботу вузів, зокрема в Запоріжжі та Дніпропетровську, які у 1942 р. закрили.

Вивезені на схід вузи, об'єднавшись з іншими евакуйованими або місцевими навчальними закладами, досить швидко налагодили навчальний процес. У лютому 1942 р. у Кзил-Орді (Казахстан) розпочав роботу Об'єднаний український універси-

тет у складі викладачів і студентів Харківського та Київського університетів. Одеський державний університет в евакуації спочатку перебував у Майкопі, а з кінця 1942 р. в Байрам-Алі в Туркменії. Київський індустріальний інститут працював у Ташкенті, Миколаївський кораблебудівний – у Пржевальську (Киргизька РСР). Загалом понад 70 евакуйованих з України вузів продовжували готувати спеціалістів.

З визволенням території України від німецько-фашистських загарбників почалась евакуація вищих навчальних закладів. На жовтень 1944 р., коли нацистські війська були витіснені за межі України, відновили роботу 113 вузів.

Наука

Науковці на окупованій території України опинилися в критичному становищі. Спроба поновити діяльність Всеукраїнської академії наук в Києві зазнала невдачі. Більшість наукових установ Академії наук УРСР та її президія були евакуйовані до Уфи. Лише в складі АН УРСР до східних районів СРСР виїхало майже 400 академіків, членів-кореспондентів і наукових співробітників. Діяльність науково-дослідних установ України в евакуації була спрямована перш за все на надання науково-методичної і практичної допомоги оборонній промисловості, сільському господарству, госпіталям та лікувальним установам тощо. Так, колектив Інституту електрозварювання АН УРСР, очолюваний Є. Патонем, успішно застосував свої довоєнні розробки для налагодження автоматичного дугового зварювання корпусів танків Т-34 під флюсом. Група українських учених на чолі з академіком М. Доброхотовим розробила нові методи виплавки броньованих сталей. Значну допомогу оборонній промисловості надав колектив Фізико-технічного інституту АН України, який розробив висококалорійний терміт для мін і снарядів, що переважав своїми теплотвірними можливостями всі існуючі раніше види. Величезним був внесок працівників інституту в розробку більш досконалих конструкцій торпед, створення радіолокатора та автоматичних систем пеленгації, приладу для знешкодження морських мін.

Сотні тисяч радянських воїнів повернулися до життя завдяки плідній роботі колективів лікарів України на чолі з М. Стражеско, В. Філатовим, Р. Кавецьким. Ефективні методи лікування ряду інфекційних, травматичних, шлункових та інших захворювань були розроблені колективом Інституту клінічної фізіології АН УРСР під керівництвом академіка О. Богомольця. Всього в Червоній армії на медико-санітарній службі перебувало близько 16 тис. лікарів. Завдяки запропонованим українськими вченими новим методам лікування істотно знизилась смертність серед поранених радянських солдатів.

Література Роки війни стали новим випробуванням для української літератури. Понад 300 членів Спілки радянських письменників України пішли в Червону армію, частина з них загинула на фронтах. Українські письменники, художники, актори, котрі опинились у гітлерівському тилу, боролися проти окупантів як у складі партизанських з'єднань, підпорядкованих Москві, так і в УПА. В окупованому гітлерівцями Києві група письменників, членів ОУН, на чолі з Оленою Телігою організувалася в Спілку українських письменників. О. Теліга готувала альманах української поезії «Литаври». Разом з іншими членами оунівського підпілля вона була розстріляна 21 лютого 1942 р. у Бабиному Яру.

У далекому радянському тилу працювали українські прозаїки, поети, драматурги М. Бажан, П. Тичина, М. Рильський, В. Сосюра, О. Довженко, О. Корнійчук та інші. Це був час, коли стадінський режим прагнув зберегти свій вплив на український народ, використовуючи силу й авторитет мистецтва, заохочуючи письменників до створення художніх творів, котрі б об'єктивно відображали сучасне і минуле України. Саме в цій атмосфері з'являється відзначений сталінською премією високопатріотичний вірш Володимира Сосюри «Любіть Україну». У воєнні роки над Україною пролунали життєстверджуючі слова Павла Тичини:

*Я єсть народ, якого правда сила
Ніким звойована ще не була.
Яка біда мене, яка чума косила,
А сила знову розцвіла!*

Вони породжували надію, що після розгрому нацизму все зміниться на краще. Ця надія підтримувалася деякими конкретними діями: за клопотанням М. Бажана і О. Довженка у 1943 р. були звільнені з ув'язнення деякі українські письменники. Серед них – Остап Вишня, якому, щоправда, до закінчення десятирічного заслання залишалося кілька днів.

Важливий внесок у зміцнення морального духу воїнів зробила агітаційна фронтова бригада українських письменників, до складу якої входили А. Головка, С. Скляренко, А. Малишко, В. Сосюра, М. Стельмах, Л. Дмитерко та інші.

Театр і кіно Через деякий час після початку окупації в Києві, Харкові, Дніпропетровську, Львові, Станіславі та інших містах були відкриті українські драматичні театри, які ставили національну класичну спадщину, переважно історичного і побутового змісту.

Але більшість відомих акторів разом з театрами евакуювалася в радянський тил.

Перебуваючи в евакуації, театри України підтримували тісні зв'язки з фронтом. Найбільш активно діяли Київський театр опери та балету ім. Т. Г. Шевченка, Полтавський театр ім. М. В. Гоголя, об'єднані Дніпропетровський і Одеський театри опери та балету. Всього театри та концертні колективи України відрядили на фронт понад 100 бригад. До них, зокрема, входили такі визначні діячі української культури, як З. Гайдай, І. Паторжинський, П. Вірський та інші.

Під час війни у радянському тилу продовжували працювати евакуйовані кіностудії України. Сталінський режим з особливим завзяттям експлуатував кіно як один з найефективніших засобів ідеологічної обробки населення. Київська і Одеська кіностудії, перебуваючи в Середній Азії, створили кілька пропагандистських фільмів, у тому числі «Олександр Пархоменко», «Як гартувалася сталь», «Партизани в степах України».

У ці суворі роки продовжував працювати видатний кіномитець ХХ століття – О. Довженко. Влітку 1943 р. він завершив кіноповість «Україна в огні», яка утверджувала безмежну віру в народ України, котрий через страждання, криваві битви і величезні втрати відроджувався до нового життя. Але цей твір, незважаючи на його високий художній рівень, був підданий жорсткій критиці. Й. Сталін і чиновники від культури не могли вибачити О. Довженкові його надзвичайно яскравий, національно забарвлений талант. У січні 1944 р. питання про кіноповість розглядалося на засіданні політбюро ЦК ВКП(б). Зі звинуваченням виступив Сталін. «Мене було привезено в Кремль... порубано на шматки і окривавлені частини моєї душі розкидано на ганьбу і поталу», – згадував пізніше про цю подію в своєму «Щоденнику» кінодраматург.

Ставлення до творчості О. Довженка яскраво віддзеркалювало антинаціональну суть політики сталінського режиму щодо культури, його страх перед пробудженням самосвідомості українського народу.

Засоби масової інформації В умовах війни важливу роль відіграють засоби масової інформації. На окупованій території в 1941–1942 рр. видавалося понад 115 україномовних періодичних видань. Багато з них були речниками українських національно-визвольних сил. Але окупанти наприкінці 1941 р. різко послалили нагляд за ними, заборонили публікацію матеріалів, що стосувалися майбутнього України, гострих соціально-політичних питань. Три чверті своєї площі газети змушені були віддавати офіційним окупаційним матеріалам.

Радянське керівництво прагнуло зберегти вплив на населення окупованих територій. Щодня передачі на Україну вели радіостанції ім. Т. Г. Шевченка із Саратова та «Радянська Україна» з Москви.

З поверненням в Україну радянська влада відновила видання своїх газет, а разом з тим і всю систему ідеологічної обробки населення.

Церковне життя Релігійно-церковна сфера була однією з небагатьох сфер духовного життя, де вплив окупаційних властей відчувався слабо. Вже на початку окупації в Україні було відкрито близько 2 тис. православних храмів. Населення після багатьох років атеїстичної обробки поверталось до релігії. Знову увійшли в побут хрещення дітей, вінчання, інші релігійні обряди.

Як і в попередні періоди, єдності в релігійно-церковному житті не було. Була відновлена Українська автокефальна церква, очолювана архієпископом Полікарпом (Сікорським).

Існувала також Українська автономна православна церква під керівництвом митрополита Олексія (Громадського). Остання визнавала зверхність Московського Патріархату. Відносини між двома церквами були напруженими.

Після повернення радянської влади УАПЦ була ліквідована. Під безпосереднім контролем Й. Сталіна навесні 1945 р. розпочався процес нищення Української греко-католицької церкви (УГКЦ). І автокефалісти, і греко-католики силоміць наvertалися в лоно російського православ'я, що перебувало під жорстким і всеосяжним контролем радянської тоталітарної держави. У боротьбі за свою віру опинилися в ув'язненні й загинули там багато церковних діячів (єпископи Г. Хомишин, Й. Коциловський та ін.).

Таким чином, всупереч усім труднощам і страхіттям воєнного часу, культурний процес в Україні не припинявся. Інтелектуальний талант українського народу, його література і мистецтво не схилилися перед наступом нацизму. Культура народу в умовах війни надійно служила його самозбереженню, утвердженню гуманістичних ідеалів.

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ

1. У якому стані у роки війни перебувала народна освіта?
2. Яку політику в галузі освіти в Україні проводили гітлерівці?
3. Що вам відомо про роботу евакуйованих на схід вузів України?
4. Який вклад у перемогу над гітлеризмом зробила українська на-ука?
5. Які видатні твори українського мистецтва були створені в роки війни?
6. Чим, на ваш погляд, пояснюється подвійна оцінка сталінським керівництвом творів видатних українських поетів, письменників, драматургів?
7. Чи справді війна мала трагічний вплив на культурне життя України? Обґрунтуйте свою думку.
8. Які зміни відбулися в церковному житті України в роки війни? Чим вони були викликані?

1. Постанова VII секції вермахту зони Б (Україна) стосовно навчання

29 грудня 1941 р.

(...) IV. Навчання. Згідно з постановою № 30 від 8.12.41 р. початкові школи дозволені.

Крім того, дозволені:

промислові, сільськогосподарські, лісогосподарські професійні школи, так само як і професійні школи жіночого персоналу для навчання ведення господарства, кравецької справи, охорони здоров'я та гігієни.

Не дозволено:

Високі навчальні заклади: університети; політехнічні інститути, вищі школи – гімназії, ліцеї та інші подібні заклади, середні школи; семінари, загальні середні школи зі спеціалізацією для неповної спеціальності.

Всі школи, що належать до цих категорій, треба закрити...

*Документ федерального військового архіву
Фрайбурга – ФРН // Косик В. Україна і Німеччина
у Другій світовій війні. – С. 549–550.*

2. З виступу Й. Сталіна на засіданні політбюро ЦК ВКП(б) «Про антиленінські помилки й національні перекручення в кіноповісті О. Довженка «Україна в огні»

31 січня 1944 р.

Тов. Довженко написав кіноповість під назвою «Україна в огні».

...Насамперед дуже дивно те, що в кіноповісті Довженка... яка мала б показати повне торжество ленінізму, під прапором якого Червона Армія успішно визволяє нині Україну від німецьких загарбників, немає жодного слова про нашого вчителя – великого Леніна.

...Довженко виступає тут проти класової боротьби, він намагається запламувати політику і всю практичну діяльність партії по ліквідації куркульства як класу.

... Націоналістична поволока настільки затьмила свідомість Довженка, що він перестав бачити ту величезну виховну роботу, яку провела наша партія в народі...

Кіноповість є антирадянською, яскравим виявом націоналізму, вузької національної обмеженості.

Варто було б опублікувати кіноповість Довженка так, щоб від нього залишилося б саме мокре місце...

3. Із «Щоденника» О. Довженка

Товаришу мій Сталін! Коли б Ви були навіть богом, я тоді б не повірив би Вам, що я націоналіст, якого треба плямувати і тримати в чорному тілі. Коли немає ненависті принципової і зневаги нема, недобррозичливості ні до одного народу в світі, ні до його долі, ні до його щастя, ні гідності чи добробуту – невже любов до свого народу є націоналізмом? Чи націоналізм в непутураній глухоті людей чиновних, холодних діляг, чи в невмінні художника стримати сльози, коли народу боляче?

Літературна Україна. – 1990. – 5 липня.

ЗАПИТАННЯ ДО ДОКУМЕНТІВ

Документ № 1.

Дайте відповідь на запитання: чим пояснюється дозвіл німецьких окупантів на навчання в початкових промислових, сільськогосподарських, лісгосподарських та інших подібних школах і заборона відкриття середніх шкіл, університетів, інших вузів?

Документи № 2, № 3.

а) На основі наведених матеріалів охарактеризуйте причини заборони кіноповісті О. Довженка «Україна в огні».

б) Яке ставлення сталінського режиму до українського народу, його національних прагнень засвідчує ця заборона?

в) Наскільки виправдані звинувачення О. Довженка в «націоналізмі»? Який зміст вкладає Сталін у поняття «націоналізм»?

§ 10. НАШ КРАЙ У РОКИ ВІЙНИ

Згадайте:

1. Які зміни відбулися у вашому краї в 20–30-х роках? 2. Яким було соціально-економічне й політичне становище вашого краю напередодні Другої світової війни?

Друга світова війна була однією з найдраматичніших і разом із тим найграндіозніших подій світової історії. У її вир були втягнуті усі регіони, усі області, райони, міста, села України. Війна вплинула на долю кожної сім'ї. Ось чому ваші знання про Другу світову війну будуть неповними, якщо ви не знатимете, яким був її перебіг на території вашого рідного краю, «малої батьківщини».

Для створення узагальнюючої картини подій у вашому краї під час Другої світової війни радимо скласти таку таблицю.

№	Базові події і питання	Що відбувалося у нашому краї	Джерела інформації
1	Початковий етап світової війни (вересень 1939 – червень 1941 р.)		
2	Окупація України		
3	Окупаційний режим		
4	Рух Опору		
5	Повернення радянських військ		
6	Перші кроки радянської влади		
7	Робота радянського тилу		
8	Релігійне життя в роки війни		
9	Людські і матеріальні втрати		
10	Увічнення пам'яті про війну		
11	Підсумки й узагальнення		

При підготовці до уроку радимо відвідати місцевий краєзнавчий музей і ознайомитися з відповідним томом «Книги пам'яті», у якій зібрані матеріали про загиблих у Другій світовій війні земляків.

§11. УКРАЇНА ПІД ЧАС ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ (1939–1945)

Повторювально-узагальнюючий урок

Включення Західної України до складу СРСР Для українського народу Друга світова війна почалася 17 вересня 1939 р., коли радянські війська перейшли польсько-радянський кордон. У відповідності з радянсько-німецьким пактом про ненапад від 23 серпня 1939 р. і, зокрема, «Таємним додатковим протоколом», Західна Україна переходила під контроль Радянського Союзу.

До возз'єднання зі своїми східними братами західні українці прагнули століттями. Але вони ніяк не могли збагнути, чому наслідком звільнення має бути масовий, небачений раніше, терор, арешти і висилки до Сибіру сотень тисяч односельців. Як свого часу Перша світова війна, початок Другої світової війни підказував українцям, що справжнє їхнє визволення можливе лише у результаті створення власної незалежної держави, а не внаслідок зміни країни-покровителя.

Місце України у війні антигітлерівської коаліції з Німеччиною Після нападу 22 червня 1941 р. Німеччини на Радянський Союз Україна перетворилася на один із найважливіших театрів гігантського двобою між радянськими і німецькими військами. Воєнні дії на території України тривали з першого дня німецько-радянської війни до 28 жовтня 1944 р., тобто 3 роки і 4 місяці з загальних 3 років і 11 місяців Великої Вітчизняної війни.

У спільну боротьбу з Німеччиною та її союзниками Україна зробила надзвичайно великий внесок. У складі Червоної армії за роки війни воювало 7 млн жителів України. В лавах Червоної армії це була друга за чисельністю національна група після росіян. Серед вищих офіцерів, зокрема командувачів фронтів та армій, було чимало українців. Найвідоміші з них – А. Єременко, С. Тимошенко, Р. Малиновський, М. Ватутін, І. Черняхівський, П. Рибалко, К. Москаленко, П. Жмаченко та інші. Ратний подвиг багатьох українців відзначений найвищими нагородами. Серед них – 2072 удостоєні звання Героїв

Радянського Союзу. Зі 115 двічі Героїв Радянського Союзу – 32 українці. Один із кращих льотчиків-винищувачів Червоної армії Іван Кожедуб, який у роки війни став тричі Героєм Радянського Союзу, народився і виріс в Україні, у селянській сім'ї на Сумщині. Із 7 млн орденів і медалей, вручених солдатам і офіцерам Червоної армії, 2,5 млн одержали жителі України.

Не менше 50 % особового складу військ, які билися з гітлерівцями в Україні, були її мешканці. Переважно це були бійці чотирьох Українських фронтів. Українці у складі багатонаціональних радянських військ брали участь у переможному завершенні війни з гітлерівською Німеччиною і в боях з арміями мілітаристської Японії.

Перемогу над гітлерівською Німеччиною українці наближали також своєю героїчною працею в радянському тилу: на заводах, рудниках, у колгоспах, лабораторіях, навчальних закладах тощо.

Дві течії руху Опору Запекла боротьба розгорнулася в тилу німецьких військ. Гітлерівці встановили тут жорстокий окупаційний режим, сподіваючись перетворити Україну на житницю рейху, його сировинний придаток, планувався перетворити українців на «білих рабів». Це викликало хвилю обурення.

З самого початку в русі Опору виокремилися дві течії: радянська і національно-самостійницька.

Радянський підпільно-партизанський рух у перші місяці окупації зазнав великих втрат і лише в 1942 р., діставши допомогу з-за лінії фронту, став поширюватися на Наддніпрянщину, втягуючи в боротьбу десятки тисяч незадоволених грабіжницько-терористичним режимом і завдаючи суттєвих втрат гітлерівським окупантам.

У перші дні війни ОУН сподівалась за сприяння нацистської Німеччини розпочати відродження національної незалежності України. Та ці ілюзії швидко розвіялись. Оунівці перейшли до підпільної діяльності, підготовки масового антинацистського повстання під самостійницькими гаслами.

Для німецьких окупаційних властей був цілком несподіваним широкий розмах самостійницького руху, який у 1941 р. охопив не лише Західну Україну, а й Наддніпрянщину, в тому числі Донбас, Південь, навіть Крим. Цей рух свідчив, що прагнення до незалежності України було близьке і зрозуміле в усіх її регіонах. У різному баченні долі України полягає причина непримиренності між представниками радянського і оунівського руху Опору. Якщо радянські партизани прагнули представити оунівців як зрадників і слуг окупантів, то оунівці ставилися до радянських партизанів як до ворогів України.

Радянське керівництво, плануючи з-за лінії фронту дії партизанів, свідомо підтримувало конфронтацію обох течій антигітлерівського руху Опору в Україні. В цих умовах ОУН-УПА змушена були боротися на два фронти без будь-якої зовнішньої допомоги. Це врешті-решт і визначило результат боротьби.

Перемога і Україна

Зазнавши в Другій світовій війні величезних людських втрат і руйнувань, Україна зробила гідний внесок у розгром Німеччини та її союзників. Тому свято Перемоги 9 травня 1945 р. це також і свято її народу. Це – свято загальнонаціональної гордості, а разом з тим загальнонаціональної скорботи. Гордості за великий історичний подвиг, скорботи за втраченими долями, за нездійсненими надіями.

Попри всі негаразди й небачені раніше жертви, участь українського народу у Другій світовій війні дала потужний поштовх його національній консолідації, згуртуванню як сучасної європейської нації. Відчуття причетності до Великої Перемоги зміцнювало самоповагу, сприяло загальнонаціональному піднесенню. Українці дістали на деякий час можливість порівнювати життя свого народу з життям інших народів Європи і робити самостійні висновки. Ніколи раніше так багато українців не були за кордоном своєї Батьківщини і так тісно не спілкувалися з представниками інших народів, інших культур. Це давало можливість порівнювати спосіб і рівень життя у власній країні та країнах Європи, розвінчувало міфи тоталітарної ідеології.

Сталінський режим, вимагаючи від українців жертв і мобілізувавши до Червоної армії мільйони їхніх представників, змушений був звертатися до національних почуттів цього народу. Він закликав їх боротися проти Гітлера, щоб відстояти свою рідну культуру, мову, українську державність чи свою національну честь і гідність. На певний час було забуто абстрактне гасло захисту радянської Батьківщини. Сталін сприяв включенню України в коло засновників Організації Об'єднаних Націй, дозволивши ще в ході війни створення Народного комісаріату закордонних справ, яке очолив Д. Мануїльський, і Народного комісаріату оборони на чолі з генерал-лейтенантом В. Герасименком. Це були неодмінні атрибути суверенності будь-якої держави.

Все це відбувалося в умовах, коли в західних областях України палахкотіло полум'я національно-визвольної війни. Якщо в роки Першої світової війни під національними прапорами воював лише невеликий корпус Українських січових стрільців (і воював у складі іноземної армії, покладаючись на добру волю правителів Австро-Угорщини), то в роки Другої світової війни через УПА і національне підпілля пройшло понад 400 тис. чол.

Незважаючи на те, що боротьба за незалежність не охопила в ході війни усієї країни, її вплив на майбутнє українського народу важко переоцінити. Разом з визвольною боротьбою 1917–1920 рр. вона стала частиною історичної свідомості українців і готувала їх до проголошення незалежності 24 серпня 1991 р.

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ

1. Охарактеризуйте вплив радянсько-німецького пакту про ненапад на хід підготовки Другої світової війни. Як цей пакт вплинув на долю України?
2. Дайте оцінку включенню Західної України до складу СРСР.
3. Чому, на ваш погляд, радянське керівництво не зуміло підготувати країну до війни?
4. На карті покажіть основні напрямки ударів гітлерівців на радянсько-німецькому фронті. В чому полягали помилки радянського командування в плануванні воєнних дій на початковому етапі війни?
5. Дайте характеристику планів Гітлера щодо України.
6. Проаналізуйте особливості руху Опору в Україні. Порівняйте прояви національно-самостійницької і радянської течій Опору в 1941–1944 рр.
7. Назвіть основні військові операції, в результаті яких були розгромлені гітлерівські армії в Україні.
8. Яким був внесок жителів України в підготовку перемоги в радянському тилу?
9. Розкажіть про участь українського народу у бойових діях радянських військ під час війни.
10. Які зміни в національній свідомості українців відбулися в ході Другої світової війни?

ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ ДАТИ

23 серпня 1939 р. – підписання пакту про ненапад між СРСР і Німеччиною

1 вересня 1939 р. – початок Другої світової війни

17 вересня 1939 р. – перехід Червоною армією польсько-радянського кордону, початок радянзації Західної України

27 жовтня 1939 р. – ухвала Народними зборами Західної України Декларації про входження краю до складу СРСР, включення Західної України до складу УРСР

28–30 червня 1940 р. – анексія Радянським Союзом Бессарабії та Північної Буковини

Січень 1941 р. – львівський процес над 59-ма членами ОУН

22 червня 1941 р. – напад Німеччини на Радянський Союз

23–29 червня 1941 р. – найбільша танкова битва початкового періоду війни в районі Луцьк–Броди–Рівне–Дубно

30 червня 1941 р. – «Акт проголошення відновлення Української держави»; створення Державного комітету оборони (ДКО)

6 липня 1941 р. – звернення Президії Верховної Ради УРСР, РНК УРСР і ЦК КП(б)У до українського народу

11 липня – 19 вересня 1941 р. – оборона Києва
5 серпня – 16 жовтня 1941 р. – оборона Одеси
30 жовтня 1941 р. – 4 липня 1942 р. – оборона Севастополя
25 листопада 1941 р. – наказ гітлерівського командування про арешт і страту членів оунівського підпілля
5–6 грудня 1941 р. – початок контрнаступу радянських військ під Москвою – перша велика поразка німецьких військ
Весна 1942 р. – створення з'єднання партизанських загонів Сумської області під командуванням С. Ковпака
20 червня 1942 р. – створення Українського штабу партизанського руху (УШПР)
14 жовтня 1942 р. – створення Української повстанської армії (УПА)
19 листопада 1942 р. – початок контрнаступу радянських військ під Сталінградом
18 грудня 1942 р. – вступ радянських військ у межі України
12 червня – початок жовтня 1943 р. – Карпатський рейд С. Ковпака
Червень 1943 р. – III Надзвичайний великий збір ОУН-Б
5 липня 1943 р. – початок Курської битви
Серпень – грудень 1943 р. – битва за Дніпро
6 листопада 1943 р. – вигнання нацистів із Києва
Січень – липень 1944 р. – формування Української головної визвольної ради (УГВР)
28 жовтня 1944 р. – вигнання гітлерівців із Закарпаття
9 травня 1945 р. – День Перемоги над фашистською Німеччиною
2 вересня 1945 р. – підписання Японією акта про капітуляцію; закінчення Другої світової війни

ТЕМА 2 ПОВОЄННА ВІДБУДОВА І РОЗВИТОК УКРАЇНИ (1945 – ПОЧАТОК 1953 РОКУ)

1945 – початок 1953 р. – особливий період новітньої історії України. Об'єднаний у межах СРСР український народ у ці роки відродив народне господарство і в складних умовах тоталітарного режиму досяг поступу в усіх сферах економічного і соціально-культурного життя.

§ 12. ПЕРЕХІД ДО МИРНОГО ЖИТТЯ

Згадайте:

1. Коли завершилося вигнання гітлерівських окупантів з України?
2. Яким був внесок українського народу в Перемогу? 3. Які зміни у свідомості українців Наддніпрянщини відбулися в ході війни?

Нові суспільні настрої в Україні Перемога у війні, здобута ціною величезних жертв і страждань, породжувала в народі світлі надії і сподівання. Всім хотілося вірити, що життя швидко піде на краще, що масові репресії, голодомори, стан загальної підозрливості у суспільстві, терор влади – залишаться у минулому.

Люди стали почуватися вільніше, впевненіше. Одним із наслідків війни та визвольного походу радянських військ у Європу стало послаблення впливу на населення України сталінської пропагандистської машини.

Разом з усім суспільством зазнала істотних змін і Компартія України. Московський центр прагнув відновити повноцінну діяльність КП(б)У – своєї головної опори в республіці. У 1949 р. кількість комуністів України досягла довоєнної – 784 тис. При цьому різко збільшилася питома вага в ній українців, переважно фронтовиків. Перемога викликала в їхньому середовищі величезне піднесення.

Переважно це були прості люди, які щиро вірили, що справді воювали за свою національну честь і гідність, за свою рідну мову і культуру, і зрештою, відстоювали свою українську державність. У їхніх серцях, як і у серцях мільйонів безпартійних, дістали позитивний відгук деякі реальні поступки радянського режиму українському народу, хоча вони й не мали принципового характеру.

До числа таких заходів належало прийняте в ході війни рішення про відновлення прав зовнішнього представництва всіх союзних республік.

І Український фронт на параді Перемоги. Москва, 24 червня 1945 р.

Партійно-державне керівництво УРСР за вказівкою з Москви частково змінило державну символіку республіки. У листопаді 1949 р. Президія Верховної Ради УРСР прийняла укази про Державний герб УРСР, Державний прапор УРСР і Державний гімн УРСР. Червоний прапор з написом «УРСР» замінено двоколірним: верхня частина на дві третини ширини полотнища була червоною, а нижня мала світло-блакитний (лазуровий) колір. У верхній частині прапора містилося зображення серпа і молота, а над ними – п'ятикутної зірки. Змін зазнав також герб УРСР. На початку 1950 р. було створено Державний гімн УРСР.

Люди не хотіли вірити, що жодних інших змін не буде. Ця атмосфера породжувала чутки, що швидко поширювалися в народі.

Українські селяни, наприклад, чекали, що будуть обов'язково розпущені колгоспи. Робітники сподівалися на високу заробітну платню, хороші умови праці і побуту. Інтелігенція прагнула послаблення контролю над нею влади, інтелектуальної свободи.

Були й такі, котрі боролися за зміни. До 1949 р. у Наддніпрянській Україні продовжували діяти підпільні національні групи – залишки воєнних груп Опору, які у 1941–1943 рр. виникли під гаслами боротьби з гітлеризмом і сталінізмом, а після закінчення війни опинилися один на один з радянським режимом. У Західній Україні антирадянський рух у перші повоєнні роки був у самому розпалі.

Реакція сталінського режиму

Усі сподівання на демократизацію суспільно-політичного, культурного й економічного життя виявилися марними. Незважаючи на всі зовнішні атрибути суверенної республіки, Україна фактично залишалася складовою частиною унітарної, надцентралізованої держави, керівництво якої прагнуло до соціально-політичної і культурної уніфікації всіх підконтрольних територій, створення «братньої сім'ї народів».

Так, побачивши різке збільшення в рядах Компартії України українських елементів, центр спробував компенсувати це посиленням свого впливу на партійно-радянський апарат республіки. У перші повоєнні роки з інших союзних республік, а особливо з Росії, в Україну було відряджено тисячі керівних працівників, які заміняли звільнені з роботи місцеві кадри. КП(б)У, як і раніше, не мала жодної самостійності і у своїй політиці керувалася (аж до дрібниць) вказівками з Москви.

До 1949 р. першим секретарем ЦК КП(б)У (і першою особою у республіці) був М. Хрущов, з 1949 р. – Л. Мельников. Обидва – росіяни. Сталін не наважувався передавати керівництво Компартії України етнічному українцю.

Суто символічним, фіктивним був закон про утворення Народного комісаріату оборони УРСР. Цей Наркомат, не встигнувши народитись, припинив існування, бо воно суперечило лінії центру на існування єдиних збройних сил.

У ході переговорів щодо утворення ООН радянська сторона висунула пропозицію про включення до майбутньої міжнародної організації усіх радянських республік як повноправних членів. Цю пропозицію союзники відкинули, але для України та Білорусії, що були найзначнішими за чисельністю населення та за територією і найбільше постраждали від війни, був зроблений виняток. 26 червня 1945 р. на конференції Об'єднаних Націй у Сан-Франциско делегація Української РСР, як і делегації інших держав-засновниць, підписала Статут ООН. Як член ООН, Україна брала участь у роботі різних її структур, у міжнародних конференціях, зокрема Паризької конференції з питань розробки і підписання договорів з колишніми союзниками Німеччини.

Однак самостійність України в питаннях зовнішньої політики була чисто умовною і мала імітаційний характер. Українські дипломати завжди погоджували свою позицію з установками відповідних зовнішньополітичних служб Наркомату, а пізніше Міністерства закордонних справ СРСР.

До того ж ніякі дипломатичні зв'язки з іншими країнами Україні не були дозволені. Вона не мала жодного посольства в зарубіжних країнах.

Та незважаючи на відсутність власної лінії у зовнішньополітичній діяльності, вихід України на міжнародну арену

Виступ керівника делегації України В. Тарасенка на позачерговій сесії Генеральної Асамблеї ООН. 15 травня 1948 р.

мав, безперечно, позитивне значення. Він підтримував у масах населення України державницькі настрої і розкривав очі на кричущу невідповідність між формальним зовнішньополітичним статусом України та її фактичним становищем абсолютно залежної території радянської імперії.

Політика сталінського режиму в повоєнній Україні мала просте пояснення. Перемога у війні мала слугувати розширенню впливу СРСР у світі, нав'язуванню іншим народам власної моделі суспільного розвитку. По суті, йшлося про поновлення політики «експорту революції». Для здійснення цієї політики був необхідний міцний тил.

Ось чому зміна суспільних настроїв в Україні викликала гостру реакцію режиму. Одним із головних завдань на очищених від гітлерівців територіях України радянське керівництво вважало боротьбу проти будь-яких проявів, не сумісних з ідеологією сталінізму поглядів. У травні 1944 р., коли на Південній і Правобережній Україні точилися жорстокі бої з гітлерівськими військами, пленум ЦК Компартії України поставив завдання розгорнути великомасштабну кампанію ідеологічного перевиховання українського населення. Це «перевиховання» тривало не один рік, а першою великою групою, яка стала його об'єктом, були колишні полонені радянські воїни та громадяни, вивезені на примусові роботи до Німеччини. На

кінець 1945 р. після багатьох перевірок, часто невинуватих і принизливих, в Україну повернулося близько 800 тис. чоловік. Такі перевірки витримали далеко не всі. На кінець 1947 р. з Німеччини в Україну повернулось 1 млн 250 тис. чоловік, насильно вивезених на каторжні роботи до Рейху. Майже 300 тис. із них були звинувачені в державній зраді і депортовані до Сибіру. Багатьом військовополоненим і вивезеним на примусові роботи інкримінувалося співробітництво з окупантами. З фашистської каторги вони потрапили в інше пекло – сталінські табори (ГУЛАГ). Не бралось до уваги навіть те, що багато з них хоробро воювали, були відзначені високими урядовими нагородами, стали офіцерами.

Таким чином, жодних намірів змінюватися, реформуватися у відповідності з настроями населення сталінський режим після закінчення війни не виявив. Нічого, крім демагогічних заяв, що українці мають власну державу, і що в цих умовах їм не має сенсу підтримувати ОУН, УПА, інші самостійницькі сили чи сподіватися на реформи радянської системи, цей режим не міг запропонувати населенню.

В таких умовах, усі повоєнні зміни, що стосувалися України, були спрямовані на якнайповніше задоволення великодержавних потреб імперського центру. Разом з тим, вирішувалися і деякі загальнонаціональні історичні завдання, які стояли перед українським народом століттями. Перш за все це стосується адміністративно-територіальних змін.

Адміністративно-територіальні зміни Одним із наслідків перемоги СРСР в Другій світовій війні було розширення його кордонів на заході, що привело до завершення об'єднання українських земель.

Питання про повоєнні кордони України постало ще на Тегеранській (1943) та Ялтинській (1945) конференціях глав урядів трьох держав антигітлерівської коаліції СРСР, США, Великої Британії. Радянське керівництво наполегливо домагалось закріплення кордону по так званій «лінії Керзона». Це гарантувало об'єднання українських земель у складі УРСР і юридично закріплювало входження до України західних областей, у тому числі тих, що перебували в його складі в 1939–1941 рр.

Але це не влаштувало Велику Британію та США, для яких закріплення такої лінії фактично означало визнання наслідків пакту Молотова – Ріббентропа для СРСР. Лише після вступу Радянської Армії на територію Східної і Центральної Європи і утворення там лояльних Союзу РСР режимів питання щодо кордонів України вирішилося на основі двосторонніх умов із ними.

16 серпня 1945 р. було підписано радянсько-польський договір про державний кордон. Відповідно до нього нова лінія

кордону проходила за 5–6 км від «лінії Керзона» на користь Польщі. Крім того, до Польщі додатково переходила тридцятикілометрова територія в районі р. Солонія і м. Крилов, тобто значна частина українських етнічних земель (Надсяння, Лемківщина, Холмщина, Підляшшя).

Уточнення кордонів між двома державами відбулося й пізніше. На прохання Польщі на початку 50-х років. Україна поступилася Устрицьким районом Дрогобицької області, а до Львівської області увійшли землі довкола м. Кристинопіль (пізніше перейменованого в Червоноград).

Згодом постало питання про Закарпатську Україну. Доля цих земель вирішилася після вигнання із Закарпаття окупаційних військ.

26 листопада перший з'їзд народних комітетів Закарпатської України прийняв Маніфест про возз'єднання Закарпаття з УРСР. Враховуючи віковичне прагнення українців до возз'єднання, чехословацький уряд погодився підписати договір із СРСР про злиття Закарпатської України з Радянською Україною. Це сталося 29 червня 1945 р.

Заключним актом повоєнного врегулювання кордонів України стало підписання 10 лютого 1947 р. радянсько-румунського договору. Він юридично зафіксував кордони України в рамках радянсько-румунської угоди 28 червня 1940 р.

Таким чином, після закінчення війни вперше за багато століть фактично всі українські землі були об'єднані у складі Української РСР. Польща, Чехо-Словаччина, Угорщина, Румунія визнали нові політичні реалії, підтвердивши в міжнародних актах згоду змінити свої кордони на користь Радянського Союзу.

Депортації українців та поляків

Нове розмежування кордонів супроводжувалося масовим насильством щодо мирного населення.

Із Галичини, Волині, Рівненщини в 1944–1946 рр. до Польщі переселилося майже мільйон чоловік польської національності. У ці ж роки з Польщі до України переїхало 520 тис. українців. З метою недопущення можливих проявів «буржуазного націоналізму» значна частина українців з Польщі направлялась не до близьких їм західних, а до зрусифікованих південних та східних областей.

Польська влада, зі свого боку, вдавалася до жорстоких санкцій проти українців, які залишалися на її теренах і переселялись до України не бажали.

Найбільшою антиукраїнською акцією, здійсненою польськими властями, була проведена у квітні – травні 1947 р. операція «Вісла». В ході її українці, що проживали у прикордонних з УРСР районах, були переселені на Захід і Північ Польщі, їхне

майно конфісковане, а на кордоні з Радянською Україною утворено так звану «санітарну зону».

Прикриваючись необхідністю ліквідації на цих територіях залишків формувань УПА, польське комуністичне керівництво виселило українців з традиційно обжитих ними земель та розселило фактично по всій Польщі.

З квітня по серпень 1947 р. було виселено зі своїх домівок та відправлено на Захід Польщі близько 150 тис. чоловік. Переїзд та розміщення українців на нових землях стали справжньою трагедією. Чимало людей померло від голоду та хвороб, на нових місцях українцям передавалися найгірші, напівзруйновані господарства та земля, яка вже два-три роки лежала перелогом.

Важким і драматичним виявився перехід України від війни до мирного життя.

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ

1. Які нові настрої з'явилися у жителів України після закінчення війни і чим вони були викликані?
2. Яким було ставлення влади до радянських військовополонених і остарбайтерів?
3. З чим були пов'язані територіальні зміни в Україні в повоєнний період і як вони позначилися на внутрішньополітичному становищі?
4. Розкрийте історичне значення об'єднання українських земель.
5. Охарактеризуйте обставини проведення і наслідки операції «Вісла».
6. З чим були пов'язані зміни у державній символіці УРСР?
7. Чому центр надав Україні право зовнішньополітичного представництва?
8. До яких зовнішньополітичних акцій СРСР була залучена Україна?

ДОКУМЕНТИ

1. Резолюція конференції Об'єднаних Націй у Сан-Франциско 27.07.1945 р.

Засідання рекомендує, щоб Українська Радянська Соціалістична Республіка і Білоруська Радянська Соціалістична Республіка були запрошені стати членами – засновниками (initial members) пропонуваної Міжнародної Організації.

Історія України. Хрестоматія. – К., 1996. – Ч. 2. – С. 204.

2. З листівки УПА з приводу виселення українців з українських етнічних земель в Польщі

Смерть тиранії!

Воля людині!

Воля народам!

До українського населення за «лінією Керзона»

... У нас, в цілій Україні, шаліє далі жорстокий нелюдський терор НКВД, а нас, українців, жителів Лемківщини, Надсяння, Гру-

бешівщини, Холмщини і Підляшшя, намагаються большевицько-польські людоїди вигнати з наших рідних осель.

Українці!

Ніхто з нас не сміє на це мовчки погодитися. Не сміємо вгнути перед чужим терором, але мусимо виступити до рішучої оборони і мусимо своїми ділами доказати перед цілим світом і перед майбутньою історією, що це є насильство, безправство й масовий злочин людоїдства. Не дозволимо себе нікому застрашити, стероризувати й вивезти, ми не вівці і не худоба, щоб нас безправно переганяти з місця на місце, виселювати, вивозити, знищувати. На тій землі, в тих хатах і в тих наших рідних селах, прожили наші предки тисячі років. І ми хочемо далі жити в них. У тих наших стареньких церквах і гробах – святі кості наших батьків, які проклянуть тих, що їх зрадять і покинуть...

Лютий 1946 р.

Українські повстанці

Депортації. Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х рр.

Документи, матеріали, спогади. У 3-х т. – Т. 2. – 1946–1947 рр. – Львів, 1998. – С. 57–58.

ЗАПИТАННЯ ДО ДОКУМЕНТІВ

Документ № 1.

Розкрийте значення включення Української РСР в число засновників Організації Об'єднаних Націй.

Документ № 2.

а) Радянська пропаганда твердила про добровільне прагнення українців Польщі переселитися до Радянської України. Чи справді це було так?

б) Що мало на меті польське і радянське керівництво, здійснюючи широкомасштабні акції з переселення сотень тисяч людей? Наскільки ця мета відповідала інтересам народів України і Польщі?

§ 13. ОСОБЛИВОСТІ ВІДБУДОВИ ПРОМИСЛОВОСТІ

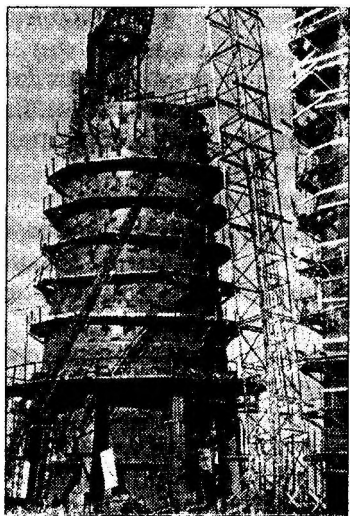
Згадайте:

1. Якими були масштаби розрухи в Україні після завершення війни? 2. Які заходи щодо демілітаризації економіки були проведені після закінчення війни?

План повоєнної відбудови Плани радянського керівництва щодо розвитку економіки були визначені законом про п'ятирічний план відбудови і розвитку народного господарства СРСР, прийнятим Верховною Радою СРСР у березні 1946 р. У серпні того ж року Верховна Рада УРСР прийняла відповідний закон Української РСР. Передбачалося відновлення виробничих потужностей України, доведення валової продукції промисловості у 1950 р. до 113% протв' рівня 1940 р. Першочерговою

вважалася відбудова важкої промисловості, транспорту, енергетики.

Четвертий п'ятирічний план передбачав поновлення довоєнної моделі розвитку народного господарства з її традиційною орієнтацією на важку промисловість, на кількісні показники, «вал». План мав відображати «дальше просування по шляху розвитку», накресленому ще в довоєнні роки і перерваному нацистською агресією. На відміну від інших держав світу, які постраждали в війні, – Німеччини, Японії, держав Західної Європи – план абсолютно виключав ринкові елементи, приватну власність, конкуренцію, співпрацю та інтеграцію з розвинутими країнами світу. Натомість утверджувався планово-командний тиск держави на трудящих, «ножиці» цін на промислову та сільськогосподарську продукцію. Все диктувалося згори, вимагало безумовного виконання, а той, хто з якихось поважних причин не міг виконати завдання, підлягав осуду, оголошувався зрадником.

Відбудова Запоріжсталі
1948 р.

Джерела відбудови промисловості

На відродження пограбованих, спалених і розорених підприємств України спрямовувалися величезні матеріальні й трудові ресурси. Індустріальна база України відновлювалася передусім ціною героїчних зусиль її народу. Водночас було задіяно ресурси і промислові потужності східних районів СРСР. Нарешті, в Україну направлялася частина механізмів, обладнання, верстатів, технологічних ліній, сировини, яку СРСР одержував як репарації з Німеччини. Все це йшло переважно у важку і вугільну промисловість, машинобудування, електроенергетику тощо.

Подальша реалізація довоєнної моделі розвитку народного господарства фактично означала продовження індустріалізації. Тому головним напрямом розвитку залишалось форсування росту важкої промисловості за рахунок стримування виробництва товарів народного споживання, зменшення капіталовкладень у сільське господарство, науку та культуру, що асигнувались за так званим залишковим принципом. У 1946–1950 рр. на розвиток важкої промисловості було направлено 88% від усіх капіталовкладень.

Евакуйовані на схід СРСР у перші місяці війни заводи й фабрики було вимушено не повертати назад після закінчення

війни. З точки зору економічної доцільності це було правильне рішення. Заводи в евакуації успішно працювали, що дозволило довести рівень промислового виробництва в Російській Федерації у 1945 р. порівняно з 1940 р. до 106%, тоді як в Україні вироблялося лише 26% продукції довоєнного рівня.

Але принцип справедливості вимагав компенсації величезних матеріальних збитків України від евакуації за рахунок додаткового розширеного фінансування зруйнованої України через центральний союзний бюджет. Однак цього не сталося. Жодного додаткового фінансування Україна не дістала. В українську економіку 1946–1950 рр. було вміщено лише 19% всесоюзних капіталовкладень, тоді як збитки України від війни становили 42% загальносоюзних.

Ця очевидна несправедливість викликала обурення навіть у партійно-державних верхах України. На сесії Верховної Ради СРСР у 1946 р. вони вимагали більше фондів для України з всесоюзного бюджету. Але добитися свого не змогли. Таким чином, відбудуватися Україні довелося переважно за рахунок власних ресурсів.

Хід відбудови Значну частину наявних ресурсів було спрямовано у вугільну промисловість. На відбудові шахт Донбасу працювали сотні тисяч жителів міст і робітничих селищ басейну, примусово мобілізованих колгоспників, а також військово-полонених.

З метою забезпечення швидкого розвитку гірничодобувної промисловості держава намагалася здійснити її технічне переоснащення. Це сприяло підвищенню продуктивності праці шахтарів. Але більшість із них продовжувала працювати по-старому, із застосуванням відбійних молотків, на спрацьованому обладнанні, машинах, у напівзруйнованих, з підвищеною загазованістю шахтах. Саме завдяки їхній напруженій праці за порівняно короткий час було відроджено вугільну промисловість Донбасу. В 1950 р. видобуток вугілля досяг 93% від довоєнного рівня, зріс видобуток коксівного вугілля для потреб металургії.

У наступні роки уряд СРСР продовжував стимулювати розвиток вігільної промисловості в Україні. Було побудовано десятки нових шахт у Донбасі, розбудовувався Львівсько-Волинський вуглевидобувний басейн. Розширювалася географія і збільшувалися обсяги видобутку української нафти. Поряд із старими родовищами у Прикарпатті видобуток нафти розпочали в Полтавській і Харківській областях.

Серед пріоритетних галузей народного господарства, які планувалося відбудувати якнайшвидше, була й електроенергетика. Відновлення роботи найбільших енергетичних об'єктів перебувало під постійним контролем центру. На це першочер-

гово виділялися кошти, трудові та матеріальні ресурси, транспорт. Так, наприклад, у відродженні первістка гідроенергетики – Дніпрогесу – брали участь 120 підприємств СРСР. З різних республік у Запоріжжя направлялися тисячі висококваліфікованих працівників. Усього у роботах з відновлення греблі Дніпрельстану брали участь представники 26 національностей. Та переважно тут працювало місцеве населення, у тому числі – сільське. За рознарядками партійних і державних органів десятки тисяч колгоспників з підводами й запасами харчів направлялися на один-два тижні на найважчі мало-кваліфіковані земляні чи бетонні роботи.

Були такі дні, коли на Дніпрогесі (на бетонному заводі, монтажі та наладці обладнання, в кар'єрах, на інших допоміжних роботах) працювало до 50 тис. чоловік. Самовіддана праця цих людей забезпечила швидкий хід відбудовних робіт. У березні 1947 р. дав струм перший генератор Дніпрогесу. До кінця п'ятирічки найбільша гідростанція СРСР того часу, що давала найдешевшу енергію, була повністю відбудована. Відновилися довоєнні потужності Зуївської, Харківської, Львівської, Одеської та інших великих теплових електростанцій. У 1950 р. в Україні вже вироблялося більше електроенергії, ніж перед війною.

На початку 50-х років в Україні розгорнулося масштабне будівництво великих електростанцій. Перш за все, передбачалося створення на Дніпрі могутньої греблі з електростанцією, Каховського водосховища (моря) і Південно-українського каналу. Його води були потрібні для зрошення земель посушливих таврійських степів. Створений управліннями, що «хворіли на гігантоманію», план Каховської ГЕС не давав відповіді на питання: чи доцільно, економічно вигідно розпочинати будівництво, в ході якого буде затоплено тисячі гектарів родючих чорноземів і багатющі дніпровські плавні, будівництво порушить екологічну рівновагу великого регіону, а люди будуть вимушені переселитися з насиджених місць. Ці кардинальні питання не постали й перед учасниками Пленуму ЦК КП(б)У, який у лютому 1952 р. спеціально розглядав хід спорудження Каховської ГЕС. Перспектива створення потужних гідроелектростанцій, здатних забезпечити нові підприємства електроенергією, відсувала на задній план переселенські клопоти місцевого населення, його реальні проблеми.

Успішна відбудова електроенергетики й вугільних шахт Донбасу сприяла відродженню металургійної та інших базових галузей народного господарства України. Наприкінці п'ятирічки видобуток залізної руди і виробництво прокату чорних металів перевищили рівень 1940 р. Ціною надзвичайних зусиль, самовідданої праці було відбудовано найбільші металургійні заводи республіки – Азовсталь, Запоріжсталь, Дніпропетров-

ський комбінат ім. Г.Петровського та ін. За виплавкою чавуну і сталі під кінець п'ятирічки Україна вийшла на рівень 93–95% довоєнного виробництва. За показниками виплавки чавуну на душу населення вона випередила такі країни, як Велика Британія, Західна Німеччина, Франція. Але виплавка здійснювалася за старими технологіями, з величезними затратами ручної праці. За цих умов про якість виробленого металу годі було й говорити. Адже основним показником була кількість виробленої продукції.

Швидкими темпами здійснювалася відбудова машинобудування України. Уже наприкінці 1948 р. у республіці працювало більше машинобудівних заводів, ніж до війни. В Україну були перевезені деякі заводи зі східних районів СРСР, тут розташували частину підприємств, вивезених із Німеччини. Під кінець відбудовчого періоду машинобудівна промисловість України випустила продукції у півтора рази більше, ніж у 1940 р.

**Підсумки
відбудови
і розвитку
промисловості
України
в 1945–1953 рр.**

В цілому, виробництво промислової продукції України порівняно з 1940 роком становило: у 1950 р. – 115%, у 1953 р. – 173%. Україна знову посіла традиційне місце паливно-металургійної бази Радянського Союзу. На її заводах виплавлялося близько половини всього чавуну, понад 30% сталі, вироблялася майже третина всього прокату. Шахти республіки давали близько 30% видобутку вугілля. Однак, як і раніше, основна маса населення України не мала можливості користуватися цими багатствами, оскільки всі матеріальні ресурси країни розподілялися Москвою.

У самій промисловості накопичувалися проблеми, що загрожували відкинути Україну на узбіччя науково-технічного прогресу. Повоєнна відбудова країн Заходу та Японії велася з широким використанням нових матеріалів і технологій, що дозволило якісно оновити промисловість. Цього не сталося з Радянським Союзом, з Україною. Відсталі технології закладалися у відбудовані й новостворені машинобудівні, металургійні та хімічні заводи. У паливно-енергетичному балансі, на відміну від передових держав світу, перевага в споживанні енергоносіїв надавалася вугіллю, а не нафті та газу. Надзвичайно високою була енерго- та матеріалоемність промислової продукції, її виготовлення потребувало надто великих затрат енергії й металу.

Попри істотні недоліки радянської економічної моделі, відбудова важкої промисловості і її подальші успіхи – вражаюче досягнення сталінського режиму. У цьому досягненні проявлялася традиційна здатність тоталітарних режимів за допомогою жорстокого планування, репресій і соціальної демагогії концентрувати наявні ресурси на одній ділянці.

Але забезпечити гармонійний розвиток усього народногосподарського комплексу за допомогою цих методів було неможливо. Стан сільського господарства, всієї соціально-культурної сфери у ці роки переконливе тому свідчення.

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ

1. Назвіть пріоритети п'ятирічного плану відбудови і розвитку народного господарства.
2. На яких соціально-економічних принципах ґрунтувався план відбудови економіки? Як ці принципи позначилися на ході відбудови?
3. Які ресурси використовувалися в ході відбудови важкої промисловості України?
4. Яке місце в планах відбудови займало відродження Донбасу?
5. Які об'єкти електроенергетики було заплановано відбудувати в першу чергу?
6. Які результати відбудови і розвитку електроенергетики України у 1945–1953 рр.?
7. Що було зроблено в Україні у другій половині 40-х – на початку 50-х років для відбудови й подальшого розвитку металургії і машинобудування?
8. Яке місце відводилося важкій промисловості України в індустрії Радянського Союзу на початку 50-х років?

ДОКУМЕНТ

1. Темпи зростання валової продукції промисловості (1940 р. – 100%)

Роки	1940	1950	1953
Радянський Союз	100	173	253
Російська Федерація	100	175	249
Українська РСР	100	115	173

Кононенко К. Україна і Росія. Соціально-економічні підстави української національної ідеї. 1917–1960. – Мюнхен, 1965. – С. 436.

ЗАПИТАННЯ ДО ДОКУМЕНТА

- а) Що нового для розуміння політики керівництва СРСР щодо України у 1945–1953 рр. дають цифри?
- б) Якими методами радянське керівництво досягало диспропорцій в темпах розвитку Російської Федерації і Української РСР? Для чого це робилося?

§ 14. СТАН СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА І ЖИТТЄВИЙ РІВЕНЬ НАРОДУ

Згадайте:

1. Яких збитків зазнало сільське господарство в роки війни? 2. У якому стані перебував житловий фонд України після відновлення радянської влади? 3. Що спричинило голодомори 1921–1923 і 1932–1933 рр.?

Голод

1946–1947 рр.

У повоєнний період виняткове значення для всього населення України мав стан сільсько-го господарства. Початок відбудовчого періоду співпав з голодом 1946–1947 рр., що особливо ускладнило відновлення економічного життя. Ті роки для центральних та південних областей України виявились несприятливими: посуха, неврожай і як результат – недорід. Але не це було визначальним: головна причина голоду полягала в позиції держави, яка не вжила заходів, аби запобігти голоду. Обставини 1946–1947 рр. були аналогічними тим, що мали місце в 1932–1933 рр., тобто в роки голодомору в Україні. Трагедія повторювалась. Під виглядом заготівель держава проводила фактично повну реквізицію продовольчих ресурсів села і тим самим прирікала селянство на голод. Перша повоєнна зима у багатьох районах України виявилася малосніжною, а весна і початок літа – найпосушливішими за кілька останніх десятиліть. Наприкінці весни територія, охоплена посухою, була навіть більшою, ніж у 1921 р. Лише у західних і північно-східних областях України погодні умови були відносно сприятливими. Валовий збір зернових культур був у три рази нижчий, ніж у 1940 році. Зернові в багатьох господарствах колгоспникам не видавалися зовсім, а в деяких областях на трудодень отримували лише по 50–100 г зерна. Гіркий досвід минулого підказував селянам, що колгоспи і держава їх не врятують. Почалася масова втеча, особливо молодих, працездатних, у міста, на новобудови. Міністерство сільського господарства звернулося до уряду і ЦК КП(б)У з проектом постанови про неприпустимість самовільного залишення селянами колгоспів і повернення втікачів. ЦК КП(б)У з властивою йому категоричністю зобов'язав партійні й радянські органи «надавати допомогу правлінням колгоспів у поверненні колгоспників, що самовільно пішли з колгоспу».

Місцева влада подекуди наважувалася надавати допомогу голодуючим, звільняючи без узгодження з керівництвом безнадійні колгоспи від виконання хлібозаготівель. Однак партійні й державні верхи, виховані в дусі бездумного й безумовного виконання

будь-яких, навіть абсурдних, наказів керівництва, жорстоко переслідували «м'якотілих», звільняли з роботи, накладали стягнення і прагнули за всяку ціну виконати державні плани. Забираючи останнє, держава добилася 60% виконання плану заготівель зернових Україною. Селяни ж залишилися без продовольства. Як і у попередні роки, вони сподівалися прогодуватися з присадибної ділянки. Але по війні підсобні господарства колгоспників майже повністю були розорені. На початку 1946 р. 43% колгоспників не мали корів, а 20% – жодної худобини взагалі, навіть птиці. В результаті голод нещадно душив селян і від нього померло близько 1 млн чоловік. Було зафіксовано випадки людоїдства, майже 3 млн хворіли на дистрофію, анемію.

Урожай 1946-го

У Москві, Києві, обласних і районних центрах України було відомо про такий жахливий стан на селі. Але партійно-державний апарат ніяк не реагував на це. Як і в 1932–1933 рр., уряд робив вигляд, ніби ніякого голоду немає. Більше того – сталінське керівництво продовжувало вивозити зерно за кордон. У 1946 р. його було експортовано 1,7 млн т, причому значна частина передавалася іноземним державам безкоштовно у формі «братерської допомоги». Такого роду безоплатна допомога надавалась і в першій половині 1947 р. Питома вага в ній України була значною. Серед країн, куди направляли допомогу, – Болгарія, Чехо-Словаччина, Румунія, Польща. До співвітчизників застосовувався Закон від 7 серпня 1932 р. про «п'ять колосків». Тисячі колгоспників було засуджено як «саботажників» та «підривників соціалістичного господарювання на селі».

Голод 1946–1947 рр. супроводжувався посиленням репресій проти різних верств населення, зокрема селян. 4 червня 1947 р. Президія Верховної Ради СРСР прийняла укази «Про кримінальну відповідальність за розкрадання державного і громадського майна» та «Про посилення охорони особистої власності громадян». Відповідно до них крадіжка колгоспного, державного майна, в тому числі зрізування та збирання голодними людьми колосків, передбачала ув'язнення від семи до десяти років з конфіскацією майна. На вересень 1947 р. в суди було направлено понад 10 тис. таких справ.

І лише тоді, коли голод почав загрожувати масовим вимиранням селянства, керівництву УРСР вдалося нарешті вжити кон-

кретних заходів. Неодноразово до Сталіна з листами й доповідними записками про стан справ в Україні звертався тодішній перший секретар ЦК КП(б)У М. Хрущов. Це викликало роздратування диктатора, який в одній із телеграм назвав керівника комуністів України «сумнівним типом». У березні 1947 р. за участю представників Москви відбувся бурхливий Пленум ЦК КП(б)У, що звільнив Хрущова з посади секретаря ЦК. Його посаду обійняв близький соратник Сталіна Л. Каганович. М. Хрущов залишився головою уряду УРСР. Саме в цей час центр нарешті вирішив надати продовольчу допомогу селянству України. Село вступило у посівну кампанію, але без допомоги держави засіяти поля, тобто закласти основу врожаю 1947 р., було просто неможливо. Колгоспи одержали 60 тис. т зерна, що, хоча й запізно, все ж дозволило підтримати і врятувати від смерті 3,4 млн селян, які брали участь у весняних польових роботах.

**Відбудова
сільського
господарства**

Голод було подолано лише після жнив 1947 р., коли зібрали новий урожай. Тоді ж з'явилася можливість реально розпочати відбудову села. Валовий збір зернових перевищував 1 млрд пудів – майже вдвічі більший, ніж попереднього року.

У 1946 р. на трудовень український колгоспник одержував у середньому близько 1 кг зерна, у 1950 р. – 1,2 кг, у 1951 р. – 1,6 кг. Окрім хліба, селянам видавали на трудовні гроші, відповідно – 1,0; 1,2; 1,6 крб. Втім багато колгоспів не видавали ні зерна, ні грошей. Основним засобом існування селянства залишалися підсобні господарства, та умови для їхнього розвитку були несприятливими. Сільськогосподарський податок нещадно душив селянство. Вирощувати городину, мати сади, виноградники, тримати птицю, худобу було вкрай не вигідно. Так, податок на городні культури був у 7,5 рази вищий, ніж на зернові, оподатковувались фруктові дерева, кущі ягідників тощо. Це погіршувало і без того тяжке становище селян. У вищих ешелонах влади все це обгрунтовувалось необхідністю примусити селянина більшу частину часу віддавати так званому громадському господарству, тобто колгоспам.

Зберігалось встановлене ще до війни обмеження у пересуванні колгоспників: вони були позбавлені можливості мати паспорти, на них не поширювалося пенсійне забезпечення та виплати за тимчасовою непрацездатністю. На роботу в інші галузі народного господарства селянин міг влаштуватися лише з дозволу, на основі відпускної довідки колгоспу. Таке закріпачення тривало аж до загальної паспортизації села в 60-ті роки.

Відбудова сільського господарства в Україні відбувалася повільно. Капіталовкладення в сільське господарство були недостатніми. Пріоритет надавався відбудові промисловості. В

результаті технічна оснащеність колгоспів залишалася на низькому рівні. Держава, як і раніше, домагалася адміністративно-командними, а то й репресивними методами інтенсифікації праці в господарствах.

21 лютого 1948 р. Президія Верховної Ради СРСР з ініціативи керівництва УРСР прийняла дискримінаційний Указ «Про виселення з Української РСР осіб, які злісно ухиляються від трудової діяльності в сільському господарстві і ведуть антигромадський, паразитичний спосіб життя». Указ передбачав скликання загальних зборів колгоспників, де мало відбуватися обговорення задалегідь визначеного кола осіб тих, хто не виробив мінімуму трудоднів. На зборах ухвалювалися «громадські вироки», жертви яких підлягали депортації до Сибіру та інших віддалених місць Радянського Союзу. Це було нечуване свавілля влади щодо селянства, жертвами якого часто ставали хворі, вдови з дітьми, інваліди війни, люди похилого віку. У більшості випадків «громадські вироки» виносилися під тиском працівників райкомів КП(б)У, райвиконкомів. У 1948–1950 рр. було оголошено 12 тис. «громадських вироків», майже 20 тис. колгоспникам оголосили «попередження», багатьох із них примусили дати письмові зобов'язання виробляти встановлений керівництвом «мінімум». Пряме насильство, жорстокі репресії були головними методами забезпечення розвитку сільського господарства, виробництва продукції землеробства та тваринництва.

Ціною надзвичайних зусиль селянства на кінець четвертої п'ятирічки в колгоспах і радгоспах вдалося досягти довоєнного рівня виробництва. У 1950 р. валова продукція сільського господарства України, з урахуванням наслідків проведеної грошової реформи 1947 р., становила 91% від рівня 1940 р. Україна знову стала головною житницею СРСР, але її багатостраждальне селянство, як і раніше, не мало змоги користуватися плодами своєї тяжкої, виснажливої праці.

Рівень життя та побуту населення Відбудова промисловості була неможлива без широкого розгортання житлового будівництва. Мільйони робітників, селян і службовців залишалися без житла. У роки повоєнної п'ятирічки з руїн та попелу піднялися спалені міста, робітничі селища, села України. Одночасно здійснювалася відбудова водогонів, налагоджувалася робота міського транспорту, комунальних служб. Та житлові й побутові умови населення, незважаючи на значні масштаби будівництва, залишалися важкими. Мільйони сімей жили в бараках, перенаселених комунальних квартирах (так званих комуналках), не пристосованих для життя приміщеннях.

На фоні значних зрушень у розвитку важкої промисловості було чітко помітне відставання тих галузей господарства, які

мали забезпечити потреби споживання. Як і в довоєнні роки, держава не надавала належної уваги розвитку легкої та харчової промисловості. Це спричинило нестачу в Україні наприкінці 40 – на початку 50-х років найнеобхіднішого: взуття, одягу, білизни, хоча на одного жителя тут вироблялося чавуну, сталі, продукції машинобудування більше, ніж у будь-якій іншій республіці СРСР. Навіть цукор, 70% виробництва якого зосереджувалося в Україні, дуже рідко потрапляв на стіл трудящих республіки. Таке ж становище було і з соняшниковою олією. Реальні прибутки переважної більшості працівників, як у місті, так і на селі, були нижчими від довоєнного рівня.

Проведена у 1947 р. грошова реформа призвела до вилучення грошей у тих, хто заощадив певні суми. По вкладах в ощадних касах у розмірі до 3 тис. крб. обмін грошових знаків здійснювався 1:1, по вкладах від 3 до 10 тис. крб. було проведено скорочення заощаджень на третину, а по вкладах у розмірі понад 10 тис. крб. – на дві третини. Особливо боляче реформа вдарила по селянству, сільській інтелігенції. В умовах повної відсутності установ ощадбанку на селі обмін грошей, що зберігалися у населення вдома, здійснювався там з розрахунку 1:10. І цього разу селянство опинилося в нерівних умовах порівняно з іншими категоріями населення.

Скасування у 1947 р. карткової системи розподілу продуктів викликало значне зростання цін на них. Нові ціни більші ніж у тричі перевищували довоєнні, тоді як заробітна плата збільшилася лише наполовину.

У винятково складних умовах повоєнної відбудови надмірне навантаження несла система медичного обслуговування. Її відродження відбувалося досить швидко. Кількість лікарняних ліжок у республіці на кінець п'ятирічки досягла майже 200 тис., що перевищувало рівень 1940 р. Значно більше, ніж до війни, працювало в Україні на кінець п'ятирічки лікарів і середнього медичного персоналу. Для значної частини жителів України, особливо сільських районів, віддалених сіл, хуторів, якісне медичне обслуговування залишалося недоступним.

Певні заходи було здійснено щодо налагодження торгівлі, громадського харчування, побутового обслуговування. Але все це були тільки перші кроки, бо торговельні заклади, їдальні, чайні тощо організовувалися в тимчасових, нашвидку пристосованих, необладнаних приміщеннях, які іноді навіть не опалювались.

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ

1. Назвіть пріоритети п'ятирічного плану відбудови й розвитку народного господарства. Чим визначалися ці пріоритети?
2. Які галузі важкої промисловості відбудовувалися у першу чергу? Чому саме ці?

3. Що, на ваш погляд, спричинило голод 1946–1947 рр.? Які його наслідки? Чи можна було запобігти цьому лихові?
4. Якими були методи відбудови сільського господарства?
5. Чому влада не дозволяла вільного виїзду селян до міста?
6. У чому суть грошової реформи 1947 р.?
7. Коли була скасована карткова система розподілу продуктів і як це відбилось на життєвому рівні народу?
8. У якому стані перебувала система медичного обслуговування в перші повоєнні роки?

ДОКУМЕНТИ

1. З мемуарів М. Хрущова про голод 1946–1947 рр.

... Пошел голод. Стали поступать сигналы, что люди умирают. Кое-где началось людоедство. Мне доложили, например, что нашли голову и ступни человеческих ног под мостом у Василькова (городок под Киевом). То есть труп пошел в пищу. Потом такие случаи участились.

Кириченко (он был тогда первым секретарем Одесского обкома партии) рассказывал, что, когда он приехал в какой-то колхоз проверить, как проводят люди зиму, ему сказали, чтобы он зашел к какой-то колхознице. Он зашел. «Ужасную я застал картину. Видал, как эта женщина на столе разрезала труп своего ребенка, не то мальчика, не то девочки, и приговаривала: «Вот уже Манечку съели, а теперь Ванечку засолим. Этого хватит на какое-то время». Эта женщина помешалась от голода и зарезала своих детей. Можете это представить?»

Я докладывал обо всем Сталину, но в ответ вызвал лишь гнев: «Мягкотелость! Вас обманывают, нарочно докладывают о таком, чтобы разжалобить и заставить израсходовать резервы». ...Он считал, будто я поддаюсь местному украинскому влиянию, что на меня оказывают такое давление, и я стал чуть ли не националистом, не заслуживающим доверия.

Мемуары Никиты Сергеевича Хрущева // Вопросы истории. – 1991. – № 11. – С. 38.

2. Спеціальне повідомлення міністра державної безпеки УРСР Савченка міністру державної безпеки СРСР В. Абакумову

Совершенно секретно

8 января 1947 г.

По поступившим в МГБ УССР данным в ряде районов Одесской области, в связи с недородом, ощущается острое продовольственное затруднение.

В Беляевском, Овидиопольском, Благоевском, Октябрьском, Гайворонском, Коминтерновском и других районах Одесской области на почве недоедания и истощения среди колхозников зафиксировано большое количество опуханий и смертных случаев. В Благоевском районе Одесской области в связи с отсутствием продуктов питания зарегистрировано большое количество опуханий среди детей. В селе Адамовка свыше 30% детей школьного возраста, жалуясь на отсутствие хлеба, прекратили учебу.

В селе Благоево у колхозниц сельскохозяйственной артели имени Карла Маркса – Пуловой, Скачко, Батан и других – взяты для направления в детдом с признаками опухания 30 детей.

В Благоевский райисполком поступило от колхозников большое количество заявлений об оказании продовольственной помощи, однако фондов для этой цели он не имеет.

В связи с продовольственным затруднением зарегистрировано большое количество писем, направленных в Советскую Армию, с тревожными сообщениями и просьбами о помощи.

Колхозница села Б.Фестерово Беляевского района Одесской области Кушнир пишет своему брату офицеру: «Нет больше сил жить и смотреть, как пухнут мои детки от голода. Я выбилась из сил и боюсь, что эта жизнь доведет меня до крайности. Помогите чем можете».

По линии советских органов принимаются меры к организации в 21 районе Одесской области одноразового питания на 36.000 детей, которым будет охвачено 20 тысяч школьников, 10 тысяч дошкольников и 6 тысяч детей ясельного возраста.

Одновременно намечено к открытию 15 детских ясель на 6000 детей, 9 пищевых станций на 3000 человек и 10 детдомов на 2000 человек.

По линии здравоохранения в районы завозится 15 тонн рыбьего жира.

По существу изложенного информирован ЦК КП(б)У.

Министр государственной безопасности УССР
генерал-лейтенант (Савченко).

*Архів Служби Безпеки України //
Спеціальна колекція документів. – Арк. 202–204.*

3. Один з перлюстрованих МДБ УРСР листів, адресованих родичам за кордон

Совершенно секретно

Из Спецсообщения МГБ УССР КП(б)У о жалобах населения на продовольственные затруднения... Получатель – Польша, Дольный Шленск, деревня Кельнув, повит Клядзко, Бек Бария, отправитель – УССР, гор. Житомир, 2, Мельничная, 14, Рудницкая. 6.III.1947 г. ...Мама ходит на рынке просит оборванная, черная, опухшая, но никто ничего не дает. Петька взял Стаси пальто, ковер, шинель и поехал в Западную Украину менять. 24 февраля, а сегодня 4 марта, а его нет. Стася осталась без полена дров, имела 2 стакана риса, сварила и так день прожила. Плачет голодная в холодной квартире, ребенка кормить нечем. Стасик без работы. Маничка, золотко, сжался над нами, умираем с голода, пуд пшеницы 900 рублей, пуд белой муки 1600 рублей, жито 800 рублей, картофель 200 рублей, а заработать никак нельзя, бывает и такой день, что заработаешь 1 рубль и живи как хочешь. Ты знаешь соседей Матрены, те что жили в большой комнате, тот сосед умер с голода. Петька променял пальто Стаси в Луцке на 3 ведра ячменя. Уже больше нет выхода. На маму страшно смотреть... Пошли хорошие разговоры по радио и в газетах. Если бы это была правда...

*Архів Служби Безпеки України,
Спеціальна колекція документів. – Арк. 307.*

4. Про що писали газети в 1947 р.

Буфети на избирательных участках

Магазины системы «Главсособгастронома» успешно готовятся к обслуживанию избирательных участков*.

Получен богатый выбор колбасных, кондитерских, табачных и винных изделий, консервы и т. п. В день выборов на избирательных участках города с 6 часов будут работать буфеты, для которых выделен ассортимент товаров.

Большевик Запорожья. – 1947. – 8 февраля.

ЗАПИТАННЯ ДО ДОКУМЕНТІВ

Документ № 1.

Спираючись на спогади М. Хрущова, дайте відповідь, якою була реакція Й. Сталіна на катастрофічне становище, що склалося в Україні у 1946–1947 рр.

Документ № 2.

Наскільки детально і точно було ознайомлене вище керівництво СРСР і УРСР зі становищем на селі в 1946–1947 рр.? Аргументуйте свій висновок.

Документ № 3.

Нині у суспільстві існує кілька версій подій 1946–1947 рр. в Україні:

– ніякого голоду у ці роки не було;

– голод був, але його причиною стали виключно несприятливі погодні умови;

– була посуха, трагічні наслідки якої були посилені антинародною політикою центральних властей;

– в усьому винна комуністична влада як центральна, так і місцева.

Яка з цих версій, на ваш погляд, підтверджується?

Якщо у вас є власна версія, обґрунтуйте її.

Документ № 4.

Наскільки об'єктивно відбивала преса 1947 р. проблеми, що хвилювали населення?

§ 15. РАДЯНІЗАЦІЯ ЗАХІДНИХ ОБЛАСТЕЙ УКРАЇНИ

Згадайте:

1. Яку політику здійснював радянський режим у Західній Україні у вересні 1939 – червні 1941 р.? 2. Яким був розмах національного Руху опору в Західній Україні в 1941–1944 рр.? 3. До якої тактики вдавалася УПА в боротьбі з гітлерівською окупацією і радянською владою?

Відновлення радянського режиму

В умовах, коли Наддніпрянщина переживала трагедію голоду 1946–1947 рр. і труднощі відбудови, в Західній Україні розгорнулася насильницька і всеохоплююча радянська соціаль-

* 9 лютого 1947 р. відбулися вибори до Верховної Ради УРСР.

но-економічного і культурного життя краю. До здійснення радянізації Західної України активно залучалися працівники партійно-комсомольського, державного апарату, службовці правоохоронних органів, державної безпеки, культури й освіти з інших регіонів Радянського Союзу, переважно зі Східної України. Їх направляли на заводи, фабрики, у радянські установи, партійні, комсомольські органи, МТС, школи, вузи, технікуми тощо. Лише в сільські школи західноукраїнських областей у 1944–1950 рр. було направлено майже 44 тис. учителів, у Західну Україну прибуло 20 тис. кваліфікованих робітників, чимало інженерно-технічних працівників, спеціалістів сільського господарства. Утворювалась мережа партійних і комсомольських організацій, формувалися професійні спілки. У 1950 р. у Західній Україні налічувалося 88 тис. комуністів проти 31 тис. у 1946 р. У грудні 1945 р. ЦК КП(б)У створив спеціальний відділ по західних областях. Згодом подібні підрозділи було організовано в галузевих міністерствах, інших управлінських республіканських структурах. Питаннями щодо західних областей відав один із заступників голови уряду, а в міністерствах – один із заступників міністра.

За короткий час було створено радянський, партійний, господарський і карально-репресивний апарат, який контролював усі сфери життя західних українців. Представників місцевого населення в цьому апараті було мало.

У 1946 р. з 16129 номенклатурних посад у західних областях України місцеві жителі обіймали лише 2097, тобто 13%. Більшовицький центр їм не довіряв і керував краєм за допомогою вимуштруваних на сході, але чужих місцевому населенню кадрів. По суті це була колоніальна адміністрація.

Індустріалізація Радянізація економічного життя західних об-
і колективізація ластей здійснювалась за «старим сценарієм» – обов'язковими компонентами якого були індустріалізація та масова колективізація.

Розвиток промисловості західних областей здійснювався досить швидкими темпами. Відбувалося це в двох основних напрямках – відбудова та реконструкція традиційних галузей (нафтова, побутова, деревообробна) та розвитку нових (машинобудівна, приладобудівна, хімічна, електротехнічна).

Зароджується державна швейна та хімічна промисловість, зростає видобуток та переробка нафти, газу, організуються геологорозвідувальні роботи для пошуку нових запасів нафти, газу, а також інших сировинних і мінеральних ресурсів, зокрема сірки, мінеральних вод, формується система промисловості та торговельно-споживчої кооперації. З різних районів СРСР та з Німеччини у Західну Україну доставлялися обладнання, техно-

Селянка А. Леус подає заяву про вступ до колгоспу.
Львівська область, 1947 р.

логічні лінії й навіть цілі підприємства. Уже в 1945–1946 рр. почали випускати продукцію львівські заводи електроприладів і електроламп, телеграфно-телефонної апаратури, сільськогосподарських машин та ін. У 1949 р. налагодив випуск промислової продукції завод автотранспорту (перше підприємство такого типу не тільки в західних областях, але й в Україні).

На повну потужність запрацювали і заводи деревообробної промисловості, було організовано виробництво меблів, тари. У 1949 р. в західних областях України діяло 2500 великих і середніх промислових підприємств. Кількість робітників за роки повоєнної п'ятирічки тут збільшилася у 7 разів, а валова продукція промисловості зросла в 10 разів. Швидко зростала чисельність різних категорій радянських службовців, була організована підготовка кадрів у радянсько-партійних школах. Надзвичайно швидка індустріалізація Західної України мала на меті не лише створення нового індустріального центру, а й зміну традиційної структури населення краю, збільшення в ньому питомої ваги тих прошарків, які могли б служити надійною соціальною базою радянської влади.

Ключові посади в управлінні промисловістю обіймали видці з інших регіонів країни.

З приходом на західноукраїнські землі радянських військ відновилася розпочата ще у 1939–1941 рр. примусова колективізація сільського господарства. Якщо наприкінці 1945 р. в західних областях України було лише 145 колгоспів, які об'єднували 5,5 тис. селянських господарств, то на середину 1950 р. кількість колгоспів досягла 7200, а чисельність об'єднаних у них селянських дворів дорівнювала 1,5 млн, або 93% від загальної їхньої кількості. Отже, 1950 р. став роком суцільної колективізації краю, в тому числі Буковини й Закарпаття. Примусова колективізація, антинародна податкова політика, командні методи хлібозаготівель викликали незадоволення селянства, яке поповнювало лави вояків УПА, підпільного опору структур ОУН.

Репресії проти Української греко-католицької церкви (УГКЦ) Радянізація західноукраїнських земель супроводжувалася репресіями місцевого населення, частина якого не розуміла чи не погоджувалася з політикою сталінського керівництва.

Жертвою репресій стала і Українська греко-католицька церква (УГКЦ), яка на період закінчення Другої світової війни мала 3040 громад, 4400 церков, 127 монастирів, близько 4 тис. священнослужителів та 5 млн віруючих. Проте московська правляча верхівка вбачала в українських греко-католиках потенційного ворога, який створював ідеологічне підґрунтя національно-визвольної боротьби в західних областях. Радянське керівництво ініціює «саморозпуск» УГКЦ. 11 квітня 1945 р. заарештовано значну кількість єпископів ГКЦ на чолі з митрополитом Йосипом Сліпим. Майже через рік (8 березня 1946 р.) відбувся Львівський церковний Собор. На ньому «ініціативна група», очолювана єпископом Гавриїлом Костельником, запропонувала «возз'єднання УГКЦ» з православ'ям і повернення до РПЦ, ліквідацію Берестейської церковної унії 1596 р. і повний розрив із Ватиканом.

Цей акт не відповідав настроям віруючих і був проведений всупереч їхній волі. Греко-католицька церква мусила перейти на нелегальне становище. Це посилювало незадоволення людей новою владою, а організатора Собору Г. Костельника через деякий час було вбито.

Масова колективізація, депортації населення, репресії проти мирних жителів, заборона УГКЦ спричинили посилення збройного опору національного підпілля, яке після Другої світової війни вело боротьбу проти сталінського тоталітаризму.

Загальна кількість учасників національно-визвольного руху Опору в західних областях у повоєнні роки становила десятки тисяч чоловік.

Збройний опір УПА Керівником збройної боротьби УПА на українських землях у цей час був Роман Шухевич (псевдонім – Тарас Чупринка), головнокомандувач УПА (1943–1950), голова Генерального секретаріату Української головної визвольної ради (1944–1950). Степан Бандера в ці роки перебував за кордоном, звідки здійснював загальне керівництво діяльністю ОУН.

У 1945–1946 рр. боротьба УПА з органами МВС–МДБ, військами, винищувальними загонами та групами самозахисту з місцевих активістів досягла апогею. Повстанці мусили змінити свою тактику. Великі підрозділи, чисельність яких становила 400–500 чол., були переформовані в дрібні загони, що дислокувалися в лісах. Добре озброєні і згуртовані, вони були надзвичайно боєздатними, максимально пристосованими до партизанської війни. В сільській місцевості була створена густа мережа підпільних боївок. Радянська влада, і то не скрізь, існувала тут лише вдень.

На початку 1946 р., забезпечивши вирішальну перевагу в живій силі і техніці, війська НКВС повели новий наступ проти УПА. Повстанці зазнали величезних втрат – до 40% особового складу.

Багато вояків УПА, втративши віру в перемогу, відгукнулися на заклики властей припинити опір та прийти з повинною.

Протягом 1945–1949 рр. радянське керівництво п'ять разів оголошувало амністію для учасників повстанської боротьби. Інколи командування УПА ініціювало явку з повинною тих повстанців, яких не могли прийняти до своїх лав, або у відданості яких не була переконана.

В умовах, коли тривала боротьба не на життя, а на смерть, противники не цурались найжорстокіших методів. Органи держбезпеки, енкаведисти проводили заходи щодо дискредитації учасників національно-визвольної боротьби. У свою чергу, останні насаджували ненависть до радянського режиму. Їхніми жертвами в першу чергу стали партійні та радянські працівники. Загалом, у ході збройних акцій УПА та підпілля ОУН, спрямованих, передусім проти репресивно-карального апарату, загинуло понад 30 тис. цивільних громадян та військовослужбовців. Відповіддю на це стали депортації та репресії проти жителів краю.

Протягом 1944–1952 рр. в західних областях України репресіям у різних формах (у тому числі розстрілам) було піддано майже 500 тис. чол. За цей час у східні регіони було депортовано 230 тис. західноукраїнців. Жертвами насильства були селяни, представники національної інтелігенції, підозрювані у зв'язках з націоналістичним підпіллям, духовні особи.

Не маючи допомоги з-за кордону, спираючись виключно на підтримку місцевого населення, яке було об'єктом жорстокого терору влади, національний рух у Західній Україні став посту-

пово згортатися, переходити у 1946–1949 рр. від широкомасштабних воєнних акцій до терору проти радянської адміністрації, відділів НКВС, зриву колективізації тощо. Але й за цих умов УПА спромоглася провести декілька збройно-пропагандистських рейдів на території сусідніх держав: Чехо-Словаччини (1947), Угорщини (1947), Східної Пруссії (1947–1948), Румунії (1948–1949).

Водночас командування УПА робило спроби вивести підпорядковані йому частини за кордони СРСР. На початку 1948 р. частина підрозділів УПА перейшла на територію Польщі, деякі загони через Чехо-Словаччину прорвалися в західну зону Німеччини.

5 березня, оточений спецпідрозділами МВС-МВД, неподалік від Львова загинув командир УПА Роман Шухевич. Це була важка втрата для повстанців.

Але збройне підпілля продовжувало організовану боротьбу до травня 1954 р., а деякі дрібні його групи діяли ще довше. З метою припинення цієї діяльності у 1956 р. була оголошена чергова амністія.

Однак і на цьому боротьба не закінчилася. Окремі оунівські групи були викриті в 60-ті роки. Таке тривале їх існування було неможливе без певної підтримки населення. Це свідчить, що радянізація західних областей України відбувалася досить повільно. Було чимало випадків, коли ідеями незалежності України, які пропагували повстанці і підпільники, переймалися вихідці з Наддніпрянщини, які опинялися з тих чи інших причин в Західній Україні: вчителі, медпрацівники, червоноармійці (навіть офіцери), селяни (що під час голоду 1946–1947 рр. масово приїжджали до Галичини).

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ

1. Які методи використовувалися при відновленні радянського режиму в Західній Україні?
2. За рахунок кого формувався партійно-державний і господарський апарат в Західній Україні?
3. Які галузі промисловості розвивалися в Західній Україні в перше післявоєнне п'ятиріччя на початку 50-х років?
4. Якими методами здійснювалася колективізація селянства в Західній Україні? Порівняйте з відповідними процесами в Наддніпрянщині 1929–1933 рр.
5. Чому радянський режим ініціював ліквідацію УГКЦ? Якими методами це було зроблено?
6. Що спричинило продовження повстансько-підпільної боротьби в Західній Україні після завершення Другої світової війни?
7. Охарактеризуйте форми антирадянської боротьби УПА і оунівського підпілля.

8. До яких дій вдавалося радянське керівництво у боротьбі зі своїми противниками в Західній Україні?
9. Наскільки успішною виявилася радянська Західної України?

ДОКУМЕНТИ

1. З виступу М.С. Хрущова перед керівництвом західноукраїнських областей 16 липня 1945 р.

Удар, який ми завдали Сліпому, виявився дуже вдалим. Необхідно підтримати ініціативну групу по переходу до православ'я, підтримати священиків, які переходять від уніатства до православної віри...

Якась кількість уніатів необхідна для того, щоб мати свою агентуру... Нам вигідно, щоб уніати перейшли в православну віру. Це політика, щоб відірвати від Риму і прилучити до православної церкви...

Історія України. Хрестоматія. – У 2-х т. – Частина друга. – К., 1996. – С. 207.

2. З циркуляра міністра внутрішніх справ СРСР С. Круглова міністру внутрішніх справ УРСР генерал-лейтенанту Т. Строкачу

Произведенной проверкой Министерства Внутренних Дел Союза ССР установлено, что местные органы МВД западных областей УССР при проведении мероприятий по борьбе с бандитизмом и в процессе следствия по делам арестованных допускают ряд грубых нарушений советской законности и норм УПК.

2 мая с.г. в Камень-Каширском районе Вольнской области спецгруппой, руководимой старшим уполномоченным РО МВД Дубняком, был задержан бандит Решетов Макар, который затем по приказанию Дубняка был отведен в кусты и расстрелян.

Участковые уполномоченные милиции Галичского РО МВД Станиславской области Мысляк и Изотов при проведении чекистско-войсковых операций допускали: первый незаконное изъятие ценностей и имущества, а второй насилдование женщин.

Начальник гарнизона села Вехня Вайниловского района Станиславской области мл. лейтенант Севастьянов при проведении операций систематически занимался избиением задержанных...

Практика незаконных задержаний лиц, подозреваемых в принадлежности к оуновскому подполью и бандитизму, носит массовый характер, и особенно это имеет место при проведении так называемых ответных мер на совершаемые бандпроявления, как например:

25 мая с.г. в сарае Стрелковского РО МВД Дрогобычской области были обнаружены содержащиеся под стражей 16 человек мужчин и женщин. Проверкой установлено, что 12 мая в порядке ответных мер за убийство участкового милиционера было задержано 134 местных жителя, из которых не были освобождены 16, причем никто из них на допросы не вызывался и причин задержания не знает. С 1 января по 15 июня с.г. органами МВД Дрогобычской области было задержано 3591 человек, из которых арестовано только 829. Остальные 2762 человека задерживались необоснованно.

По Львовской области из задержанных в марте-мае месяцах с.г. 2520 человек арестовано 598, а 1922 человека после проверки были освобождены.

...Министру внутрішніх дел УССР генерал-лейтенанту тов. Строкачу и начальникам УМВД западных областей УССР необходимо немедленно устранить выявленные проверкой недостатки...

Министр внутрішніх дел Союза ССР С. Круглов
17 июля 1946 г.

*Документ Державного архіву Російської Федерації//
Білас Іван. Репресивно-каральна система в Україні. 1917–1953:
У двох кн. Кн. друга. – К.: Либідь;
Військо України, 1994. – С.646–649.*

ЗАПИТАННЯ ДО ДОКУМЕНТІВ

Документ № 1.

а) Охарактеризуйте методи, які використовувала влада при ліквідації УГКЦ.

б) Чому влада стала на шлях ліквідації УГКЦ?

Документ № 2.

а) Що нового про методи боротьби з УПА і національним підпіллям дає ознайомлення з цим документом?

б) Чи могли учасники подібних операцій розраховувати на прихильність населення Західної України?

§ 16. КУЛЬТУРНЕ ЖИТТЯ В УКРАЇНІ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ 40-х – НА ПОЧАТКУ 50-х РОКІВ

Згадайте:

1. Яких збитків було завдано культурі України в роки війни? 2. Які зміни в ідеологічному житті відбувалися в період війни?

Труднощі відродження культури

Відродження культурного життя в Україні у повоєнні роки проходило з великими труднощами. В умовах, коли на першому плані стояла відбудова важкої промисловості і нарощування військового потенціалу, на інші сфери життя, зокрема й на культуру, не вистачало коштів. У першу чергу кошти надавалися на відродження та утворення нових шкіл і вузів, науково-дослідних установ. Без налагодження їхньої роботи відбудова економіки була неможлива. Що ж до клубних установ, кінотеатрів, драмтеатрів, філармоній, бібліотек, радіомережі та інших культурно-освітніх об'єктів, то з цим, на думку керівництва, можна було зачекати.

Була ще одна обставина, що справила негативний вплив на культурно-ідеологічну ситуацію в Україні в повоєнні роки.

Перемога у Другій світовій війні, до якої український народ доклав величезних зусиль, сприяла зростанню його національної самосвідомості, гордості. Суттєвий вплив на світосприйнят-

тя українців справило перебування їх за кордоном у складі Радянської армії, участь у русі Опору в Україні та в інших країнах Європи – Чехо-Словаччині, Італії, Франції тощо, знайомство з життям народів цих країн. В народі побутувало переконання, що після величезних жертв і перемоги українці заслуговують поліпшення матеріального життя і справедливого демократичного ладу.

Подібні настрої поширювалися і в Росії та інших республіках СРСР. Сталінський режим відреагував на них посиленням ідеологічного тиску на всі верстви населення, особливо на інтелігенцію, жорстоким терором.

В Україні, як і в інших національних республіках, особливе занепокоєння режиму викликало зростання національної свідомості. Не останню роль у цьому відіграла і особиста неприязнь Сталіна до України і українців. Нарешті тоталітарний режим не міг почуватися в безпеці, поки в Україні тривала боротьба УПА.

Народна освіта Тривала розпочата ще наприкінці війни відбудова системи народної освіти. У 1950 р. у повному обсязі відновлюється довоєнна мережа шкіл, у яких навчалось 6,8 млн дітей. Для матеріальної підтримки тих, кому батьки не могли забезпечити необхідного мінімуму для навчання, створювався фонд всеобучу. В 1948/49 навчальному році з цього фонду одержали допомогу для придбання одягу та взуття, на харчування тощо 140 тис. дітей.

Як і в довоєнні роки, більшовицька партія прагнула перетворити школу на знаряддя збереження і посилення свого контролю над учнівською молоддю. Було відновлено роботу піонерських та комсомольських організацій, зростала їхня чисельність. Виховання відданості більшовизму, і особисто Сталіну, оголошувалося найвищим, найважливішим покликанням школи.

У повоєнні роки значного поширення набули вечірня, а потім і заочна форми навчання. У вечірніх школах освіти здобували представники робітничої й селянської молоді, які не мали можливості навчатися в роки війни або мусили рано розпочати трудову діяльність.

Об'єктивні потреби розвитку господарства, науки, необхідність збереження високого військового потенціалу диктували політику держави в галузі освіти і в наступні роки. У 1953 р. в Україні в основному було впроваджено обов'язкове семирічне навчання дітей. Для цього довелося додатково побудувати шкільних приміщень на 400 тис. учнівських місць. На середину 50-х років у республіці налічувалося понад 300 тис. учителів. В Україні працювали видатні майстри педагогічної справи. Серед них – директор Павлиської середньої школи на Кіро-

воградщині В. Сухомлинський. Його педагогічний досвід став надбанням світової педагогічної науки.

Нові історичні умови не змінили державного курсу на русифікацію шкіл та освіти. Сфера вживання української мови постійно звужувалася.

З 1948 по 1954 р. число українських шкіл зменшилося з 26 до 25 тис., а російських – збільшилось з 2720 до 4051, або в 1,5 рази. До того ж російськомовні школи були значно численнішими. У 1953 р. в українських школах навчалося 1,4 млн, а в російських і змішаних – 3,9 млн дітей.

Закривалися національні школи. Майже вдвічі зменшилося число молдавських, угорських і польських шкіл. Зникли румунські, узбецькі та вірменські школи. Усі вони перепрофілювалися на російські.

Протягом четвертої п'ятирічки було відновлено роботу всіх вузів України, яких у 1950 р. налічувалося 160. На стаціонарних відділеннях цих вузів навчалося 200 тис. студентів. Усього за 1946–1950 рр. в Україні було підготовлено 126 тис. спеціалістів із вищою освітою.

У першій половині 50-х років зростає кількість студентів переважно за рахунок вечірніх і заочних відділень інститутів та університетів. При цьому кількість вузів в Україні дещо зменшилася, бо деякі невеликі інститути було об'єднано з більшими. Викладання в більшості вузів велося російською мовою.

Наука

У перші повоєнні роки відновилася робота науково-дослідних установ України, переважна більшість яких перебувала у роки війни в евакуації. У 1950 р. їхня кількість у республіці становила 462, а чисельність працівників досягла 22,3 тис. чоловік. Головною науковою установою України залишалася Академія наук УРСР, яку очолював біолог зі світовим іменем О. Палладін. Учені України досягли значних успіхів у дослідженні фундаментальних наук, використанні наукових відкриттів для потреб народного господарства. У республіці 1946 р. було запущено перший експериментальний атомний реактор.

Завдяки подвижницьким зусиллям видатного українського вченого С. Лебедева, якого власті підозрювали в «буржуазній лженауковості», в Інституті електротехніки АН УРСР було створено лабораторію моделювання та обчислювальної техніки, що започаткувала дослідження в галузі кібернетики. У 1948–1951 рр. тут створюється перша в СРСР мала електронно-обчислювальна машина «МЕОМ».

Учені Інституту електрозварювання АН УРСР удосконалили і запропонували для масового впровадження у виробництво автомати зварювання металу під флюсом. Цей метод, розроблений під керівництвом Є. Патона, докорінно змінив технологію

багатьох галузей виробництва, сприяв підвищенню продуктивності праці, збільшенню випуску металопродукції. Нова технологія була з успіхом застосована при спорудженні газопроводу Дашава–Київ, де 80 % стиків труб було зварено цим способом. Він успішно застосовувався при зварюванні труб магістральних водогонів тощо.

Поряд з об'єктивними труднощами в розгортанні наукових досліджень, спричиненими відсутністю найнеобхіднішого, надзвичайно ускладнювала наукові пошуки тоталітарна система. Вона ізолювала радянських науковців від передових тенденцій розвитку світової науки, десятиліттями насаджувала у свідомості вчених фальшиві стереотипи, спотворювала їхнє світосприйняття. Людство вступало в епоху науково-технічної революції. Але Радянський Союз був неспроможний встигати за її швидким темпом.

Існуюча в УРСР система керівництва наукою створювала умови для засилля авантюристів, корисливців (так званих організаторів науки). Унаслідок цього деякі перспективні напрями наукових досліджень, зокрема генетику, було оголошено ідеалістичними, «лженауковими». Так, на серпневій (1948) сесії Всесоюзної академії сільськогосподарських наук ім. Леніна (ВАСГНІЛ), підтриманий верхами, у тому числі й Сталіним, невіглас і шахрай Т. Лисенко після тривалої боротьби, розпочатої ще в 30-ті роки, здобув остаточну перемогу над своїми науковими опонентами-генетиками. Почалися переслідування й розправи, жертвами яких стали також учені, що працювали в Україні. У Харкові було звільнено з роботи завідуючого кафедрою генетики і дарвінізму Харківського університету професора І. Полякова і професора сільськогосподарського інституту С. Делоне. Така ж доля спіткала ряд учених і в інших наукових центрах республіки. Розгром генетики став однією з ганебних сторінок в історії радянської науки. Він спричинив відставання Радянського Союзу в цій галузі протягом наступних десятиліть.

В усіх сферах науки насаджувалася імперська ідеологія. Російські вчені проголошувались відкривачами більшості фундаментальних законів фізики, включаючи закон збереження енергії та хіміко-фізичних властивостей металів. Незаперечною визнавалася першість російських винахідників, що «дали світові» паровоз, трансформатор, електричну лампочку, радіо тощо. Люди не без гумору ставилися до такого нестримного славослів'я на адресу вітчизняних винахідників і науковців: «Росія – родина слонів!» – ця фраза невідомого жартівника стала крилатою й ілюструвала справжнє ставлення народу до офіційної пропаганди.

Розвиток літератури і мистецтва

Перемога у війні з нацизмом викликала емоційне піднесення в суспільстві, яке діячі літератури і мистецтва намагалися відобразити у своїх творах. Але жорстокі реалії війни, труднощі повоєнного лихоліття на сторінки літературно-художніх видань не пробилися. Усі митці зобов'язані були творити в рамках так званого соціалістичного реалізму, який зводив функції мистецтва до коментування і прославляння діяльності Сталіна та створеного під його керівництвом тоталітарного режиму.

Але навіть за цих несприятливих умов українським письменникам вдалося створити чимало яскравих і колоритних творів. У другій половині 40-х років з'являється трилогія О. Гончара «Прапорonosці», перша частина роману М. Стельмаха «Велика рідня» під назвою «На нашій землі», «Київські оповідання» Ю. Яновського, прозові твори, гумористичні оповідання О. Вишні. Вдосконалювали творчу майстерність М. Рильський, П. Тичина, В. Сосюра, А. Малишко. Творчість саме цих письменників визначила характер літературного процесу в Україні і, так би мовити, рівень художньої майстерності національної школи «красного письменства» повоєнних років.

Помітним явищем у літературному житті України повоєнного часу стало видання колишнім фронтовиком, киянином Віктором Некрасовим однієї з кращих книг про Другу світову війну – «В окопах Сталінграда».

Максим Рильський читає свої вірші дітям сільської школи. Новомилятинський район на Львівщині. 1950 р.

На традиційно високому рівні стояло театральне мистецтво. Захоплення глядачів викликали вистави творчих колективів за участю видатних майстрів сцени Б. Гмирі, С. Козака, В. Огнєвого, М. Литвиненко-Вольгемут, Н. Ужвій, Г. Юри та багатьох інших. Розвивалося музичне мистецтво, живопис, графіка, скульптура.

**Передумови
наступу
тоталітаризму
на культуру**

У своєму прагненні створити талановиті твори, використати нові засоби, прийоми художньої творчості, опанувати нові теми, запропонувати їхнє нетрадиційне висвітлення діячі мистецтва неминуче вступали у суперечність із тоталітарною системою, її прагненням до всеосяжного контролю, дріб'язкової регламентації всього, у тому числі й духовної творчості. Все, що виходило за рамки «соціалістичного реалізму», неминуче вступало в конфлікт з політичною системою. Вибух творчої активності покоління переможців, яке пережило найжорстокішу в історії війну і важко піддавалося бюрократичному контролю, надзвичайно наполохав сталінське керівництво. Воно відчувало непевність свого становища в Україні, у західних областях якої все ще горіло полум'я національно-визвольної боротьби. Влада знову вдається до випробуваного методу тотального контролю над літературно-художнім процесом – до так званого класового підходу та принципу партійності в оцінці діяльності митців.

Над поетами, прозаїками, художниками, музикантами, літературознавцями постійно нависала загроза бути безпідставно звинуваченими в некритичному підході до «реакційної буржуазної культури», «низькопоклонстві перед Заходом», «відступі від марксизму-ленінізму», «українському буржуазному націоналізмі», у безлічі інших «гріхів». Досвід 20–30-х років нагадував, чим можуть завершитися такі звинувачення. В колах творчої інтелігенції знову стало наростати взаємне недовір'я, підозрілість, утверджувалося донощицтво, підтримуване і навіть заохочуване режимом.

**«Ждановщина»
в Україні**

Ініціаторами повоєнної ідеологічної «проробки» художньої інтелігенції у серпні 1946 р. виступили Сталін та головний ідеолог (або, як його тоді називали, «ідеологічний заспівувач») ВКП(б) А. Жданов. Цього року на інтелігенцію раптом посипалися грізні постанови ЦК ВКП(б), у яких безапеляційно і брутально шельмувалися видатні діячі різних галузей культури. Жодна форма творчої діяльності не залишилася поза увагою: критикувалися письменники, композитори, художники, актори, драматурги тощо)

Зрозуміло, що репресії і утиски творчої інтелігенції не могли не зачепити українських митців. Заповзятливі сталінські при-

служники в ЦК КП(б)У, відповідно до рішень ЦК ВКП(б), прийняли свої постанови: «Про перекручення і помилки у висвітленні історії української літератури в «Нарисі історії української літератури», «Про журнал сатири і гумору “Перець”», «Про журнал “Вітчизна”», «Про репертуар драматичних і оперних театрів УРСР і заходи його поліпшення». Кожна з цих постанов супроводжувалася численними критичними статтями в газетах і журналах, зборами митців, на яких звинувачені у «відступі від партійного розуміння мистецтва» піддавалися принизливій «проробці». Чекали й на гірше, але до ув'язнень і розстрілів не дійшло, хоча всіляких стягнень накладалося чимало, а цілий ряд ділянок «літературно-мистецького фронту» було «зміцнено» вірними режимові людьми.

Першим під вогонь нищівної критики потрапив відомий український письменник-гуморист Остап Вишня, який тільки-но повернувся зі сталінських таборів. В опублікованій 26 серпня 1946 р. статті у газеті «Правда» його звинувачували в політичних помилках, відході від радянської ідеології, класових позицій. Письменник знову опинився під загрозою арешту. На багатьох зборах, що пройшли в республіці, О. Вишню звинувачували в тому, що він пише твори «шкідливі за своїм ідейним змістом», ще різкіше було засуджено «ідеологічні помилки» його «Мисливських усмішок». Лише в жовтні 1955 р., за десять місяців до смерті, всі звинувачення з письменника було знято як безпідставні.

З появою у березні 1947 р. в Україні Л. Кагановича, «вірного помічника Сталіна» (і такого ж україноненависника), кампанія ідеологічних атак на талановитих діячів української культури посилилася. Під час її проведення «відзначився» і драматург О. Корнійчук, який закликав до боротьби з «бацилами націоналізму», що «подекуди ще живуть у середовищі деяких українських літераторів».

22 серпня 1947 р. через газету «Комсомольское знамя» літературні критики С. Адельгейм та І. Стебун звернулися до Л. Кагановича із відкритим листом стосовно обстановки у Спілці письменників України. Особливо гостро критикувався письменник І. Сенченко. Його звинувачували як послідовника М. Хвильового та у «ворожості радянському ладові нових повістей письменника – «Кінчався вересень 1941 року» і «Його покоління».

П'ять днів тривав пленум Спілки письменників України (вересень 1947 р.). Обговорювалося питання про виконання постанови ЦК ВКП(б) щодо журналів «Звезда» і «Ленинград». О. Корнійчук виступив з доповіддю, в якій критикував М. Рильського, І. Сенченка, Ю. Яновського, редколегію журналу «Дніпро» та його редактора А. Малишка. Слідом за ним Л. Каганович, котрий у той час був першим секретарем ЦК КП(б)У, звинуватив Рильського в «націоналізмі», «петлюрівщині». Він заявив, що

навіть вираз поета «Я син Країни Рад» може служити прославленню Центральної Ради.

19 вересня засідання пленуму перенесли до приміщення ЦК КП(б)У. Із двох з половиною годин свого виступу Каганович півгодини присвятив Ю. Яновському та його роману «Жива вода», де у «весняному десанті птахів» Кагановичу ввижалося вороже вторгнення. «Перший комуніст України» поставив категоричну вимогу переробити роман (згодом він вийшов під назвою «Мир»).

Після пленуму в пресі почалися відкриті нападки на М. Рильського, І. Сенченка та Ю. Яновського. До партійних «ясновидців» приєдналася ціла низка недоброзичливців; «відробляли хліб» і літературні критики. У 1961 р. М. Рильський писав про ті часи:

*Братопродавці з білими руками
І з чорними серцями – ось вони,
Що вслали анонімними листами
Дорогу у кар'єри і чини.
І ходять ще і ще – земля їх носить,
І ми їм досі руку подаєм,
І ніт кривавий їм чола не росить
Під каяття нестерпним тягарем.*

Пошуки націоналістичних «збочень» поширилися і на історичну науку. Зокрема, «серйозні перекручення буржуазно-націоналістичного характеру» компартійні «слідопити» виявили в працях колишнього директора Інституту історії України АН УРСР М. Петровського, в «Короткому курсі історії України», який вийшов ще в 1941 р. за редакцією С. Білоусова, К. Гуслистого, М. Супруненка, Ф. Ястребова, в інших працях українських істориків. Під безпосереднім контролем Л. Кагановича здійснювалася підготовка «Короткого курсу історії України».

Є підстави стверджувати, що (наприкінці 1947 р. в Україні готувалася великомасштабна акція, спрямована на боротьбу з «націоналізмом». Її реалізації перешкодило звільнення в грудні 1947 р. з посади першого секретаря ЦК КП(б)У Л. Кагановича та призначення замість нього М. Хрущова. Однак ситуація у сфері культури так і не нормалізувалася.

Суперечливі тенденції проявлялися у післявоєнні роки і в театральному мистецтві. На 1950 р. у республіці працював 81 професійний театр. Результатом ідеологічного тиску на театри стало прийняття в жовтні 1946 р. ЦК КП(б)У постанови на виконання аналогічного документа ЦК ВКП(б) «Про репертуар драматичних театрів і заходи до його поліпшення». Відтепер обов'язковим для театрального репертуару стало переважання вистав на сучасні теми, які оспівували будівництво соціалізму.

Аналогічні процеси відбувалися і в кіномистецтві. Основу продукції тодішнього кінематографа складала революційно-

патріотичні твори. Серед них виділялася поставлена у 1948 р. С. Герасимовим картина «Молода гвардія». Вона, як і опера Ю. Мейтуса (1947) з аналогічною назвою, була створена за мотивами відомого роману російського письменника О. Фадеева. В умовах жорсткого контролю реалізував свій кіносценарій «Життя в цвіті» видатний український кінорежисер О. Довженко. Фільм вийшов на екрани під новою назвою – «Мічурін».

У 1948 р. з ініціативи вищого партійного керівництва в СРСР розгорнулася боротьба з так званими космополітами, яка поширилася і в Україні. Цього разу в поле зору партійних ідеологів потрапили літературні й театральні критики, переважно євреї за національністю.

Серед них С. Адельгейм, А. Кацнельсон, Я. Саков, І. Стебун, котрих стали називати «безрідними космополітами», «нікчемами» і т. ін., звинувачували в антипатріотизмі, у низькопоклонстві перед реакційною буржуазною культурою Заходу, у замовчуванні зв'язків української культури з російською тощо. У березні 1949 р. відбувся пленум правління Спілки письменників України. На порядку денному стояло одне питання: «До кінця розгромити космополітів-антипатріотів». У 1950 р. було ліквідовано Кабінет єврейської історії Академії наук УРСР. Ріком раніше заарештували його провідних співробітників. Протягом 1948–1952 рр. у зв'язку з так званою справою Єврейського антифашистського комітету було репресовано 19 єврейських письменників України.

Пік кампанії ідеологічного шельмування українських митців припав на 1951 р. 2 липня у редакційній статті газети «Правда», що називалася «Проти ідеологічних перекручень у літературі», було вказано, що написаний ще у 1946 р. і читаний з багатьох трибун вірш В. Сосюра «Любіть Україну» «викликає почуття розчарування, протесту... Не таку Україну оспівує у своєму вірші В. Сосюра. Під такою творчістю підпишеться будь-який недруг українського народу з націоналістичного табору, скажімо, Петлюра, Бандера та ін.»

Автором статті був Л. Каганович, який тим самим хотів компенсувати запланований, але не проведений ним у зв'язку з відкликанням до Москви пленум ЦК КП(б)У з порядком денним: «Боротьба проти націоналізму як головної небезпеки в КП(б)У». Два дні на партійних зборах письменників тривала «проробка» поета. 12 липня в листі до редакції «Правди» В. Сосюру примусили «визнати свої помилки і каятися». Високі слова талановитого поета:

*Любіть Україну, як сонце, любіть,
як вітер, і трави, і води,
в годину щасливу і в радості мить,
любіть у годину негоди!..*

– влада хотіла підмінити єдиною тезою – любіть Сталіна! Вірш «реабілітував» лише XX з'їзд КПРС.

На початку 50-х років тривали гострі критичні нападки за «серйозні ідеологічні помилки» на М. Рильського, була рішуче засуджена опера К. Данькевича «Богдан Хмельницький». Як і раніше, в немилість властей міг потрапити кожен митець, будь-хто з майстрів пензля чи слова.

На цей раз жорстоко було розкритиковано О. Корнійчука та його дружину В. Василевську, які раніше виступали в ролі заспівувачів у боротьбі з «буржуазним націоналізмом». Їх звинуватили в тому, що в написаному ними лібрето опери «Богдан Хмельницький» недостатньо показувалась «прогресивна роль у житті українського народу російського царя і бояр».

У задушливій атмосфері тотальної несвободи митці змушені були продукувати відверто апологетичні, славослівні твори, далекі від життєвих реалій, які, втім, забезпечували авторам відносно спокійне життя та відповідне матеріальне становище.

Смерть Сталіна і початок політичної «відлиги» відкрили перед українською національною культурою перспективи активного відродження, нерозривно пов'язаного з ліквідацією тоталітарного режиму, здобуттям Україною реального суверенітету.

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ

1. Як історичні умови повоєнних років впливали на розвиток освіти і науки в Україні? 2. Чим, на ваш погляд, був викликаний ідеологічний наступ тоталітарного режиму на культуру («ждановщина») наприкінці 40-х – на початку 50-х років? 3. У чому полягали особливості «ждановщини» в Україні? 4. Як розгорталися кампанії ідеологічних «проробок» української інтелігенції? 5. У чому виявилася згубність «лисенківщини» для біологічної науки, зокрема генетики? Як це позначилось на розвитку останньої?

ДОКУМЕНТИ

1. О. Довженко про русифікацію вищої школи

07.11.56

На сороковому році будівництва соціалізму в столиці сорокамільйонної УРСР (повністю) проводиться російською мовою викладання наук, так же, як і в інших вузах УРСР. Такого нема ніде в світі. Згадую листи Леніна по національному питанню і думаю: не говоріть мені більше нічого. Я все зрозумів і переповнений вщерть. Якщо мій народ не спромігся на власну вищу школу – вся абсолютна решта, себто, ну ніщо вже інше не має ціни. Яка нечувана аморальність. Який жорстокий обман... і жаль, і сором...

Довженко О. Із щоденникових записів // Дніпро. – 1990. – №11. – С.24.

2. З виступу О. Корнійчука у Спілці письменників України (1948)

Візьміть ви нашого видатного радянського вченого Трохима Лисенка, творча діяльність якого розпочалася у нас, на Україні... Все це відбувалось на наших очах, але, на жаль, не привернуло серйозної уваги українських радянських літераторів. І тільки тепер, коли ми всі стали свідками тріумфу під проводом більшовицької партії і особисто товариша Сталіна нашої передової агробіологічної науки... – багато хто з наших письменників жалкують, що вони досі не створили художніх творів про такого справжнього героя українського народу, як Трохим Денисович Лисенко. А між тим для нас всіх очевидно, що коли б уважніше і пильніше придивлялися до нашої української партійної матеріалістичної теорії, ми б ніколи не упустили цієї теми, ми показали б у своїх творах значення мічурінської школи і цим самим зробили б велику справу для нашої партії, для нашого народу. Це було обов'язковим саме для нас, українських письменників, земляків Трохима Лисенка.

Літературна Україна. – 1990. – 26 квітня.

3. З доповіді М. Хрущова «За тесную связь литературы и искусства с жизнью народа»

27 августа 1957 г.

Мне с большим трудом удалось оградить от разностной критики такого заслуженного писателя, каким является Максим Рыльский, за его стихотворение «Мать», полное глубоких патриотических чувств. Главным поводом для необоснованных обвинений против Рыльского и нападков на него послужил тот факт, что в этом стихотворении, воспевающем Советскую Украину, не было упомянуто имя Сталина. И т. Каганович, который подхалимничал и все делал для раздувания культа личности Сталина, стал изображать Максима Рыльского как украинского буржуазного националиста. Он играл на слабых струнах Сталина, не думая о тех тяжелых последствиях для украинской, да и не только украинской, литературы, к которым могли бы привести необоснованные обвинения по адресу уважаемого украинского писателя-патриота Максима Рыльского. Надо сказать, что это могло бы привести к тяжелым последствиям и не только для литературы.

Правда. – 1957. – 28 августа.

4. Фрагменти виступу Л. Кагановича на пленумі Спілки письменників України 19 вересня 1947 р. стосовно оцінки роману Ю. Яновського

Это не живая вода, а мертвая. Это плохо... Откуда у автора столько желчи? Нет любви к людям. Человеческие отношения трактует цинично, без уважения к людям.

Книга переполнена инвалидами. Зачем вы любуетесь человеческим несчастьем, что шесть инвалидов шло на б ногах?

...Здесь налицо противопоставление города деревне. Дарина приезжает к сестре одетая и обутая, а село – голое и босое.

...Кончат книгу страшно эзоповский язык... Что это за стихотворение в прозе? Это эзоповский язык. Каких парашютистов вы ждете из-за моря после войны?

Что это за безобразия?

Літературна Україна. – 1990. – 26 липня.

Документ № 1.

Чим, на вашу думку, пояснюються вболівання О. Довженка за долю української мови?

Документ № 2.

Спираючись на фрагменти виступу О. Корнійчука, спробуйте визначити його ставлення до особи і оточення Т. Лисенка.

Документи № 3, № 4.

Прочитайте фрагменти доповіді М. Хрущова та виступу Л. Кагановича. Чим пояснюється негативне ставлення Л. Кагановича до творчості М. Рильського та Ю. Яновського?

§ 17. ПОВОЄННА ВІДБУДОВА І РОЗВИТОК УКРАЇНИ (1945 – ПОЧАТОК 1953 РОКУ)

Повторювально-узгальнюючий урок

Україна на початку відбудови

На події 1945 – початок 1953 р. в Україні безпосередній вплив мала Друга світова війна. Від доби руїни другої половини XVII ст. український народ не зазнавав таких величезних втрат, ніколи в Україні не було стільки сиріт, удів, інвалідів, ніколи вона не зазнавала такої тотальної розрухи економіки, руйнації основ людського існування.

Але війна не зламала, не деморалізувала українців. В середині тих, хто залишився живим, хто пройшов через жахи війни, через окупацію, партизанську боротьбу чи підпілля і повернувся до мирного життя з почуттям «радості зі сльозами в очах» стали поширюватися нові настрої: зникав страх перед тоталітарним режимом, відроджувалося розтоптане почуття громадянської і національної самосвідомості, наростало прагнення до змін. Розвіювалися міфи сталінської пропаганди, з допомогою якої влада тримала населення під своїм контролем.

Завершення об'єднання України

Ці процеси відбувалися в умовах важливих змін на повоєнній політичній карті Європи, внаслідок яких уперше за багато століть усі українські землі були об'єднані в межах однієї держави – Радянського Союзу. Кордони між різними регіонами України зникли. Це стало результатом домовленостей СРСР зі своїми союзниками по антигітлерівській коаліції. Звичайно, сталінський режим переслідував власні цілі, пов'язані з поширенням свого впливу в Європі, нав'язування її народам власної моделі розвитку. Але мимохідь вирішувалось одне з найважливіших історичних завдань українського народу – його об'єднання.

Жителі Сходу, Подніпров'я, Півдня і Правобережжя, з одного боку, і Галичини, Закарпаття, Буковини – з іншого, почали інтенсивніше спілкуватися між собою, обмінюватись життєвим досвідом, культурними здобутками. Розширилися можливості їхнього взаємного зближення, усвідомлення спільності історичної долі й необхідності єдності дій в ім'я досягнення кращого життя. Імперський характер Радянського Союзу, відсутність реального суверенітету України стримували і спотворювали ці прогресивні процеси, але зупинити їх були неспроможні.

Радянізація Закріпивши за собою Західну Україну в між-
Західної України народно-правових актах, Радянський Союз деякий час не міг встановити над нею свій фактичний контроль. Тут палахкотіло полум'я національно-визвольної боротьби. Її своєрідність полягала в тому, що національні сили не мали підтримки з-за кордону і змушені були спиратися виключно на допомогу і ресурси місцевого населення, серед якого користувалися широкою підтримкою. Для придушення національного Опору радянський режим мав величезні сили й ресурси. Це, врешті-решт, і визначило результат боротьби. Наприкінці 40-х років збройний опір західноукраїнського населення значно послабився, хоча він тривав і в наступні роки.

За таких умов відбувалася радянізація Західної України. Її суть полягала в уніфікації соціально-економічного, політичного, культурного та усіх інших сторін життя краю у відповідності з нормами, виробленими радянським режимом у Наддніпрянській Україні. В ході радянізації відбулася примусова колективізація села: Всі галузі народного господарства Західної України, освіта, наука, партійні, радянські, комсомольські, правоохоронні й репресивні органи мали у своєму складі відряджених зі східних республік УРСР спеціалістів, а «ворожі», чи «сумнівні» елементи депортувалися в східні райони Радянського Союзу.

Відбудова У повоєнне десятиліття головні зусилля насе-
народного лення України концентрувалися у сфері про-
господарства мисловості. Згідно з офіційними даними, по-
воєнна п'ятирічка була виконана достроково, а промислове ви-
робництво 1950 р. зросло у порівнянні з 1940 р. на 15%. При
цьому відновлювалися не лише довоєнні потужності, а й довоєн-
на структура виробництва з абсолютним домінуванням важ-
кої промисловості, переважанням традиційних, часто за-
старілих технологій і видів продукції.

Промислові потужності концентрувалися у східних районах України – на Донбасі, Подніпров'ї, у деяких великих містах Півдня, де ще з довоєнних часів існували великі індустріальні комплекси. Досить швидко розвивалася промисловість у

Львівський автобусний завод. 1950-ті роки

західних областях, але вони все ще залишалися найбільш відсталими регіонами України.

Як і в довоєнні роки, сільське господарство України було другорядною галуззю, за рахунок якої фактично розвивалася промисловість. Обмін між містом і селом був нееквівалентним, обов'язкові поставки державі поглинали майже весь урожай, оплата праці, особливо в колгоспах, а також у радгоспах, була мізерною, підсобне господарство селян обкладалося непосильними податками. Обов'язкові поставки не були припинені навіть у 1946–1947 рр., коли внаслідок несприятливих погодних умов урожай на більшій частині території України був украй низьким. Вкотре радянська держава залишила селян напризволяще. Близько мільйона жителів України померло в голодну зиму 1946/47 р., більше трьох мільйонів хворіли на дистрофію та анемію.

Відновивши роботу народногосподарського комплексу, режим не міг вирішити життєво важливе для величезної більшості населення України питання: забезпечити гідний людині рівень життя. Соціально-культурній сфері не приділялася належна увага. Як і в довоєнні роки, конкретна людина з її повсякденними потребами залишалася поза увагою влади.

Ідеологічний контрнаступ сталінського режиму

Відновивши контроль над Україною, партійно-радянська верхівка розгорнула морально-психологічну війну проти будь-яких проявів інтелектуального життя, настроїв і думок, несумісних з тодішніми ідеологічними догмами. Було поставлене завдання ліквідувати ідеологічні наслідки участі українського

народу в Другій світовій війні, знищити будь-які прояви вільнодумства, критичного ставлення до існуючого режиму, його політики. Виконанню цього завдання були підпорядковані засоби масової інформації, школа, вся культурно-освітня сфера.

Відродження і розвиток культурного життя в Україні в другій половині 40-х – першій половині 50-х років відбувалося під всеосяжним, тотальним контролем владних структур, особливо центральних, союзних. Повоєнні роки відзначені новою кампанією ідеологічних «проробок» діячів культури й мистецтва, звинувачення їх в українському буржуазному націоналізмі, космополітизмі, антирадянській діяльності та інших відхиленнь від заданого «верхами» ідеологічного курсу. Українцям вкотре нагадали, що вони живуть у державі, абсолютно не зацікавленій у розвитку їхньої національної культури. Життя знову й знову переконувало, що без ліквідації імперії, без здобуття реального суверенітету гармонійний економічний, соціальний і культурний розвиток України просто неможливий.

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ

1. У чому полягала суперечливість впливу війни на подальший розвиток України?
2. Який вплив на подальший розвиток України справило об'єднання українських земель у складі УРСР?
3. Охарактеризуйте особливості відбудови й розвитку промисловості України в повоєнне десятиліття.
4. Якою була політика центрального керівництва СРСР щодо селянства України в 1946–1947 рр.? Чим вона була зумовлена?
5. Дайте визначення історичному поняттю «радянська західних областей України».
6. Які причини поразки УПА в 1945–1952 рр.? Який вплив мала боротьба оунівців і вояків Української повстанської армії на розвиток самосвідомості українського народу в наступні десятиліття?
7. Які емоції у більшості жителів вашого міста (села, району) викликає слово «бандерівець»? Яке ставлення до боротьби УПА склалося у вас? Обґрунтуйте свою думку.
8. Розкрийте причину політичних нападок на українську культуру в другій половині 40-х – на початку 50-х років. В яких конкретних діях властей вони проявилися?

ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ ДАТИ

26 квітня 1945 р. – на конференції в Сан-Франциско Україна увійшла до складу ООН як член-засновник

26 червня 1945 р. – радянсько-чехословацький договір про входження Закарпаття до Радянської України

16 серпня 1945 р. – договір між СРСР та Польщею про радянсько-польський кордон

1946–1947 рр. – третій радянський голодомор

Березень 1946 р. – собор Української греко-католицької церкви у Львові скасував унію греко-католицької церкви з Римом і підпорядкував її Російській православній церкві

Серпень 1946 р. – прийняття Верховною Радою України Закону про четвертий п'ятирічний план

1947 р. – грошова реформа

Лютий 1947 р. – Україна разом з іншими союзними державами підписала Паризькі мирні договори з Болгарією, Румунією, Фінляндією, Італією, Угорщиною

Квітень–травень 1947 р. – депортація українського населення Холмщини та Лемківщини до Західної Польщі (операція «Вісла»)

4 червня 1947 р. – Президія Верховної Ради СРСР прийняла Укази «Про кримінальну відповідальність за розкрадання державного і громадського майна» та «Про посилення охорони особистого майна громадян»

21 лютого 1948 р. – Президія Верховної Ради СРСР прийняла Указ «Про виселення з Української РСР осіб, які злісно ухиляються від трудової діяльності в сільському господарстві і ведуть антигромадський, паразитичний спосіб життя»

Жовтень 1948 р. – в Запоріжжі відновлено і введено в дію електрометалургійний завод «Дніпроспецсталь»

Грудень 1949 р. – увільнення М. Хрущова з посади першого секретаря ЦК КП(б)У і обрання на цю посаду Л. Мельникова

Березень 1950 р. – загибель головнокомандувача УПА Р. Шухевича (Т. Чупринки)

Вересень 1950 р. – Радою Міністрів СРСР прийняте рішення про будівництво Каховської ГЕС

Травень 1951 р. – Львівський автобусний завод випустив перші в Україні автобуси

ТЕМА **3** УКРАЇНА В ПЕРІОД ДЕСТАЛІНІЗАЦІЇ (1953–1964)

1953–1964 рр. позначені спробами тоталітарного режиму пристосуватися до потреб часу шляхом другорядних змін у політичному і соціально-економічному ладі.

§ 18. УКРАЇНА НА ПОЧАТКОВОМУ ЕТАПІ ДЕСТАЛІНІЗАЦІЇ (1953–ПОЧАТОК 1956 РОКУ)

***Згадайте:**

1. Що було зроблено для відбудови промисловості України в другій половині 40-х років? 2. У якому стані перебувало українське село в роки відбудови?

Внутрішньо- політичне становище в Україні

Завершення періоду відбудови з його «надзвичайними заходами» не спричинило змін у системі управління державою і народним господарством.

У жовтні 1952 р. відбувся XIX з'їзд партії, останній з'їзд, на якому був присутній Й. Сталін. З'їзд затвердив директиви п'ятирічного плану розвитку СРСР на 1951–1955 рр. Пріоритетними, як і раніше, залишалися питання нарощування потужностей важкої промисловості.

XVII з'їзд Компартії України у вересні 1952 р., продублювавши проекти документів з'їзду КНРС, не вніс жодної значущої пропозиції.

Партійне керівництво України, очолюване Л. Мельниковим, без найменших вагань підтримувало політичну лінію центру і його практичну діяльність.

Але невдовзі після з'їзду в країні почалися великі зміни, які примусили переоцінити особу Сталіна. 5 березня 1953 р. було оголошено про його смерть. Почалася активна боротьба за владу, в яку було втягнуте й керівництво УРСР.

Україна, її проблеми стали об'єктом торгу московської та київської номенклатури. Один із реальних претендентів на роль нового диктатора – Л. Берія, який очолював органи держбезпеки СРСР, звинуватив Л. Мельникова в русифікації вищої школи республіки і дискримінації місцевих кадрів в західноукраїнських областях. Інспірований Л. Берією пленум ЦК КПУ увільнив Л. Мельникова від обов'язків першого секретаря і призна-

чив на цю посаду О. Кириченка – першого українця за всю історію Компартії України. Подібні зміни відбулися у Литві й Латвії.

Л. Берія був одним із найжорстокіших сталінських сатрапів і його було неможливо запідозрити у симпатіях до національних радянських республік. Просто в боротьбі за владу він зробив ставку на підтримку керівництва союзних республік, зокрема України, яка мала величезний економічний і людський потенціал. А для цього її керівництву необхідно було пообіцяти певні поступки. Призначення О. Кириченка на найвищу в республіці посаду повинно було означати, що після приходу Л. Берії до влади національні кадри в Україні будуть всіляко заохочуватися центральною владою.

Однак цей розрахунок не виправдався. Підтримки в Україні Л. Берія не дістав. А генерал Т. Строкач, колишній начальник Українського штабу партизанського руху, передав матеріали про його змовницькі наміри, які він випадково одержав, М. Хрущову. На початку липня 1953 р. на пленумі ЦК КПРС Л. Берію і його прибічників звинуватили в антипартійних і антидержавних діях, позбавили всіх посад, заарештували. Спецсуд засудив його до найвищої міри покарання – розстрілу. Вирок був швидко виконаний.

Перемога колишнього першого секретаря ЦК КПУ М. Хрущова у боротьбі за владу в Москві стала можливою і завдяки підтримці українського керівництва. В свою чергу, прихід М. Хрущова до влади сприяв підвищенню впливовості республіки в складі СРСР, зростанню питомої ваги вихідців з України на різних керівних посадах.

**Перші кроки
десталінізації** Розгром змови Берії супроводжувався численними заявами представників партійного керівництва СРСР про необхідність «дальшого поліпшення роботи партійних, державних і громадських організацій», «розвитку соціалістичної демократії», «зміцнення радянської законності», «поліпшення політико-виховної роботи партії в масах», «поліпшення ролі партії як керівної і спрямовуючої сили суспільства». Зокрема, йшлося про «усунення неправильних трактувань ролі особи в історії, проявів її культу». Почалася реабілітація репресованих у 30-ті роки відомих партійних, радянських і військових діячів, зокрема С. Косіора, В. Чубаря, П. Постишева та ін. Ім'я Сталіна все рідше згадувалося у позитивному плані на сторінках періодичної преси; з таборів ГУЛАГу до України стали повертатися ті, хто свого часу був репресований за так звану контрреволюційну агітацію і пропаганду – сумнозвісна стаття 58 Карного кодексу.

Зупинила оберти сталінська машина репресій. Розпочаті ще за життя «вождя народів» справи (наприклад, «справа лікарів»

чи «боротьба з космополітизмом») припинялися, у суспільстві все голосніше лунали голоси рішучого осуду кривавого сталінського терору.

Важливі зміни сталися в діяльності правоохоронних органів. Вже 1953 р. ліквідуються воєнні трибунали військ МВС та особлива нарада МВС, яка мала право застосовувати в адміністративному порядку як міру покарання висилку, заслання чи ув'язнення. Водночас вносяться зміни до Кримінально-процесуального кодексу, які вводили в дію більш гуманний характер судочинства у справах про шкідництво, терор та диверсії.

1954 р. утворюється комісія Президії ЦК КПРС з вивчення матеріалів щодо масових репресій другої половини 30-х років. Така ж комісія утворюється й в Україні. Важливу роль у зміцненні законності відіграло введення в УРСР 1955 р. прокурорського нагляду за дотриманням законності. Органи прокуратури дістали право перегляду сфальсифікованих «трійками» справ.

Безкраїми просторами сталінського ГУЛАГу прокотилася хвиля повстань в'язнів, переважну більшість яких очолили українці, репресовані за участь в УПА. Одним з найбільших таких повстань став виступ в Норільську.

Зміни в державному устрої

То були перші кроки на шляху десталінізації суспільства. Були дещо розширені права союзних та автономних республік в економічному і культурному житті. У відання республіки центр передав ряд підприємств колишнього союзного підпорядкування. В Україні створюються союзно-республіканські міністерства чорної металургії, вугільної, паперової і деревообробної, текстильної, легкої промисловості, вищої освіти, зв'язку, республіканські міністерства автомобільного транспорту, юстиції. Уряду УРСР надаються додаткові права у плануванні виробництва й розподілу продукції промисловості, кооперації, колгоспів і радгоспів. Питома вага республіканської промисловості в Україні зросла з 36% у 1953 р. до 76% у 1956 р. Були дещо розширені можливості у плануванні, бюджетні права УРСР. Однак ця тенденція національно-державного будівництва не набула розвитку і не мала належного законодавчого закріплення. Загалом центр, як і раніше, тримав управління Україною в своїх руках. Вказівка будь-якого союзного відомства була законом для уряду УРСР.

Входження Криму до складу УРСР

Перш за все інтересами центру диктувалося рішення Верховної Ради СРСР від 10 лютого 1954 р. про передачу Кримської області до складу УРСР.

Крим був тісно пов'язаний з Україною протягом усієї своєї історії. Після виселення з його території кримськотатарського населення, німців, греків, болгар та вірменів статус півострова

як автономної республіки Російської Федерації змінився: було оголошено про утворення Кримської області РРФСР.

Внаслідок масових депортацій господарське життя Криму було паралізоване. В особливо тяжкому становищі опинилося сільське господарство. Заселення й економічне освоєння півострова, зокрема його степових і гірських районів, яке планувалося провести переважно за рахунок переселенців з Російської Федерації, відбувалося повільно. Переселенці, потрапивши у незвичайні умови, навіть заявляли: «Хоча б виписали по одному татарину, щоб розповів, де що садити і звідки воду брати». До середини 1948 р. з Криму, як правило, вночі, таємно виїхала частина прибулих туди з 1944 по 1947 р. сімей. У такій обстановці включення Кримського півострова до складу Української РСР, яке відбулося в ознаменування 300-річчя «возз'єднання України з Росією», було спробою перекласти на плечі України частину моральної відповідальності за виселення з півострова кримськотатарського населення і примусити її займатися відновленням на півострові господарського і культурного життя. При цьому московський центр нічого не втратив, бо так само безроздільно контролював Україну.

Стан промисловості Перші кроки десталінізації не принесли жодних змін в економічну політику держави. Головними пріоритетами України, як і в попередній період, був розвиток важкої промисловості. Вона, в свою чергу, була покликана забезпечити потреби головним чином військово-промислового комплексу. Радянський Союз, який після закінчення Другої світової війни втягнувся у «холодну війну», швидко нарощував виробництво сучасних озброєнь, у тому числі атомних бомб і засобів їхньої доставки. Значна частина промислових потужностей і конструкторських сил України була підпорядкована воєнним цілям.

Надаючи пріоритет виробництву сучасних видів озброєнь, радянське керівництво усвідомлювало техніко-економічну відсталість СРСР від країн Заходу, де вже наприкінці Другої світової війни почалася науково-технічна революція. Там промислові пріоритети змінилися і на перший план виходили нові галузі хімії, кольорова металургія, машинобудівна металургія, машинобудування і приладобудування, а не вугільна промисловість, важке машинобудування і чорна металургія. Лише 1955 р. на пленумі ЦК КПРС з великим запізненням було оголошено, що світ стоїть «на порозі нової науково-технічної і промислової революції» і це слід враховувати в плануванні економічного розвитку.

Але з цієї декларації конкретних висновків не було зроблено. В реальному житті у перші роки десталінізації форсованими темпами зростали видобуток вугілля, виплавка металу, вироб-

ництво машин. Особливо збільшувалося в Україні виробництво дизелів, вугільних комбайнів, устаткування для електростанцій, гідравлічних та інших спеціальних пресів. Нарощувалося також виробництво сільськогосподарських машин, автомобілів, тракторів. У цілому ж перевага надавалася випуску промислового обладнання, тобто «машин для виробництва машин». Цей сектор машинобудування, а також металургійна промисловість «з'їдали» основну кількість виробленої електроенергії. Легка і харчова промисловість істотно відставали в розвитку.

Темпи житлового будівництва не встигали за швидким приростом міського населення. Життєвий рівень робітників і основної маси службовців залишався низьким. Обіцянки партійно-державного керівництва забезпечити за два-три роки різке піднесення виробництва товарів народного споживання залишалися облудними, популістськими гаслами. «Невесела поста-ла перед моїми очима Україна. Бідні, убогі Чигирин, Новогеорґіївка, Кременчук, Дніпродзержинськ, Дніпропетровськ. Пилюка, вибоїни, дороги погані, люди сірі, стурбовані, виснажені», – писав видатний український кінорежисер і драматург О. Довженко у «Щоденнику» під час подорожі Україною влітку 1955 р.

Сільське господарство Селяни за Сталіна були однією з найексплуатованіших категорій населення України. Після його смерті ставлення партійно-державного керівництва до села та його проблем поступово змінюється. Гострота продовольчої проблеми не зменшувалася і загрожувала зривом планів нарощування промислової могутності та провалом зовнішньополітичних задумів. Це спонукало до пошуку нових шляхів піднесення сільськогосподарського виробництва, його ефективності. У вересні 1953 р. пленум ЦК КПРС розглянув питання про становище сільського господарства СРСР. У постанові пленуму «Про заходи подальшого розвитку сільського господарства СРСР» вперше за багато років реально оцінено становище села. Однак вихід із цієї ситуації вбачався в удосконаленні існуючої колгоспної системи. Ніяких інших варіантів не передбачалося.

Справді, після вересневого пленуму матеріально-технічна база колгоспів поліпшилася. Капіталовкладення держави в сільське господарство України були значно вищими, ніж у повенну п'ятирічку. У село в 1951–1955 рр. прибуло 40 тис. спеціалістів, а також «тридцятитисячники», що стали головами колгоспів. Було підвищено закупівельні ціни на сільськогосподарську продукцію. Рішенням центрального уряду ліквідовуються деякі найбільш ненависні податки на селянські господарства. Загальна сума податку з господарств колгоспників була зменшена в 2,5 раза, а заборгованість за попередні роки скасована.

Ці заходи дещо поліпшили становище на селі. Але кардинального перелому в умовах панування колгоспно-радгоспної системи в сільському господарстві не відбулося.

**Україна
й початок
освоєння
цілини**

Як і раніше, у першій половині 50-х років держава здійснювала політику екстенсивного розвитку сільського господарства. Ріст виробництва продукції відбувався не за рахунок інтенсивного використання техніки, передових технологій, ефективніших за врожайністю зернових і технічних культур. Керівництво СРСР найраціональнішим вважало введення в господарський обіг нових земель. Так народилася ідея освоєння перелогових земель Сибіру, Алтаю, Поволжя, Ставропілля.

Та найбільші земельні площі планувалося освоїти в Казахстані. На заклик уряду з України потяглися ешелони з випускниками профтехучилищ, робітничою молоддю. Усе це здійснювалося організовано: підприємства, звідки від'їздила молодь, споряджали її усім необхідним. Про освоєння цілинних та перелогових земель багато писали в газетах, журналах, велися передачі на радіо. У Казахстан і на Алтай з України виїхало понад 100 тис. чоловік, переважно молоді. Частина з них пізніше повернулася додому, інші залишилися працювати в створених там зернових радгоспах, до яких активно надсилалася техніка. Лише 1955 р. з України було відправлено близько 11,4 тис. тракторів і 8,5 тис. комбайнів. Вони й заклали основу технічної бази новоорганізованих господарств.

Бажаних результатів освоєння земель у Казахстані й на Алтаї не дало, а на сільське господарство європейської частини СРСР, у тому числі й України, за рахунок якого значною мірою і зводилися нові радгоспи, справило негативний вплив. Продовольча проблема залишалася гострою, життєвий рівень сільського населення – низьким. Селянство, як і раніше, не було зацікавлене активно працювати в колгоспах, бо оплата за роботу була надто низькою, а держава продовжувала на свій розсуд розпоряджатися результатами його праці.

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ

1. Хто очолював партійне керівництво України до смерті Сталіна?
2. Чому Л. Мельников став об'єктом критики Л. Берія? Що мав на меті Л. Берія, критикуючи Л. Мельникова?
3. Яку позицію зайняло керівництво УРСР під час боротьби за владу в Москві після смерті Сталіна? Чим визначалася ця позиція?
4. Поясніть термін «десталінізація».
5. Як почалася «десталінізація» і якими були наслідки її у 1953–1955 рр.?

6. Охарактеризуйте стан промисловості України після смерті Сталіна.
7. Чому радянське керівництво не зуміло скористатися в 40–50-ті рр. результатами науково-технічної революції?
8. Які обставини сприяли входженню Криму до складу України? Які наслідки воно мало?
9. Охарактеризуйте становище в сільському господарстві республіки у 1953–1955 рр.
10. Яким чином відбилася на Україні участь у освоєнні цілини?

ДОКУМЕНТИ

1. Постанова Президії Верховної Ради УРСР про подання Президії Верховної Ради РРФСР з питання передачі Кримської області до складу Української РСР

Обговоривши подання Президії Верховної Ради РРФСР по питанню передачі Кримської області зі складу РРФСР до складу Української РСР, внесене на розгляд Президії Верховної Ради СРСР, Президія Верховної Ради Української РСР висловлює сердечну подяку Президії Верховної Ради Російської Радянської Федеративної Соціалістичної Республіки за цей великодушний, благородний акт братнього російського народу.

Український народ з почуттям глибокого задоволення і палкою вдячності зустрине рішення про передачу Криму до складу Української РСР як нове яскраве виявлення безмежного довір'я і широкої любові російського народу до українського народу, нове свідчення дружби між російським і українським народами.

Уряд України подбає про дальший розвиток і процвітання народного господарства Криму.

Президія Верховної Ради Української РСР відповідно до подання Президії Верховної Ради Російської Радянської Федеративної Соціалістичної Республіки постановляє:

Просити Президію Верховної Ради Союзу РСР передати Кримську область зі складу Російської Радянської Федеративної Соціалістичної Республіки до складу Української Радянської Соціалістичної Республіки.

Голова Президії Верховної Ради Української РСР Д. С. Коротченко
Секретар Президії Верховної Ради Української РСР В. І. Нижник
Київ, 13 лютого 1954 р.

Трибуна лектора. – 1992. – № 4. – С. 19.

2. Указ Президії Верховної Ради СРСР про передачу Кримської області зі складу РРФСР до складу УРСР

Учитывая общность экономики, территориальную близость и тесные хозяйственные и культурные связи между Крымской областью и Украинской ССР, Президиум Верховного Совета Союза Советских Социалистических республик постановляет:

Утвердить совместное представление Президиума Верховного Совета РСФСР и Президиума Верховного Совета УССР о передаче Крымской области из состава Российской Советской Федеративной Социалистической Республики в состав Украинской Советской Социалистической Республики.

Председатель Президиума Верховного Совета СССР К. Ворошилов
Секретарь Президиума Верховного Совета СССР Н. Пегов
Москва, Кремль. 19 февраля 1954 г.

*Ведомости Верховного Совета Союза Советских
Социалистических Республик. – 1954. – № 4. – С. 147.*

3. Із листа одного з керівників Норільського повстання 1953 р. Є. Грицяка Голові Президії Верховної Ради СРСР (1976)

...У безправному становищі знаходилися в'язні всіх спецтаборів, котрі були розташовані на величезній території Союзу від Мордовії до Камчатки.

Одним з таких таборів був Горний табір МВС у м. Норільську на Таймирському півострові, далеко за Полярним колом.

Стан в'язнів у цьому таборі був таким же жахливим, як і в інших таборах такої ж категорії. У березні 1953 р. Сталін помер, але становище в'язнів не покращилося, а погіршилося.

Наведу кілька прикладів:

Весною 1953 р. на 5-му таборовому відділенні у терміновому порядку був організований штрафний лагпункт, а вже у травні туди почали привозити в'язнів із різних відділень Горного табору.

Так, 23 травня з 1-го таборового відділення відправилася група в'язнів на згаданий вище штрафний пункт. Серед «штрафників» був один віруючий, котрий ніяк не хотів розлучатися зі своїм товаришем (також віруючим), що залишався у 1-му таборовому відділенні. Він став просити у оперуповноваженого ст. лейтенанта Ширяєва, щоб його також відправили у штрафний табір, щоб не розлучатися з товаришем. Ст. лейтенант дозволив йому відправитися у штрафний табір та наказав сідати в авто. В'язень зрадів і відправився до авто і зразу ж його застрелив ст. лейтенант Ширяєв. Його товариш, що сидів уже в авто, вискочив з авто та підбіг до свого вбитого друга, і також його вбив ст. лейтенант Ширяєв.

...Одночасно було отримано повідомлення із 3-го таборового відділення, що там у присутності генерала Семенова було поранено 15 і вбито 6 чоловік.

Це свавілля викликало непорозуміння серед в'язнів Горного табору. Ніхто не знав, де, коли і на кого буде спрямований черговий постріл, але довго чекати не довелося: 25 травня 1953 р. на 5-му таборовому відділенні був відкритий вогонь із автомата по групі в'язнів, котрі знаходилися біля житлового бараку. Із них 6 чоловік було поранено і 1 вбитий.

Такий-то був, з дозволу сказати, режим, супроти якого повстали в'язні Норільська.

*Грицяк Євген. Короткий запис спогадів:
Історія Норільського повстання. – Балтимор; Торонто:
Смолоскип, 1990. – С. 111–112.*

ЗАПИТАННЯ ДО ДОКУМЕНТІВ

Документи № 1, № 2.

Проаналізуйте документи і сформулюйте свою думку стосовно необхідності, доцільності й законності приєднання Кримської області до Української РСР.

Чи можна погодитися з тим, що передача Криму була подарунком М. Хрущова республіці на честь 300-річчя «возз'єднання» з Росією?

Документ № 3.

Яким було становище в'язнів ГУЛАГу і чи змінилося воно кардинально після смерті Сталіна?

§ 19. РОЗГОРТАННЯ ДЕСТАЛІНІЗАЦІЇ ТА ЇЇ ПІДСУМКИ

XX з'їзд КПРС і Україна Частковий відхід від сталінізму, який відбувався протягом 1953–1955 рр., не змінив тоталітарної суті суспільного ладу в СРСР. Критика на адресу Й. Сталіна була вкрай непослідовною і поміркованою, ім'я його, як і раніше, згадувалося поряд з іменами Маркса, Енгельса, Леніна. Разом з тим найбільш далекоглядні керівники партії і держави розуміли, що без певної демократизації суспільного життя абсолютно неможливе оновлення країни, прискорення економічного розвитку, підтримання високого рівня військової могутності.

Переломною подією в суспільно-політичному житті Радянського Союзу став XX з'їзд КПРС, який відбувся у лютому 1956 року. В історію цей з'їзд увійшов насамперед завдяки надзвичайно відвертій доповіді на закритому його засіданні тодішнього першого секретаря ЦК партії М. Хрущова «Про культ особи Й. Сталіна та його наслідки». З'їзд засудив широку репресивну практику тоталітарного режиму, охарактеризовану як «культ особи Й. Сталіна», гостро виступивши проти масових репресій 30–40-х років.

Уперше на такому високому рівні були наведені численні факти злочинів і прямих зловживань Й. Сталіна і його оточення, абсолютного нехтування законами.

У доповіді наводилася велика кількість прикладів, коли Й. Сталін та його «соратники» підписували списки на знищення цілих груп керівників різних рангів. Делегатів з'їзду вразила інформація про можливу причетність Й. Сталіна до вбивства С. Кірова в 1934 р., винищення командних кадрів в армії, еліти господарських керівників, про трагічний вплив культу особи на хід Великої Вітчизняної війни. М. Хрущов звинуватив сталінську владу в незаконних переслідуваннях народів у роки війни, розпалюванні національної ворожнечі, численних репресіях повоєнного часу.

Однак це засудження було все ж таки неповним, обмеженим, дозованим, певною мірою половинчастим. Без належних мотивів безпідставно стверджувалось, що культ особи не змінив

Микита Хрущов

«глибоко демократичного, дійсно народного характеру радянського ладу». Хоча цей лад вже на початку свого існування був тоталітарним, адже комуністична ідеологія не визнає справді демократичних принципів і цінностей.

Незважаючи на обмежену критику сталінізму, з'їзд започаткував важливі зміни в суспільстві. Боротьба за утвердження демократичних засад у всіх сферах життя, ліквідація жахливої спадщини сталінізму були оголошені стратегією політичного курсу партії.

В Україні рішення XX з'їзду КПРС були сприйняті більшістю населення з ентузіазмом і надією. Народ чекав повної правди, послідовної демократизації суспільства, гарантій від повторення трагедії. Впродовж короткого часу в республіці були знищені тисячі сталінських бюстів і пам'ятників, ім'я Сталіна було викреслено з назв майданів, вулиць, заводів, колгоспів, установ тощо. Але перебудова психології не здійснювалася швидко. Частина ветеранів громадянської війни і революції, колишніх фронтовиків, та й взагалі – значна кількість людей, одурманених комуністичною пропагандою, ставилась до змін з певною обережністю.

Ці настрої знайшли відгук у партійному та державному апараті. В його вищих ешелонах виник справжній опір послідовному розвінчанню сталінізму.

Так, перший секретар Київського міськкому партії М. Синиця, доповідаючи в ЦК КП України про підсумки обговорення

довіді М.Хрущова, категорично виступив проти критики ситуації в республіці у 40-ві – на початку 50-х років, закликав не допустити реабілітації творчих працівників, звинувачених в українському буржуазному націоналізмі. Інформація про холодну реакцію на рішення з'їзду надходила і з інших регіонів республіки. Подібного характеру записка була надіслана О. Кириченком, першим секретарем ЦК КП України, в ЦК КПРС. Критика минулого багатьма (а особливо «старою гвардією») в КПРС кваліфікувалася як наклеп на радянський лад, на керівництво партії і держави. Такий підхід значною мірою визначив і оцінку культу особи та його наслідків у суспільних науках, у художній літературі, на сторінках періодики. Тоталітарна система дозволяла критикувати свого творця суворо дозовано, у визначених нею рамках, вихід за які не допускався.

Проявом цього стала фактична заборона для вітчизняного читача (аж до 1989 року) доповіді М. Хрущова на ХХ з'їзді. Громадянам СРСР було запропоновано її «полегшену» версію: у липні 1956 р. було опубліковано постанову ЦК КПРС «Про подолання культу особи та його наслідків». За змістом і гостротою викладу цей документ був кроком назад порівняно з доповіддю. Та й сам М. Хрущов поступово став змінювати тональність виступів. У ряді промов він почав говорити, що Сталін – це «великий революціонер», «великий марксист-ленінець» і партія не дозволить «віддати ім'я Сталіна ворогам комунізму».

Проведення реабілітації Непослідовність керівництва партії і держави негативно позначилась на такій надзвичайно важливій для суспільства справі, як реабілітація громадян, репресованих у попередні десятиліття, що широко розгорнулася після ХХ з'їзду КПРС. З цією метою в усіх областях активно діяли спеціальні комісії органів влади.

То вже був третій етап реабілітації (перший – 1953 р., другий – 1954–1955 рр.). Змінився й порядок проведення цієї акції. За пропозицією М. Хрущова було створено 90 спеціальних комісій, котрі мали право розглядати справи безпосередньо в таборах ув'язнення. До їхнього складу входили працівники прокуратури, представники апарату ЦК КПРС і вже реабілітовані члени партії. Комісіям тимчасово надавалися права Президії Верховної Ради в справі реабілітації, помилування, зменшення терміну ув'язнення, перегляду статей звинувачення.

З 1956 по 1959 р. було повністю реабілітовано 250 тис. чол., переважно помертно. Додому повернулися десятки тисяч в'язнів ГУЛАГу, які ще залишилися живими. На березень 1957 р. було звільнено з таборів, спецпоселень тощо близько 65,6 тис. чол.

Проте вже в наступні роки процес реабілітації жертв сталінського терору пішов на спад: з 1963 по 1966 р. реабіліто-

вано було трохи більше 80 тис. чол. М. Хрущов і його оточення не наважилися на рішучий перегляд справ жертв політичних процесів, сфабрикованих у 20–30-ті роки. Не піддавалися сумніву необхідність депортації селян у роки колективізації, масових виселень людей із західних областей у повоєнні роки. Хоча депортація кримських татар, німців та інших етнічних груп з південних районів України була визнана незаконною, повернутися на землю батьків їм заборонялося.

На політичних в'язнів, зокрема засуджених за 54 статтею Карного кодексу (інакодумство), реабілітація на той час не поширювалася.

-Отже, XX з'їзд КПРС серйозно «розворушив» суспільство, став дійовим каталізатором нових політичних процесів. Проте ряд післяз'їздівських акцій, проведених партією, свідчив про обмеженість, консерватизм «верхів», їхнє прагнення загальмувати процес десталінізації суспільства.

Наростання опору десталінізації Нерішучість і непослідовність М. Хрущова та його політичних прихильників і однодумців сприяли консолідації противників нового курсу. У «верхах» виникла змова, учасники якої планували будь-що усунути від влади М. Хрущова, який їх уже не влаштував. Однак у найрішучіший момент більшість членів ЦК КПРС, зокрема і перший секретар ЦК КПУ О. Кириченко, а також командування армії і КДБ рішуче виступили проти змовників. Через деякий час, у грудні 1957 р., О. Кириченка було призначено секретарем ЦК КПРС.

Його місце в Україні зайняв М. Підгорний, що обіймав до цього посаду другого секретаря ЦК КП України. Він належав до тієї групи керівників, які прийшли до влади внаслідок проведення у свій час кампанії із залучення до керівництва парт-апаратом «знаючих господарство інженерних кадрів».

Розпочавши свій життєвий шлях учнем слюсаря головних механічних майстерень у м. Карлівка Полтавської області, М. Підгорний пройшов практично всі ланки партійно-бюрократичної системи – від секретаря райкому комсомолу до вищих посад у партійній організації республіки. Новий перший секретар належав до категорії виконавців, що не звикли приймати самостійні рішення. Для них подвійна мораль була насправді мораллю життя, розходження між словом і ділом – неодмінною умовою існування. Послідовними прихильниками десталінізації вони бути не могли.

1959 р. знаменував собою початок фактичного відходу партійної верхівки від подальшої демократизації суспільства. Хоча критика сталінізму тривала, але помітного позитивного впливу на суспільне життя вона вже не справляла. Боротьба із жахли-

вими наслідками сталінізму в цей період більше мала характер ліквідації зовнішніх атрибутів влади диктатора (перейменування вулиць, площ, підприємств, міст та областей, знищення бюстів, пам'ятників). Демонтаж сталінської моделі економіки, яка почала створюватися ще наприкінці 20-х років, суспільно-політичної системи з монопольною владою КПРС й суворим контролем громадської думки, не відбувався. Більше того, в парткерівництві зростала ностальгія за минулим, яке, мовляв, «не в усьому було поганим».

Масштаби демократизації суспільного життя

Зробивши висновок, що сталінізм – це не суть радянського ладу, а його «викривлення», нове радянське керівництво на чолі з М.С. Хрущовим стало заручником цього висновку. Те-

пер слід було демонструвати, на що здатний цей лад, звільнений від «викривлень». Замість репресій суспільству обіцяли демократизацію життя, замість злиденного існування – підвищення життєвого рівня. І тут виявилось, що нічого, крім чергової казки, це керівництво запропонувати не спроможне.

Саме цим, значною мірою, пояснюється оголошення XXII з'їздом КПРС, який відбувся у жовтні 1961 р., курсу на розгорнуте будівництво в СРСР комуністичного суспільства. Створення матеріально-технічної бази комунізму планувалося здійснити протягом 20 років. Проголошувався «найважливіший» принцип КПРС: «Все в ім'я людини, все для блага людини». Ці привабливі гасла в дійсності не мали ні економічного, ні соціально-політичного обґрунтування, носили популістський характер. Народу пропонували чергову утопію, котру, згідно з традиціями радянської системи, трудящі мали негайно втілювати в життя.

Програма партії рясніла конкретними цифрами. У галузі промисловості протягом 20 років планувалося збільшити виробництво продукції не менш ніж у шість разів і «залишити далеко позаду нинішній загальний обсяг промислового виробництва США».

Єдиним рішенням, яке вдалося послідовно втілити, стало продовження розвінчування культу особи. З'їзд визнав недоцільним подальше збереження в Мавзолеї саркофага з тілом Сталіна, зважаючи на його великі зловживання владою, ініційовані ним масові репресії проти чесних людей, неймовірну жорстокість. Тіло «вождя народів» було винесене з Мавзолею і захоронене біля Кремлівської стіни.

Одразу ж після XXII з'їзду КПРС почалося широке впровадження так званих громадських засад у різних галузях господарської, політичної, культурної діяльності, в партійних організаціях, радах, редакціях газет. За статутом КПРС передбачалося на кожних чергових виборах оновлення не менш як на

чверть складу ЦК і його президії та обрання керівників парторганів лише на три строки, а секретарів первинних парторганізацій – не більш як на два. Це обмежувало повновладдя партійних чиновників і викликало у них незадоволення, а згодом і опозиційність політиці Хрущова.

Схвальний відгук населення викликали заходи керівництва щодо скорочення і «здешевлення» адміністративно-управлінського апарату. В Україні протягом 1957–1959 рр. шляхом укрупнення і об'єднання було ліквідовано близько 13 тис. господарських організацій, установ, 164 сільські і районні ради та майже 4 тис. колгоспів. За три роки штати управлінського апарату скоротилися на 130 тис. чоловік, що давало річну економію понад 1 млрд крб.

Незважаючи на певну активізацію діяльності рад, профспілок, комсомолу, Добровільного товариства сприяння армії, авіації, флоту (ДТСААФ), Товариства Червоного Хреста, появу нових добровільних об'єднань, помітної демократизації політичного життя в Україні все ж таки не відбулося. Партійні апаратники торпедували нові статутні норми, а згодом вони були взагалі зняті. Апарат рад і надалі користувався різними пільгами, у тому числі 30-процентною вартістю путівок до санаторіїв, персональними службовими автомобілями, позачерговим отриманням житла тощо. Для них споруджувалося житло поліпшеної комфортності, надавалась можливість придбати за пільговою чергою, а то й поза нею, легковики тощо.

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ

1. У чому полягає історичне значення XX з'їзду КПРС?
2. У чому виявилась обмеженість, половинчастість рішень XX з'їзду стосовно особи Сталіна?
3. Чому партапарат чинив опір розвінчуванню сталінізму?
4. Яким були масштаби політичних реабілітацій?
5. Чому реабілітаційні процеси не були доведені до кінця?
6. Чи сприяла демократизації життя в Україні заміна першого секретаря ЦК КП України О. Кириченка М. Підгорним?
7. Які рішення було прийнято на XXII з'їзді КПРС?
8. Окресліть масштаби демократизації суспільного життя після XXII з'їзду КПРС.

ДОКУМЕНТИ

1. Історик М. Гефтер про Хрущова

На первый взгляд, Хрущев мало чем отличался от своих соратников. Как и другие, и в меру занимаемого им положения, он был во многом повинен, в том числе и прежде всего в человеческих жертвах (Сталин зорко следил, чтобы никто из его окружения не уклонялся от законов круговой поруки...). А то, что отличало Хрущева до 1953 г., могло бы даже рассматриваться как недостатки

его по сравнению с другими, более высокопоставленными членами иерархии. Он не был теоретиком и даже не в состоянии был казаться им. В качестве первого секретаря ЦК КП Украины он, правда, подписывал дежурные статьи о сталинской дружбе народов, но ни малейших новшеств себе не позволял... Хотя Хрущев был хитер и искушен в правилах аппаратной игры, эта хитрость все же не убила в нем непосредственности, которая не принадлежала к числу качеств, позволявших подняться на самый верх. Хрущев был, безусловно, смелым человеком, но и это качество казалось избыточным в политике, пока не пришел его, хрущевский, час.

...Различие между ним и остальными из ближних бояр состояло в том, что он – и не только в силу занимаемых постов (в Москве и Киеве), но и по самому складу – принадлежал к категории массовиков. Таковых к началу 50-х годов осталось не слишком много среди партийных деятелей высокого ранга, но их было немало в толпе низовых кадров, и им Хрущев всем своим обликом был ближе, чем вельможи – холопы старого закала и типичные карьеристы третьего призыва.

*Гефтер М. От анти-Сталина к не-Сталину:
непроеденный путь // Осмыслить культ Сталина.
– М., 1989. – С.508.*

2. Про культ особи та його наслідки.

3 доповіді першого секретаря ЦК КПРС М. С. Хрущова на XX з'їзді КПРС

25 лютого 1956 р.

...Произвол Сталина по отношению к партии, к ее Центральному Комитету особенно проявился после XVII съезда партии, состоявшегося в 1934 году.

... Комиссия ознакомилась с большим количеством материалов в архивах НКВД, с другими документами и установила многочисленные факты фальсифицированных дел против коммунистов, ложных обвинений, вопиющих нарушений социалистической законности, в результате чего погибли невинные люди. Выясняется, что многие партийные, советские, хозяйственные работники, которых объявили в 1937–1938 годах «врагами», в действительности никогда врагами, шпионами, вредителями и т. п. не являлись, что они, по существу, всегда оставались коммунистами, но были оклеветаны, а иногда, не выдержав зверских истязаний, сами на себя наговаривали (под диктовку следователей-фальсификаторов) всевозможные тяжкие и невероятные обвинения. Установлено, что из 139 членов и кандидатов в члены Центрального Комитета партии, избранных на XVII съезде партии, было арестовано и расстреляно (главным образом в 1937–1938 гг.) 98 человек, то есть 70 процентов.

...Это произошло в результате злоупотребления властью со стороны Сталина, который начал применять массовый террор против кадров партии.

...Сложилась порочная практика, когда в НКВД составлялись списки людей, дела которых подлежали рассмотрению на Военной Коллегии, и им заранее определялась мера наказания. Эти списки направлялись Ежовым лично Сталину для санкциониро-

вання пропонує заходи покарання. В 1937–1938 роках Сталіну було направлено 383 таких списки на багато тисяч партійних, комсомольських, військових і господарських працівників і була отримана санкція.

...Сталін був людина дуже мнительний, з хворобливою підозрливістю... Хвороблива підозрливість привела його до огидного недовіри, в тому числі і по відношенню до видаючих діячів партії, яких він знав багато років...

Маючи неограничену владу, він допускав жорстокий произвол, придушував людину морально і фізично.

...Культ особистості набув такі чудовиські розміри головним чином тому, що сам Сталін усебічно поощряв і підтримував возвеличення його особи... Одним з найбільш характерних проявів самовисловлення і відсутності елементарної скромності Сталіна є видання його «короткої біографії», вийшло в світ в 1948 р.

Ця книга представляє собою вираження самої бездержавної лести, образці обожествлення людини, перетворення його в непомильного мудреця... Не потрібно цитувати тошнотворно-льстиві характеристики, нагромаджені в цій книжці одна на другу. Треба тільки підкреслити, що всі вони отредактировані особисто Сталіном...

Вісник ЦК КПРС. – 1989. – №3. – С. 136–157.

ЗАПИТАННЯ ДО ДОКУМЕНТІВ

Документ № 1.

Спираючись на оцінки М. Гефтера, дайте відповідь, які особисті якості М. Хрущова сприяли його піднесенню до вершин керівництва державою. Яких якостей йому бракувало як керівникові?

Документ № 2.

З'ясуйте, про порушення яких принципів законності говорив М. Хрущов у доповіді на XX з'їзді партії? Що вам відомо про випадки таких порушень в Україні?

§ 20. РОЗШИРЕННЯ ПОВНОВАЖЕНЬ УКРАЇНИ У СКЛАДІ СРСР

Згадайте:

1. Який вплив на Україну справив XX з'їзд КПРС? 2. Як відбувалася десталінізація в Україні в 1956–1959 рр.? 3. Якими були масштаби демократизації суспільного життя в роки правління М. Хрущова?

Посилення української номенклатури

Відхід радянського керівництва від терористичних методів державного управління відбувся на відносинах московського центру із союзними республіками. Адже офіційна критика Сталіна, розгорнута в СРСР після його смерті, включала також критику

його національно-державної політики. А це, в свою чергу, передбачало певні зміни у цій політиці. Частина повноважень центру переходила до союзних республік. Внаслідок цього їхнє становище у складі СРСР стало змінюватися. Особливо відчутно ці зміни торкнулися Української РСР – найбільшої після Російської Федерації союзної республіки СРСР. Але оскільки СРСР не був демократичною державою, перерозподіл повноважень між центром і Україною виявився, перш за все, у зміцненні позицій української правлячої еліти, а не в розширенні національних прав українського народу. Викликано це було цілим рядом обставин.

По-перше, українська номенклатура мала унікальний досвід управління, вирішення широкомасштабних проблем і контролю величезних мас людей в різноманітних ситуаціях, у тому числі в умовах війни і повоєнної відбудови. Пересічний вищий урядовець України мав більший обсяг повноважень і відповідальності, ніж його колега в інших союзних республіках СРСР (крім Російської Федерації).

По-друге, М. Хрущов був широко переконаний, що більші повноваження національних кадрів жодною мірою не загрожують стабільності СРСР, а будуть сприяти поліпшенню його економічного становища, а значить і могутності держави в цілому. Адже контрольні функції, «останнє слово» залишалися за центром.

По-третє, без підтримки партійно-державної еліти України піднятися до верхівки влади в СРСР, а потім утриматися там було дуже важко. Щоб заручитися цією підтримкою, Хрущов був готовий на серйозні поступки своїм колегам в Україні.

Ця політична лінія стала проявлятися зразу ж після смерті Сталіна, коли на найвищих керівних посадах, які традиційно займали росіяни, з'явилися українці. Якщо напередодні війни росіяни становили $\frac{2}{3}$ зайнятих на роботі у центральних державних і партійних установах УРСР, то в середині 50-х років $\frac{2}{3}$ становили вже українці. Ця тенденція збереглася і у наступні роки і охопила усі шаблі партійно-державного і господарського апарату України.

Водночас усе більше й більше вихідців з України стало з'являтися на найвищих посадах у Москві – в ЦК КПРС, союзному уряді, серед військових, в органах державної безпеки. У 1957 р. після розгрому так званої антипартійної групи Молотова–Маленкова–Кагановича О. Кириченко з посади першого секретаря ЦК КПУ переводиться до Москви на посаду секретаря ЦК КПРС. В Україні вищу партійну посаду замість вибулого О. Кириченка займає М. Підгорний, також протеже М. Хрущова. Проте О. Кириченко не зумів втриматися в незвичних умовах московських інтриг. Оточення Хрущова драгувала «владна сверблячка» колишнього лідера Компартії України, який

вважав себе другою особою в партії. У 1960 р. його було увільнено від посади секретаря ЦК і призначено першим секретарем Ростовського обкому партії.

У 1963 р. Хрущов робить черговий крок для зміцнення за рахунок українських кадрів своїх позицій у Москві. До столиці було, переведено першого секретаря ЦК КПУ М. Підгорного, а на його місце обирається П. Шелест.

Історики підраховали, що в останні роки перебування Хрущова при владі половина складу президії ЦК КПРС (де, як правило приймалися найважливіші рішення) були так чи інакше пов'язані з Україною. Хрущов добре їх знав і вважав, що вони будуть його вірною опорою у Москві. Це Л. Брежнев, А. Кириленко, М. Підгорний, Д. Полянський і сам М. Хрущов. Ніколи на верхівці правлячої партійної піраміди не було такої концентрації вихідців з України, як за Хрущова.

Розширення повноважень України

Зміцніла республіканська еліта одержала ряд нових повноважень, про які за Сталіна вона не могла навіть мріяти. Особливо важливими були повноваження у сфері економічного життя.

У 1957 р. була здійснена спроба докорінної реорганізації органів управління промисловістю і будівництвом. Ліквідуються галузеві міністерства, що контролювали основні галузі промисловості – як республіканські, так і союзні – і замість них створюються територіальні органи управління – Ради народного господарства (раднаргоспи). Відповідне рішення в республіці прийняла сесія Верховної Ради УРСР у червні 1957 р., після чого було створено 11 економічних адміністративних районів, почали діяти раднаргоспи. Ця реформа підривала майже повний контроль центру над економікою України. Тепер усі підприємства в регіонах керувалися раднаргоспами, які, у свою чергу, перебували в підпорядкуванні Ради Міністрів УРСР. Функції планування та контролю над усією українською економікою рішенням ЦК КПУ було передано Держплану УРСР. Це рішення вважається найбільшим проявом економічного автономізму Компартії України за сорок років існування в Україні радянської влади.

Позитивне значення мало деяке розширення прав союзних республік у адміністративно-політичній сфері. У відання республіки, республіканських органів влади передавалися питання адміністративно-територіального устрою, районування, віднесення міст до обласного, республіканського підпорядкування. До їхньої компетенції належало прийняття цивільного, кримінального і процесуального кодексів, розроблення законодавства про судоустрій та судочинство. Розширювались права республіки у формуванні свого бюджету, питаннях матеріально-технічного постачання, збуту продукції.

Усі ці зміни у статусі Української РСР у складі СРСР історики характеризують як «відродження контрольованого автономізму».

Однак на становищі населення України ці зміни майже не відбилися. Якщо представники української еліти інколи й виступали на захист української промисловості чи культури й мови від русифікаторського тиску центральних відомств, то робили це нерішуче, непослідовно. Номенклатура керувалася власними інтересами і скористалася сприятливим для себе розвитком подій для їх найширшого задоволення.

До того ж, зазначені новації не змінили унітарного характеру СРСР. Економічний і політичний суверенітет республіки залишався формальним, декларативним. У реальному житті навіть питання, що належали до компетенції республіки, узгоджувалися з центром (як говорили: з ним «радилися», що було обов'язковою нормою).

Україна і усунення М. С. Хрущова Вдячна українська номенклатура на всі лади вихваляла М. Хрущова. Вона відчувала, що побудований за ієрархічним принципом партійно-державний апарат СРСР, а відповідно і УРСР, не може ефективно функціонувати без всесильного вождя. На цю роль, при потуранні можновладців усіх рангів, висувався сам ініціатор розвінчання культу особи Й. Сталіна – М. Хрущов. Особливо завзято вихваляли його керівники Компартії України. Наприклад, у доповіді ЦК КПУ на XXI з'їзді КП України 1960 р. Хрущов характеризувався як «видатний державний діяч, великий гуманіст, невтомний організатор і трудівник, вірний більшовик-ленінець». Свого часу подібними оцінками рясніли промови на адресу самого Й. Сталіна, «вождя і вчителя всіх трудящих», «вірного керманіча партії і радянської держави».

Але з часом у діях М. Хрущова стали проявлятися риси, які викликали незадоволення номенклатури. Імпульсивність, непрогнозованість керівника партії і держави, скорочення армії апаратників, постійні розмови про демократизацію суспільства викликали роздратування в середовищі партійно-державної еліти, хоча Хрущов твердо стояв на позиціях збереження повного й необмеженого контролю КПРС суспільством.

Розчарування наростало і в середовищі інтелігенції, яка чекала глибинних демократичних перетворень, демонтажу тоталітарної системи, а стала свідком незграбної спроби її осучаснення, модернізації.

Фатальним для М. Хрущова став провал його спроб домогтися істотного підвищення інтенсивності господарювання, життєвого рівня народу. Замість цього уряд змушений був провести в 1961 р. грошову реформу, зменшити асигнування на виробництво товарів народного споживання.

Були підвищені ціни на м'ясо, масло та інші продукти, що викликало обурення. У Новочеркаську влітку 1962 р. відбулися страйки і масова демонстрація робітників, котру було розстріляно військами.

Робітничі виступи відбулися і в Україні: у Краматорську, Черкасах, Харкові, Києві та інших містах. Вони були нетривалими і закінчувалися після втручання партійних і державних органів, які оголошували догани керівникам підприємств або зміщали їх з роботи. Але в Донецьку і Жданові справа дійшла до демонстрацій і страйків.

Невдоволення ще більше посилилося у 1963 р., коли внаслідок неврожаю і саботажу антихрущовської опозиції в країні почалися серйозні труднощі з продовольством.

В Одесі робітники відмовилися вантажити масло, яке як «братерську допомогу» планувалося відправити на Кубу. Справжні робітничі заворушення відбулися у Кривому Розі, де на цілий тиждень було введено військовий стан. Прагнучи нормалізувати ситуацію, радянське керівництво у 1963 р. вперше провело значні закупівлі зерна за кордоном.

Робітничі виступи викликали особливу занепокоєність номенклатури. Але не лише вони. Нескінченні реорганізації, особисті прорахунки в питаннях внутрішньої й зовнішньої політики, грубощі й нетактовність (Радянський Союз був оштрафований на велику суму за те, що під час виступу в ООН М. Хрущов у збудженні зняв черевик і став гамселити ним по трибуні) призвели до організації змови проти першого секретаря ЦК КПРС.

Змова виникла на найвищому рівні. За усунення Хрущова виступив навіть М. Підгорний, якого в 1963 р. Хрущов призначив на відповідальну роботу у Москві, а також П. Шелест – з 1963 р. перший секретар ЦК Компартії України та інші члени партійної еліти. Рішенням жовтневого пленуму ЦК КПРС 1964 р. М. Хрущова було знято з посади першого секретаря ЦК КПРС і Голови Ради Міністрів СРСР. То був фактично перший в історії випадок усунення від влади вищої посадової особи в партії й державі. Першим секретарем ЦК КПРС обрано вихідця з України Л. Брежнєва. На посаду Голови Ради Міністрів було рекомендовано О. Косигіна.

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ

1. Чим було викликане посилення української номенклатури в роки правління М. Хрущова?
2. Про що це свідчить?
3. У чому проявилось розширення повноважень Української РСР у складі СРСР?
4. Як ви розумієте термін «відродження контрольованого авторитаризму»?

5. Як посилення впливу української номенклатури відбилося на житті більшості громадян?
6. Чому діяльність Хрущова викликала незадоволення партійно-державної еліти?
7. Яка причина робітничих виступів на початку 60-х років?
8. Яку позицію зайняло керівництво України під час зміщення М. С. Хрущова? Чим продиктована ця позиція?

ДОКУМЕНТ

1. Зі спогадів П. Шелеста про події літа 1964 р.

Візит Брежнєва був для мене несподіваним. Я відпочивав у Криму, на дачі...

...Брежнєв раптом звернувся до мене на «ти», чого раніше не було: «Ти, Петре, пробач за моє до тебе запитання в такій постановці. Мова йде, вірніше піде, про серйозну і досить делікатну справу. Нам в центрі працюється важко. М. С. Хрущов багатьох ігнорує, не рахується з нами. Він перший секретар ЦК КПРС, він же Голова Ради Міністрів, Мікоян – Голова Верховної Ради, вони удвох – старі діди – і крутять всі справи. Нам дуже важко, і ми хочемо мати друзів і опору». Незабаром про зустріч знав М. В. Підгорний.

...Знов відбулася зустріч з Л. І. Брежнєвим, тепер у нього на дачі. Розмова йшла про те, як все-таки в'яснить відносини з Хрущовим ... Я запропонував скликати Пленум ЦК КПРС і торкнутися оголошених тем: про розділ партії на промислові і сільськогосподарські обкоми, про реорганізаційну сверблячку в народному господарстві та ряд інших. На цей пленум запросити М. С. Хрущова і в його присутності відверто висловитися по всіх наболілих питаннях. Брежнєв відкинув мою пропозицію як безпідставну.

... Брежнєв пропонував самі огидні прийоми для зміщення Хрущова, наприклад, десь в дорозі, в поїзді його заарештувати. Семичастний і Підгорний всі ці брежнєвські варіанти відкинули як нелюдські і політично безпідставні.

Шелест П. Ю. Все, що скоїлося, я передбачав // Україна. – 1990. – № 21. – С. 11–12.

ЗАПИТАННЯ ДО ДОКУМЕНТА

Документ № 1.

Як найточніше можна охарактеризувати рішення пленуму ЦК КПРС жовтня 1964 р.:

- переобрання М. Хрущова;
- зміщення М. Хрущова;
- державний переворот?

Обґрунтуйте свою думку.

§ 21. СТАН ЕКОНОМІКИ УКРАЇНИ НАПРИКІНЦІ 50-х – У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ 60-х РОКІВ

Згадайте:

1. Які галузі народного господарства були пріоритетними в 1945–1955 рр.? 2. Наскільки ефективними в повоєнне десятиліття були заходи по підвищенню життєвого рівня населення?

Умови розвитку У 40-ві роки у розвитку світової цивілізації розпочався якісно новий етап, спричинений так званою науково-технічною революцією (НТР), що супроводжувалася широким впровадженням у виробництво розробок нової техніки, інтенсифікацією виробничих процесів, механізацією і автоматизацією трудомістких робіт. НТР дала життя новим галузям промисловості, пов'язаним із виробництвом автоматичних і телемеханічних пристроїв, електронно-обчислювальних машин, штучних матеріалів, розвитком атомної енергетики тощо. Традиційні галузі індустрії – класична металургія, видобуток вугілля, важке машинобудування – вже не визначали рівень економічної могутності держави. Проте ці галузі були найрозвинутішими в Україні. Саме тому на перший план вийшли питання модернізації, структурної перебудови промисловості УРСР.

Та впровадження досягнень НТР вступило в суперечність з існуючою централізованою системою управління народним господарством, котра гальмувала цей процес. Дріб'язкова опіка підприємств, часте коригування планів, концентрація у міністерських кабінетах більшості оперативних функцій були основними перешкодами на шляху НТР.

Реорганізація управління промисловістю і утворення раднаргоспів спочатку сприяли поживавленню економічного життя. Це була одна з небагатьох раціональних реорганізацій хрущовського часу, що відповідала інтересам України. Навіть за умов тотального контролю державної бюрократії над економікою реформа позитивно позначилася на виробництві. Прибутки накопичувалися на рахунках підприємств і раднаргоспів, а не йшли в центральні відомства для подальшого перерозподілу. В результаті заводи і фабрики здобули більше можливостей для придбання найновішого устаткування, раціонального використання місцевих ресурсів і науково-технічних кадрів.

Зазначені новації справили позитивний вплив на розвиток індустріального потенціалу республіки.

Правління Хрущова стало найдинамічнішим періодом розвитку промисловості України. Темпи її росту були в 1,5 раза вищими за відповідні показники 1965–1985 рр.

Радянський Союз у ці роки добився видатних успіхів в освоєнні космосу, першим запустивши у 1957 р. супутник і вивівши у 1961 р. на орбіту Землі першого космонавта. Велику роль у забезпеченні цих успіхів відіграла Україна, зокрема її машинобудування і приладобудування.

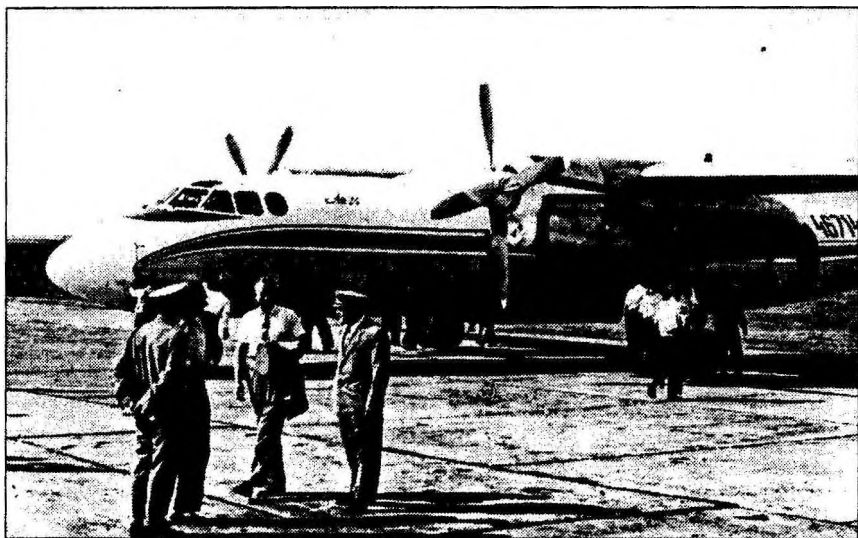
Структура промислового виробництва

Прагнучи йти в ногу з вимогами науково-технічної революції, радянське керівництво з середини 50-х років все більше уваги приділяло розвитку машинобудування і приладобудування.

На середину 60-х років питома вага машинобудування в загальному обсязі промислового виробництва зросла до 25 %. У цей час у республіці з'явилася нова галузь промисловості – легкове автомобілебудування (Запоріжжя). Розпочався випуск найбільших у світі суховантажних суден та риболовецьких траулерів у Миколаєві. Значних успіхів досягло авіабудування – було налагоджено випуск нових типів пасажирських і транспортних літаків високого класу. З 1960 р. завдяки творчому співробітництву авіабудівників Києва і моторобудівників Запоріжжя розпочато виробництво реактивних повітряних лайнерів Ту-124.

У 1959–1965 рр. у республіці розпочалось серійне виробництво 5,2 тис. нових зразків машин, приладів та обладнання. За цей же час понад 750 типів різних машин і пристроїв застарілих конструкцій знято з виробництва. За семирічку 1959–1965 рр. виробництво нових засобів автоматизації збільшилося

Літак Ан-24

у 4,2 раза. Лише у 1961–1965 рр. в Україні модернізовано 50 тис. одиниць технічного обладнання. Усе це забезпечило істотне зростання продуктивності праці, підвищення рентабельності підприємств. Втім, для епохи НТР цього було замало. Як і раніше, в Україні найрозвинутішою галуззю промисловості була чорна металургія, вуглевидобування та електроенергетика. На їх розвиток за старою звичкою звертало особливу увагу державне керівництво. Внаслідок цього Дніпро, наприклад, став перетворюватися у справжню енергетичну артерію України.

На початок 50-х років виходить на проектну потужність Каховська ГЕС, ведеться спорудження Кременчуцької, Дніпродзержинської та Київської гідроелектростанцій. Вони збільшували електроенергетичні потужності України, однак утворені ними «штучні моря» становили загрозу екології, завдавали величезної шкоди сільському господарству України.

Нарощувалося виробництво чорних металів. З середини 50-х років у Криворіжжі діяв найбільший у Європі гірничо-збагачувальний комбінат. Були збудовані нові доменні печі й мартени – небачені раніше за своєю потужністю. За рівнем виробництва чорних металів на душу населення Україна була попереду високорозвинутих країн світу. Цю обставину нещадно експлуатувала офіційна ідеологія. Металург, шахтар, будівельник на промислових гігантах був героєм кінофільмів, газетних нарисів, навіть пісень.

Саме на шляхах нарощування традиційних галузей промисловості керівництво СРСР сподівалося «наздогнати і перегнати» капіталізм. Але це був хибний курс. НТР потребувала цілком нових технологій, які не передбачали великої кількості металу. Але такі технології в Союзі не розроблялися.

Раднаргоспи і легка промисловість Утворення раднаргоспів сприяло розвитку легкої промисловості. Економічна самостійність регіонів дозволяла накопичувати й ефективно використовувати засоби для поліпшення інфраструктури, житлового будівництва, легкої промисловості, соціально-культурної сфери регіонів.

У 1959–1965 рр. на території України було споруджено і реконструйовано 700 підприємств легкої та харчової промисловості, а випуск товарів культурно-побутового призначення і господарського вжитку збільшився вдвічі. Проте в 1962–1964 рр. розвиток промисловості сповільнився: бракувало товарів народного споживання. Стали проявлятися деякі негативні тенденції в економіці, пов'язані з діяльністю раднаргоспів, зокрема послаблення господарських зв'язків між підприємствами різних регіонів, що зменшувало можливості здійснення єдиної технічної політики в масштабах України.

Ці недоліки планувалося подолати шляхом укрупнення раднаргоспів та деяких змін у структурі управління. Однак відчутного результату ці нововведення не дали. Життя вимагало впровадження господарського розрахунку, значного розширення сфери дії товарно-грошових відносин, самостійності підприємств, утвердження економічного суверенітету республіки. Та союзні відомства, центр на це не пішли, бо вбачали у подібному розвитку подій загрозу своїй необмеженій владі, замах на унітарну, по суті імперську, природу Союзу РСР.

**Аграрна полі-
тика наприкінці
50-х – у першій
половині
60-х років**

У 50–60-ті роки Україна залишалася одним із основних виробників сільськогосподарської продукції СРСР.

Певний час після XX з'їзду КПРС у результаті вжитих заходів сільське господарство республіки розвивалося досить успішно. Це було наслідком зміцнення матеріальної бази колгоспів, радгоспів, деякого розширення сфери товарно-грошових відносин. Заготівлі сільськогосподарської продукції, що на практиці мало відрізнялися від конфіскацій, змінювалися закупівлями. За 1952–1958 рр. закупівельні ціни зросли майже втричі, у тому числі на зернові культури – майже в 7 разів, на продукцію тваринництва – в 5,5 раза. Приріст сільськогосподарської продукції був досить значний і у 1954–1959 рр. становив понад 7% щорічно.

В інших сільськогосподарських регіонах СРСР також було досягнуто помітного приросту сільськогосподарської продукції, що породило безпідставні ілюзії про можливість економічної перемоги над капіталістичним сільським господарством. У травні 1957 р. М.Хрущов висунув утопічне завдання: «Найближчими роками наздогнати Сполучені Штати Америки по виробництву м'яса, молока й масла на душу населення». Важливим кроком на шляху до остаточного вирішення цього питання вважався семирічний план (1958–1965). Він передбачав приріст обсягу валової сільськогосподарської продукції на 70%.

Для досягнення поставленого завдання були необхідні не лише величезні капіталовкладення, а й матеріальне заохочення селянства, розширення його ініціативи, рамок економічної діяльності. На практиці ж все відбувалося навпаки: планувалося одне, робилося – інше. Основна увага партійно-державного керівництва, як і раніше, зосереджувалася на забезпеченні швидкого розвитку промисловості. На село коштів не вистачало, всі бюджетні проблеми, особливо пов'язані з розвитком військово-промислового комплексу й оборони, взагалі розв'язувалися передусім шляхом переміщення в ці галузі асигнувань зі статей на розвиток сільського господарства. Основна надія покладалася на адміністративно-командні методи, що давали

максимальні результати за мінімальних затратах. На XX з'їзді Компартії України, який відбувся на початку 1959 р., перший секретар ЦК М. Підгорний заявив: «Завдання семирічки в галузі сільського господарства ми зможемо виконати за 5 років, а багато колгоспів і навіть районів – за ще коротші строки!» Методи виконання проголошувалися традиційні: «Треба лише побільшовицькому взятися за цю справу і як слід використати всі наявні резерви і можливості, що є в колгоспному і радгоспному виробництві».

У роки семирічки тривало укрупнення колгоспів, яке супроводжувалося оголошенням безлічі дрібних сіл і хуторів «неперспективними». Внаслідок цього всі видатки на їхній економічний і соціально-культурний розвиток скорочувалися до мінімуму. У 1965 р. в Україні було 9,5 тис. колгоспів проти 13 тис. у 1950 р.

Необґрунтованою була також реорганізація сотень колгоспів у радгоспи.

Негативний вплив на виробництво продукції сільського господарства справила заборона тримати худобу в приміській зоні, на околицях міст і спроба зменшити розміри присадибних ділянок колгоспникам. Передбачалося, що це сприятиме активнішій, зацікавленій роботі селян у колгоспах. Насправді єдиним наслідком цього волюнтаристського рішення було зменшення сільськогосподарської продукції на колгоспних ринках і підвищення цін на неї.

За вказівками зверху «вдосконалювалася» і вся система агротехніки. Було оголошено шкідливою травопільну систему землеробства, яка підтримувала мінімальну родючість землі в умовах дефіциту мінеральних добрив і вологи в ґрунті; відмовилися від царів. Нарешті, в другій половині 50-х років, а особливо після офіційного візиту М. Хрущова до Сполучених Штатів Америки в 1959 р., на полях колгоспів і радгоспів у широких масштабах стала впроваджуватися кукурудза, котра швидко витіснила традиційні сільськогосподарські культури.

Основою впровадження кукурудзи, яку щедро величали «царицею полів», стали не економічні, а примусові акції. Ставка робилася на партійно-державний апарат, а не на господарську доцільність, не враховувалися властивості ґрунту, клімат та ін. З 1958 до 1963 р. посівні площі, зайняті цією культурою, зросли більш як удвічі, а валовий збір – лише в 1,3 раза. Практично незмінною – в межах 25–28 центнерів з гектара – залишалася врожайність кукурудзи. Очікуваного ефекту кукурудза не дала, зате в багатьох районах призвела до порушення сівозмін, структури ґрунтів, зниження врожайності зернових. Становище сільського господарства ускладнив також неврожай 1963 р., хоча на цей раз голоду вдалося уникнути.

М. Хрущов оглядає врожай кукурудзи

Таким чином, запланованого стрімкого росту в сільському господарстві не сталося. З 1958 по 1964 р. обсяг валової продукції колгоспів і радгоспів збільшився тільки на 3%. А в 1963 р., порівняно з 1958 р., продукція землеробства склала лише 86 %, тваринництва – 93%. Сільське господарство, перебуваючи в жорстких рамках директивного управління, не в змозі було забезпечити населення сповна продуктами харчування.

Держава була змушена купувати хліб за кордоном, виділяючи зі свого бюджету все більші суми валюти, що стало потім постійним явищем.

Рівень життя населення 50-ті – середина 60-х років ознаменувалися суттєвими змінами в рівні життя населення. У середині 50-х років було переглянуто існуючу ще з довоєнних часів тарифну систему оплати праці. Це забезпечило відчутне її підвищення – в середньому з 642 у 1950 р. до 806 крб. у 1960 р.

Після вересневого (1953) пленуму ЦК КПРС помітні зрушення відбулися в оплаті праці колгоспників. Замість оплати один раз на рік було введено помісячне, подекуди – поквартальне грошове та натуральне авансування. Видача продукції на трудовні стабілізувалася, а грошова оплата зросла більш ніж у чотири рази. У 1956 р. на 80% було збільшено розміри пенсій, хоча колгоспникам держава їх не виплачувала. Колгоспи ж, на які покладался обов'язок пенсійного забезпечення своїх пенсіонерів, цю можливість мали не завжди.

Водночас лібералізувались умови найму робочої сили. В 1956 р. Верховною Радою СРСР скасовано кримінальну відповідальність робітників і службовців за самостійне залишення підприємств, ліквідовано «радянське кріпосне право» і селяни отримали паспорти, а відтак і можливість вільно пересуватись у межах держави, виїжджати на навчання чи на роботу до міст.

Високими темпами розвивалося житлове будівництво. Цьому сприяло впровадження нових будівельних матеріалів, зокрема залізобетону. У 1951–1958 рр. у республіці було збудовано майже 2 млн квартир загальною площею 85,7 млн кв. м, а в 1958–1965 рр. в експлуатацію було введено ще близько 60 млн кв. м житла. Таких темпів Україна до того часу не знала. Хоча будувалися, в основному, малогабаритні помешкання, так звані хрущовки.

Після проведеної грошової реформи 1961 р. вартість карбованця підвищилася у 10 разів, в обіг було випущено нові гроші. «Тепер буває так: лежить копійка на тротуарі, людина проходить і не нахиляється, щоб підняти її. А коли будуть нові гроші, копійка не буде валятися, її обов'язково піднімуть, бо це – коробка сірників», – говорив М. Хрущов на сесії Верховної Ради СРСР у 1960 р.

Справді, дрібні мідні монети не вилучалися з обігу, а значить, їхня вартість збільшилася у 10 разів. Але це був чи не єдиний «плюс» грошової реформи. Сучасні економісти вважають її прихованою девальвацією. Як наслідок – ціни на колгоспних ринках, які забезпечували в цей час близько 15% товарообігу, значно зросли. Через деякий час (у 1962 р.) ціни на ряд продуктів харчування підняла і державна торгівля. Це погіршило становище в державі, добробут населення.

Економічна дискусія початку 60-х років та назрівання реформ Труднощі соціально-економічного розвитку привели союзне та українське партійно-державне керівництво до усвідомлення необхідності хоча б деякого реформування існуючої економічної системи.

1961 р. у періодиці почали публікуватися статті, що започаткували економічну дискусію 60-х рр. В її ході визрівала думка про необхідність здійснення глибоких економічних перетворень. У вирішенні питання «З чого почати?» основна увага зосереджувалася на проблемах недосконалої системи планування та оцінки діяльності підприємств, насамперед за «валовими» показниками. Як писав відомий російський економіст О. Лаціс, розпочалася «золота доба розвінчування ладу».

У 1963 р. учений-економіст Харківського університету О. Ліberman звернувся до М. Хрущова з листом, у якому піддав гострій критиці догматичні установки радянської економічної

науки і запропонував взяти на озброєння перевірені світовим досвідом принципи матеріальної зацікавленості, госпрозрахунок, товарно-грошові відносини. Це дозволило б зменшити вплив управлінського апарату і підняти ефективність виробництва. Проте уряд і більшість економістів не прислухалися до раціональних думок ученого.

Однак дискусія виявилася не безплідною. Вищі ешелони влади зайнялися підготовкою пакета реформ, котрі б дозволили провести «косметичний ремонт» соціалістичної системи. У своїх доповідях на зборах керівних працівників та «Записці», адресованій ЦК КПРС наприкінці 1964 р., М. Хрущов виступив з ідеями демократизації управління колгоспами і радгоспами, їх спеціалізації, матеріальної зацікавленості працівників аграрного сектора в результатах своєї праці. Проте ці пропозиції торкалися переважно адміністративної, а не економічної сфери, стосувалися питань управлінських, а не виробничих.

Та реалізувати навіть ці куці, обмежені нововведення не вдалося. Нове радянське керівництво, що прийшло до влади в жовтні 1964 р., розпорядилося долею суспільства по-іншому.

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ

1. Складіть план-відповідь на запитання: «Розвиток промисловості». Розкрийте за власним вибором один із пунктів плану.
2. Охарактеризуйте стан аграрного сектора України на рубежі 50–60-х рр.
3. Розкрийте позитивні моменти діяльності раднаргоспів. Як можна було уникнути негативних наслідків при утворенні раднаргоспів?
4. У чому виявлялась обмеженість керівництва України щодо вирішення питань розвитку продуктивних сил?
5. До яких заходів вдалося керівництво держави з метою модернізації економіки і як вони вплинули на рівень життя населення?
6. У чому суть економічної дискусії початку 60-х рр.? Якими були її наслідки?

ДОКУМЕНТИ

1. З доповіді першого секретаря ЦК М. Підгорного на XX позачерговому з'їзді КП України

Проект контрольних цифр розвитку народного господарства СРСР передбачає збільшення обсягу валової продукції в промисловості республіки в 1965 р. на 77% проти 1958 р.

Виробництво засобів виробництва повинне збільшитися в республіці на 82%, а виробництво предметів споживання – на 67,5%.

...У 1965 р. передбачається виробити 31,6 млн т чавуну, збільшити видобуток залізної руди на Україні до 80 млн т, ...загальний обсяг виробництва хімічної промисловості передбачається збільшити майже в 3,3 раза, ...видобуток газу в 1965 році повинен досягти 31,5 млрд м куб., що в 3,3 раза більше у порівнянні з

1958 роком... видобуток нафти намічається довести до 6 млн т, що майже в 5 разів більше проти 1958 р.

...Завдання семирічки в галузі сільського господарства ми зможемо виконати за 5 років, а багато колгоспів і радгоспів і навіть районів – за ще більш короткі строки.

...Розрахунки показують, що в 1965 р. посіви кукурудзи повинні орієнтовно складати 9–10 млн га і рівнятися приблизно половині всієї площі зернових в республіці.

... Україна повинна збільшити виробництво м'яса не менш ніж до 1,0 млн т, або в 2 рази проти 1958 р.

...Майже в 3 рази збільшаться обсяги індивідуального житлового будівництва. В результаті здійснення наміченої програми житлового будівництва забезпеченість міського населення житловою площею до кінця 1965 р. досягне 8 кв. м на одну людину.

Радянська Україна. – 1959. – 17 січня.

2. Історик Ярослав Грицак про стратегічні прорахунки радянського керівництва в економіці

Він (Хрущов. – Авт.) старанно вираховував, скільки тонн заліза має Радянський Союз, щоб перегнати США. Іронія полягала в тому, що США, як й інші промислово розвинуті країни, у той самий час розвивали нові технології, які не потребували такої кількості металу. На Заході повним темпом йшла науково-технічна революція, що базувалася на використанні нових матеріалів напівпровідників, пластмаси. Хрущов хотів догнати і перегнати західний капіталізм, але не розумів, що біжить у цілком протилежний бік. Він став перед потребою нової модернізації країни у відповідь на виклик, який кидала неефективній радянській системі господарства повоєнна науково-технічна революція. Однак його програма модернізації більш відповідала початку, а не другій половині ХХ ст.

Грицак Я. Нарис історії України. Формування модерної української нації ХІХ–ХХ ст. – К.: Генеза, 2000. – С. 278–279.

ЗАПИТАННЯ ДО ДОКУМЕНТІВ

Документ № 1.

Яке місце відводилося Україні у виконанні народногосподарських планів СРСР? Чи реальними були ці плани? Як реально гасло «Все в ім'я людини, все для блага людини» пов'язувалося з народногосподарськими планами та їх виконанням?

Документ № 2.

У чому полягав основний стратегічний прорахунок радянського керівництва в економіці? Яким були його наслідки?

§ 22. КУЛЬТУРА І ДУХОВНЕ ЖИТТЯ В УКРАЇНІ

Згадайте:

1. У якому стані перебувала освіта й культура в Україні у другій половині 40-х років? 2. Що таке «ждановщина» і в чому вона проявилася в Україні? 3. Який зміст ви вкладаєте в термін «хрущовська відлига»?

Історичні умови розвитку культури

Процес десталінізації створив нову духовну атмосферу в суспільстві, відкривши ширші можливості для розвитку української культури.

Лібералізація суспільного життя, припинення терору та реабілітація жертв політичних репресій, часткове подолання сталінської «залізної завіси» та розширення контактів із зовнішнім світом, спроби реформування консервативної моделі держекономіки сприяли активізації творчих сил, піднесенню культурного життя.

Але обмеженість і непослідовність М. Хрущова і його оточення в здійсненні економічних реформ несприятливо позначилися на стані народної освіти, науки, літератури, мистецтва. Згубний вплив на національну культуру справила русифікація України, яка проводилася під гаслами «інтернаціоналізму», «зближення і злиття націй». М. Хрущов був переконаний, що без впровадження в усі сфери життя союзних республік російської мови і культури комунізм неможливий. Його переконання розділяло партійно-державне керівництво України.

Істотний вплив на культурний процес в Україні справляв оголошений 1961 р. у новій програмі КПРС курс на «формування нової людини» як неодмінної складової частини комуністичного будівництва. Будь-які відхилення від офіційної ідеології в науці, освіті, літературі, мистецтві, як і раніше, заборонялися і переслідувалися.

Далекосяжні задуми керівництва КПРС реалізувалися в умовах, коли бюджетні асигнування на найнеобхідніше – освіту, науку, культмасову роботу, не кажучи вже про театр, живопис, кіно та інші види мистецтва – в Україні у розрахунку на душу населення були нижчими, ніж у Росії і деяких інших республіках СРСР, зокрема в Прибалтиці. «Залишковий принцип» забезпечення соціально-культурної сфери, характерний для СРСР у цілому, особливо гостро і пекуче відчувався в Україні.

Народна освіта У грудні 1958 р. після широкого обговорення в Радянському Союзі було прийнято закон «Про зміцнення зв'язку школи з життям і про подальший розвиток системи на-

родної освіти в СРСР». У квітні 1959 р. відповідний закон було ухвалено в Україні.

У цих документах передбачалася структурна перебудова загальноосвітньої школи, введення восьмирічного всеобучу, перетворення 10-річних середніх шкіл на 11-річні та запровадження 11-річного навчання, створення матеріальної бази для оволодіння учнями шкіл однією з масових професій, зміна мовного режиму школи.

Запровадження загальної восьмирічної освіти було назрілою проблемою. Але її вирішення наштовхувалося на серйозні кадрові проблеми. Кваліфікованих учителів у школах не вистачало. Щоб виправити становище, розширювалася мережа заочної освіти і було поліпшено умови підготовки педагогів на відповідних факультетах університетів. У 1958/59 навчальному році у школах республіки працювало понад 300 тис. учителів. У наступні роки їхня кількість збільшилася, забезпечивши реальне впровадження восьмирічного всеобучу і роботу середніх шкіл.

Стратегічним напрямом у роботі школи законом було визначено політехнізацію, зміцнення зв'язку школи з виробництвом. З цією метою в школах вводилося виробниче навчання, частина занять проводилася на підприємствах, у колгоспах і радгоспах. Поширення набуло створення учнівських виробничих бригад різного профілю, в педвузах було організовано підготовку вчителів виробничого навчання.

Однак хронічна нестача коштів, матеріально-технічних засобів не дозволила реалізувати ці норми закону. Від восьмирічки невдовзі відмовились; поступово занепало й виробниче навчання у школах.

Русифікація Найбільше суперечок у суспільстві викликав той пункт проекту реформи школи, який давав батькам учнів кожної школи право вирішувати, якою мовою має відбуватися навчальний процес у даній школі.

Проти цього пункту виступили письменники Максим Рильський і Микола Бажан, які оприлюднили свої погляди в статті «В ім'я людини», опублікованій у грудні 1958 р. на сторінках газети «Правда». Цей пункт проекту був підданий критиці на партзборах письменників Києва, які одноставно вирішили, що «віддати лише на волю батьків вирішення питання, яку мову в обов'язковому порядку вивчатимуть їхні діти, — не можна». Письменники добре розуміли, що це питання вирішуватимуть не батьки, а місцеве партійне керівництво, яке орієнтуватиметься на русифікаторські плани центру.

Принципова позиція письменників України викликала хвилю схвальних відгуків у республіці. Однак, всупереч гро-

мадській думці, Верховна Рада УРСР включила пункт про обов'язкову російську мову навчання у текст закону. Русифікація стала однією з найхарактерніших рис організації освіти.

У лютому 1963 р. в Києві відбулася наукова конференція з питань культури української мови. У ній брали участь близько 800 учених і науковців. Була обговорена проблема існуючих обмежень вживання української мови. Йшлося й про неприпустимість звинувачень інтелігенції в буржуазному націоналізмі. Як штучна і надумана була відкинута теорія «двомовної нації». Прийнято кілька резолюцій із закликами до українізації громадського, освітнього і культурного життя республіки. Та ці рішення не мали значення для провідників «політики партії» в Україні. Курс на русифікацію тривав. Уже на середину 60-х років українською навчалось лише 60% школярів республіки.

У містах становище з викладанням українською мовою виявилось особливо складним. У 1958 р. у міських україномовних школах навчався тільки 21% учнів, а у ряді великих міст України (Харкові, Донецьку, Одесі та ін.) українські школи можна було полічити по пальцях. Цікаво, що дані про кількість українських і неукраїнських шкіл вважались ледве чи не найбільшою державною таємницею і не публікувались.

Значно зменшилася питома вага україномовної газетно-книжкової продукції. У 1963 р. із загальної кількості газет в Україні (2 366) українською мовою виходили лише 765, тобто менше третини. У 1960–1962 рр. в Україні вже друкували більше книжок, в тому числі й наукових, російською мовою, ніж українською.

Спеціальна освіта

Нагальні потреби розвитку народного господарства і культури вимагали розширення підготовки спеціалістів різних професій.

У першій половині 60-х роках загальна кількість профтехучилищ, порівняно з 50-ми роками, зросла майже в 1,5 раза, а сільських – більш ніж удвічі. У системі профтехосвіти в середньому за рік готувалося 270–290 тис. висококваліфікованих спеціалістів масових робітничих та механізаторських професій.

Зростала кількість спеціалістів з вищою освітою. 1958 р. у 140 вузах республіки навчалось понад 380 тис. студентів.

Особливо активно велася підготовка кадрів для будівництва, хімічної промисловості, машинобудування, транспорту, сільського господарства. За ініціативою М. Хрущова державою була вжито заходів щодо зміцнення навчально-виробничої бази відповідних вузів, здійснювались акції по переміщенню цих навчальних закладів з міст у сільську зону, будувались спеціальні навчальні комплекси. Так, Львівський сільгоспінститут переміщується до селища Дубляни, за 12 км від обласного центру,

де для нього згодом споруджується цілий спецкомплекс. Подібне відбулося в Харкові та в ряді інших міст республіки.

Вузи і технікуми вже в 60-ті роки розгорнули підготовку фахівців нових спеціальностей, зокрема в галузі виробництва й експлуатації автоматичних і телемеханічних пристроїв, обчислювальних і обчислювально-аналітичних машин та ін.

Значна увага приділялась вечірній та заочній формам навчання. Якщо в 1950–1958 рр. кількість студентів стаціонару збільшилась у 2 рази, то на заочних і вечірніх відділеннях – у 3–7 разів.

У цілому на 10 тис. населення України у 1963 р. припадало 129 студентів. Це більше, ніж було на той час у деяких економічно розвинутих країнах світу, але менше, ніж у Росії, де на 10 тис. жителів припадав 161 студент. Ця різниця збереглася і в наступні роки. Слід також відзначити, що українців, частка яких у населенні республіки становила близько 75%, серед студентів вузів України було лише 60%. Значною мірою це було наслідком русифікації вищої школи, двері якої для багатьох випускників сільських шкіл, де викладання велося українською мовою, були «надто вузькими».

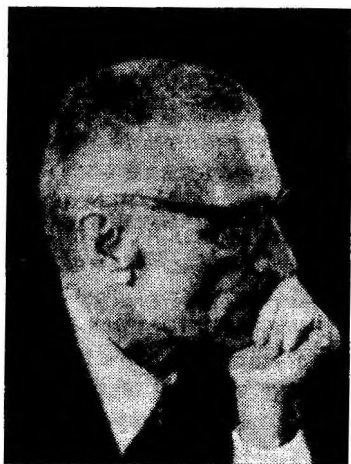
У роботі вузів і середніх спеціальних навчальних закладів було чимало недоліків. Багато з них мали погану матеріальну базу, недостатньо кваліфікованих викладачів. Бракувало навчальних посібників, приладів та обладнання для лабораторій, навчально-виробничих майстерень. Болючою проблемою для студентів була нестача гуртожитків, а збільшення їхньої кількості за рахунок нового будівництва здійснювалось незадовільно: бракувало коштів, будматеріалів, потужностей будорганізацій.

Наука

Науково-технічна революція, що бурхливо розвивалася в усьому світі, висувала перед ученими України складні завдання. У республіці проводилися дослідження з ряду ключових, визначальних напрямів науково-технічного прогресу. 1964 р. у Фізико-технічному інституті АН УРСР було побудовано найбільший у світі на той час прискорювач електронів у 2 млрд електронвольт. Розширилася пошукова діяльність у галузях фізики твердого тіла, матеріалознавства, біофізики, астрофізики тощо.

Україна була одним із центрів розвитку кібернетики. За цикл праць з теорії цифрових автоматів академік В. Глушков 1964 р. удостоєний Ленінської премії. Українські науковці та інженери спроектували і збудували цифрову машину «Київ» (1960), першу в СРСР керуючу машину широкого профілю «Дніпро» (1961), машини «Промінь» (1962), «Мир» (1964) та ін.

Колектив Науково-дослідного конструкторсько-технологічного інституту синтетичних надтвердих матеріалів АН УРСР

Видатний хірург
Микола Амосов

Молодий Микола Амосов став засновником української школи біохіміків. У другій половині 50-х років розпочав діяльність інший відомий учений – хірург М. Амосов.

Позитивні зрушення відбулися в сільськогосподарських науках. Проектувалися і впроваджувалися у виробництво машини для хімічного захисту рослин, зокрема садів та виноградників. Велася активна робота з селекції нових сортів озимої пшениці, ячменю, картоплі, овочів, фруктів. Були виведені нові сорти винограду, смородини, персиків.

Процес десталінізації позитивно вплинув на розвиток суспільних наук. У середині 50-х років почалося видання журналів «Економіка Радянської України», «Радянське право», «Український історичний журнал» та ін. На їхніх сторінках друкувалися наукові статті з питань історії, економіки, політики і права. Вони сприяли осмисленню проблем суспільного життя, будили творчу думку вчених, широкого кола читачів. Разом з тим саме ці видання перебували під особливо пильним контролем цензури і відповідних служб ЦК КПУ, які стежили, щоб на їхні сторінки не потрапляли «небажані» ідеї та імена.

Помітною подією наукового життя стало видання першої універсальної «Української Радянської Енциклопедії». Вона не лише створювала цілісну систему інформації про нашу державу, а й повертала громадськості забуті чи обійдені режимом імена.

Незважаючи на певні успіхи в галузі фундаментальних і прикладних дисциплін, Україна, однак, залишалася науковою периферією СРСР. Традиційним став переїзд талановитих учених на роботу до Москви, у Новосибірський науковий центр. У Москві концентрувалися головні науково-дослідні установи, а

1961 р. одержав перші штучні алмази. Україна залишилася центром досліджень в галузі електрозварювання, яку очолював академік, Президент АН УРСР Б. Патон.

Світове визнання здобули роботи українських учених у галузі точних наук. Серед них – розроблені наприкінці 50-х років академіком М. Боголюбовим нові методи квантової теорії поля та статичної фізики. Це дало можливість обґрунтувати теорію надтекучості та надпровідності.

Шістнадцять років – з 1946 по 1962 р. – Академію наук України очолював всесвітньо відомий біохімік О. Палладін. Він став засновником української школи біохіміків.

У другій половині 50-х років розпочав діяльність інший відомий учений – хірург М. Амосов.

Позитивні зрушення відбулися в сільськогосподарських науках. Проектувалися і впроваджувалися у виробництво машини для хімічного захисту рослин, зокрема садів та виноградників.

Велася активна робота з селекції нових сортів озимої пшениці, ячменю, картоплі, овочів, фруктів. Були виведені нові сорти винограду, смородини, персиків.

Процес десталінізації позитивно вплинув на розвиток суспільних наук. У середині 50-х років почалося видання журналів «Економіка Радянської України», «Радянське право», «Український історичний журнал» та ін. На їхніх сторінках друкувалися наукові статті з питань історії, економіки, політики і права. Вони сприяли осмисленню проблем суспільного життя, будили творчу думку вчених, широкого кола читачів. Разом з тим саме ці видання перебували під особливо пильним контролем цензури і відповідних служб ЦК КПУ, які стежили, щоб на їхні сторінки не потрапляли «небажані» ідеї та імена.

Помітною подією наукового життя стало видання першої універсальної «Української Радянської Енциклопедії». Вона не лише створювала цілісну систему інформації про нашу державу, а й повертала громадськості забуті чи обійдені режимом імена.

Незважаючи на певні успіхи в галузі фундаментальних і прикладних дисциплін, Україна, однак, залишалася науковою периферією СРСР. Традиційним став переїзд талановитих учених на роботу до Москви, у Новосибірський науковий центр. У Москві концентрувалися головні науково-дослідні установи, а

значить, і основні наукові сили. В результаті число науковців на 10 тис. жителів України в 1963 р. досягало лише 16 чол., тобто вдвічі менше, ніж у Росії, де на 10 тис. жителів припадало 33 наукових працівники.

**Розвиток
української
літератури
і мистецтва.**

«Шістдесятники» Друга половина 50-х рр. стала поворотним пунктом у новітній історії літератури, кіно, живопису, інших видів мистецтва. Розриваючи сталінські ідеологічні пута, митці поверталися до осмислення і відображення загальнолюдських цінностей та ідеалів, до реальної людини з її багатогранними інтересами, запитами. Можливість мати власну, а не сформульовану в кабінетах чиновників від культури думку сприяла духовному розкріпаченню митців. В Україні були широко відомі твори О. Твардовського, В. Дудінцева, А. Вознесенського, Б. Окуджави, інших відомих російських письменників, творчість яких сприяла пробудженню критичної думки у суспільстві, пошукам правди життя, осмисленню буття. Саме у цей час починається «новітнє українське» відродження. У літературу і мистецтво приходить блискуче, талановите покоління «шістдесятників». «Шістдесятництво» – прояв політичних форм опору різних соціальних верств населення існуючому режимові. Найактивніше і найширше у цьому русі брала участь творча інтелігенція, зокрема письменники, певною мірою художники, вчителі тощо. Вони виступали проти русифікації, ущемлення демократії, прав людини, нерівності в становищі республік, жорстокості суворо централізованої тоталітарної системи, недотримання існуючої Конституції, за свободу в питаннях художньої творчості. Це був, зрештою, опозиційний рух проти існуючої державної влади та характеру її діяльності.

«Відлига» в українській літературі почалася влітку 1955 р., коли московська «Літературна газета» опублікувала статтю Олександра Довженка «Мистецтво живопису і сучасність», у якій кінорежисер закликав «розширювати творчі межі соціалістичного реалізму». Цей виступ знайшов жвавий відгук серед письменників.

О. Довженко опублікував автобіографічну повість «Зачарована Десна», Б. Антоненко-Давидович написав роман «За ширмою», Григорій Тютюнник створив роман «Вир», Л. Первомайський виступив зі збіркою новел «Материн солодкий хліб» і романом «Дикий

Григорій Тютюнник

мед». Ці твори справді істотно розширювали рамки, дозволені літераторам так званого «соцреалізму».

Естафету старшого покоління підхопили молоді митці.

У кінці 50-х – на початку 60-х років розквітає талант одного з найяскравіших українських поетів, «лицаря українського відродження» Василя Симоненка. Уродженець Полтавщини, Симоненко почав писати вірші, ще навчаючись на факультеті журналістики Київського держуніверситету. У 1962 р. побачила світ його перша поетична збірка «Тиша і грім». Згодом – збірка «Земне тяжіння». 1965 і 1973 рр. у Мюнхені опубліковано інші твори автора. Однак побачити їх поетові так і не судилося. 1963 р. його було жорстоко, по-звірячому побито на вокзалі у Черкасах; злочинців так і не знайшли. Того ж року Василь Симоненко помер.

Стрімко увірвалася в українську поезію одна з найобдарованіших представниць «шістдесятників» Ліна Костенко. З відзнакою закінчивши Літературний інститут ім. Горького в Москві, поетеса випускає дві одразу ж помічені критикою збірки поезій – «Проміння землі» та «Мандрівне серце». Ліна Костенко звертається до вічних проблем духовності українського народу, історичного минулого країни. Вірші поетеси вирізняє неординарність, критичні оцінки багатьох подій.

Характеризуючи найяскравіших представників «шістдесятництва» в українській літературі, Є.Сверстюк писав:

«Іван Світличний виводив соцреалізм на загальнолюдський простір і демонтував теорію партійної літератури. Іван Драч приніс перші вірші незвичайні і незрозумілі так, наче його не вчили, про що і як треба писати... Василь Симоненко заговорив з Україною в тоні надзвичайної ширості й відвертості. Микола Вінграновський тривожно заговорив про свій на-

Василь Симоненко

род, і метафори його звучали апокаліптично. Ліна Костенко зрідка виступала з віршами, але то були вірші такого звучання, наче вся радянська поезія для неї неістотна... Валерій Шевчук писав блискучі психологічні новели «ні про що».

Євген Гуцало естетично животворив образи поза межами «соціалістичної дійсності», а Володимир Дрозд викрикував дійсність з недозволеного боку.

Зовсім не те і зовсім не так, як навчали в інституті, малювали Віктор Зарецький, Алла Горська, Любов Семикіна, Галина Севрук, Панас Заливаха, Веніамін Кушнір».

Центром українського «шістдесятництва» став заснований в 1959 р. київський клуб творчої молоді «Сучасник», ініціатором і натхненником створення якого був театральний режисер Лесь Танюк. Клуб здійснював значну просвітницьку роботу, проводив святкування ювілейних дат видатних українських діячів, сприяв організації виставок молодих. 1962 р. аналогічний клуб «Пролісою» виник у Львові, надалі творчі осередки «шістдесятників» з'явилися в Одесі, Запоріжжі, Дніпропетровську, інших містах республіки.

У 60-х роках ім'я київського письменника В. Некрасова тісно пов'язувалося з найбільш опозиційно-демократичним журналом «Новый мир», головним редактором якого був О. Твардовський. Тут було опубліковано його подорожні нотатки, роздуми про минуле й сучасне Києва. Роздуми В. Некрасова вирізнялися прямою, правдивим висвітленням війни, відмовою від відкрито «чорного» зображення західного способу життя. Це й стало однією з причин нападок на письменника, що спонукало його у 1977 р. емігрувати.

Поступове згортання «хрущовської відлиги» на початку 60-х років загострило стосунки діячів мистецтва з владою.

У 1962 і 1963 р. М. Хрущов провів широко розрекламовані зустрічі з діячами літератури і мистецтва. На них він роздратовано, сердито, вживаючи навіть нецензурну лайку, засудив як «відступи від соціалістичного реалізму», так і «прояви формалізму і абстракціонізму».

Слід сказати, що партійний вождь, м'яко кажучи, слабенько орієнтувався у мистецтві. Згодом, вже усунутий від влади, він це визнав. «Я нічого не розумів», – так охарактеризує він незадовго до смерті своє тодішнє розуміння процесів, що відбувалися в мистецькому житті.

Слідом за московськими «проробками» відбулася ревізія «відхилень» у творчості митців України. Проходила вона під виглядом «задушевних» бесід у відповідних спілках у Києві, Львові, Харкові, відвідин майстерень художників, розмов у державних та партійних кабінетах. Засоби масової інформації критикували за «формалістичні викрутаси» Л. Костенко, М. Вінграновського, І. Драча та інших.

В складних умовах «хрущовської відлиги» розвивалося музичне мистецтво.

Українськими композиторами в 50-ті роки було створено багато талановитих творів. До них слід віднести написану 1955 р. Третю симфонію композитора Б. Лятошинського, опери Г. Майбороди «Мілана» та Ю. Мейтуса «Украдене щастя».

У 1958 р. ЦК КПРС прийняв постанову, в якій визнав неправильною і однобокою оцінку опери К. Данькевича «Богдан Хмельницький». Однак і цього разу партійне керівництво не

утрималося від менторського тону щодо митців, заявивши про неприпустимість відхилень у сфері музичного мистецтва від принципів соціалістичного реалізму.

Великої популярності серед населення набули твори композиторів П. Майбороди, А. Філіпенка, А. Штогаренка І. Шамо та інших майстрів.

Тривало переманювання видатних українських митців до Москви. О. П. Довженка забрали туди примусово. На той час ним було підготовлено сценарій кінофільму, «Антарктида», кіноповісті «Зачарована Десна» та «Поема про море». За останню у 1959 р. (по смертно) митця було удостоєно Ленінської премії.

Таким чином, українська культура, скористалася новими можливостями, які виникли в умовах десталінізації суспільства. Але вийти за рамки, поставлені для неї партійно-радянським керівництвом СРСР, вона була неспроможна.

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ

1. Охарактеризуйте обставини, які сприяли і які гальмували розвиток культури в Україні в роки правління М. Хрущова.
2. Що таке «залишковий принцип» у фінансуванні культури і як він відбився на її стані в 50–60-ті роки?
3. Які зміни у зазначений період відбулися в освіті України?
4. Чим була викликана і у чому проявлялася русифікація в Україні в другій половині 50-х – першій половині 60-х років?
5. Що нового з'явилось в системі підготовки спеціалістів у 50–60-ті роки?
6. Наскільки національна структура студентства України відповідала структурі населення республіки? Які були тут диспропорції і чим вони були викликані?
7. Які позитивні й негативні моменти характеризували розвиток науки в Україні в 50–60-ті роки?
8. Кого з видатних українських учених, які працювали в зазначені роки в Україні, ви можете назвати?
9. Які обставини перетворювали Україну на наукову периферію СРСР?
10. Дайте характеристику поняттю «шістдесятництво».
11. З творчістю кого з «шістдесятників» ви знайомі?
12. Якими були відносини влади і художників у 50–60-ті роки?

ДОКУМЕНТИ

1. Роз'яснення національної політики КПРС журналом АН СРСР «Советское государство и право»

В настоящее время вопрос о взаимоотношениях в СССР имеет лишь коммунистическую постановку – достижение всестороннего единства советских наций с перспективой их полного слияния...

Взаимная ассимиляция наций по сути дела денационализирует национально-территориальные автономии и даже союзные республики, приближая с этой стороны советское общество к пунк-

ту, по котрому полное государственное-правовое слияние наций станет делом обозримого будущего.

Советское государство и право. – 1961. – №12. – С. 13, 25.

2. З резолюції республіканської наукової конференції з питань культури української мови

Київ, 11–15 лютого 1963 р.

...Клопотати перед ЦК КПРС і урядом України, щоб:

1. В усіх вищих і середніх спеціальних школах, ремісничих училищах і курсах вести навчання українською мовою. В усіх дошкільних закладах (незалежно від того, на чий кошти вони утримуються), де є діти українського населення, виховання вести українською мовою.

2. В усіх установах і на підприємствах, на залізниці та інших видах транспорту, в торгівлі всі справи вести українською мовою.

3. Академія наук, інститути, видавництва писали і видавали наукові твори в більшості українською мовою.

4. Кіностудії створювали художні і наукові кінофільми лише українською мовою, а фільми, створені в інших республіках, перекладались на українську мову.

Национальный вопрос в СССР. Сборник документов.

Составитель Роман Купчинский. – Сучасність. – 1975. – С. 27.

3. Євген Сверстюк про «шістдесятників»

Шістдесятники – велике явище другої половини ХХ століття, дивне своєю появою в певну пору відлиги і стоїчним протистоянням неосталінізму та живучою енергією в пору лібералізації.

...Серед ознак шістдесятників я б поставив на перше місце юний ідеалізм, який просвітлює, підносить і єднає. Під цим індикатором раптом звужується аморфне коло людей 60-х років і фіксується образ:

Такий був час: кругом шакали

У колі жменька нас жива,

А ми феномена шукали

І спотикались об слова.

Другою ознакою, отже, я б назвав шукання правди і чесної позиції. В самому шуканні вже є неприйняття і опір. Поетів тоді називали формалістами за шукання своєї індивідуальності. Насправді – за шукання істини – замість ідеї, спущеної зверху для освітування.

Як третю ознаку я б виділив неприйняття, опір, протистояння офіційній літературі і всьому апаратові будівничих казарм.

Є. Сверстюк. Блудні сини України. – К., 1993. – С. 24–25.

ЗАПИТАННЯ ДО ДОКУМЕНТІВ

Документ №1.

У наведеному вище фрагменті статті з «Советского государства и права» йдеться про «повне злиття націй», «денаціоналізацію», «асиміляцію». В. Ленін вважав метою соціалізму «не лише зближення націй, але і їх злиття». У програмі КПРС 1961 р. йдеться про «дальше зближення націй і досягнення їх повної єдності». Поясніть зміст цих термінів. Які з них найповніше відбивають

політику партії і держави в Україні? Як розуміти той фрагмент з журналу, де говориться, що «злиття націй» – справа «обозримого будущого»?

Документи № 1, № 2.

Чи були розбіжності між рішеннями конференції та офіційною політикою стосовно української мови? Доведіть свою думку, користуючись документами.

Документ № 3.

Якими ознаками характеризує Є. Сверстюк рух «шістдесятників»?

§ 23. ЗАРОДЖЕННЯ ДИСИДЕНТСЬКОГО РУХУ В УКРАЇНІ

Згадайте:

1. Що таке русифікація і як вона велася в 50–60-ті роки в Україні?
2. Охарактеризуйте причини виникнення та історичне значення «шістдесятництва». У чому причина конфлікту деяких діячів культури з владою?

Причини виникнення та особливості дисидентського руху в Україні

Радянська політика в Україні в умовах «хрущовської відлиги» зустріла неоднозначну оцінку суспільства.

Прагнення влади будь-що втримати народ під контролем та проводити деєсталінізацію тільки у визначених межах неминуче вело до її конфлікту з інтелігенцією та критично налаштованими представниками інших верств населення.

Результатом цього стала поява наприкінці 50-х – на початку 60-х років руху українських інакодумців – дисидентів (з латини – незгодні).

Чесні, талановиті письменники, поети, художники, юристи, представники інших категорій інтелігенції, незалежно мислячі робітники та селяни гостро відчували наростання негараздів у суспільстві, засилля центру, його дискримінаційну політику щодо України. Вони відверто висловлювали свої погляди, вимагали від властей зміни політики.

Дисиденти підхопили естафету боротьби за громадянські й національні права українського народу з рук попередніх поколінь українських патріотів – учасників визвольної боротьби 1917–1921 рр., вояків УПА і підпільників ОУН, котрі не припиняли своєї діяльності в Західній Україні протягом 50-х років.

Помітний вплив на формування інакодумства в Україні справляли зовнішні фактори. Передусім це стосується антикомуністичних виступів у країнах так званого соціалістичного табору, зокрема 1956 р. в Угорщині, потім Польщі, Східній Німеччині, Чехо-Словаччині, розпаду світової колоніальної системи

на рубежі 50–60-х років, розгортання світового правозахисного руху, стимульованого прийнятою 1948 р. та з 1963 р. розповсюдженою в Україні «Загальною декларацією прав людини».

Дисидентський рух в Україні неминуче набув національно-демократичного забарвлення. Він заявив про себе ще в середині 50-х – на початку 60-х років, навіть раніше, ніж у Ленінграді, Москві та інших містах Росії.

Як форма національно-визвольного руху, українське дисидентство відзначалося певними рисами.

По-перше, це була мирна, опозиційна ненасильницька форма боротьби за розум і душу людини. Підтримуючи ідеали національно-визвольної боротьби, дисиденти прагнули досягти мети конституційними методами, шляхом проведення агітаційно-пропагандистських акцій.

По-друге, цей рух мав свої чітко визначені організаційні форми (гуртки, спілки, об'єднання, комітети).

По-третє, дисидентство було загальноукраїнським явищем і існувало в усіх регіонах України: в Центрі і на Сході (Київ, Харківщина, Донеччина, Луганщина); в західній частині (Львівщина, Івано-Франківщина, Тернопільщина, Буковина); на Півдні (Одеса, Миколаїв, Херсон).

По-четверте, дисидентство, як політично-національна течія, охоплювало різні соціальні прошарки населення – інтелігенцію (письменники, журналісти, літературознавці, вчителі, юристи, спеціалісти різних галузей народного господарства), студентство, робітництво тощо.

Головними акціями, проведеними українськими дисидентами, стали конференція в Київському університеті з питань культури мови, що перетворилася в масову антирусифікаторську акцію, виступи інтелігенції біля пам'ятників Т. Шевченку в Києві та Каневі.

Широку хвилю протестів у середовищі прогресивної української інтелігенції викликала пожежа у фонді українських рукописів Київської публічної бібліотеки Академії наук УРСР. Характерно, що підпалили бібліотеку під час шевченківських днів 24 травня 1964 р.

Не всі дисиденти відкидали ідеологічні основи існуючої системи. Більше того, деякі з них звинувачували владу у відході від «справжнього» марксизму. Зрештою, вони самі були продуктом системи і в її «поліпшенні», «вдосконаленні» вбачали сенс свого життя. Дисиденти-«шістдесятники» прагнули «соціалізму з людським обличчям», як вони говорили. Та, незважаючи на це, всі вони потрапили в поле зору каральних органів режиму.

Залежно від «провини» і «впертості» (стояв чи не стояв «на своєму»; засуджував чи не засуджував свою попередню діяльність) визначалася й міра покарання. Одних було «профілакто-

вано» в КДБ чи кабінетах партійних функціонерів, інших притягли до судової відповідальності.

Продовження політичних репресій

Активізацію дисидентів влада зустріла у всеозброєнні. Як і раніше, вона не допускала критики режиму. 25 грудня 1958 р. був схвалений Закон СРСР «Про кримінальну відповідальність за державні злочини», а в новій редакції Кримінального кодексу УРСР була збережена сумнозвісна 62 стаття – «антирадянська агітація та пропаганда».

Тривали пошуки «ворогів радянської влади». Комітет держбезпеки при Раді Міністрів УРСР рапортував у 1960 р., що за період 1954–1959 рр. у республіці ліквідовано 183 націоналістичні та інші антирадянські організації і групи, притягнуто до кримінальної відповідальності 1879 осіб, вжито профілактичних заходів щодо 1300 громадян.

Особливим досягненням керівництво КДБ вважало розкриття 46 антирадянських груп з числа інтелігенції та молоді, які налічували 245 учасників.

У травні 1961 р. у Львівському обласному суді відбувся судовий процес над Українською робітничо-селянською спілкою (УРСС), організованою 1959 р. Левком Лук'яненком. УРСС ставила за мету домогтися виходу України зі складу СРСР. Це право було зафіксоване конституційними положеннями. Організатор спілки Л. Лук'яненко був засуджений до страти, згодом заміненої 15-річним ув'язненням у таборах та 10-річним засланням. До різних термінів були засуджені й інші члени спілки.

Левко Лук'яненко
та Іван Кандиба

Група Л. Лук'яненка була не єдиною самостійницькою організацією України. Подібні позиції обстоювали Об'єднана партія визволення України, що існувала у 1953–1959 рр., створені у 60-х роках Український національний комітет (УНК), Український національний фронт (УНФ) та інші організації. Судові процеси над інакодумцями відбувалися у різних регіонах республіки. 1961 р. в Донецьку засуджено групу громадян, яку очолював журналіст Григорій Гайовий. 1962 р. в Запоріжжі пройшов суд над групою з шести осіб, до якої входили Володимир Савченко, Володимир Чернишов та інші. Аналогічні політичні процеси відбувалися в Рівному, Тернополі,

Чернівцях, Луганську, Києві. На основі судових рішень більшість підсудних була репресована. І при цьому радянський уряд без кінця лицемірно заявляв, що в СРСР немає випадків притягнення до судової відповідальності з політичних мотивів, що в СРСР немає політичних в'язнів. У числі дисидентів виявилося чимало «шістдесятників».

Після усунення від влади М. Хрущова стала швидко проявлятися тенденція до посилення репресій щодо дисидентів. У серпні–вересні 1965 р. було проведено арешти близько двох десятків правозахисників. Серед них – літературний критик Іван Світличний, художник Опанас Заливаха, історик Валентин Мороз, поет-перекладач Святослав Караванський.

Репресіям піддано і одного з лідерів українського дисидентського руху генерала Петра Григоренка. У відповідь на правозахисну діяльність, виступи на підтримку справедливої боротьби кримських татар за повернення на історичну батьківщину його спочатку було поміщено до психіатричної лікарні, а влітку 1964 р. позбавлено генеральського звання. Коли у квітні 1965 р. його припинили примусово «лікувати» і тодішній Голова Ради Міністрів СРСР О. Косигін дав вказівку поновити П. Григоренка в генеральському званні, Л. Брежнев заявив: «Цього генерала я знаю... Рано його відпустили. Жаль». Арешти свідчили про початок рішучого наступу системи, кінець «відлиги». Однак реакція на це українських дисидентів засвідчила їхнє непохитне бажання продовжувати боротьбу.

Праця І. Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?» Своєрідним підсумком діяльності дисидентів часів «відлиги» була праця літературного критика з Києва Івана Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?», перекладена потім кількома європейськими мовами. Книга була своєрідним протестом проти проведених 1965 р. арештів українських дисидентів, звинувачення їх в антирадянській діяльності. Свій твір І. Дзюба адресував П. Шелесту, тодішньому першому секретареві ЦК КП України. Автор сміливо засуджував практику нехтування громадянськими правами українського народу. Гострій критиці була піддана національна політика Комуністичної партії в Україні. Праця, хоч і базувалася на ідеологічних засадах націонал-комунізму, дала могутній поштовх

Іван Дзюба

подальшому розгортанню правозахисного руху. Не випадково письменник Б. Антоненко-Давидович назвав працю І. Дзюби «референдумом покоління». Вустами молодого публіциста найактивніша частина української молоді заявила про свій розрив з тоталітарною системою.

Багатьом цей розрив коштував кар'єри: когось він повів страдницьким шляхом в'язнів сумління, деякі заплатили за нього власним життям. Але то не були марні жертви. «Віра виникає тоді, коли є мученики», а «знищені стають прапором», писав про українських дисидентів Валентин Мороз.

У цьому істинне значення їхньої діяльності.

Антицерковна кампанія Політика десталінізації, яка проводилася в СРСР, не передбачала гармонізації відносин держави з церквою. Панівна ідеологія, що базувалася на грубо матеріалістичному світогляді, неминуче вступала в суперечність з релігійною свідомістю. Саме це стало причиною чергової антирелігійної кампанії, яка проходила на зламі 50–60-х років.

Газети, радіо, культурно-освітні заклади, інші засоби впливу на населення були зорієнтовані на посилення атеїстичної роботи. Починаючи з другої половини 50-х років, а значно ширше і активніше наприкінці 50-х – та початку 60-х років, у редакціях газет, на радіо організуються відділи атеїзму. Товариство «Знання», окрім спеціальних університетів на громадських засадах, створює науково-методичні ради, секції пропаганди науково-атеїстичних знань. У багатьох обласних і районних центрах створюються атеїстичні музеї та планетарії. У вузах відкриваються кафедри наукового атеїзму. Курс лекцій з наукового атеїзму запроваджується не тільки у вищих, а й у середніх спеціальних навчальних закладах, у старших класах загальноосвітніх шкіл, професійно-технічних училищ, на курсах перепідготовки кадрів різних ланок. У мережі політичної освіти для дорослих і для працюючої молоді організовувалися теоретичні семінари, гуртки, масові школи з антирелігійною тематикою, кількість слухачів яких постійно збільшувалася.

На початку 1962 р. істотні зміни було внесено до законодавства. Обмежувалося відкриття церков та молитовних будинків. Питання ж про припинення діяльності храму вирішувалося не в центрі (як було до того), а виконкомом обласної ради. Ця процедура спрощувалася. Культурний об'єкт міг бути закритий на підставі акта технічної комісії та висновку уповноваженого у справах церкви при облвиконкомі. Культурні споруди закривалися і навіть демонтувалися «у зв'язку з реконструкцією населених пунктів», як мотивували свої дії власті. Священики позбавлялися можливості контролювати фінанси релігійних громад, не мали права керувати їхньою практичною діяльністю.

Державні податки на релігійні громади сягали понад 80%. Релігійна громада мала право наймати священнослужителя тільки тоді, коли він отримував реєстраційне посвідчення уповноваженого у справах культів при облвиконкомі.

Особливо сильних утисків зазнала православна церква. Протягом 1957–1964 рр. в Україні було закрито 46% православних храмів. Найбільше це торкнулося центральних та південно-східних районів республіки, де опір населення антицерковним акціям не був значним. Так, у Запорізькій області залишилося 9 храмів, на Дніпропетровщині – 26, у Криму – 14. Церкви, костьоли, синагоги і молитовні будинки активно закривалися в усіх без винятку регіонах.

Народ намагалися переконати, що у вік космічних польотів і блискучих наукових досягнень релігійне мислення є проявом відсталості, реакційності і суперечить природі радянської людини – будівника комунізму.

Все це отруювало свідомість, вносило дискомфорт у життя мільйонів людей, особливо старшого віку.

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ

1. Назвіть причини виникнення дисидентського руху в Україні. Якими були його особливості?
2. Які акції, проведені дисидентами, викликали найбільший резонанс у суспільстві?
3. Охарактеризуйте вислів В. Мороза: «Віра виникає тоді, коли є мученики» і «Знищені стають прапором».
4. Охарактеризуйте розмах політичних репресій в Україні в другій половині 50-х – першій половині 60-х років.
5. Який резонанс у суспільстві викликала праця І. Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?»?
6. Чим була викликана антицерковна кампанія в Україні в 50–60-х роках?
7. Якими були наслідки антицерковної кампанії?

ДОКУМЕНТИ

1. З книги Л. Лук'яненка «Сповідь у камері смертників»

1953 року я вступив на юрфак Московського університету ім. Ломоносова.

...За п'ять років у Москві мене сім разів обізвали «хохлою». Кожен із цих сімох був моїм колегою і називав мене хохлом у доброму гуморі. Я в той момент і точно в його ж доброзичливому тоні називав його «кацапом». І тут ставало несподіване: мій добрий колега різко зупинявся, повертався, витріщувався на мене, наче як на якогось марсіанина, і кидав:

– Так ти націоналіст...

...Я почав уважніше придивлятися під цим кутом зору до майбутніх юристів – російських інтелігентів, потенціальних творців національної державної політики Сбюзу РСР – і побачив, що

національна зверхність державної багатомовної імперської нації так глибоко просякла свідомість російських людей, що нерівність вони сприймали за рівність.

...Після XX з'їзду КПРС у московських бібліотеках, у читальних залах з'явилося багато раніше закритої літератури... Твори М. Грушевського теж почали видавати...

У залі періодики бібліотеки імені Леніна з'явилися комплекти журналу «Гасло», що виходив у Чернівцях і друкував матеріали до програми РУП (Революційної української партії)... Мене вразили матеріали до програми РУП своєю демократичністю і соціалістичністю.

Лук'яненко Левко. Сповідь у камері смертників. – К., Вітчизна, 1991. – С. 18.

2. Витяг із книги І. Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?»

От і радіємо з денационалізації десятків народів, з успіхів русифікації, то, що мовляв понад десять мільйонів неросіян в Союзі, за останнім переписом*, назвали «рідною» російську мову і зреклися своєї мови. І ставимо це в заслугу «великому и могучему русскому языку», забуваючи, що всі великі росіяни вбачали велич і красу своєї мови зовсім не в її нібито здатності витіснити й замінити собою інші і славили її лише тоді й оскільки, коли й оскільки йшлося про обстоювання її для себе, а не поширення її на інших.

... Щоб десятки націй СРСР «добровільно» відмовилися від своєї мови й національності, для цього потрібно дуже багато, непомірно багато неправди й несправедливості. Бо ж в атмосфері правди й справедливості безглузда й дика сама постановка того питання, такої мети: спеціально відмовлятися, цілим народом відмовлятися від своєї мови... Кому і що це дає?... Потрібно багато несправедливості і неправди щодо минулої історії цих народів, щодо марксизму-ленінізму, щодо суті комунізму, щодо характеру тих процесів, які відбуваються на наших очах. Чи при цьому можливе буде створення тієї високолюдяної й високоморальної атмосфери, з якою тільки й пов'язується в наших поглядах комунізм.

Вітчизна. – 1990. – № 7. – С. 100.

ЗАПИТАННЯ ДО ДОКУМЕНТІВ

Документ № 1.

Які причини виникнення дисидентства і власної участі у ньому визначає Л. Лук'яненко?

Документ № 2.

Прокоментуйте витяг із книги І. Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?»

а) Про яку атмосферу «неправди і несправедливості» пише І. Дзюба?

б) Які офіційні догми радянської пропаганди заперечував у своїй роботі І. Дзюба?

* Всесоюзний перепис населення 1959 р.

§ 24. УКРАЇНА В ПЕРІОД ДЕСТАЛІНІЗАЦІЇ (1953–1964)

Повторювально-узагальнюючий урок

«Хрущовська відлига» Історія тоталітарних суспільств надзвичайно тісно пов'язана з долею їхніх диктаторів. Коли в березні 1953 р. помер Й. Сталін, на поверхню суспільного життя стали підніматися численні проблеми, що накопичувалися в країні декілька десятиліть його деспотичного правління. Нове керівництво СРСР, очолюване М. Хрущовим, прагнуло надати імпульс розвитку СРСР, взяло курс на поступову відмову від найогидніших проявів сталінської спадщини, зокрема від терористичних методів державного управління. Цей курс дістав назву «десталінізації» і тривав з різною мірою інтенсивності аж до зміщення Хрущова з найвищих державних посад 1964 р. Особливо яскраво цей курс проявився у перші роки після XX з'їзду КПРС, який відбувся в лютому 1956 р.

XX з'їзд КПРС засудив широку репресивну політику тоталітарного режиму, охарактеризовану як «культ особи Сталіна». Режим уперше визнав свої помилки.

На фоні засудження «культу особи», масових репресій посилювалася десталінізація. Вона охопила практично всі сфери життя суспільства – економіку, політику й ідеологію. Важливу роль у здійсненні цих процесів відігравав тодішній перший секретар ЦК КПРС М. Хрущов, а тому вказаний період історії називають іще «хрущовською відлигою». «Відлига» – так назвав у 1954 р. популярний письменник І. Еренбург свій новий роман. Ця книга дала назву цілому історичному періоду, бо досить точно і образно охарактеризувала його зміст – потепління (не весна, а лише потепління) серед зими.

Найпомітнішими були результати десталінізації в ідеології. Частина населення, переважно інтелігенції, чи не вперше за роки радянської влади дістала можливість більш вільно висловлювати свої думки. Проте діапазон ідеологічної свободи виявився обмеженим. Дуже швидко держава посилювала тиск на демократично налаштовані кола суспільства, розпочався контр-наступ реакції на будь-яке інакодумство.

В Україні демократичні процеси виявилися обмеженішими, ніж у центрі, імперська влада повністю виключила з них елементи національного відродження. Російська культура, мова, як і раніше, вважалися провідними, домінуючими. Одним з основних завдань в області національної політики, що його ставив перед собою режим, була русифікація України. Після XX з'їзду цей процес не те що не уповільнився, а навіть почав на-

бирати нових обертів. Цьому сприяла активно пропагована теорія «злиття націй», що передбачала їхнє зближення в мові, культурі, політичних уподобаннях з російською нацією. Саме національна проблема надавала процесу десталінізації в Україні відмінних від аналогічних процесів у Росії рис і надзвичайно обмежених масштабів.

Контрольований автономізм України Одним із несподіваних результатів десталінізації було розширення повноважень України у складі СРСР. Після смерті Сталіна управляти Радянським Союзом без допомоги української партійно-державної номенклатури – однієї з найдосвідченіших і впливових в СРСР – було неможливо. Тому М. Хрущов ішов їй на поступки в обмін на лояльність і підтримку. До того ж він був упевнений, що таке посилення управлінських верхів з України не загрожує єдності, унітарному характеру СРСР. І в цьому він не прорахувався. Отримавши додаткові права і повноваження, ці верхи використали їх передусім для задоволення власних, а також групових (кланових) інтересів, а не для розширення громадянських чи національно-культурних прав народу України. На нову «українізацію» вони виявилися нездатними, хоча інколи виступали на захист українських національно-культурних та економічних інтересів.

Економіка і життєвий рівень населення У 50-ті роки радикально почали змінюватися умови розвитку промисловості. Тепер її рівень цілковито залежав від впровадження у виробництво досягнень науково-технічного прогресу. Проте радянська система управління народним господарством виявилася непристосованою до нових історичних реалій. Дріб'язкова опіка підприємств, часте коригування планів, концентрація в міністерських кабінетах більшості оперативних функцій гальмували модернізацію економіки.

Перехід від галузевої (через міністерства) до територіальної (через раднаргоспи) системи управління став однією з найбільших раціональних реорганізацій хрущовського часу і відповідав інтересам України. Саме це сприяло позитивним змінам в індустріальному потенціалі республіки. Друга половина 50-х років стала періодом помітного зростання промисловості України. Проте реформи мали б доповнюватися впровадженням господарського розрахунку, розширенням сфери товарно-грошових відносин, самостійності підприємств, утвердженням економічного суверенітету республіки. Але цього не сталося.

Аграрний комплекс України в 50-ті – на початку 60-х років посідав провідне місце в СРСР. Певний час після ХХ з'їзду сільське господарство України розвивалося досить успішно. Проте

посилення адміністративного тиску на село в кінці 50-х – на початку 60-х років, непродуманість багатьох рішень, авантюризм, необґрунтованість реорганізації колгоспів, обмеження особистого підсобного господарства, порушення агротехніки, необґрунтоване розширення посівів кукурудзи призвели до спаду виробництва сільськогосподарської продукції. У 1963 р. населення було поставлене на межу голоду, від якого врятували лише закупівлі хліба за кордоном.

50–60-ті роки ознаменувалися суттєвим зростанням життєвого рівня населення. Відчутно підвищилася заробітна плата, пенсії. Вперше за всю історію радянської влади держава виступила з ініціативою виплати пенсій колгоспникам. Високими темпами розвивалося житлове будівництво. Мільйони людей переселилися з бараків у впорядковані квартири, хоча здійснювалося в основному малогабаритне житлове будівництво, зводилися так звані хрущовки. Водночас проведена в 1961 р. грошова реформа негативно позначилася на життєвому рівні населення, ціни на ряд продуктів харчування невпинно зростали.

На середину 60-х років позитивний імпульс, наданий суспільству процесами десталінізації, згас. Усвідомивши це, вище партійно-державне керівництво розпочало розробку пакета реформ, спрямованих на вдосконалення існуючої соціалістичної системи виробництва. Та реалізувати навіть ці обмежені «внутрішньосоціалістичні» пропозиції не вдалося. Нове радянське керівництво, що прийшло до влади у жовтні 1964 р., взяло курс на згортання реформ.

Культурне життя. «Хрущовська відлига» створила умови для певного прогресу української культури. Народу були повернуті десятки забутих імен, твори багатьох репресованих письменників, художників, учених.

Але, з іншого боку, обмеженість і непослідовність М. Хрущова і його оточення несприятливо позначилися на стані освіти, науки, літератури, мистецтва – усіх сфер культурного життя. Згубний вплив на українську культуру справила русифікація, що розглядалася як важлива складова частини процесу формування нової людини – неодмінної складової частини комуністичного будівництва. Прикрим явищем стало руйнування за вказівкою центральних органів храмів, церков, ліквідація релігійних громад.

Як наслідок політики десталінізації, виникає яскравий феномен українського «шістдесятництва».

«Шістдесятники» прагнули поєднання, синтезу суспільно-політичної й естетичної думки, започаткували новітнє національне відродження, реальним виявом якого було зародження дисидентського руху.

Дисиденти стали живим втіленням незнищенності українського національно-визвольного руху, прагнення України до кращого життя, створення власної справді суверенної держави.

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ

1. В яких історичних умовах почалася десталінізація і в чому її суть?
2. Розкрийте історичне значення ХХ з'їзду КПРС та напрямів десталінізації, які він започаткував. Якими були історичні особливості зазначених процесів в Україні?
3. У чому ви вбачаєте головну відмінність десталінізації в Росії та в Україні?
4. Чим було викликане розширення впливу української номенклатури за Хрущова? Як це відбилося на житті простих людей?
5. Охарактеризуйте зміни у системі управління народним господарством на рубежі 50–60-х років. Яке значення вони мали для України?
6. Дайте характеристику галузей промисловості, що розвивалися швидше за інші у роки семирічки. Чи відповідала існуюча структура промисловості вимогам науково-технічного прогресу?
7. Сформулюйте головні причини невиконання планів семирічки у галузі сільського господарства.
8. Розкрийте зміст десталінізації у сфері культури. Чому в цих умовах стримувався процес національного відродження і посилювалася русифікація?
9. Спробуйте виділити головні причини появи дисидентського руху в Україні. Якими були його особливості?
10. Які емоції викликало у населення зафіксоване у програмі КПРС 1961 р. положення, що вже у 80-ті роки люди житимуть при комунізмі? Запитайте своїх рідних, старших людей, чи багато з них насправді вірило в це.

ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ ДАТИ

5 березня 1953 р. – помер Й. Сталін

Червень 1953 р. – пленум ЦК КПУ увільнив від посади першого секретаря ЦК КП України Л. Мельникова і вперше обрав на цю посаду українця О. Кириченка

Вересень 1953 р. – пленум ЦК ВКП(б) розглянув питання розвитку сільського господарства

Листопад 1953 р. – введено в експлуатацію перший в СРСР суцільнозварний міст через Дніпро (за проектом Є. Патона)

Лютий 1954 р. – розпочалося освоєння цілинних і перелогових земель Казахстану, Алтаю і Сибіру

19 лютого 1954 р. – президія Верховної Ради СРСР прийняла Указ про передачу Криму до складу УРСР

Лютий 1956 р. – ХХ з'їзд КПРС, на якому з доповіддю «Про культ особи та його наслідки» виступив М. Хрущов

30 червня 1956 р. – постановою ЦК КПРС «Про подолання культу особи і його шкідливих наслідків»

24 грудня 1957 р. – пленум ЦК увільнив від посади першого секретаря ЦК КПУ О. Кириченка і обрав на цю посаду М. Підгорного

Грудень 1958 р. – Закон СРСР «Про зміцнення зв'язку школи з життям і про подальший розвиток системи народної освіти в СРСР»

1961 р. – суд у Львові над членами дисидентської організації – Української робітничо-селянської спілки – Л. Лук'яненком, Г. Кандибою та ін.

Жовтень 1961 р. – XXII з'їзд КПРС ухвалив нову програму КПРС

Лютий 1963 р. – республіканська наукова конференція в Києві, присвячена питанням культури української мови

Лютий 1963 р. – із сибірського заслання до Риму прибув митрополит Української греко-католицької церкви Й. Сліпий (з 1965 р. – кардинал)

Липень 1963 р. – пленум ЦК КПУ увільнив від обов'язків першого секретаря ЦК КПУ М. Підгорного. На цю посаду було призначено П. Шелеста

Жовтень 1964 р. – усунення з посади першого секретаря ЦК КПРС М. Хрущова та обрання Л. Брежнєва

Серпень–вересень 1965 р. – перша велика хвиля арештів інтелігенції, працівників культури, письменників, журналістів України

Вересень–грудень 1965 р. – підготовка Іваном Дзюбою праці «Інтернаціоналізм чи русифікація?»

УКРАЇНА У ПЕРІОД ЗАГОСТРЕННЯ КРИЗИ РАДЯНСЬКОЇ СИСТЕМИ (СЕРЕДИНА 60-х – ПОЧАТОК 80-х РОКІВ)

Післяхрущовське двадцятиріччя (1965–1985) в Україні пройшло під знаком неухильного поглиблення кризи радянського суспільства, що поширилася на всі сфери життя – політику, економіку, соціальні відносини, ідеологію, культуру.

§ 25. ПОЛІТИКО-ІДЕОЛОГІЧНА КРИЗА РАДЯНСЬКОГО ЛАДУ В УКРАЇНІ

Згадайте:

1. Що таке тоталітаризм? Чому радянську систему називають тоталітарною? 2. Чому в роки «хрущовської відлиги» не були до кінця подолані наслідки сталінізму в різних сферах життя? 3. Яким був правовий статус України у складі СРСР відповідно до Конституції УРСР 1937 р.?

Загальна характеристика суспільно-політичних змін

Жовтневий (1964) пленум ЦК КПРС, який усунув від влади М. Хрущова, проходив під гаслами подолання волюнтаризму і суб'єктивізму, надання внутрішній і зовнішній політиці реалізму та стабільності.

За основу нового політичного курсу було визначено «наступність», «поступовість», «зваженість» у прийнятті рішень. Однак у ході реалізації вони набули характеру руху у зворотному напрямку – від хрущовської лібералізації до неосталінізму. Будь-які реформи, в першу чергу в політичній сфері вважались недоцільними. Зростає вплив партійно-державного апарату – номенклатури, яка фактично перетворилася на новий правлячий клас радянського суспільства.

Ідеологічним орієнтиром партійно-державного керівництва Радянського Союзу в цілому та Української РСР як його складової частини, зокрема, були положення схваленої в 1961 р. програми КПРС про побудову в СРСР до 1980 р. комунізму. Проте реальне життя виявилось набагато складнішим, ніж уявляли у своїх прожектах ідеологи Компартії.

Вже у другій половині 60-х років стало очевидно, що широко розрекламовані обіцянки побудувати до 1980 р. комунізм вико-

нані не будуть. Показники економічного росту, передбачені програмою КПРС на 1961–1970 рр., виявились абсолютно нереальними. Це поставило під загрозу комуністичний міф, яким обґрунтовувалася вся внутрішня і зовнішня політика СРСР.

У цих умовах балачки про те, що «світле комуністичне завтра» ось-ось настане, припинилися. Центральна влада пустила до повсякденного обігу термін «розвинутий соціалізм». Народу наполегливо і цілеспрямовано прищеплювалася думка, що він живе в суспільстві, де успішно вирішуються питання задоволення життєвих потреб, процвітає економіка, розвиваються наука, освіта, мистецтво. Саме це і є «розвинутий соціалізм» – найдосконаліша форма суспільно-політичного устрою. Побудова комунізму ставала справою невизначеного майбутнього.

Але якщо поняття «комунізм» для пересічної радянської людини було більш-менш зрозумілим, то що таке «розвинутий соціалізм» – достеменно не знав ніхто. У масовій свідомості зріло переконання, що, заговоривши про «розвинутий соціалізм», партія визнала неможливість, утопічність побудови комунізму.

Щоб нейтралізувати ці настрої в суспільстві, влада на всі лади стала повторювати, що «розвинутий соціалізм» – не що інше, як передбачений «самим В.І. Леніним» перехідний етап до комунізму, який «волюнтарист» М. Хрущов, мовляв, хотів «перескочити». Лише поступово «розвинутий соціалізм» трансформуватиметься у комунізм. Люди прислухались до цих роз'яснень, дехто сприймав їх, але сумніви залишалися. Здоровий глузд підказував, що й цього разу їх ошукають. У цих умовах все більша кількість населення втрачала віру в реальність комуністичних ідеалів та спроможність тих, хто знаходився на чолі держави, їх досягти.

Основною силою, що мала забезпечувати просування українського суспільства в напрямку до «комунізму» чи «розвинутого соціалізму», була Комуністична партія України. Вона не була самостійною політичною партією, а виступала як обласне відділення єдиної й централізованої КПРС. Через Компартію здійснювалося Московією керівництво Україною.

Обійняти будь-яку високу посаду у ті роки було важко, якщо кандидат на неї не був членом КПРС. В цих умовах чисельність парторганізацій постійно зростали. Якщо на початку 60-х років КПУ налічувала 1,2 млн членів, то наприкінці 70-х – 2,7 млн. Одночасно зростали роль і значення партійної та управлінської бюрократії – номенклатури. Вона складалась із осіб, які обіймали високі керівні посади, призначення на які офіційно затверджувались керівними ланками партії. Постійно заявляючи про зближення робітничого класу, селянства та інтелігенції, номенклатура фактично перетворилась на панівний клас радянського суспільства.

Відповідно до Конституції, ради залишалися вищими органами державної влади і місцевого самоврядування. 60–80-ті роки відзначені посиленням впливу на них партійних структур. Починаючи із сільських і аж до Верховної Ради, перші особи відповідних партійних комітетів обиралися до виконавчих органів рад, а кандидатури їхніх голів погоджувалися з партійними комітетами і обиралися формально.

За таких умов вибори до рад не мали ніякого значення, бо фактична влада концентрувалася в руках партії. Її лідери – від першого секретаря ЦК до секретаря райкому – були повновладними господарями на своїх територіях.

Становище це було узаконене, коли 7 жовтня 1977 р. Верховна Рада СРСР затвердила нову Конституцію. 20 квітня 1978 р. позачерговою сесією Верховної Ради УРСР була затверджена нова Конституція (Основний Закон) республіки. До цих документів вперше в конституційній практиці внесено статті, за якими Компартія визначалась «керівною і спрямовуючою силою суспільства, ядром її політичної системи», яка визначає генеральну перспективу розвитку суспільства, лінію внутрішньої і зовнішньої політики, «надає планового, науково обґрунтованого характеру його боротьби за перемогу комунізму».

Усі, хто висловлювався проти визнання виключної політичної ролі КПРС в Україні, фактично вступали у конфлікт із Основним Законом, з усією партійно-державною машиною.

Криза партійно-державного керівництва України

«Двірцевий переворот», у результаті якого з найвищих посад у партії і державі було усунуто М. Хрущова, став результатом змови консервативних сил, котрі боялись лібералізації радянського суспільства і найменшого

обмеження всевладдя партійної номенклатури.

Л. Брежнев, який прийшов на зміну М. Хрущову, вже в березні 1966 р. на XXIII з'їзді КПРС відновив політбюро ЦК КПРС – вищий та всевладний орган партійної ієрархії, повернув посаду генерального секретаря, яку сам і обійняв, зняв існуючі раніше обмеження для партноменклатури обіймати відповідні посади протягом тривалого часу.

Він був вихідцем з України. У Дніпродзержинську (тоді Кам'яні) Л.І. Брежнев народився, закінчив інститут, працював на металургійному заводі, обіймав посаду голови міськвиконкому.

У роки Другої світової війни він працював у політорґанах армії. Повоєнна біографія Л. І. Брежнева пов'язана з партійною та радянською роботою. Поступово долаючи її шаблі – через роботу в Казахстані, Молдові і нарешті Москві – він зрештою обійняв і аж до своєї смерті в 1982 р. утримував пост Генерального секретаря ЦК КПРС, додавши до нього в 1977 р. поса-

ду Голови президії Верховної Ради СРСР. За цей час він став маршалом, був нагороджений безліччю нагород.

Ключове місце в ієрархії влади України займала посада першого секретаря ЦК Компартії республіки. З липня 1963 р. цю посаду обіймав П. Ю. Шелест. Уродженець Київщини, за фахом інженер-металург, він розпочав сходження щаблями партійної кар'єри ще у довоєнні роки. У 50-х обіймав керівні посади у Київському міськкомі та обкомі партії, згодом був призначений на роботу до ЦК.

Ліквідація раднаргоспів і перехід до галузевого принципу управління промисловістю істотно обмежили повноваження республіки та її керівництва. Це мало влаштувало першого секретаря ЦК КП України П. Шелеста та його однодумців, хоча зовні вони демонстрували свою цілковиту згоду з централізаторською політикою Москви. Але П. Шелест неодноразово виявляв твердість у відстоюванні інтересів республіки, зокрема – у визначенні інвестицій в її економіку, в мовній і культурній сферах. Особливе незадоволення у Шелеста викликала політика русифікації, яка в цей час набирала обертів. Залишаючись переконаним комуністом, П. Шелест після приходу до влади в СРСР Л. Брежнєва прагнув зберегти той поміркований і контрольований центром український автономізм, який реально утвердився після смерті Й. Сталіна.

Усе це, звичайно, викликало незадоволення П. Шелестом з боку московського керівництва. 1972 р. на травневому пленумі ЦК КП України П. Шелеста усунули з поста першого секретаря ЦК КПУ. Формальним приводом було рішення про переведення його на союзну, а значить, начебто «вищу», посаду – заступником голови Ради Міністрів СРСР. Та після пленуму серед республіканського парткерівництва поширилась інформація про справжні причини такого «підвищення» – економічне «місництво» і навіть потурання «націоналізмові».

На тому ж пленумі першим секретарем ЦК КП України було обрано В. Щербицького.

Володимир Васильович Щербицький народився у 1918 р. в містечку Верхньодніпровську, що за 30 км від батьківщини генерального секретаря – Л. І. Брежнєва. До війни закінчив хіміко-технологічний інститут, воював, а з 1948 р. перейшов на партійну роботу, де поступово подо-

Володимир Щербицький

лав шаблі кар'єри, ставши в 1957 р. секретарем ЦК Компартії України, а в 1961–1963 рр. і з 1965 р. очолюючи Раду Міністрів України. На XXIV з'їзді КПРС у квітні 1971 р. його, як і П. Шелеста, було обрано членом політбюро ЦК КПРС.

Прихід до влади В. Щербицького пов'язувався з «помилками» попереднього керівництва у питаннях «інтернаціонального виховання» та «примиренського ставлення до проявів націоналізму». Прагнення автономізму, характерне для «добри» П. Шелеста, зводиться нанівець. Нова політика російщення та вірнопідданого виконання вказівок центру набувала різних форм – від повного управління українськими підприємствами з Москви до скорочення сфери вживання української мови. Так, В. Щербицький в офіційних виступах говорив тільки російською.

Новий керівник республіки та його команда, як і Л. І. Брежнев та деякі його найближчі соратники, належав до так званого дніпропетровського ядра партійної верхівки СРСР 70–80-х років.

Добираючи кадри, В. Щербицький керувався найнадійнішим у партійних колах критерієм: особистою відданістю. Незабаром після обрання його на посаду першого секретаря ЦК КП України, міністерські та інші високі посади обійняли понад 30 дніпропетровців. Поступово в Києві склалося так зване дніпропетровське земляцтво, члени якого чимало робили для взаємної підтримки та просування на високі посади.

Особливості діяльності В. Щербицького обумовлював у першу чергу його партійно-політичний статус. Вищим орієнтиром для нього були інтереси партійного керівництва СРСР. Звичайно, як перший секретар Компартії України В. Щербицький виявляв енергію, наполегливість у питаннях забезпечення виконання планів соціально-економічного розвитку України. Проте і йому, і його оточенню бракувало критичного ставлення до прорахунків у політиці центру.

Не обмежена ні здоровим глуздом, ні історичним досвідом, по своїй суті ірраціональна віра в «мудрість» верхів не мала жодних підстав. Українські дисиденти називали вище керівництво Української РСР колоніальною адміністрацією, покликаною проводити в республіці лише політику центру. Тільки так, на їхню думку, можна було пояснити поведінку і позицію українського керівництва.

Політико-правовий статус України у складі СРСР. Конституція УРСР 1978 р. Посилення компартійного впливу на всі сфери суспільного життя, прагнення партійної номенклатури закріпити свою виключну, керівну роль у Основному Законі держави, яка юридично перетворювалась на тоталітарну, хоча

формально проголошувалась загальнонародною, знайшло відображення у прийнятій у жовтні 1977 р. Конституції СРСР.

Прийняття Конституції СРСР 1977 р. остаточно закріпило у суспільно-політичному житті держави систему ідеологічних догм. Однією з характерних її рис було лицемірство, декларування одних, а втілення в життя принципово інших засад.

Конституція СРСР формально закріплювала суверенітет союзних республік, їхнє право на самостійні зовнішні зносини та право вільного виходу зі складу Союзу РСР. Водночас, іншими статтями, реальною практикою керівництва КПРС, цей «суверенітет» зводився нанівець.

Партійна та господарська номенклатура, яка здійснювала керівництво республікою, призначалась за вказівкою (у виключних випадках – за згодою) центру, який найменші прояви самостійного мислення кваліфікував як «спроби до відособлення», а спроби хоч якось відстояти суверенітет республіки – як «підступні наміри» розвалити Радянський Союз.

У квітні 1978 р., за зразком союзної, було прийнято Конституцію УРСР. Текст Основного Закону республіки практично повністю збігався з Конституцією СРСР. За Конституцією Українська РСР визнавалась суверенною радянською соціалістичною державою, яка мала право зовнішніх зносин та виходу з СРСР, але механізму такого процесу вироблено не було, що свідчить про декларативний характер даної конституційної норми. Невідповідними реаліям тоталітаризму були і положення Конституції, що декларували свободу слова, друку, віросповідання, мітингів, демонстрацій, створення громадських організацій та недоторканності особи. Конституція ще раз підтвердила одну з рис тодішнього режиму – обман громадян – шляхом декларування зовні демократичних гасел і реалізацію жорсткої, антигуманної політики. Політика за таких умов стояла над правом.

Союзні органи державної влади протягом другої половини 60-х – початку 80-х років все більше привласнювали і без того обмежені права союзних республік. УРСР не мала права на прямі зовнішні зносини з жодною із держав світу. Не мало реального значення і представництво республік у загальносоюзних органах управління.

Формально Українська РСР мала свій вищий законодавчий орган – Верховну Раду, вищий виконавчий орган – Раду Міністрів республіки, місцеві органи влади – ради народних депутатів. Однак владні повноваження кожного з цих органів на своєму рівні поступались повноваженням відповідних партійних комітетів. Саме вони, жорстко підпорядковуючись партійній ієрархії, що починалась від політбюро ЦК КПРС, без будь-яких натяків на самостійність чи автономію, проникали

до кожного району, підприємства, колгоспу чи радгоспу, висували зі своїх лав керівників, заслуховували звіти про їхню роботу, а в разі невідповідності їхнім вимогам – і звільняли з неї. За умов, коли партія, що стала, відповідно до ст. 6 Конституції юридично визнаною «керівною і спрямовуючою силою», сама не знала, куди рухатись, політична система поступово агонізувала, а переважна більшість населення втрачала віру в комуністичні ідеали.

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ

1. У чому полягала ідеологічна криза режиму? Чи можна було, на вашу думку, подолати цю кризу в рамках політичного ладу, закріпленого Конституцією УРСР 1978 р.?
2. Які обставини спричинили усунення П. Шелеста з посади першого секретаря ЦК КП України?
3. Чи випадково на посаду першого секретаря ЦК КП України після усунення Шелеста обрано В. Щербицького? Обґрунтуйте свої міркування.
4. Проаналізуйте заяви українських дисидентів стосовно того, що вище керівництво Української РСР було «окупаційною», «колоніальною» адміністрацією.
5. Визначте, чому, незважаючи на декларований суверенітет союзних республік, правового механізму їхнього виходу із СРСР вироблено так і не було.
6. Схарактеризуйте систему органів влади України відповідно до Конституції 1978 р., її сильні і слабкі сторони.
7. Проаналізуйте механізм реалізації ст. 6 Конституції щодо «керівної і спрямовуючої» ролі КПРС. В чому це виражалось і які наслідки таке «єдиновладдя» мало для України?
8. Спробуйте обґрунтувати чи заперечити тезу істориків про те, що в кінці 60-х – на початку 70-х років в українському керівництві існували дві течії – автономістська та централізаторська.

ДОКУМЕНТИ

1. 3 Конституції Української РСР 1978 р.

Стаття 1. Українська Радянська Соціалістична Республіка є соціалістична загальнонародна держава, яка виражає волю й інтереси робітників, селян та інтелігенції, трудящих республік всіх національностей.

Стаття 2. Вся влада в Українській РСР належить народові.

Народ здійснює державну владу через Ради народних депутатів, які становлять політичну основу Української РСР.

Всі інші державні органи підконтрольні і підзвітні Радам народних депутатів...

Стаття 6. Керівною і спрямовуючою силою радянського суспільства, ядром його політичної системи, державних і громадських організацій є Комуністична партія Радянського Союзу. КПРС існує для народу і служить народові.

Озброєна марксистсько-ленінським ученням, Комуністична партія визначає генеральну перспективу розвитку суспільства,

лінію внутрішньої і зовнішньої політики СРСР, керує великою творчою діяльністю радянського народу, надає планомірного, науково обґрунтованого характеру його боротьбі за перемогу комунізму. Стаття 68. Українська Радянська Соціалістична Республіка – суверенна радянська соціалістична держава... Стаття 69. Українська РСР зберігає за собою право вільного виходу з СРСР..

Конституція (Основний Закон) Української Радянської Соціалістичної Республіки. Прийнята позачергово восьмою сесією Верховної Ради Української РСР дев'ятого скликання. 20 квітня 1978 р. – С. 3 – 4, 25.

2. Історик Мирослав Прокіп про причини усунення П. Шелеста від влади

В політиці Шелеста його інтереси могли деколи збігатися з інтересами українського народу, зокрема, коли йшлося про розбудову економіки, культури, людських кадрів і т. д. А що в час його володіння на Україні виявилися доволі міцні сили української самооборони, то він мусив, в якійсь мірі, з ними рахуватися. А це, – зі становища Москви, – було злочином...

Таким чином, впавши з кремлівських верхів у небуття, Шелест розплатився не так за свої гріхи, як за «гріхи» тих, які в останньому десятиріччі стали речниками прагнень українського народу, за «гріхи» шістдесятників, патріотів самооборонного демократичного руху, чи точніше, – Шелест розплатився за «гріхи» українського народу. Шелест розплатився за прагнення українського народу зберегти рідну мову, культуру, літературу, науку, за бажання народу володіти своїми природними і людськими ресурсами, за його ненависть до тих, хто ганьбить його добре ім'я, хто обвинувачує його в т. зв. буржуазному націоналізмі, а рівнозначно, на ділі, здійснює найчорніший расистський великодержавний шовінізм, хто закриває йому рота, словом, хто перетворює його в раба на рідній землі.

...Помагати готувати смерть власній нації можуть тільки ренегати, а ренегати, на щастя, в кожному народі – це тільки винятки.

Прокіп Мирослав. Напередодні незалежної України. Спостереження і висновки. – Нью-Йорк–Париж–Сідней–Торонто–Львів, 1993. – С. 197–198.

ЗАПИТАННЯ ДО ДОКУМЕНТІВ

Документ № 1.

а) Порівняйте статтю 2 і статтю 6 Конституції УРСР. Кому все-таки насправді належала вся повнота влади в республіці? Чому в Конституції Української РСР було зафіксовано «керівну і спрямовуючу роль» не Компартії України, а КПРС?

б) Взявши за основу наведені вище фрагменти Конституції УРСР 1978 р. і матеріали підручника, підготуйте повідомлення: «Конституційні норми УРСР і реалії життя».

Документ № 2.

Що нового для розуміння причин усунення П. Шелеста від влади дає цей фрагмент з книги М. Прокопа?

§ 26. СТАН ЕКОНОМІКИ УКРАЇНИ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ 60-х – НА ПОЧАТКУ 80-х РОКІВ ТА НАЗРІВАННЯ ЕКОНОМІЧНОЇ КРИЗИ

Згадайте:

1. В чому була основана причина невдач економічних реформ кінця 50-х – початку 60-х років? 2. Які питання влючала економічна дискусія початку 60-х років? 3. Як змінились умови та пріоритети розвитку світової економіки в умовах науково-технічної революції?

Спроби реформування економіки

Нове політичне керівництво СРСР прийшло до влади за умов, коли під тиском командно-бюрократичної системи захлинувся перший етап «хрущовських економічних реформ». В цей час активно розроблялась нова програма реформування, яка повинна була стабілізувати стан справ у промисловому та аграрному виробництві.

Негайно після жовтневого пленуму 1964 р. вище радянське керівництво, залучивши кваліфікованих учених-економістів, проаналізувало становище в народному господарстві СРСР. Висновки виявилися настільки невтішними, що їх навіть не наважились опублікувати. Семирічний план було зірвано. Постійно скорочувався приріст промислової продукції. Структура виробництва виявилася найгіршою і найвідсталішою серед промислово розвинутих країн. Виробничі фонди використовувалися неефективно.

Низьким залишався життєвий рівень більшості населення. Перед мільйонами людей на початку 60-х років знову постала загроза голоду, внаслідок чого, маючи найкращі у світі українські чорноземи, СРСР змушений був закуповувати зерно за кордоном. Колгоспи перебували в скрутному становищі. Мільярди карбованців за рахунок «ножиць цін» перекачувалися у промисловість, головним чином, у важку і оборонну.

Було очевидно, що з такою економікою досягти намічених програмою КПРС показників неможливо. Ситуація вимагала негайних і глибоких економічних реформ.

Великі надії нове партійно-державне керівництво поклало на рішення березневого та вересневого пленумів ЦК КПРС, що відбулися в 1965 р. Березневий пленум обговорив питання «Про невідкладні заходи по дальшому розвитку сільського господарства СРСР» і схвалив новий порядок заготівель сільсько-господарської продукції. Державою визначалися тверді плани її закупівель на кілька років, суттєво підвищувались заку-

півельні ціни з урахуванням кліматичних умов та умов виробництва в окремих районах, впроваджувалися надбавки за надпланову продукцію.

У вересні 1965 р. пленум ЦК КПРС прийняв постанову «Про покращання управління промисловістю, вдосконалення та посилення економічного стимулювання промислового виробництва».

Цим документом, з одного боку, передбачалося підвищення рівня планування економіки, розширення сфери госпрозрахункових відносин на підприємствах, заходів щодо створення ефективної системи стимулювання. Значно скорочувалося число визначених згори показників: основним критерієм господарської діяльності підприємств передбачалося зробити обсяг реалізації виробленої продукції. Створювалися спеціальні фонди для матеріального заохочення робітників і службовців, розширення соціально-культурної сфери.

Загалом ці плани, за умови послідовного впровадження їх у практику, участі широких трудящих мас у процесі їх реалізації, могли дати певний економічний і соціальний ефект. На практиці ж вони здійснювались людьми незацікавленими, уподобанням яких більше відповідала сталінська тоталітарна економічна модель. Реформою, наприклад, передбачалось розширення самостійності підприємств і скорочення чисельності затверджуваних показників, фактично ж їх кількість зросла, а самостійність, навпаки, ще більше обмежувалась. Реформою передбачалось ліквідувати практику внесення коректив до затверджених планів. Насправді ж кількість змін значно зросла. Річні завдання часто зменшувались наприкінці року задля створення ілюзії їх «виконання».

З іншого боку, «з метою покращання управління промисловістю» пленум визнав за необхідне ліквідувати ради народного господарства і повністю підпорядкувати підприємства загальносоюзним і республіканським міністерствам за галузевим принципом. Це означало, що уряди союзних республік втрачали контроль над більшістю заводів і фабрик. Після реорганізації абсолютну більшість підприємств України знову було підпорядковано Москві. По суті вони стали власністю центральних міністерств і відомств.

Таким чином, ліквідація раднаргоспів зміцнювала імперську природу Радянського Союзу, посилювала монополістичні тенденції, що й без того завжди були сильними в цілком одержавленій промисловості, а в умовах науково-технічної революції стали додатковим чинником її деградації.

Індустріальний розвиток України

Незважаючи на суперечливий і непослідовний характер економічної реформи 1965 р., вона деякий час справляла певний позитивний вплив на економіку. У другій половині 60-х років забезпечувались порівняно високі темпи розвитку промисловості. Радянські економісти навіть назвали восьму п'ятирічку (1966–1970) «золотою». Підприємства одержали відносну самостійність, робітники, інженерно-технічні працівники і службовці стали відчувати зв'язок між якістю своєї праці і заробітною платою. Завдяки співдружності вчених, інженерно-технічних працівників, робітників-новаторів, за п'ятирічку було освоєно виробництво багатьох зразків нової техніки і матеріалів. Було створено єдину енергосистему республіки з підключенням до неї промислових підприємств, радгоспів. Завдяки цьому на початку 70-х років повністю завершено електрифікацію сіл України.

Усе це сприяло забезпеченню високих економічних показників розвитку України. Протягом восьмої п'ятирічки основні виробничі фонди і загальний обсяг промислового виробництва зросли в 1,5 раза, а національний дохід – на 30%. Характерно, що дві третини приросту промислової продукції було одержано за рахунок підвищення продуктивності праці.

Але вже на початок 70-х років помітними стали труднощі в реалізації задекларованої програми економічних реформ. Елементи госпрозрахунку, зводились нанівець жорсткою плановою економікою. Чим кращі показники роботи підприємство мало в поточному році, тим вищими визначались для нього планові показники на майбутній. При цьому не завжди зростання продуктивності праці та обсягів виробництва супроводжувалось відповідним підвищенням її оплати. Економіка розвивалась екстенсивним шляхом, за рахунок залучення нових джерел сировини та робочої сили. Інтенсивні шляхи розвитку, зниження матеріало- та енергомісткості виробництва, підвищення якості продукції, посилення її конкурентоспроможності вважались другорядними. В результаті на світовому ринку вітчизняні товари були неконкурентоздатними, та і в самій країні люди віддавали перевагу імпортним виробам.

Усе це спричинило погіршення всіх виробничих показників. Так, якщо у 1960–1970 рр. темпи зростання промислового виробництва в Україні щорічно становили в середньому 4,9%, то в 1981–1985 рр. – 2,8%. При цьому зростав обсяг усіх видів використовуваних ресурсів. Швидко застарівали основні виробничі фонди, а про оновлення навіть не йшлося. Цьому сприяло те, що з 70-х років, особливо у зв'язку зі світовою енергетичною кризою, союзні відомства лівову частку капіталовкладень направляли на нове будівництво, розвиток Сибіру, де видобува-

лася нафта й газ для експорту. Україна ж мусила обходитись за-лишком коштів. Наростання негативних явищ в економіці було прямим наслідком згортання економічної реформи 1965 р.

Економічна політика центру і Україна 70–80-ті роки відзначалися подальшим на-ступом центру на національні інтереси союз-них республік. Союзні відомства на свій роз-суд використовували багатства і трудові ресурси України. Ли-ше вони монополювали вирішували, де, скільки і коли будувати, що в Україні виробляти та куди направляти. Їх головним аргу-ментом була економічна доцільність, хоча за цим приховува-лась глибинна політика збереження радянської імперії. Пер-шочергова увага приділялась вугільній промисловості, чорній металургії, важкому і електротехнічному машинобудуванню, військово-промислового комплексу. В Україні споруджувалися нові гірничо-збагачувальні, трубні, металургійні заводи та інші промислові гіганти. Нерідко вони будувалися за застарілими проектами і технологіями, що призводило до забруднен-ня довкілля. На Донбасі, в промислових центрах Наддніпря-нщини, Західної України, в багатьох містах інших регіонів рес-публіки рівень забрудненості повітря значно перевищував до-пустимі норми. За оцінками спеціалістів, забруднення України відходами мінерально-сировинного комплексу відбувалося вде-сятеро інтенсивніше, ніж Радянського Союзу в цілому.

Водночас погіршувалося становище з водою; у республіці інтенсивно будувалися підприємства «великої хімії», причому форсована «хімізація» більшості регіонів не відповідала потре-бам України.

«Штучні моря» поглинули близько 1 млн гектарів чудових ро-дючих земель. Про недоцільність побудови Київського, Кремен-чуцького та інших водоймищ попереджали науковці, літератори, публіцисти, протестували місцеві жителі, змушені переселяти-ся, кидати рідні місця. Однак ці настрої були проігноровані.

Протягом короткого часу в Україні, без належного обґрунту-вання, розрахунків, часто використовуючи застарілі і недоско-налі технології, без урахування геологічних особливостей місцевості було споруджено 8 атомних електростанцій. Цент-ральні міністерства й відомства довели концентрацію атомних електростанцій в Україні до небезпечного рівня. Прямої не-обхідності в такому вирішенні енергетичної проблеми, з точки зору інтересів народного господарства республіки, не було. В Україні вироблялося 21% загальносоюзного обсягу електро-енергії, причому в республіці використовувалася лише частина, а решта передавалася до сусідніх республік і експортувалася за кордон. Вирученими за продаж електроенергії коштами розпо-ряджались ті ж таки центральні відомства.

Як і в попередні десятиліття, у 60–80-х роках Україна залишалася одним із найважливіших виробників зброї та різноманітних видів військової техніки. Замовлення військовиків виконували кращі підприємства, там концентрувалися найкваліфікованіші робітники, інженерно-технічні працівники, вчені, туди йшла найбільш якісна сировина і матеріали. В Україні сформувався потужний військово-промисловий комплекс (ВПК), основу якого становило керівництво армії і оборонні підприємства. Це був додатковий фактор централізації радянської економіки, що не знав ні національних меж, ні місцевих особливостей, ні республіканських кордонів і мав тенденцію до необмеженого розростання, розширення політичного впливу, підпорядкування своїм інтересам усіх цивільних структур.

Промисловість, що займалася виробництвом товарів народного споживання, розвивалася повільно. Більшість машин та обладнання підприємств легкої і харчової галузей промисловості застаріли, а ефективність їхньої роботи була низькою. Через це незадовільною була і якість вітчизняних товарів, багато з яких до того ж були дефіцитними.

Стан сільського господарства За умов, коли ще діяли установки березневого (1965) пленуму ЦК КПРС, сільське господарство розвивалося порівняно успішно. У 1966–1967 рр. було затверджено гарантовану оплату праці колгоспників за тарифними ставками відповідних категорій робітників і службовців радгоспів. Промисловість забезпечувала село новими машинами. Їхня кількість зростала, хоча якість «кульгала на обидві ноги». Збільшувалось використання мінеральних добрив, впроваджувалися більш урожайні районовані сорти зернових і технічних культур. Поліпшився кадровий склад спеціалістів колгоспів і радгоспів. Усе це сприяло помітному зростанню сільського господарства України, валова продукція якого в 1966–1970 рр. збільшилася на 16,6%.

У 70-ті роки, за умов згортання господарських реформ, темпи розвитку сільського господарства України суттєво уповільнились. Приріст аграрного сектора економіки України в роки дев'ятої п'ятирічки у порівнянні з попередньою значно зменшився. План, орієнтований на 20% приросту виробництва, не був виконаний. У наступні роки тенденція до спаду збереглася. У роки десятої п'ятирічки (друга половина 70-х років) приріст продукції аграрного сектора економіки становив щорічно тільки 1%, а в роки одинадцятої п'ятирічки – всього 0,47%.

Констатуючи кризову ситуацію в сільському господарстві України, слід мати на увазі, що питання його розвитку постійно перебували під контролем партійних і радянських органів. Та результативність їх була малою. Врешті-решт, у травні 1982 р.

пленум ЦК КПРС оприлюднив Продовольчу програму, реалізація якої мала протягом 8 років цілком забезпечити населення країни основними видами продовольства.

З прийняттям програми зросли капіталовкладення у сільське господарство: від 15,8 млрд крб. у 1966–1970 рр. до 30,5 млрд крб. у 1981–1985 рр. Збільшувалося виробництво сільськогосподарської техніки. Що до мінеральних добрив, то їх поставки з 1960 р. зросли більш ніж у 10 разів. Та ці величезні витрати на сільське господарство себе не виправдали і виконання програми не забезпечили.

Подібна безгосподарність була неможлива на присадибних ділянках. Займаючи 5–6% сільськогосподарських угідь республіки, вони забезпечували третину всього обсягу виробленого м'яса, чверть молока і майже 40% картоплі. Це ще раз переконливо свідчить про недосконалість колгоспно-радгоспної системи, в рамках якої розвивалося сільське господарство України. Як і в минулому, рядовий колгоспник і робітник радгоспу був мало зацікавлений у результатах своєї праці. Продуктивність її в СРСР була в 5 разів нижчою, ніж у Сполучених Штатах Америки, в три-чотири рази – ніж у Бельгії, Голландії, Франції. Передові форми організації праці, зорієнтовані на кінцевий результат, на селі не приживалися.

У такій ситуації мільйони сільських жителів, особливо молоді, не бачили перспектив у роботі в колгоспах та радгоспах і подавалися до міст. Темпи падіння кількості працюючих у колгоспах України були у два рази вищими, ніж у цілому по СРСР. За умов низької продуктивності праці, відсутності необхідної техніки це зумовило гострий дефіцит робочої сили. Тисячі студентів, робітників, інженерно-технічних і наукових працівників, солдатів змушували протягом сезону працювати на полях республіки, переробних підприємствах, овочевих базах тощо.

І все ж навіть за цих умов завдяки самовідданій праці українських селян сільське господарство республіки не лише задовольняло власні потреби у продовольстві, а й забезпечувало республіканський внесок до «загальносоюзного продовольчого кошика». Протягом 70–80-х років Україна забезпечувала до 60% союзного виробництва цукру, 40% – соняшнику та овочів, 25% – м'яса, масла та консервів.

Деструктивні процеси на селі

Прискореними темпами знищувалося основне національне багатство України – її землі.

Близько 2% кращих ґрунтів було затоплено штучними морями та великими водосховищами, утвореними в басейні Дніпра та інших регіонах України. Багато земель було підтоплено або засолено. Крім того, ще 6% земель, придатних для сільськогосподарського використання, опинилися в кри-

тичному стані через ерозію. Землезабезпеченість у республіці на душу населення різко скоротилася. Якщо в 1955 р. вона становила 0,91 га, то у 1985 р. – 0,68 га.

Спроби розширити площі оброблюваних земель шляхом меліорації, потребували величезних капіталовкладень і були недостатньо ефективними. У середині 60-х років 11% осушених в Україні ґрунтів у сільськогосподарському виробництві не використовувалися. Там, де осушені та зрошувані землі засівалися, врожаї часто були нижчими від запланованих і не відшкодовували коштів, витрачених на їхнє покращання.

У 60-ті – першій половині 80-х років тривало розпочате ще в 50-ті роки переселення хуторян, жителів малих населених пунктів на центральні садиби колгоспів чи радгоспів. У результаті цього не лише ліквідувалися так звані малоперспективні населені пункти – зникали, «висихали» історичні джерела українського народу. На місці квітучих сіл з їх ошатними присадибними ділянками виникали пустки і руїни. Офіційні дані свідчать, що протягом 1972–1986 рр. в Україні зникло 1502 села. Особливо багато сіл обезлюдніло в східних областях і на Наддніпрянщині.

Отже, в 70–80-х роках народне господарство України вступило в смугу системної кризи. В її основі була недосконалість радянської планової системи господарювання, прагнення партійно-державних верхів будь-що залишити незмінною стару систему управління промисловістю, колгоспно-радгоспний спосіб господарювання, обмежившись лише їх «косметичним ремонтом».

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ

1. Чому, попри обмеженість економічної реформи 1965 р., темпи розвитку промисловості в 1966–1970 рр. були порівняно високими?
2. Які чинники забезпечили позитивні зміни у розвитку сільського господарства в другій половині 60-х років?
3. У чому проявлявся застій у промисловості в 70–80-ті роки?
4. Перелічіть основні галузі промисловості України, розвитку яких сприяв центр у 70–80-х роках? Чому саме ці галузі мали всебічну підтримку союзних відомств?
5. Який вплив на довкілля України справляє велика концентрація на її території підприємств важкої промисловості?
6. Яке місце у промисловості України займали оборонні підприємства? Що таке воєнно-промисловий комплекс?
7. Які наслідки для України мала найбільша у світі концентрація тут ядерних електростанцій?
8. Наведіть кількісні показники, що характеризують стан сільського господарства України в 70–80-х роках.
9. Охарактеризуйте завдання Продовольчої програми. Чому вона не була виконана?
10. Наведіть приклади неефективності колгоспно-радгоспної системи в Україні у 70–80-х роках.

11. Дайте характеристику деструктивним процесам в українському селі. Як можна було їх уникнути?

ДОКУМЕНТИ

1. З доповіді члена-кореспондента АН СРСР А. Агангебяна «Сучасний стан радянської економіки» (1965)

За останні шість років темпи розвитку нашої економіки знизилися приблизно в два рази.

...У чому полягає ця тенденція?

Об'єктивні причини. Ми значну частину засобів відпускаємо на оборону..., із приблизно 100 млн працюючих в СРСР 30–40 млн зайнято в оборонній промисловості.

У нас нееквівалентний обмін з іншими країнами. Ми торгуємо в основному сировиною, бо багато країн, у тому числі й соціалістичні, не хочуть купувати у нас готової продукції через її низьку якість...

Але зовнішні причини не є у такому важкому становищі головної. Головні причини внутрішні:

1. Неправильний напрям господарського розвитку країни;

2: Невідповідність системи планування, стимулювання і управління радянської економіки сучасним вимогам.

Багато років ми нестримно притримувалися курсу надіндустріалізації. Навіть в останні роки, коли необхідність у цьому відпала, цей курс продовжувався.

Усе це відбувалося при штучному гальмуванні галузей, які не належать до важкої промисловості, на шкоду їм.

...Підрахунки показали, що при нинішньому стані справ колгоспник може в середньому за день заробити 1 крб. 30 коп., а на своїй присадибній ділянці – 3 крб. 50 коп. Чи вигідно йому працювати в колгоспі? Ні! При нинішньому стані справ, якщо дозволити людям іти з села, то там практично нікого не залишиться.

...Система планування, стимулювання і керування промисловістю склалася в 30-ті роки. Після цього мінялися тільки вивіски, а все залишалося заснованим на адміністративних методах планування і керівництва. Дуже важко позначається на економіці надмірний централізм і відсутність демократії в господарстві.

...У нас фактично відсутні вартісні відношення, а ціни не відіграють ролі. Головне – централізований розподіл.

Український вісник. – Вип. 1. – Париж; Балтимор, 1971. – С. 159–163.

2. Із «Записок» помічника першого секретаря ЦК Компартії України В. Щербицького Віталія Врублевського

Економіка України, як і всіх союзних республік, розвивалась в єдиному народногосподарственому комплексі. Централізація управління дозволяла достичи необхідних результатів в екстремальних ситуаціях, таких як війна і відновлення...

Однак однобокий упор на централізацію неизменно и неизбежно порождал перекосы, обусловленные функционированием унитарного государства. В интересах центра, зачастую сиюминутных, игнорировались интересы республик... Диктат центра нарастал, нередко принимая форму бездумной, близорукой политики.

Приоритет внешнеполитической доктрины и гонка вооружений изматывали экономику, подрывали становой хребет страны. В результате в стране развивались параллельно две экономики – гражданская и оборонная, между которыми пролегла китайская стена. Ни с чем не сравнимая милитаризация неизбежно вела к диспропорциям, дисбалансам, к стагнации в целом.

Индустриальная мощь Украины, создаваемая общими усилиями страны в 30-е годы, а затем восстановленная в послевоенный период, в конце концов оказалась отсталой, особенно её базовые отрасли. В результате неудовлетворительной инвестиционной политики центра износ основных фондов достиг 50–60%. Преобладание группы «А» привело к тому, что только 29% промышленности работало на потребительский рынок. Тяжёлая промышленность всё больше превращалась в чудовищного монстра, пожирающего капиталовложения и работающего прежде всего на себя...

Врублевский В. Щербицкий: правда и вымыслы. – К.: Довіра, 1993. – С. 139–140.

ЗАПИТАННЯ ДО ДОКУМЕНТІВ

Документ № 1.

Чи стосуються оцінки радянської економіки, зроблені в доповіді А. Агангбєяна, народного господарства України? Обґрунтуйте свою думку. Чому доповідь А. Агангбєяна, відомого радянського вченого, не була опублікована? Про що свідчить цей факт?

Документ № 2.

Спираючись на фрагмент «Записок» В. Врублевського, дайте характеристику основних вад економіки України.

Порівняйте «Записки» В. Врублевського з доповіддю А. Агангбєяна 1965 р. (див. документ №1). Ці два документи відділяє понад два десятиріччя. Чи відбулися за цей час позитивні структурні зміни в економіці України?

§ 27. ЕТНОСОЦІАЛЬНІ ПРОЦЕСИ ТА РІВЕНЬ ЖИТТЯ НАСЕЛЕННЯ

Згадайте:

1. Якими були демографічні втрати України в ході Другої світової війни та голодоморів 30–40-х років? 2. Що таке номенклатура у радянському суспільстві? 3. Які зміни відбулись у рівні життя та побуті населення України в 50-х – на початку 60-х років?

Етносоціальні зміни в суспільстві

Період другої половини 60-х – початку 80-х років був часом суттєвих соціальних, етнічних, демографічних змін у суспільстві. На початок 60-х років вдалося подолати жахливі для України демографічні наслідки Другої світової війни, сталінських репресій та голодоморів. У 1960 р. загальна чисельність населення республіки становила 42,4 млн чол., з яких 22,6 млн, або

53% були сільськими жителями. На початку 80-х років чисельність населення республіки перевищила 50-мільйонну позначку, досягнувши у 1989 р. (за результатами перепису населення) 51,7 млн чол.

Характерною рисою демографічних процесів були високі темпи росту чисельності мешканців міст. У 1964 р. міське населення у кількісному відношенні перевищило сільське, а на середину 80-х років воно становило вже більше $\frac{2}{3}$ населення республіки.

Різке скорочення чисельності селян було викликане як загальносвітовою тенденцією до урбанізації (збільшення кількості міст), так і побутовою невлаштованістю та складністю з працевлаштуванням на селі.

У 1979 р., вперше за тривалий період української історії, смертність сільських жителів перевищила народжуваність – розпочалася депопуляція. На початку 90-х років вона стала явищем, характерним для всієї республіки.

Національний склад населення Української РСР зазнав суттєвих змін. Протягом 60–80-х років відбувалося скорочення чисельності титульного етносу – українців. Це було пов'язане зі зниженням народжуваності, постарінням українців, а особливо – високими масштабами в'їзду до України представників інших національностей.

За 30 років – з 1959 по 1989 – частка українців у загальній кількості населення республіки скоротилась із 76,7 до 72,1%, в той час як відсоток росіян збільшився з 16 до 22%. При цьому варто врахувати, що вплив російської ментальності, мови, культури був значно вищим кількості етнічних росіян. Фактично повністю зрусифікованими були українські міста, за винятком західних областей. Все рідше звучала українська мова і в селах Сходу України та Криму.

Русифікація стала державною стратегією, а головний напрям розвитку національних відносин полягав у підтягуванні етносів до мови і культури «великого російського народу».

Життя трудящих

Починаючи з XXIII з'їзду КП України і XXIII з'їзду КПКР (1966) на всіх високих партійних форумах завдання підвищення життєвого рівня населення декларувалося як одне з основних завдань партії та держави. Навіть у новій Конституції Української РСР 1978 р. були зафіксовані права на гарантовану, гідну оплату праці, на забезпечення житлом, кваліфікованою медичною допомогою.

Деякі позитивні зміни справді відбулися, хоча їх масштаби явно поступалися обіцяним. Так, уперше за роки радянської влади у людей зник примарний страх голоду. Регулярно протягом усього року стали отримувати зарплату колгоспники. З 1964 р. колгоспники стали отримувати і пенсію у розмірі 12–

30 крб. Відносно зростає купівельна спроможність населення. Люди почали більше купувати телевізорів, холодильників, пральних машин, іншої побутової техніки. Але основні економічні показники, що мали гарантувати підвищення життєвого рівня населення, не виконувалися. З 1971 по 1985 р. грошова маса, яка перебувала в обігу, збільшилася в 3,1 раза, тим часом як виробництво товарів народного споживання – всього лише вдвічі. Внаслідок цього, все більше товарів повсякденного попиту, особливо якісних, потрапляло до розряду дефіцитних. Довгі черги за цими товарами та гоніння за «дефіцитом» були характерною рисою побуту радянських людей у 70–80-ті роки.

Намагаючись не допустити зниження життєвого рівня громадян, керівництво держави йшло на широку закупівлю за кордоном товарів широкого вжитку. Це поглинало десятки мільярдів доларів, виручених від продажу західним країнам нафти і газу. Країни арабського Сходу, які також у широких масштабах експортували нафту, зуміли використати «нафтодолари» для створення нових галузей промисловості, модернізації господарства в цілому, істотного покращання соціально-культурної сфери. У Радянському Союзі ці кошти просто «проїдалися».

Нафтовий «бум» 70-х років закінчився, і в бюджеті стали виникати багатомільярдні дефіцити. Однак, перетворившись на заручників власних необґрунтованих обіцянок і демагогічних заяв, партійно-державні верхи старанно приховували дефіцит бюджету, розширюючи реалізацію алкогольних напоїв, піднімаючи ціни на продовольчі та промислові товари. Закупівля дешевих промислових товарів за кордоном тривала. У все ширших масштабах імпортувалося зерно. Так створювалася видимість добробуту.

Наскільки низьким був добробут у 70–80-х роках свідчить той факт, що за рівнем життя Україна на початку 80-х років перебувала серед держав, що посідали 50–60 місце у світі.

Складною залишалася житлова проблема, хоча для її розв'язання виділялися мільярди карбованців. У 1965–1980 рр. в Україні було побудовано 5,6 млн квартир, 25,2 млн чоловік одержали житло. В республіці з'явилися нові міста: Вільногорськ, Нововолинськ, Світловодськ, Енергодар та інші. У великих містах зводилися нові житлові мікрорайони. В Києві – це Русанівський, Теремки, Нивки, Оболонь, Виноградар; у Харкові – Салтівський; у Запоріжжі – Космічний. Та, попри це, черга на житло не зникла. У роки одинадцятої п'ятирічки вона становила 1,5 млн чоловік і мала тенденцію до зростання. У складному становищі перебувало комунальне господарство міст, на поліпшення якого постійно бракувало коштів і матеріалів.

Що ж стосується українського села, то воно перебувало у незрівнянно гіршому становищі, ніж місто, хоча обсяги держав-

них капіталовкладень, а також витрат на вказані цілі сільсько-господарських підприємств протягом 60-х – першої половини 80-х років зростали. Розширилось житлове будівництво, до центральних садіб практично всіх колгоспів і радгоспів пролягли дороги з твердим покриттям. В середині 60-х років було завершено електрифікацію села, кожне двадцяте село було газифіковане.

Однак, «стирання граней між містом і селом», яке обіцяла програма КПРС 1961 р., не відбулося.

Медичне обслуговування населення хоча й поліпшилося, все ж і тут були численні проблеми. Наприкінці 80-х років в медичних закладах республіки працювало 180 тис. лікарів і понад 500 тис. медичних працівників середньої кваліфікації. У розрахунку на кожні 10 тис. жителів це було більше, ніж у розвинутих країнах світу. Одночасно зростала кількість лікарняних ліжок – за 1970–1985 рр. майже на третину. Однак оснащеність установ охорони здоров'я і якість медичного обслуговування залишалися надзвичайно низькими. В той час, коли рівень смертності у переважній більшості розвинутих західних країн знижувався, у Радянському Союзі – зростав. З 1965 по 1980 р. цей показник на 1 тис. жителів зріс з 7,3 до 10,3 випадків. Що ж до України, яка колись мала прекрасні природно-кліматичні умови, що могли сприяти довголіттю її жителів, то смертність на її території стала зростати швидше, ніж по СРСР в цілому: з 7,6 випадків на одну тисячу населення у 1965 р., до 12,1 випадку у 1980 р. Уже наприкінці 70-х років у деяких місцевостях України рівень смертності перевищував народжуваність.

Побут Деформації в соціальній сфері посилювалися **номенклатури** несправедливим характером розподілу суспільних благ. В обстановці всевладдя і безконтрольності номенклатурні верхи утворили власну, закриту систему постачання продовольства і промислових товарів, що не знала дефіцитів і спекулятивних цін. Рада Міністрів і ЦК Компартії мали спеціальні великі господарства, де вирощувалися екологічно чисті городина і фрукти для вищих партійно-державних установ. Переробкою сільськогосподарської продукції для номенклатурних верхів займалися спеціальні закриті цехи.

Отримуючи заробітну плату, яка в 2–3 рази перевищувала заробітну плату робітників та колгоспників, представники номенклатури могли придбати на них у 5–10 разів більше товарів. За умов тотального дефіциту номенклатура мала можливість за дешевими – державними – цінами купувати необхідні товари, в той час як основна маса людей або взагалі не мала доступу до якісних товарів, або втридорога змушена була робити покупки на базарах чи у спекулянтів.

У 70–80-х роках стала поширюватися практика закупівлі великих партій високоякісних промислових і продовольчих товарів, призначених виключно для вищого керівництва.

«Вищі інстанції» мали закриті кращі санаторії, поліклініки та лікарні, що були у віданні четвертого управління Міністерства охорони здоров'я, будинки відпочинку, пансіонати, а також мисливські господарства.

Для чиновників партійно-радянського апарату зводилося поліпшене житло.

Вищі урядові і партійні службовці мали постійно закріплені за ними цілорічні сімейні дачі. Квартири найвищих керівників обслуговувалися штатними покоївками, що утримувалися за державний кошт. Домробітниця, покоївка та інша домашня челядь навіть була об'єднана в спеціальну профспілкову організацію, а їхня служба зараховувалася в трудовий стаж.

Діти партійно-державної еліти відвідували найкращі, найсучасніші дитячі садки і школи, після закінчення яких вони, як правило, вступали до престижних вузів.

Керівництво Комуністичної партії, держави, котре постійно твердило про свої наміри побудувати справедливе безкласове суспільство, насправді створило з вигодою для себе суспільство витонченої соціальної нерівності.

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ

1. Ваше розуміння поняття «рівень життя». Які компоненти, на ваш погляд, воно включає?
2. Охарактеризуйте офіційну лінію партійно-державного керівництва щодо рівня життя населення. Чи була реалізована ця лінія в 70–80-х роках?
3. Яку роль відігравав імпорт товарів повсякденного вжитку для задоволення елементарних потреб населення? Які фінансові джерела дозволили здійснювати закордонні закупівлі?
4. Дайте оцінку житлової проблеми в Україні в 70–80-х роках.
5. Що було зроблено в 70–80-х роках для поліпшення медичного обслуговування населення? Наскільки ефективною була державна політика в цій сфері?
6. Поясніть зміст терміну «депопуляція». Які причини викликали депопуляцію населення України?
7. Порівняйте сучасний рівень життя в Україні з відповідними показниками у 70–80-х роках. Зіставте рівень життя в Україні з рівнем життя в розвинутих зарубіжних країнах. Використайте додаткові матеріали.
8. Охарактеризуйте побут керівної верхівки УРСР у 70–80-х роках. Чи можна вважати справедливим порядок розподілу матеріальних благ і послуг, який склався в країні в 70–80-х роках?

1. Зі спогадів экс-президента України Л. Кравчука

– Керівництво – це еліта. Вершина республіки. Члени політбюро і секретарі... Між собою вони жили дружно, принаймні спілкувалися щодня. ...Щодня влаштовувалися так звані обіди політбюро... Ось де тема для художників, для епохальної картини! – це, вважайте, обіди богів. Щодня на обід у приміщенні ЦК для цього виділяли спеціальну залу, де збиралися члени політбюро, і ті, що тут працювали, і ті, що в Раді Міністрів чи у Верховній Раді, – як що, звичайно, хто з них не перебував у відрядженні. На чолі столу – перший. Страви подавалися вишукані. Членам політбюро видавалися якісь додаткові гроші, крім зарплати, за ті гроші, зберігаючи зарплату, вони й харчувалися, а ще й додому замовляли харчі. Скільки саме видавали грошей, я не пам'ятаю, але достатньо...

Розкішні обіди були неспішними, тривали довго, інколи по півтори-дві години. Тут, за столом, можна було й справи різні вирішувати – партійні, державні, бо ж найвище керівництво партії і держави збиралося.

...Окремо обідали завідділами, перші заступники, помічники, у них був окремий зал, кожен мав своє місце. А інструктори, консультанти й інші «нижчі чини» обідали в іншій залі. Щодо лікування, то перший і члени політбюро ходили на те лікування аж... через дорогу... це амбулаторно, а коли що серйозно, то кремлівська лікарня. Апарат же – всі, хто нижчі секретарів, лікувалися на Пушкінській, в четвертому управлінні. Або у Феофанії...

Чемерис В. Президент. Романесе. – К.: Вид-во СП «СВЕНАС», 1994. – С. 134–135.

2. Уривок зі статті колишнього міністра освіти України, професора П. М. Таланчука

... Якщо ми проаналізуємо зріз економічних досягнень на мікрорівні і розглянемо величину заробітної платні працівників та що за неї можна придбати, то побачимо, що твердження про досягнення розвинутого соціалізму є чистісінькою брехнею.

Для того, аби задовольнити свої елементарні побутові потреби, робітник у колишньому Союзі повинен був витратити часу на зарплату в 10 разів більше, ніж американський.

Так, наприклад, у СРСР робочий час на одержання зарплати для придбання 1 кг хліба дорівнював 12,6 хвилини, в США – 5,8 хвилини; щоб купити 1 кг свинини робітникові СРСР потрібно було працювати 1 годину 36 хвилин, а робітникові США – 17 хвилин. Робітник у СРСР на придбання чоловічого костюма повинен був працювати 137 годин, американець – 11 годин, на придбання кольорового телевізора, відповідно – 534 години і 31 годину.

Голос України. – 1996. – 6 травня.

ЗАПИТАННЯ ДО ДОКУМЕНТІВ

Документ № 1.

Підготуйте повідомлення на тему: «Життя номенклатурних верхів». Чому, на ваш погляд, у середовищі вищих номенклатурних

працівників, об'єднаних спільністю ідеології, політичних цілей, існувала глибока соціально-матеріальна диференціація? Чим це було зумовлене?

Документ № 2.

Прочитайте запропонований уривок зі статті П. Таланчука. Чи можна погодитись з його висновками? В чому ви вбачаєте основні причини низького, порівняно із західними країнами, рівня життя в СРСР та УРСР?

§ 28. ОПОЗИЦІЙНИЙ РУХ

Згадайте:

1. Причини зародження дисидентського руху в Україні на рубежі 50–60-х років.
2. Напрями дисидентства та його стосунки з владою.
3. Основних представників українського дисидентства 50–60-х років.

Опозиція в другій половині 60-х – на початку 70-х років

Наступ неосталінізму, згортання демократичних процесів, започаткованих у роки «хрущовської відлиги», посилення тиску союзних органів на Україну, зневіра значної частини населення в комуністичних ідеалах, російщення та зневага до української мови і культури викликали відкритий чи мовчазний спротив частини українського суспільства. В його авангарді йшла інтелігенція.

У вересні 1965 р. під час презентації у київському кінотеатрі «Україна» картини С. Параджанова «Тіні забутих предків» з різкою критикою арештів серед інтелігенції, які відбувалися влітку 1965 р., виступили Іван Дзюба, Василь Стус і В'ячеслав Чорновіл. Під їхнім листом підписалося 140 присутніх. Реакція властей була блискавичною. Івана Дзюбу звільнили з роботи у видавництві «Молодь» і виключили з аспірантури Київського педінституту, В'ячеслава Чорновола звільнили з редакції газети «Молода гвардія», Василя Стуса відрахували з Інституту літератури АН УРСР, де він був аспірантом.

Але це не згасило наростаючу хвилю протестів. У листопаді 1965 р. захищаючи заарештованих і вболіваючи за стан української культури, до ЦК КП України та ЦК КПРС звернулися з листом композитор П. Майборода, поети Л. Костенко та І. Драч, авіаконструктор О. Антонов.

Листи-звернення до керівників УРСР і СРСР були однією з найпоширеніших форм протесту в ті роки. Серед тих, хто підписував (їх називали «підписантами»), було кількасот представників української інтелігенції. Крім уже названих, «підписантами» були І. Світличний, М. Коцюбинська, З. Франко, Є. Сверстюк,

Б. Антоненко-Давидович, М. Брайчевський, В. Стус, Я. Кендзьор, А. Горська та багато інших.

Листи-протести йшли не лише з столиці України, а й з обласних центрів. У 1968 р. на ім'я першого секретаря ЦК КПУ П. Шелеста, секретаря ЦК з питань ідеології Ф. Овчаренка і секретаря Спілки письменників України Д. Павличка було надіслано колективного листа чотирьох молодих митців Дніпропетровська, які протестували проти шельмування Олеса Гончара за його роман «Собор». Так у місті, де не було жодного навчального закладу з українською мовою викладання, виникла «націоналістична небезпека». У підготовці листа звинуватили поета Івана Сокульського, якого заарештували і засудили на 4,5 роки таборів суворого режиму. Що до десятків співчуваючих, то власті обмежилися «лише» звільненням з роботи, виключенням із партії, «проробкою» в парткомках чи викликом у підрозділи Комітету держбезпеки (КДБ).

У 1967 р. в структурі КДБ створюється спеціальне «п'яте управління», на яке режим поклав обов'язки боротьби з «ідеологічними диверсіями», а по суті – з інакодумцями.

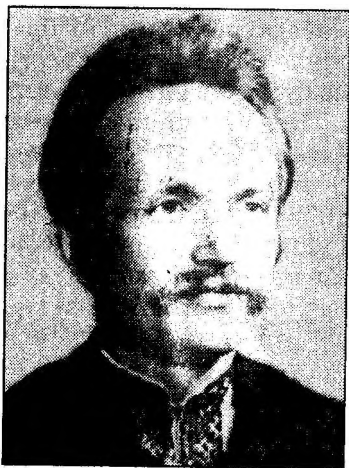
Іншою формою діяльності дисидентів стало поширення підготовлених ними книг, статей, відоzw, що викривали і засуджували політику влади. Ці матеріали потайки переписувалися, передруковувалися, передавалися з рук у руки. Така система поширення інформації називалася «самвидавом».

У 1966 р. зі своєю першою «самвидавською» роботою «Правосуддя чи рецидиви терору?» виступив молодий журналіст В'ячеслав Чорновіл. Незважаючи на переслідування, він не полишав правозахисної діяльності. У 1967 р. В. Чорновіл завершив роботу над збіркою матеріалів про долю двадцяти засуджених інтелігентів під промовистою назвою «Лихо з розуму», що й послужило приводом до його арешту і ув'язнення.

У 1969 р. повернувся з в'язниці та відновив активну правозахисну ді-

Василь Стус

В'ячеслав Чорновіл

яльність Валентин Мороз. Через дев'ять місяців, у 1970 р., його було заарештовано вдруге за написання есе «Мойсей», «Хроніка опору», «Серед снігів» і звинувачено в антирадянській пропаганді. 14 років ув'язнення – таким був вирок Івано-Франківського обласного суду. Та це не зламало його волі – свідченням того стала нова праця гострої громадсько-політичної спрямованості, що називалася «Репортаж із заповідника ім. Берії».

Важливою подією суспільного життя став початок виходу в січні 1970 р. «самвидавського» журналу «Український вісник». До 1972 р. побачили світ шість його номерів.

Протесту проти тоталітарної системи дисиденти прагнули надати характеру масових заходів. Це була ще одна, найактивніша форма їхньої діяльності, яку влада вважала особливо небезпечною.

Так, завдяки цілеспрямованим діям дисидентів у 60-х роках була започаткована традиція – 22 травня вшановувати пам'ять Т. Шевченка. Саме цього дня 1861 р. труну з тілом Кобзаря провезли з Петербурга через Київ до Канева для поховання.

В пам'ять про цю подію біля пам'ятника Шевченкові навпроти Київського університету 22 травня кожного року збиралися шанувальники поета, читали його поезії, вірші про нього, грали на бандурах тощо. Ці прояви української національної свідомості викликали гостру реакцію властей, що не зупинялися перед арештами учасників скорботних зібрань.

За таким сценарієм починалися і події 22 травня 1967 р., коли більше тисячі людей зібралося біля пам'ятника Кобзарю. Міліція розігнала учасників зібрання і заарештувала чотирьох із них. Обурені свавіллям, люди на пропозицію Н. Світличної і М. Плахотнюка – відомих дисидентів, поширювачів «самвидаву» – рушили до ЦК КП України з вимогою негайно звільнити заарештованих. Розгніваних людей не могли зупинити ні міліцейські кордони, ні брандспойти. Демонстранти розійшлися лише тоді, коли заарештованих о третій годині ночі привезли до будинку ЦК і звільнили.

Новим чинником правозахисної діяльності став рух кримських татар за повернення на історичну Батьківщину – в Крим та відновлення національного і політичного рівноправ'я народу. У 1968 р. за підтримки тоді вже відомого правозахисника, генерала Григоренка в Москві було проведено демонстрацію представників кримськотатарського народу. Від початку справедливі вимоги кримських татар підтримували українські правозахисники.

Співчуття і солідарність були характерними рисами учасників українського опозиційного руху. Коли у серпні 1968 р. радянські війська окупувавши Чехо-Словаччину, задушили «Празьку весну», на захист скривджених виступили дисиденти. Їхні оцінки чехо-словацьких подій мали широкий відгук у суспільстві.

На цей час дисидентство охоплює практично всю територію України, хоча основна кількість інакодумців припадала на міста Київ і Львів. З 1969 р. українські дисиденти налагоджують зв'язки зі своїми московськими колегами. Якщо російські дисиденти більш опікувались питаннями захисту прав людини то в Україні, крім цього, гостро стояли питання національного відродження та розбудови власної соборної держави.

Заслугою дисидентства 70-х стало вироблення власної ідеологічної платформи. Вона полягала у реалізації українським народом права на самовизначення, задоволення його культурних потреб, у першу чергу використання рідної мови, національної культури, формування елементів громадянського суспільства та дотримання прав людини. Водночас, українському дисидентству не вистачало організаційного оформлення та соціальної бази, бо формувалось воно переважно із представників інтелігенції.

Зростання масштабів інакодумства викликало роздратування та репресії з боку неосталіністського керівництва держави. Апогею ця кампанія досягла в 1972 р., коли в Україні було заарештовано понад 100 представників інтелігенції. Були ув'язнені В'ячеслав Чорновіл, Євген Сверстюк, Іван Світличний, Іван Дзюба, Михайло Осадчий, Юлій Шелест, Василь Стус, Ігор Калинець та інші правозахисники. Практично всі вони були засуджені до тривалих термінів ув'язнення та відправлені до таборів суворого чи особливого режиму на Уралі та в Мордовії.

Однак і там українські правозахисники не скорилися. «Табірним генералом» називали в'язні В'ячеслава Чорновола, не припинив боротьби Василь Стус.

Євген Сверстюк

Крім системи тюремно-табірних установ, на захист тоталітарного режиму було поставлено так звану каральну медицину. Деяких дисидентів, яких було важко звинуватити в порушенні відповідних статей Кримінального кодексу, винахідливі радянські інквізитори оголошували божевільними і направляли до психіатричних лікарень спеціального типу. Серед них виділялася Дніпропетровська, яку було перетворено на справжню психіатричну в'язницю. Сотні невинних людей в жахливих умовах «психушок» несли кару за свої ідеали.

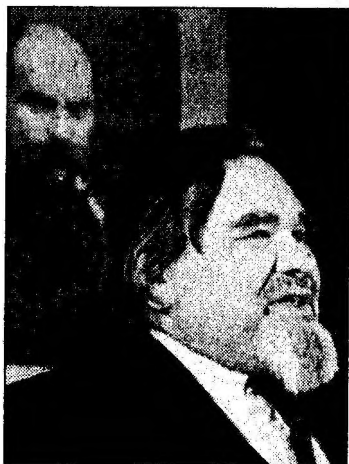
**Рух Опору
в Україні
в другій
половині 70-х –
на початку 80-х
років**

Масові арешти 1972 р., спрямовані проти дисидентів, стали першим актом політичних репресій, що розпочалися в Україні і дістали назву «великого погрому». За ініціативи нового партійного керівництва України відбуваються масові чистки тих, кого так чи інакше пов'язували з автономістським курсом П. Шелеста. При цьому, залишаючись в тіні та особисто координуючи акцію, В. Щербицький переклав справу її здійснення на секретаря ЦК з ідеології В. Маланчука. За їхньою ініціативою від посад було усунуто цілий ряд партійних та радянських керівників, котрі так чи інакше симпатизували ідеям національного відродження. Натомість їхні посади обіймали ті, для кого єдино правильними були ідеї так званого пролетарського інтернаціоналізму, а по-суті, русифікації України.

Масові репресії 1972 р. на деякий час зупинили активність дисидентів. Однак, уже в 1974 р. побачили світ 7-й та 8-й випуски «Українського вісника», у відновленні виходу якого незаперечною була заслуга Степана Хмари. За кордоном було видано низку книжок правозахисників, що не змогли побачити світ в Україні.

У 1975 р. уряди 35 держав Європи і Північної Америки, у тому числі й уряд СРСР, підписали Гельсінські угоди, які закріплювали нові відносини в Європі, повинні були забезпечити дотримання у кожній з країн високих принципів демократії, прав людини. Розуміючи, що в Радянській Україні це практично неможливо, в листопаді 1976 р. найбільш активні правозахисники об'єдналися в Українську групу сприяння виконанню Гельсінських угод в Україні, або Українську гельсінську спілку (УГС). Вона стала найбільшою правозахисною організацією в республіці. Її керівником став письменник Микола Руденко, а серед 36 членів були такі відомі дисиденти, як Петро Григоренко, Левко Лук'яненко, Іван Кандиба, Надія Світлична, В'ячеслав Чорновіл, Василь Стус, Святослав Караванський, Оксана Мешко, Олесь Бердник та ін.

Микола Руденко

УГС відрізняло від попередніх правозахисних організацій те, що вона була відкритою громадською організацією, яка, хоч і не була визнана владою, вважала, що має законне право на існування. В цій діяльності вона контактувала з аналогічними об'єднаннями по всьому СРСР.

У декларації Української гельсінської спілки зазначалося, що організація ставить за мету вирішення чотирьох головних завдань: ознайомлення широких кіл української громадськості з Декларацією прав людини; сприяння виконанню статей заключного Акта з питань безпеки і співпраці в Європі; домагання того, щоб на всіх міжнародних нарадах, де мають обговорюватися підсумки виконання Гельсінських угод, Україна як суверенна європейська держава і член ООН була представлена окремою делегацією; акредитування в Україні представників зарубіжної преси.

У декларації проголошувалося, що у своїй роботі Спілка керується не політичними, а лише гуманітарно-правовими мотивами і свою головну мету вбачає в ознайомленні світового співтовариства з порушеннями прав людини в Україні.

Незважаючи на цілковиту законність діяльності Спілки, її підтримку західними демократіями, працювала вона в умовах постійного тиску з боку владних структур. Особливу ненависть викликали у КДБ поширювані на Заході меморандуми про незаконні арешти, списки політичних в'язнів, їхнє становище у таборах тощо.

Уже через 3 місяці після організації УГС, у лютому 1977 р., було заарештовано її керівників – Миколу Руденка та Олексу Тихого. Незабаром їх було засуджено відповідно на 12 і 15 років позбавлення волі. До 1980 р. більшість правозахисників, які входили до групи, було засуджено на терміни від 10 до 15 років. За радянськими законами того часу максимальний термін позбавлення волі за найтяжчі злочини не міг перевищувати 15-ти років.

У 1980 р. арешти тривали. Було заарештовано за звинуваченням в антирадянській агітації і пропаганді О. Шевченка, В. Чорновола, В. Стуса, С. Хмару. В таборах загинули В. Стус, В. Марченко, О. Тихий, Ю. Литвин.

Релігійне дисидентство Заборона Української автокефальної церкви в довоєнні роки та Української греко-католицької – у повоєнні, шалена антирелігійна кампанія кінця 50-х – початку 60-х років спричинили зародження та зростання релігійного дисидентства.

Особливо активно боролися за відновлення своїх прав греко-католики. Формально ліквідована Греко-католицька церква діяла в західних областях України в підпільних, «катакомбних» умовах. Значна частина населення цих областей таємно відправляла релігійні обряди. Існувало декілька сот (до 350) парафій (громад). Ними керували єпископи, які також діяли в підпіллі. З-за кордону церквою керував кардинал Йосип Сліпий, який у 1963 р. прибув до Ватикану після багаторічного сибірського заслання.

Одним з активних борців за права Греко-католицької церкви в Україні був Йосип Тереля. У 1982 р. колишній в'язень таборів та «спецсихушок» Й. Тереля став одним з організаторів Комітету захисту Української греко-католицької церкви. Однак до її реальної легалізації минули ще довгі роки.

Мужньо відстоював права віруючих один із лідерів українського дисидентства, багаторічний в'язень сталінсько-брежнєвських таборів В. Романюк. Саме завдяки його діяльності з'явилася опозиція режимові в Російській православній церкві, яка на той час фактично перебувала під цілковитим контролем держави.

Значну частину релігійного дисидентства становили члени протестантських сект євангельських християн-баптистів, єговістів тощо. Особливу активність у справі їх захисту проявляли Петро Вінс – член УГС, та його син – один з провідників-баптистів пастор Георгій Вінс.

Придушення дисидентства На початку 80-х років дисидентський рух в Україні було практично розгромлено. Головною причиною цього була відсутність у дисидентів належної політичної мобільності, активних зв'язків з масами, здатних забезпечити їм дієву і рішучу підтримку широких верств населення, зокрема робітників та селянства. Бракувало належної організованості. За соціальним складом дисиденти були переважно представниками інтелігенції. Активною була репресивно-каральна машина, силі якої вони протистояти не могли.

Однак, незважаючи на величезні перешкоди, що їх чинила влада, дисиденти доносили до народу правду про справжнє становище в Україні. Завдяки їхній самовідданій боротьбі у громадській свідомості поступово утверджувалась думка про необхідність виходу України з Радянського Союзу і створення власної незалежної держави.

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ

1. Назвіть головних учасників опозиційного руху в Україні у другій половині 60-х років. До яких соціальних категорій населення вони належали?
2. Охарактеризуйте основні вимоги українських дисидентів.
3. Дайте характеристику основним формам діяльності політичної опозиції.
4. Назвіть головні «самвидавські» видання і твори дисидентів.
5. Якими методами боролася держава з інакодумцями?
6. Охарактеризуйте діяльність Української гельсінської спілки, її склад, програмні цілі та завдання. Як влада боролася з УГС?
7. У чому полягає історичне значення діяльності українських дисидентів? Яке місце ви можете відвести їм в історії України?
8. Які з ідей дисидентів знайшли втілення в розбудові сучасної України?

1. 3 «Відкритого листа виборця Анатолія Коваля депутатам рад УРСР», 1969 р.

- Сучасні ради УРСР – малодійові, вони майже нічого не вирішують. Головною причиною цього виступає існуючий паралелізм всіх органів управління (партійних і державних). Партійні організації повинні боротися за вплив у радах, а не підняти їх...
Стан економіки, культури, мистецтва в УРСР настільки незадовільний, що вимагає від всіх рад добиватись вирішення хоча б таких проблем:

У сфері економіки

2. ...Провести радикальну економічну реформу... При цьому передбачити: підпорядкування республіканському уряду УРСР всіх відомств народного господарства України (зараз з 33 промислових міністерств УРСР лише 6 цілком підпорядковуються республіканському уряду, ці шість міністерств порівняно другорядного характеру), здійснення нею розподілу національного доходу...
3. Підвищити заробітну плату робітників (зараз з 8 годин роботи робітникам виплачується лише 3 години, а колгоспникам – 1 година)...
5. Встановити гласний депутатський контроль у сфері розподілу в УРСР.. Відкрито обговорити вартість допомоги, яку Україна надає іншим республікам та зарубіжним країнам.

У сфері державно-політичного життя:

1. Прийняти нову Конституцію республіки, в якій чітко вказати механізми, які б гарантували республіці становище суверенної національної держави.
Визначити в новій Конституції, що існування різних рівноправних партій не суперечить соціалізму...
4. Ліквідувати цензуру.
5. Ліквідувати систему обмежень пересування населення.

У сфері культури:

1. Українізувати навчальні заклади республіки.
2. Відмінити дискримінаційні заходи відносно культурної спадщини українського народу.
3. Встановити закони, спрямовані супроти дій, які заважають розвитку культури національних груп (молдаван, євреїв, угорців, болгар, греків і т. д.).

Национальный вопрос в СССР: Сборник документов. – Мюнхен: Сучасність, 1975. – С. 143–150.

2. Статті Кримінального кодексу Української РСР, за яким судили дисидентів

Стаття 56. Зрада Батьківщині.

Зрада Батьківщині, тобто діяння, умисно вчинене громадянином СРСР на шкоду державній незалежності, територіальній недоторканності або воєнній могутності СРСР: перехід на бік ворога, шпигунство, видача державної або військової таємниці іноземній державі, втеча за кордон або відмова повернутися з-за кордону в

СРСР, надання іноземній державі допомоги в проведенні ворожої діяльності проти СРСР, а так само змова з метою захоплення влади, – карається позбавленням волі на строк від десяти до п'ятнадцяти років з конфіскацією майна і засланням на строк до п'яти років чи без такого або смертною карою з конфіскацією майна.

Стаття 62. Антирадянська агітація і пропаганда.

Агітація і пропаганда, проваджена з метою підризу чи ослаблення Радянської влади або вчинення особливо небезпечних державних злочинів, поширювання з тією ж метою наклепницьких вигадок, що порочать радянський державний і суспільний лад, а так само розповсюдження або виготовлення, чи зберігання з тією ж метою літератури такого ж змісту, – карається позбавленням волі на строк від шести місяців до семи років і засланням на строк від двох до п'яти років.

Відомості Верховної Ради УРСР. – 1961. – № 28. – Ст. 342.

ЗАПИТАННЯ ДО ДОКУМЕНТІВ

Документ №1.

Лист А. Ковалю – одне з багатьох звернень, які одержували вищі органи влади від громадян України. Проаналізувавши його зміст, дайте відповідь на запитання:

- а) Чи актуальними були пропозиції А. Ковалю щодо вдосконалення політичної системи СРСР, статусу в ньому УРСР?
- б) Які з цих пропозицій суперечили тоталітарній природі суспільного устрою СРСР?
- в) Які пропозиції суперечили економічному устроєві СРСР?
- г) Чи могли бути реалізовані пропозиції А. Ковалю в конкретних умовах того часу?

Документ № 2.

Стаття 56 Кримінального кодексу УРСР кваліфікувала діяння, умисно вчинені громадянином на шкоду територіальній недоторканності СРСР як зраду Батьківщині. Разом з тим, Конституція 1977 р. зберегла за республіками право виходу з СРСР. У демократичних країнах законодавство узгоджується з конституційними нормами. Чому в УРСР збереглася така невідповідність між Конституцією і Кримінальним кодексом? Чим ви можете це пояснити?

§ 29. КУЛЬТУРА І ДУХОВНЕ ЖИТТЯ

Згадайте:

1. Що включають у себе поняття «культура» і «духовне життя»?
2. Які зміни в розвитку культури відбулися на рубежі 50–60-х років і кого з її діячів ви знаєте?
3. Що відрізняло політику партійно-державного керівництва у сфері культури в 60-ті роки?

Народна освіта Народна освіта – підґрунтя культури й духовності – в 60–80-х роках перебувала в стані жорсткої політизації, пристосування до потреб «комуністичного будівництва».

У 1966–1967 рр. у школах республіки розпочався перехід на нові навчальні програми, який планувалося завершити за 10 років. Окрім нових розділів фізики й загальної біології, свого часу заборонених (кібернетика, генетика), було запроваджено курси філософії та політекономії соціалізму, об'єднані в спеціальний предмет – суспільствознавство, у восьмих класах було введено новий курс «Основи Радянської держави і права».

У 1972 р. ЦК КПРС і Рада Міністрів СРСР прийняли спільну постанову «Про завершення переходу до загальної середньої освіти молоді і дальший розвиток загальноосвітньої школи». Значений документ, а також прийняті в 1973 р. «Основи законодавства СРСР та союзних республік про народну освіту» визначили основні напрями навчального процесу в наступні роки.

Їх прийняття означало, що віднині завданням шкіл та прирівняних до них закладів є надання середньої освіти кожному громадянину України, незалежно від його бажання і здібностей. Запровадження обов'язкової загальної освіти вимагало значних зусиль і коштів для реалізації.

Гучні заяви про охоплення всієї молоді середньою школою негативно вплинули на якість навчання. Було запроваджено жорсткі критерії оцінки роботи навчальних закладів за кількісними показниками. Велася активна боротьба з другорічніцтвом, за збереження учнівського контингенту. Обов'язковість середньої освіти вела до знецінення знань, озокамилювання, оскільки високу оцінку керівництва міг дістати тільки той педагог, учні якого мали високі оцінки. Заробітна плата вчителів була низькою.

Особливий акцент у 60–80-х роках робився на трудовому вихованні учнівської молоді. Учні мушили оволодіти робітничими та сільськогосподарськими спеціальностями.

Антигуманною була акція із закриття, особливо у сільській місцевості, малокомплектних початкових і восьмирічних шкіл. У 60-х роках кількість загальноосвітніх шкіл у республіці зменшилася на 3160, у 1980 р. в Україні їх було 20935, що майже на 9,3 тис. менше, ніж у 1960 р.

Русифікація України

У 70–80-х роках у школах України різко звужилася сфера функціонування української мови. Виконуючи вказівку вищого парткерівництва, у листопаді 1978 р., Міністерство освіти УРСР направило на місця директиву під назвою: «Удосконалювати вивчення російської мови в загальноосвітніх школах республіки». Це означало початок нової хвилі русифікації закладів народної освіти. В обласних центрах республіки наприкінці 70-х років українські школи становили лише 22%, а російські – 78% загальної кількості шкіл. У Донецьку, половина населення якого – українці, не за-

лишилося жодної української школи. Зникли українські школи й у Криму, де третину населення становили українці. Усього за 1960–1980 рр. число україномовних шкіл у республіці зменшилося на 8,7 тис.

Але цим не обмежились. Тоталітарний режим прагнув до цілковитої русифікації України.

У травні 1979 р. в Ташкенті відбулася Всесоюзна науково-практична конференція «Російська мова – мова дружби і співпраці народів СРСР», на якій прозвучали заклики форсувати русифікацію загальноосвітньої національної школи. Через чотири роки, в травні 1983 р., ЦК КПРС і Рада Міністрів СРСР прийняли таємну постанову «Про додаткові заходи щодо удосконалення вивчення російської мови в загальноосвітніх і навчальних закладах союзних республік». Виконуючи рішення центру, партійно-державне керівництво УРСР у червні 1983 р. прийняло власну постанову. Нею, зокрема, призначалися надбавки в розмірі 15% зарплати вчителям російської мови та літератури «за особливо складні умови роботи». Русифікація, як напрям денационалізації українського народу, здійснювалась планоно, цілеспрямовано й наполегливо.

Керівництво республіки чутливо вловлювало настрої центру, що стимулював процес «злиття націй», і прагнуло проявити себе саме в галузі шкільної політики, перетворивши систему народної освіти в знаряддя русифікації молодого покоління. Стало звичним явищем звільнення учнів від вивчення української мови та літератури, яка ще залишалася в програмах російських шкіл в Україні. Часто це відбувалося після письмових заяв батьків, які обґрунтовували своє прохання «слабким здоров'ям дітей». Зменшувалася кількість видань українською мовою, у тому числі й для дітей. Якщо у 60-х роках на українському книжковому ринку понад 60% книжкової продукції друкувалося українською мовою, то у липні 1990 р. – менше як 20%.

Російськомовність стала ознакою політичної лояльності режимові.

В ідеологічному аспекті то був важливий чинник придушення національної свідомості українства, а значить і його прагнення до політичного самовизначення.

Середня спеціальна та вища школа Потреби господарства в кадрах, насамперед, індустріальних робітників, поширення професійної підготовки молоді визначали високі темпи розвитку системи професійно-технічної освіти. Кількість навчальних профтехосвітніх закладів збільшилась за 1959–1980 рр. в 1,3 раза, а число учнів і студентів більш ніж удвічі. Розширився перелік спеціальностей, за якими велася підготовка кадрів.

Істотних змін у діяльності вищої школи України у 70–80-х роках не відбулося, хоча загальна кількість вузів збільшилася. Вони були зорієнтовані передусім на збільшення кількості спеціалістів з вищою освітою. Усього за 20 років (1960–1980) вищу освіту здобули 2,5 млн чол., за цей час було підготовлено 3,8 млн фахівців із середньою спеціальною освітою. У 1980 р. в Україні, загальна кількість населення якої становила 50,1 млн чол., працювало 5,3 млн спеціалістів із вищою та середньою спеціальною освітою. Проте існуюча система відставала від вимог науково-технічного прогресу й була занадто ідеологізованою.

Становище науки

В умовах науково-технічної революції, яка охопила економічно розвинуті країни, наука все більше перетворювалася на безпосередню продуктивну силу. Враховуючи це, керівництво СРСР прагнуло забезпечити розвиток її найважливіших напрямів. XXIV зїздом КПРС у 1971 р. було поставлене завдання – «органічно з'єднати досягнення науково-технічної революції з перевагами соціалізму». Але радянському режимові виявилось не під силу належним чином скористатися досягненнями НТР. Відсутність інтелектуальної свободи гальмувала прогрес радянської науки. Згубний вплив на неї справляла також штучна ізоляція вчених СРСР від світового наукового співтовариства.

В Україні кількість науковців у 1980 р. зросла до 200 тис. чол., хоча у розрахунку на 1 тис. жителів це було значно менше, ніж у Російській Федерації. Рівень матеріально-технічного оснащення союзних наукових установ був значно вищий за республіканський. Набула поширення практика переманювання відомих українських учених на роботу до Москви, Ленінграда, інших міст Росії. Центр ретельно контролював розвиток ключових напрямів науки і рідко допускав, аби досягнення науковців окремих республік у чомусь перевищували загальносоюзні.

Як і в інших республіках СРСР, ефективність роботи вчених в Україні була недостатньо високою. Промислові підприємства, колгоспи, радгоспи не були зацікавлені в негайному впровадженні досягнень науки у виробництво, бо це належним чином не заохочувалося. Між розробкою і впровадженням, як правило, був настільки великий проміжок часу, що «нововведення» встигало і технічно, і морально застаріти. За цих умов учені втрачали інтерес до результатів своєї праці. Наука, особливо фундаментальна, відчувала гостру нестачу коштів.

Центром наукових досліджень республіки залишалася Академія наук УРСР. На початку 80-х років в її установах працювало понад 70 тис. учених. У 1962 р. роботу АН УРСР очолив видатний спеціаліст у галузі електрозварювання Б. Патон. За короткий строк світовим лідером у сфері порошкової металургії

Один із видатних українських селекціонерів академік В. Ремесло. 1962 р.

став Інститут проблем матеріалознавства, першим директором якого був академік І. Францевич. У 1969 р. в умовах космічного вакууму й невагомості на кораблі «Союз-6» завдяки розробкам учених Інституту електрозварювання вдалося вперше у світі провести зварювання алюмінію, титану і нержавіючої сталі.

Певні зрушення відбулися у сфері сільськогосподарської науки. Колектив Миронівського науково-дослідного інституту під керівництвом академіка В. Ремесла селекціонував нові сорти пшениці, якими в СРСР засівалося 8 млн га. В Україні було введено сорти цукрових буряків з одноростковим насінням, що дозволило збільшити їхню врожайність.

Помітним явищем у гуманітарній науці стало завершення видання під керівництвом академіка П. Т. Тронька 26-томної «Історії міст і сіл України», у підготовці якої брало участь понад 100 тис. чоловік. Важливим результатом історичного осмислення дійсності, хоча й не позбавленого «білих плям» та ідеологічних штампів, стало завершення в 1979 р. Інститутом історії АН УРСР багатотомної «Історії Української РСР».

Водночас продовжувалось грубе втручання партійних органів у наукову діяльність, особливо у галузі суспільних наук. На початку 70-х років ЦК Компартії України звинуватив у «історичних, методологічних і теоретичних помилках» співробітників Інституту археології на чолі з Ф. П. Шевченком. Їх «вина» полягала у недостатній увазі до зв'язків Київського князівства з північними та північно-східними землями. Луна-

ли звинувачення на адресу тих дослідників, які насмілювалися згадувати у своїх працях прізвища М. Грушевського І. Багряного, О. Оглоблина, В. Кубійовича, С. Єфремова. Це, зокрема, стосувалось археологів І. Шовкопляса і М. Брайчевського, етнографів Я. Прилипки та В. Зінич. За вивчення історії козацтва з роботи було звільнено О. Апанович і Я. Дзиру.

Особливо проявив себе на ниві «боротьби з буржуазним націоналізмом та антирадянською ідеологією» секретар ЦК КПУ з ідеологічних питань В. Маланчук. Саме з його ініціативи на початку 70-х років в середовищі української інтелігенції відбувся «великий погром». Його результатом стало усунення від обійманих посад цілої низки відповідальних партійних працівників, чистка партії, за результатами якої з КПУ було виключено 37 тис. її членів. Виключення з партії означало кінець кар'єри людини та було одним із найтяжчих покарань.

Поширеним явищем стало вилучення з бібліотек «небажаних творів» чи наукових праць авторів. Списки таких книжок з року в рік розширювались.

Розвиток літератури Суперечності й труднощі в житті суспільства 60–80-х років не могли не позначитися на стані літератури й мистецтва України. Тоталітарна система вимагала від митців художнього виправдання свого курсу на згортання демократизації, посилення централізму і денаціоналізацію України. Режим прагнув підкріпити авторитетом мистецтва витворені у партійних верхах безплідні ідеї про «розвинуте соціалістичне суспільство як вищий тип людської цивілізації», про нову історичну спільність людей – «радянський народ», про «непорушну єдність партії і народу».

Офіційними виконавцями волі партії були відповідні громадські організації – спілки письменників, художників, композиторів тощо. Чисельність Спілки письменників, наприклад, перевищувала 900 чоловік. Ці спілки та їхні партійні організації виконували також і функції тиску на «нестійких» чи «непокірних». Партія уважно стежила за настроями митців. Проявом цього були численні партійні постанови з питань літератури й мистецтва, з'їзди й пленуми творчих спілок. Як наслідок, у літературі й мистецтві культивувалися кон'юнктура, пристосуванство, прагнення догодити вищому партійно-державному керівництву.

Виконання волі партії стимулювалися лауреатськими званнями, почестями і матеріальним достатком.

Незважаючи на «відлигу» 60-х років, більшість українських письменників залишалася на позиціях офіціозу і соціалістичного реалізму. О. Корнійчук, М. Бажан, Ю. Смолич, М. Стельмах. 1966 р. були удостоєні звання Героя Соціалістичної Праці.

Їхні прізвища зустрічаємо і серед лауреатів затвердженої у 1962 р. Шевченківської премії. Це були талановиті майстри пера і їхній творчий доробок збагатив українську літературу.

Та в Україні, як і взагалі в Радянському Союзі, існувало інше мистецтво. Чесні, талановиті письменники, поети, художники гостро відчували наростання негараздів у суспільстві. З тривогою сприймали вони поширення в народі пристосуванства, роздвоєння моралі, хабарництва. Їхню увагу все більше привертало катастрофічне погіршення екологічної обстановки в Україні, пов'язане з безконтрольною діяльністю центральних відомств: Вони вбачали причини занепаду національної культури, звуження сфери вживання української мови у відсутності реально-го суверенітету, права українців самим вирішувати свою долю.

Ці почуття яскраво відображені в кращих творах літератури і образотворчого мистецтва України 60–80-х років. Вони знаходили живий, зацікавлений відгук у широких колах громадськості. Водночас, номенклатурні верхи України насторожено, а то й вороже сприймали їх. У 1968 р. з ініціативи тодішнього партійно-державного керівництва розгорнулася кампанія цькування Олеса Гончара за його роман «Собор». О. Гончар одним із перших в українській літературі звернувся до художнього аналізу глибоких деформацій суспільного життя України в повоєнні роки.

Перший секретар Дніпропетровського обкому партії О. Ватченко назвав «Собор» «ідейно хибним» і «пасквільним». Цю несправедливу, упереджену критику партійного функціонера підтримав і П. Шелест – перший секретар ЦК КП України.

Був підданий несправедливій критиці і фактично вилучений з широкого читання талановитий роман Р. Іваничука «Мальви», пронизаний ідеєю незнищенності національної культури, свідомості, безсмертя українського народу. У задушливій атмосфері 70–80-х років зі своїми вільнолюбними художніми творами не могли пробитися до українського читача письменники Ю. Дрозд, Є. Гуцало, Р. Федорів, І. Чандей, І. Білик та інші.

Засудження й фактична заборона «Собору» знаменувала початок «закручування гайкою» в ідеологічній і культурній сферах. Після усунення П. Шелеста від керівництва Компартією України і обраця на цю посаду В. Щербицького, упередженість і підозрілість у ставленні до творчої інтелігенції України з боку парткерівництва ще більше посилювались.

Особливо непримиренно ставилися до відхилень від партійної лінії працівники ідеологічної сфери. Десятки талановитих письменників, поетів, журналістів були звинувачені у «націоналізмі» й «антирадянщині», позбавлені можливості друкуватися, були виключені зі складу Спілки письменників України.

Кінець «відлиги», наступ брежневської «повзучої реакції» негативно позначилися на творчості Ліни Костенко. Лише через 16 років після збірки «Мандрівки серця» вийшла її нова книга віршів «Над берегами вільної ріки». Шість років не могла вона видати свою «Марусю Чурай» – роман у віршах, який, врешті-решт, вийшов у 1979 р. і лише в 1987 р. удостоєний Державної премії України. Були зняті з виробництва збірки письменниці «Зоряний інтеграл» та «Княжа гора».

Творча доля інших письменників-«шістдесятників» у 70–80-х роках була більш вдалою. До числа їхніх здобутків можна віднести вірші Івана Драча з книжки «Корінь і крона», ліричну збірку «На срібному березі» Миколи Вінграновського, «Розп'яття» Петра Скунця, «Таємницю твого обличчя» Дмитра Павличка, «Перевтілення» Віталія Коротича.

За вдалою оцінкою відомого українського кінорежисера Ю. Ілленка, з трьох категорій бійців мистецького фронту: хто перебував у окопах, боровся на передовій, і хто загинув, – в історію одразу ж входить третя.

В Україні це були ті, хто став жертвами судових процесів і платив за свої ідеали роками таборів. Уся їхня «провина» полягала в тому, що вони не пішли на компроміс із совістю, не погодилися на роль глашатаїв фальші й неправди, що була уготована їм тоталітарною системою.

*На всерозхресті люті
і жаху,
На всепрозрінні смертного
крику
Дай, Україно, гордого шляху,
Дай, Україно, гордого лику...*

Ці слова написані Василем Стусом – одним із найяскравіших українських поетів ХХ ст. Він пережив два арешти. У 1980 р. В. Стуса було засуджено до 10 років позбавлення волі і на 5 років заслання. Відомий російський правозахисник Андрій Сахаров писав: «Вирок Стусові – ганьба радянської репресивної системи». У 1985 р. поет помер в одному з мордовських таборів, проживши сорок сім років. У 1989 р. його прах та прах поета Юрія Литвина і філолога Олекси Тихого перевезено і перепоховано в Києві на Байковому кладовищі. Рішенням Ради Міністрів УРСР В. Стус за поетичну збірку «Дорога болю» помертвості удостоєний звання лауреата Державної премії Української РСР у галузі літератури за 1990 р.

Одного з кращих літературних критиків 60-х років, поета Івана Світличного вперше було заарештовано у 1965 р., вдруге – у 1972 р. У квітні 1982 р. 7 сенаторів і 96 конгресменів США написали лист до Л. Брежнєва із закликом звільнити І. Світ-

личного і дозволити йому виїхати до Америки на лікування. Відповіді на лист не було. Лише в 1983 р., напівпаралізований, Іван Світличний повернувся із заслання до Києва, продовжуючи напружено працювати. «Каторга, – писав про Світличного Іван Дзюба, – вбила його тіло, але розкрила його нові можливості думки. Несправедлива кара породила не лише біль страждання, а й високий стан духу».

Мистецтво України

У нелегких умовах русифікації чимало мистецьких колективів зуміли зберегти національний колорит, майстерність, високий творчий потенціал, яскравий талант. Серед них – заслужений державний хор ім. Вірьовки, творче об'єднання «Трембіта», академічна хорова капела «Думка», заслужений ансамбль танцю УРСР ім. П. Вірського.

Понад 200 чоловік об'єднувала Спілка композиторів України. Прекрасну, яскраву серію пісень створив у ті роки Платон Майборода, плідно працював уславлений композитор Олександр Білаш. Їхні пісні звучали в усіх куточках республіки – від столиці до найвіддаленішого села.

У 1979 р. за загадкових обставин обірвалося життя вже відомого в Україні і світі тридцятилітнього композитора-пісняря, автора пісень «Червона рута», «Водограй» та ін. Володимира Івасюка.

У 1980–1982 рр., вперше за довгі роки Державний академічний оперний театр України брав участь у знаменитому Вісбаденському фестивалі. Світ полонили елементи «незнайомої козаць-

Володимир Івасюк і Анатолій Кос-Анатольський у Львівській консерваторії ім М. Лисенка

кої екзотики», високий рівень акторського виконання майстрів сцени в опері «Тарас Бульба» М. Лисенка.

Успішно репрезентували українське оперне мистецтво на Батьківщині і за кордоном чудові виконавці класичних оперних партій: Євгенія Мірошниченко, Гізела Ципола, Марія Стеф'юк, Дмитро Гнатюк, Анатолій Солов'яненко, Анатолій Мокренко та інші.

У 70–80-х роках хвиля русифікації охопила і театральне мистецтво. Менш як 30% професійних театрів республіки залишилися українськими. В Одесі з шести театрів лише один залишався українським. У столиці України з семи театрів статус українського зберіг лише драматичний театр ім. Івана Франка. Театральних закладів, які б ставили вистави мовою інших народів України, взагалі не існувало. І це за умов, коли в республіці проживали представники понад 100 національностей.

Друга половина 60-х – 70-ті роки стали періодом формування неповторного напрямку кіномистецтва – українського поетичного кіно. Започаткували його випущені в цей час художні кінострічки «Камінний хрест» (режисер Леонід Осика), «Криниця для спраглих» (режисер Юрій Ілленко, сценарій Івана Драча), «Білий птах з чорною ознакою» і «Вавилон ХХ» (режисер Іван Миколайчук), «Тіні забутих предків» (режисер Сергій Параджанов).

Доля цих видатних картин, які увійшли до скарбниці світового кіномистецтва, була досить складною. Фільм «Криниця для спраглих» взагалі не був випущений на екрани. «Вечір напередодні Івана Купала» режисера Ю. Ілленка випущено незначною кількістю копій, і на екрани він практично так і не потрапив, а «Тіні забутих предків», що побачили світ 1964 р., незадовго до закінчення періоду «відлиги», протягом 20 років не згадувалися жодним словом.

Характерно, що долю будь-якого з кінофільмів, як і інших творів мистецтва, часто вирішувала не професійність режисури чи виконавська майстерність акторів, а реакція властей.

До небагатьох справжніх творів монументального мистецтва того часу слід віднести пам'ятник Лесі Українці у Києві і Тарасові Шевченку в Москві.

Важкими були 60–80-ті роки в житті Івана Гончара – знаного українського скульптора, автора пам'ятників Максиму Горь-

Дмитро Гнатюк

кому в Ялті, Тарасові Шевченку в Яготині, народній художниці Катерині Білокур у селі Богданівка на Київщині.

Розвивалася українська школа живопису. Чимало художників, виконуючи «побажання» керівних інстанцій, працювали на партійне замовлення, зображуючи будні розвинутого соціалізму. Але такий «живопис» дихав формалізмом. Більшість же майстрів пензля славили природу рідного краю, демонструючи високий художній хист і смак. Люди милувалися полотнами М. Дерегуса, В. Чеканюка, Т. Яблонської, В. Шаталіна, М. Серветника, А. Ерделі, Ф. Манойла, Й. Кошоя. Кращі художні полотна, навіть в умовах тоталітарного режиму, сприяли формуванню естетичних смаків народу, допомагали збереженню традицій.

Таким чином, загальна соціально-економічна й політична криза в суспільстві справила негативний вплив на розвиток культури. В умовах постійно посилюваної русифікації, всеохоплюючого наступу центру постало питання про самобутність українського народу, який волею центру трансформувався у «радянський народ». Кращі представники культури всі сили віддавали боротьбі з цією загрозою.

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ

1. Охарактеризуйте основні напрями державної політики в галузі освіти в 60–80-х роках.
2. Дайте оцінку досягненням і прорахункам у галузі освіти. Чи справді в цей час загальноосвітня школа переживала кризу?
3. Наведіть факти посилення політики русифікації України в 60–80-х роках. Якими були її наслідки для української нації? Хто її натхненники і виконавці?
4. Що нового в роботі вищої школи з'явилося в 60–80-х роках? Як ви гадаєте, чи можна шлях розвитку української школи 60–80-х років назвати екстенсивним? Обґрунтуйте свою думку.
5. Проаналізуйте досягнення і труднощі розвитку української науки. В чому полягав периферійний характер української науки? Які його причини й наслідки?
6. Охарактеризуйте умови розвитку літератури й мистецтва. Яку тематику влада вважала особливо актуальною? Чому саме її?
7. Розкажіть про найважливіші досягнення української літератури в 60–80-х роках. З іменами яких літераторів вони пов'язані?
8. Охарактеризуйте творчість Василя Стуса й Івана Світличного. Як склалася їхня доля?
9. Проаналізуйте стан образотворчого мистецтва України в 60–80-х роках. Назвіть найяскравіших художників і скульпторів цього періоду. Які твори образотворчого мистецтва того часу вам відомі?

1. Із спогадів колишнього першого секретаря ЦК КП України П. Шелеста про одне засідання політбюро ЦК КПРС

Секретар ЦК КПРС Суслов: «А взагалі, я повинен сказати вам, що на Україні далеко не все гаразд – уся Україна говорить українською мовою!»

Я аж оторопів: «А що, вона має турецькою розмовляти, чи як?» Тут підключається Демічев, секретар ЦК КПРС: «І взагалі, там у Шелеста українізацією займаються!»

Знову не витримую: «Де в Шелеста? Як українізацією? Ніякою українізацією не займаються. Є і російські школи, є і українські школи – на великий жаль, українських шкіл менше».

Демічев: «А Шевченко в них – кумир». І на Сусллова дивиться. Тут мене прорвало: «Так, Шевченко у нас кумир. Його і в нашій країні, і за кордоном вважають великим демократом, геніальним поетом».

Демічев почав заперечувати: «Так, але ж він у вас кумир молоді. У Шевченка там квіти завжди, щорічно вінки приносять»

Я, відчуваючи, що остаточно втрачаю самоконтроль: «Ну так це добре. А як ти помреш, хто тебе згадає, квіти віднесе?»

Суслов втручається: «Потім у вас всі вивіски українською мовою. Що таке?»

«Ну, а якою мовою вони мають бути? Якою? Є українською, є і російською».

Суслов тоді використав свій найгодовніший козир: «Узагалі у вас в Україні багато проявів націоналізму».

Я оторопів, тримався, але голос підвищив мабуть гаряче: «У чому, Михайле Андрійовичу, прояви націоналізму? Це ж звичайні сталінські ярлики».

А Демічев так незворушно: «А в тому, що багато говорять українською мовою, і тому, що Шевченка надмірно шанують».

І Суслов його підтримав.

А тут ще підкотився Рашидов: «У нас руський язик в бальшом почьоте, мі руський язик уважаєм, любім, ізучаєм. Мі єго на первій место ставім, мі знаєм, не так, как на Україне...»

Я не витримав: «Та хоча ти замовкни, ти і його не знаєш, коли виступаєш, нічого зрозуміти не можна».

Леонід Ілліч вирішив змінити трохи тему, пожартувати: «Ось у нас при Скрипнику українізацію проводили. Так це була скрипниківщина. При Скрипнику, ви знаєте, я працював на заводі, коли українізацію проводили – що це було, це був абсурд, сміх. Та й взагалі українська мова – це ж... суржик російської мови...»

Я аж зуби зціпив, та мовчу, лише думаю: «І це керівник держави! Це людина, яка народилася, виросла і більшу частину життя прожила на Україні».

Київ. – 1989. – №10. – С. 96–97.

2. Російська дисидентка, одна з засновниць московської Гельсінської групи Людмила Алексєєва про русифікацію України

... Витіснення української мови відбувається не стихійно, а вживанням цілого комплексу державних заходів, які скеровують демографічні процеси в бажаний для влади бік.

Переселення українців на східні, рідко заселені землі Советського Союзу – в Казахстан, на Сибір, на Урал, на Далекий Схід – заохочується економічними методами. В той же час заохочується переселення росіян на Україну. Внаслідок цього з 1959 по 1970 роки чисельність українського населення на Україні збільшилася лише на 10 проц., а російського – на 30 проц.

...В 1970 році російське населення України мало більше 9 мільйонів чоловік проти 35 мільйонів українців. А в 1979 році в Україні жило вже 10,4 мільйонів росіян.

Впровадження російської мови починається з дошкільних дитячих установ. На Україні переважають російськомовні дитячі ясла та дитячі садки. Але й ті, що вважаються українськими, сильно зросійщені...

Більшу частину вищих навчальних закладів на Україні зросійщено... В 1970 році з півтора мільйона спеціалістів з вищою освітою, що працювали на Україні, 600 тисяч були росіянами, тобто більше, ніж третина.

Українська мова, фактично збереглася лише в селах, а також серед невеликої частини української інтелігенції, переважно гуманітарної. Неінтелігентні громадяни вживають у розмові суміш вульгаризованих російської та української мов.

Я називаю цей процес російщенням, а не советизацією, як це роблять деякі росіяни, бо яким би неприємним цей факт для нас не був, російська мова є знаряддям знищення багатой та своєрідної української культури. І кожен росіянин, що заплющує на це очі чи перекладає відповідальність за це зі свого сумління на когось іншого, об'єктивно полегшує цей процес...

Українська думка. – 1982. – 18 листопада.

ЗАПИТАННЯ ДО ДОКУМЕНТІВ

Документ №1.

Охарактеризуйте ставлення вищого партійно-державного керівництва СРСР до української мови і української національної культури.

Документ №2.

Що нового ви дізналися, прочитавши витяги зі статті російської дисидентки Л. Алексєєвої? Чому вона критикує термін «советизація», вважаючи правильнішим говорити саме про «російщення», або русифікацію?

§ 30. УКРАЇНА У ПЕРІОД ЗАГОСТРЕННЯ КРИЗИ РАДЯНСЬКОЇ СИСТЕМИ (СЕРЕДИНА 60-х – ПОЧАТОК 80-х РОКІВ)

Повторювально-узагальнюючий урок

Політико-ідеологічна криза системи

У 60–80-ті роки створена за ленінсько-сталінськими моделями радянська система досягла найвищої точки свого розвитку. Прий-

нятою 1961 р. програмою КПРС передбачалось досягнення у найближчі 20 років головної мети партії – будівництва комунізму. Проте скоро виявилось, що досягти рівня суспільства, головним принципом якого було «від кожного по можливостях – кожному за потребами» неможливо. Таким чином, зазнала краху ідея, на досягнення якої були віддані колосальні зусилля Комуністичної партії та народу.

Недосяжність цілей призвела до втрати значною частиною населення віри в комуністичні ідеали. На цьому фоні «ідея розвинутого соціалізму» як тривалого етапу, що повинен був передувати комунізму, була лише спробою партійної номенклатури дезорієнтувати суспільство. Складалось так, що нею декларувалось те, у що не вірив народ. Та і сама номенклатура, особливо в кінці 70-х – на початку 80-х років перебувала у стані деморалізації, а її лідери, переважно старшого віку, не надто розуміли стан справ і перспективи розвитку держави.

Українська РСР у цей період продовжувала залишатись складовою частиною СРСР. Відповідно до Конституції СРСР (1977) та Конституції УРСР (1978) вона проголошувалась суверенною радянською соціалістичною державою, яка добровільно увійшла до складу Радянського Союзу і могла з нього вільно вийти. Однак це було лише формально, а фактично людям навіть заборонялось думати про незалежність. Всевладдя союзних відомств, у першу чергу економічне, в цей період в Україні зросло.

Формально, влада в Українській РСР належала радам народних депутатів, а фактично – перебувала в руках Комуністичної партії. Компартія України була невід'ємною складовою частиною КПРС, знаходилась у фарватері її політики. Навіть несміливі спроби П. Шелеста – першого секретаря ЦК КПУ у 1963–1972 рр. – розширити права республіки, стримати русифікацію зустріли рішучий опір центру. В. Щербицький, який обіймав посаду першого секретаря ЦК КПУ у 1972–1989 рр. мав яскраво виражену промосковську орієнтацію і скеровував республіку в русло «братерської дружби народів СРСР».

Саме в роки його правління прискорюється процес формування номенклатури, який відбувався на основі особистої відданості та орієнтації на безумовне втілення в Україні вказівок центру.

У політичному курсі, у порівнянні з періодом «хрущовської відлиги», спостерігався процес згортання окремих демократичних завоювань, наступ неосталінізму.

**Спротив системі.
Дисидентський рух**

Така політика викликала законний спротив українського суспільства. Його виразниками стали українські дисиденти. Вони були переважно представниками інтелігенції, що найбільш гостро відчувала наступ тоталітаризму.

У своєму розвитку дисидентський рух протягом другої половини 60-х – початку 80-х років пройшов декілька етапів. Незважаючи на арешти дисидентів, проведені в 1965 р., друга половина 60-х – початок 70-х років стали періодом кількісного зростання дисидентства. На цьому етапі протест проявився у проведенні окремих заходів, випуску «самвидавської літератури», підтримці руху кримських татар.

Після масових арештів дисидентів, проведених у 1972 р., ідеологічною платформою українських дисидентів стала ідея відродження української незалежності. Після Гельсінської наради з питань безпеки і співробітництва в Європі (1975) та прийняття нею ряду правозахисних документів дії дисидентства стають більш організованими, спрямовуються на захист прав громадян. Це особливо демонструвала створена в 1976 р. Українська гельсінська спілка (УГС). Даний період тривав аж до початку 80-х років, коли зусиллями влади дисидентство було фактично повністю загнане до таборів. Однак, відправивши людей за ґрати, влада не змогла задушити ідею незалежності.

Кризові явища в економічному житті Післяхрущовське двадцятиріччя (1965–1985) нерідко називають періодом «застою», кризою системи.

Справді, економічні показники в ці роки, за винятком «золотого» (1966–1970) п'ятиріччя, знижувалися. Економічна реформа, започаткована березневим і вересневим пленумами ЦК КПРС (1965), була торпедована партійно-державною бюрократією. Її позитивні імпульси поступово слабшали. Глибока структурна перебудова економіки була нагальною необхідністю, але вона не здійснювалася. Як і раніше, в народному господарстві домінувала важка промисловість. Кращі кадри працювали на оборонних підприємствах. Ці підприємства поглинали кращу сировину. Їх обслуговували найталановитіші вчені. А тим часом на підприємствах цивільних галузей швидко старіли основні виробничі фонди, і на їх оновлення кошти не виділялися. Україна перетворилася на полігон для економічних експериментів центральних відомств, в результаті яких великі райони республіки стали зоною екологічного лиха. Концентрація в Україні атомних електростанцій, побудованих за недосконалими проектами, досягла критичного рівня.

Колгоспно-радгоспна система в 70–80-х роках продемонструвала свою повну неефективність. Аграрний сектор економіки поглинав величезні матеріальні ресурси, а його продуктивність знижувалася. Науково-технічна революція мало торкнулася сільського господарства України. Для забезпечення населення продовольством держава мусила в широких масштабах закуповувати зерно за кордоном. Українське село занепадало. Сотні

тисяч гектарів найродючіших земель були виведені з господарського обігу. В 1972–1986 рр. з карти України зникло півтори тисячі сіл. Цьому штучному процесові не було ні економічного, ні соціального виправдання.

Рівень життя населення Радянська економіка не могла забезпечити населенню гідних умов життя. На споживчий ринок працювало лише трохи більше 20 % потужностей української промисловості. Однак з 1971 по 1985 рік виробництво товарів народного споживання збільшилося вдвічі. Це були товари низької якості, які помітно поступалися зарубіжним зразкам. Та найнеобхіднішим населення було забезпечено.

Рівень заробітної плати в грошовому обчисленні набагато випереджав зростання товарної маси. Типовою була ситуація, коли гроші у людей були, а кунити необхідну річ вони не мали змоги. Все більше й більше предметів повсякденного вжитку потрапляли до розряду дефіцитних. Довгі черги за всім необхідним були найхарактернішими рисами радянського побуту, а якісні товари можна було придбати в основному «по блату».

У цих умовах партійно-державне керівництво продовжувало запевняти світ і своїх громадян, що підвищення життєвого рівня народу є його найголовнішим завданням. Перетворившись на заручника власних необґрунтованих обіцянок, воно пішло на закупівлю товарів підвищеного попиту за кордоном. В результаті, «проїдалися» десятки мільярдів доларів, одержаних від експорту нафти, газу, інших корисних копалин. Дійшло навіть до того, що для закупівлі імпорту використовували кошти, відведені на оновлення основних виробничих фондів підприємств.

Так створювався відносний «добробут» 70–80-х років. Відділене «залізною завісою» від світу і джерел об'єктивної інформації населення не знало справжньої ціни того «добробуту», його нездорового, хворобливого і тимчасового характеру. Після такого росту обвальний спад був неминучий.

Як найсуворіша таємниця оберігався і той факт, що радянський добробут – це ніщо в порівнянні з життєвими стандартами економічно розвинутих країн. Мало хто знав, що за рівнем життя Україна на початку 80-х років перебувала серед держав, що посідали 50–60-те місце у світі. Широкому загалу було також невідомо, що рівень смертності в Україні постійно зростає, народжуваність знижується, що республіці реально загрожує обезлюднення, депопуляція. Це був узагальнюючий, інтегрований показник загальних негараздів у суспільстві.

Таким чином, у 70-х – першій половині 80-х років криза охопила всі сфери життя суспільства. Термін «застій» не вичерпує всіх її проявів. Крім «топтання на місці» в економіці, широко проявлялися регресивно-реакційні тенденції, прагнення по-

вернутися до сталінської моделі управління державою, моральний розклад правлячої верхівки. Усе це свідчить про те, що в 70-х – на початку 80-х років суспільство перебувало у стані загальної, всеохоплюючої системної кризи.

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ

1. Що таке «політико-ідеологічна криза системи»? Складіть короткий план відповіді на це запитання.
2. Дайте узагальнюючу характеристику причин краху економічних реформ другої половини 60-х років.
3. Який термін найточніше характеризує стан економіки України в 70-х – першій половині 80-х років – застій, криза, регрес? Якийсь іще? Обґрунтуйте свою думку.
4. Які зміни відбувалися в сільському господарстві України в 70-х – першій половині 80-х років? Чим вони були викликані?
5. Охарактеризуйте життєвий рівень основної маси населення України в ці роки.
6. Серед частини мешканців України існує переконання, що в 60–80-х роках було досягнуто досить високого життєвого рівня, який задовольняв переважну більшість населення. Дайте оцінку цим настроям. Що сприяло їх поширенню?
7. Порівняйте рівень життя номенклатурних верхів з життєвими умовами робітників і колгоспників.
8. Як ви розумієте термін «системна криза» суспільства? Чи можна було вийти з цієї кризи без кардинальних змін економічного, політичного ладу, без ліквідації СРСР? Обґрунтуйте свою думку.
9. Чи можна вважати опозиційний рух реакцією на суспільну кризу в Україні? Яку альтернативу існуючому стану речей пропонували дисиденти?

ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ ДАТИ

Березень 1965 р. – березневий пленум ЦК КПРС з питань розвитку сільського господарства

Серпень–вересень 1965 р. – перша велика хвиля арештів дисидентів в Україні

4 вересня 1965 р. – маніфестація проти арештів української інтелігенції в київському кінотеатрі «Україна»

Вересень 1965 р. – вересневий пленум ЦК КПРС з питань розвитку, планування та управління промисловістю

1966–1970 рр. – восьма п'ятирічка

Квітень 1967 р. – В. Чорновіл підготував збірку матеріалів «Лихо з розуму» про арешти в Україні

22 травня 1967 р. – демонстрація біля пам'ятника Т. Шевченкові в Києві

Січень 1968 р. – у журналі «Вітчизна» опубліковано роман О. Гончара «Собор»

Березень 1968 р. – протест 139 діячів культури України проти арештів і утисків української культури

Квітень 1968 р. – оприлюднено «Лист творчої молоді Дніпропетровська»

1970–1974 рр. – поява 1–8 випусків «самвидавського» журналу «Український вісник»

Квітень 1970 р. – в Києві відкрито палац культури «Україна»

1971–1975 рр. – дев'ята п'ятирічка

Січень – травень 1972 р. – нові репресії проти української інтелігенції

Травень 1972 р. – усунення П. Шелеста з поста першого секретаря ЦК КП України. Обрання на цю посаду В. Щербицького

Вересень 1972 р. – розпочато перехід до загальної середньої освіти молоді

1976–1980 рр. – десята п'ятирічка

Листопад 1976 р. – утворення Української гелсінської спілки

Жовтень 1977 р. – схвалення Верховною Радою СРСР нової Конституції Радянського Союзу

Квітень 1978 р. – схвалення Верховною Радою УРСР нової Конституції Української РСР

Жовтень 1978 р. – Директива колегії Міністерства освіти УРСР «Удосконалювати вивчення російської мови в загальноосвітніх школах республіки»

Травень 1979 р. – загадкова смерть композитора В. Івасюка

Травень 1982 р. – прийняття Продовольчої програми СРСР

4 вересня 1985 р. – у концтаборі помер Василь Стус

ТЕМА **5** РОЗПАД РАДЯНСЬКОГО СОЮЗУ І ВІДРОДЖЕННЯ НЕЗАЛЕЖНОСТІ УКРАЇНИ

Друга половина 80-х років ознаменувалася стрімким наростанням кризи радянської системи, закономірним наслідком якої став розпад СРСР і відродження в 1991 р. незалежності України.

§ 31. «ПЕРЕБУДОВА» В РАДЯНСЬКОМУ СОЮЗІ І УКРАЇНА

Згадайте:

1. У чому полягали політичні зміни в СРСР у 60–80-ті роки?
2. Наскільки самостійною була політика українського керівництва?
3. Що свідчило про наростання кризових елементів у суспільно-політичному житті УРСР 70-х – початку 80-х років?

Необхідність суспільних перетворень.

Михайло Горбачов

Протягом короткого часу, з 1982 по 1985 р., в Радянському Союзі тричі змінилося вище партійно-державне керівництво. В листопаді 1982 р. після тривалої хвороби пішов із життя 76-річний генеральний секретар ЦК КПРС і

Голова Президії Верховної Ради СРСР Леонід Брежнев.

Його посаду, визначальну в партійно-державній радянській системі, обійняв Юрій Андропов, який до цього тривалий час керував Комітетом держбезпеки (КДБ), був членом політбюро, секретарем ЦК КПРС.

Ю.В. Андропов основну ставку зробив на зміцнення дисципліни, економію, підвищення продуктивності праці, боротьбу з корупцією. Існувало переконання, що варто викрити й усунути від важелів управління усіх корумпованих високопоставлених апаратників, навести порядок на виробництві, примусити всіх відпрацювати встановлений час, – і справи підуть краще.

Розгорнута в центрі, деяких областях Російської Федерації і Середній Азії боротьба з корупцією Україну майже не зачепила. А «наведення порядку» в низах, зміцнення трудової дисципліни перетворилися на галасливу кампанію, здійснювану суто радянськими методами, з порушенням конституційних норм і прав людини. Працівники міліції, чиновники різних ланок партапарату, шукаючи прогульників, організовували справжні облави у робочий час на базарах, у магазинах, кінотеатрах парках і перукарнях.

На початок 80-х середній вік членів політбюро ЦК КПРС був понад 70 років. Листопад 1980 р.

Очікуваних змін ці жорсткі заходи не принесли, хоча офіційна статистика свідчила про певне підвищення в 1983 р. обсягів виробництва. Однак системна криза в економіці не припинилася. Андроповські методи дали тільки незначний тимчасовий ефект.

Після тривалої хвороби в лютому 1984 р. Ю. В. Андропов помер, а його посаду обійняв 78-річний секретар ЦК КПРС К. У. Черненко.

Обрання в лютому на найвищу партійну посаду тяжко хворого К. У. Черненка не внесло бажаних змін в економічну політику держави. На посаді генсека він пробув трохи більше року. В березні 1985 р. К. У. Черненко помер.

Вперше за останні десятиліття на посаду генерального секретаря ЦК КПРС було обрано відносно молодого, 54-річного М. С. Горбачова, члена політбюро, секретаря ЦК КПРС, який до цього був першим секретарем Ставропольського крайкому.

Становище в країні не могло не позначитися на настроях керівної верхівки. Все ширше коло представників партійно-державного апарату почало розуміти, що на головних напрямках науково-технічного прогресу, за рівнем життя населення СРСР значно відстає від розвинутих держав Заходу, що країна не спроможна належним чином реагувати на глобальні проблеми, котрі постали перед людством: екологічну, продовольчу, збереження миру і життя на планеті. Соціально-економічна криза вимагала докорінних змін у всіх сферах життя суспільства. В іншому разі неминучим було перетворення СРСР на

слаборозвинуту країну, а це, в свою чергу, могло спровокувати стихійний соціальний вибух величезної сили з непередбаченими наслідками. Таким чином, від соціально-економічних змін залежало життя радянської системи та існування СРСР як єдиної централізованої держави.

Відправним пунктом останнього періоду в історії Радянського Союзу був квітневий (1985) пленум ЦК КПРС. Цей пленум відкрив нову сторінку і в історії України, де соціально-економічна і політична криза була особливо глибокою. Новий генеральний секретар ЦК КПРС М. Горбачов виступив перед учасниками пленуму з пропозицією прискорити науково-технічний прогрес, і на цій основі форсувати соціально-економічний розвиток країни. Відставання в науці та техніці було настільки очевидним, а його наслідки настільки згубними, що, здавалося, варто покращити стан справ у цій сфері, дещо поліпшити управління народним господарством, зміцнити дисципліну, і швидкі темпи розвитку будуть забезпечені без глибоких змін в економічному й політичному житті, у межах існуючої соціально-економічної системи. Адже науково-технічна революція – і це вагомо підтверджував досвід розвинутих капіталістичних країн – давала можливість значно підвищити продуктивність праці за порівняно короткий час.

В основу стратегічного курсу нового керівництва було покладено «прискорення» соціально-економічного розвитку.

Термін «перебудова» у доповіді М. Горбачова на пленумі означав лише поліпшення управління господарським механізмом, тобто використовувався у досить обмеженому, вузькому розумінні. Але поступово саме цей термін став наповнюватися новим змістом, означаючи оновлення, модернізацію всіх сфер життя, «очищення» соціалізму від негативних нашарувань минулого, надання йому гуманного, привабливого для народу вигляду.

Пошуки шляхів виходу з кризи Курс на «прискорення» був підтверджений на XXVII з'їзді КПРС, що відбувся у 1986 р. На ньому було поставлено завдання: за три п'ятирічки створити виробничий потенціал, що приблизно дорівнював би вже накопиченому за роки радянської влади. Подвоєння національного доходу передбачалося забезпечити за рахунок підвищення в 2,3–2,5 рази продуктивності праці.

XXVII з'їзд Компартії України схвалив без жодних змін усі проекти документів XXVII з'їзду КПРС, конкретизувавши їх відповідно до політики центру щодо України. Тим самим, Компартія України була втягнута у чергову авантюру центру.

По-перше, передбачуваних показників досягти було просто неможливо. Переобтяжене безліччю невирішених проблем на-

родне господарство України не було спроможне на такий потужний ривок.

По-друге, не передбачалося жодних змін у принципах господарювання. Величезні кошти планувалось використати не стільки на технічне переозброєння і структурну перебудову економіки, скільки на створення нових виробничих потужностей в електроенергетиці, галузях важкої промисловості та хімічної індустрії. Намагаючись якнайшвидше досягти максимального результату, центр передбачав розмістити в Україні з її оптимальними природнокліматичними умовами, готовою виробничою і соціальною інфраструктурою, кваліфікованим кадровим потенціалом максимальну кількість нових підприємств.

Спираючись на рішення квітневого (1985) пленуму, партійно-державне керівництво сподівалося вирішити також і гострі соціальні проблеми. У квітні 1986 р. ЦК КПРС прийняв постанову про основні напрями розв'язання житлової проблеми. Було офіційно задекларовано, що до 2000 р. кожна сім'я матиме окрему квартиру або будинок. Необхідного економічного обґрунтування ця постанова не мала і була преречена на провал.

Того ж року було оголошено про прийняття «Комплексної програми розвитку виробництва товарів народного споживання і сфери послуг на 1986–2000 рр.», якою передбачалося забезпечення предметами повсякденного вжитку і послугами всіх жителів країни, ліквідацію дефіцитів і черг. Важливою передумовою цього вважалося успішне виконання Продовольчої програми, проголошеної у травні, а в УРСР – в листопаді 1982 р.

Відсуваючи на майбутнє вирішення проблем підвищення добробуту і створення нормальних житлових умов, влада вже в 1985 р. в директивному порядку стала впроваджувати в побут населення так званий «здоровий спосіб життя». В червні 1985 р. набула чинності постанова ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР про боротьбу з алкоголізмом та його негативними наслідками. Виконання цієї постанови супроводжувалося безліччю непродуманих заходів, від яких через деякий час довелося відмовитися. Збитки від авантюрного соціального експерименту були величезними: державна казна в Україні недоотримала близько 10 млрд крб., були вирубані під корінь десятки тисяч гектарів першокласних виноградників, садових насаджень, закриті виробні виробництва.

Водночас вище партійно-державне керівництво здійснювало деякі кроки в напрямку оздоровлення суспільно-політичного життя. Так, воно наважилося наприкінці 1986 р. повернути з горьківського заслання до Москви всесвітньо відомого російського правозахисника А. Сахарова. Почалося звільнення політ'язнів. Характерно, що репресовані за «антирадянську діяльність» в Україні були випущені на волю пізніше. Як пра-

вило, вони одержували принизливу пропозицію написати прохання про помилування.

З ініціативи партійних верхів відбувалося оновлення апарату, він очищався від корумпованих елементів і найконсервативніших представників застійних часів. У січні – березні 1987 р. було звільнено з посад за «послаблення керівництва» парторганізаціями кількох перших секретарів обкомів партії. З'являється практика виборів партійних керівників таємним голосуванням альтернативно, з кількох кандидатур.

12 березня 1987 р. Президія Верховної Ради УРСР прийняла безпрецедентне у радянській історії рішення про проведення в експериментальному порядку виборів до місцевих рад народних депутатів по багатомандатних виборчих округах. Це дало можливість на більш демократичних засадах провести вибори до місцевих рад.

У 1987 р. започатковано утвердження виборних засад в управлінні промисловими підприємствами. Всього у республіці було обрано понад 2 тис. директорів підприємств і десятки тисяч керівників середньої ланки. 1987 р. ознаменувався наростанням темпів перетворень, поглибленням їхнього змісту.

Поглиблення «перебудови» Усвідомлення необхідності поглиблення «перебудови» засвідчила робота пленумів ЦК КПРС, які відбулися у 1987 р., виступи М. Горбачова, інших керівників партії і держави, публікації відомих економістів, філософів, публіцистів. Про зміни, які відбувалися в СРСР, почали говорити як «про революційні». У контексті пошуків виходу з кризи в партії і суспільстві інтенсивно відбувалося переосмислення історичного минулого, критичний аналіз створеного в СРСР соціально-економічного устрою. Вже на червневому (1987) пленумі ЦК КПРС у ході дискусії було визнано неспроможність існуючої концепції «розвинутого соціалізму».

На сторінках науково-публіцистичних видань радянська система визначалася як система «казарменого, державного соціалізму», «напівфеодального», а подекуди і просто «феодального соціалізму», «глухий кут історії», що встановлювався методом терору та репресій.

Не залишилося поза увагою і питання стосовно ролі КПРС, з діяльністю якої було пов'язане все радянське минуле країни. На жовтневому (1987) пленумі ЦК КПРС, присвяченому оцінці більшовицької революції 1917 р., М. Горбачов назвав побудований у СРСР лад «деформованим соціалізмом». Через кілька місяців, у лютому 1988 р., він проголосив відмову «від догматичної, бюрократичної спадщини», яка «не має нічого спільного ні з марксизмом-ленінізмом, ні зі справжнім соціалізмом».

Що ж стосується «справжнього соціалізму», про існування якого говорив М. Горбачов, то поступово вимальшовувався його образ як гуманного, демократичного устрою. Саме такий соціалізм, який нещодавно оцінювався в радянському суспільствознавстві як «реформістська теорія», оголошувався ідеалом, метою Комуністичної партії. Однак перетворення КПРС в соціал-демократичну партію не відбулося. Навіть останній, XXVIII з'їзд КПРС, який відбувся влітку 1990 р., прийнявши програмну заяву «До гуманного, демократичного соціалізму», проголосив КПРС партією «соціалістичного вибору і комуністичної перспективи».

Але програмна заява КПРС так і не стала платформою, яка б об'єднала все суспільство, чи навіть – усіх комуністів. Перебудова супроводжувалась диференціацією інтересів різних груп населення, які не могли бути передбачені в програмі однієї партії. Оцінюючи історичний досвід СРСР, частина населення (насамперед інтелігенція) стала схилитися до висновку, що справа не в деформації марксистсько-ленінського вчення, а в утопічності, неможливості реалізації комуністичних ідей взагалі. У вирі усіх цих подій перебувала УРСР.

Падіння авторитету КП України

Події в політичному житті України на початку горбачовської доби були відгомонам того, що відбувалося у Москві і деяких інших регіонах СРСР.

До кінця 80-х років сподівання на демократизацію життя в Україні пов'язувалося з Москвою, перебудовою в центрі. За цих умов, на фоні зростаючої відкритості центральної влади, авторитет республіканських партійно-державних структур падав.

Особливо яскраво продемонстрував це XXVII з'їзд Комуністичної партії України (лютий 1986 р.), який за рішеннями й характером обговорюваних питань мало чим відрізнявся від «застійного» XXVI з'їзду КПУ.

Чому ж КП України, яка налічувала понад 3 млн членів, не тільки не змогла очолити складні й суперечливі процеси перетворень у республіці, а й від самого початку гальмувала їх? Чому вона, зосередивши майже весь інтелектуальний потенціал республіки, навіть не спробувала виробити концепцію довгострокового розвитку України, яка за Конституцією СРСР визнавалася суверенною державою, і не спромоглася сформулювати свою, самостійну позицію хоча б стосовно найзлободенніших, життєво важливих для України питань?

Для цього було кілька причин.

Ще з кінця 20-х років над Компартією України, як дамоклів меч, висіла підозра в «націоналізмі». Будь-яка спроба полегшити життя народу України без вказівок із Москви або без пого-

дження з нею, оцінювалися як прояв націоналізму і нещадно каралися.

За статутом КПРС і традиціями, які склалися, розробка теоретичних та загальнополітичних питань – це прерогатива ЦК КПРС, його політбюро. Завдання республіканських парторганізацій – лише виконувати відповідні рішення центральних органів партії. ЦК КП України міг лише надсилати до Москви свої пропозиції і не мав права самостійно приймати рішення, які виходять за межі діючих постанов та інструкцій ЦК КПРС. Не мав такого права і з'їзд Компартії України.

Упродовж десятиліть у республіканському партійно-державному апараті виробився своєрідний периферійний тип мислення – «провінціалізм», який не дозволяв або дуже ускладнював оперування загальносоюзними, міжнародними, загальнодержавними категоріями. Таке світосприйняття нав'язувалося інтелігенції, діячам науки, мистецтва, республіканській пресі, телебаченню тощо.

Зазначені причини унеможливлювали трансформацію Компартії України у національно-комуністичну організацію як провідну політичну силу суверенної України. Вона стала програвати у боротьбі зі своїми політичними опонентами ще до того, як останні оформилися в партії та масові рухи. Реакція КП України на найгостріші питання життя республіки свідчила про нерозуміння тенденцій суспільного розвитку і настроїв народних мас, втрату можливостей належно на них впливати.

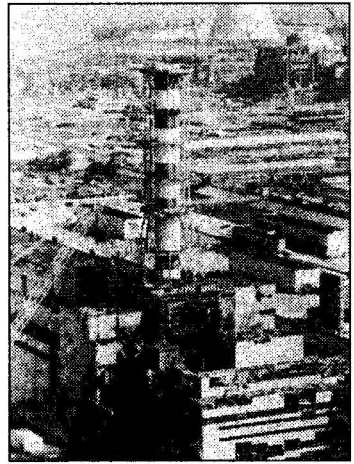
Комуністична партія й екологічна катастрофа в Україні

Непродумана надіндустріалізація Нижньої Наддніпряни та Донбасу, інтенсивне спорудження численних штучних «морів» на Дніпрі доповнилося в 70–80-ті роки побудовою мережі атомних електростанцій у безпосередній близькості від великих міст. На Україну, яка займала менше 3% території СРСР, припадало майже 25% всіх шкідливих виробництв. Серед міст СРСР з найвищим рівнем забруднення атмосфери кожне п'яте було розташоване в Україні.

Екологічною катастрофою світового рівня стала аварія на Чорнобильській АЕС в ніч з 25 на 26 квітня 1986 р. Аварія призвела до небаченого забруднення біосфери, радіоактивного опромінення тисяч людей, появи на території України 30-кілометрової «зони відчуження», масового переселення жителів із забруднених земель в інші регіони республіки. Лише прямі втрати України, яка мусила майже повністю взяти на себе справу ліквідації катастрофи на електростанції, що підпорядковувалася свого часу союзному відомству, становили в 1988–1990 рр. у тодішньому масштабі цін понад 20 млрд крб. Та це не вирішило проблеми, і ще довго Україна змушена буде виділяти

мільярди на ліквідацію наслідків Чорнобиля, захист тих, хто від нього постраждав.

За вказівками парткерівництва ретельно приховувалися страшні розміри і жахливі, ще до кінця не вивчені і не пізнані наслідки катастрофи. Причому, якщо М. Горбачов на ювілейних урочистих зборах у листопаді 1987 р. в своїй доповіді приділив увагу і Чорнобильській трагедії, В. Щербицький через місяць у доповіді, присвяченій 70-річчю встановлення радянської влади в Україні, про неї навіть не згадавав. Правда про причини й трагічні наслідки катастрофи на повний голос зазвучала в устах опозиції, яка негайно «виставила відповідний рахунок» Компартії України та її уряду.

Чорнобильська АЕС

Компартія України і національне відродження

Інше важливе питання, значення якого так і не збагнуло керівництво України, – це питання національного відродження.

Усім було відомо, що впродовж десятиліть наступ загальносоюзних чиновників на українську культуру відбувався за сприяння тієї ж Компартії України, яка за будь-яку ціну прагнула продемонструвати центрові свій «інтернаціоналізм». У результаті мільйони українців відмовилися від української мови, національної культури, не сприйнявши й культуру російську.

Тоталітарний режим не був зацікавлений у розвитку національних культур, бо значно легше управляти однорідною «народною масою», «радянським народом», аніж мати справу окремо з кожною нацією. Тому й міжнаціональні відносини в Україні, як і в інших республіках будувалися не на природній, культурній, духовній основі, а на основі політичній, ідеологічній. А в цьому крилась серйозна небезпека для міжнаціональних відносин, бо надмірна їх політизація може ледве не кожную соціальну проблему швидко перетворити на національну.

З іншого боку, лише розвиток національних культур і зростання загальної культури створюють природну основу для цивілізованих міжнаціональних відносин, взаємної поваги та дружби між націями і народами. Крім того, загальний культурний рівень нації є однією з необхідних умов оволодіння надбанями науково-технічної революції, і навпаки, занепад культури загрожує витісненням нації на узбіччя світового прогресу.

Однак, незважаючи на нові тенденції і суспільні потреби, Компартія, уряд України продовжували проводити традиційну політику «інтернаціоналізму», яка в реальному житті зводилася до русифікації українців та представників інших національних груп України.

У результаті прапор національного відродження українців, євреїв, поляків, росіян, представників інших національних меншин в Україні підняла не Компартія і уряд України, а опозиційні сили, що забезпечило їм досить широку підтримку і симпатії в масах.

Керівництво КП України було неспроможне знайти шляхи вирішення інших гострих питань життя республіки. Таким чином, події в Україні перестали бути підконтрольні компартійній верхівці та вищим державним інституціям.

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ

1. У чому проявилася в 1982–1985 рр. недосконалість радянської політичної системи, її глибока криза?
2. Охарактеризуйте становище України за правління Ю. Андропова та К. Черненка. Що змінилося в республіці за час їхнього перебування при владі?
3. Як ви оцінюєте значення квітневого (1985) пленуму ЦК КПРС? Що означав курс на «прискорення»? Що було його метою?
4. Дайте визначення поняттям «прискорення» і «перебудова».
5. Охарактеризуйте рішення XXVII з'їзду КПРС і XXVII з'їзду КП України.
6. Чому плани вирішення соціальних проблем, накреслені після квітневого (1985) пленуму ЦК КПРС, можна назвати утопічними?
7. Що було зроблено в другій половині 80-х років для оздоровлення суспільно-політичного життя?
8. Чим було викликане поглиблення «перебудови» в 1987 р. і в чому воно проявилось?
9. Які були причини падіння авторитету Компартії України в другій половині 80-х років?
10. Як відреагувало керівництво ЦК КПУ, уряд республіки на Чорнобильську катастрофу 1986 р.? Чим була зумовлена така незрозуміла для народу позиція?
11. Чим пояснювалася консервативна позиція КПУ, уряду України в питаннях національного відродження українців та інших народів республіки?

ДОКУМЕНТИ

1. Український дисидент Юрій Бадзьо про свою відмову написати на адресу Президії Верховної Ради СРСР прохання про помилування

Сибір, 12.07.1987

Умови, запропоновані нам, були дуже суворі. І все-таки об'єктивно історична ціна компромісу була висока: хто кого реабілітує.

Влада, проголосивши такий крутий поворот у своїй політиці і зробивши реальний крок у новому напрямку (гласність – така, яку маємо, – це вже реальність, нова, краща реальність), не знайшла за можливе відновити справедливості щодо нас. Ми, погодившись на запропонований нам вихід із становища, тим самим погоджувалися з колишнім ставленням до нас, з офіційним поглядом (до того ж і з теперішнім! Він ні в чому не змінився) на нашу поведінку. Тобто об'єктивно виправдовували застосовані до нас репресії. Тобто схвалювали і стверджували консервативну інерцію в політиці нового керівництва...

Сучасність (Мюнхен). – 1988. – Ч. 1. – С. 107–109.

2. Помічник В. Щербицького В. Врублевський про Чернобыльську катастрофу

На чернобыльской аварии лежит черное пятно системы, роковое пятно режима. И, к сожалению, его ничем не смыть. Мы пожинаем плоды системы, которая создала монополию в науке, породившей признанные ныне конструктивно недоработанными и потенциально взрывоопасными реакторы большой мощности РБМК-1000. Плоды системы, которая исходила не из приоритета личности, а во главу угла ставила интересы класса, массы, что не могло не привести к пренебрежению жизнью индивида. Это несмыслимое пятно того режима, который игнорировал предупреждения, подчинялся требованиям сиюминутной выгоды глобальную и национальную безопасность. Подобный подход нашел свое концентрированное выражение в пресловутом замечании, высказанном на пресс-конференции председателем Госкомиссии Щербиной по поводу аварии «Наука требует жертв!..».

...Волею истории чернобыльский «эксперимент» произошел в стране, которая сама стала полигоном для социального эксперимента, начавшегося в 1917 году. И, как уже говорилось, это далеко не случайно. История мстит... И снова возникает сакраментальный вопрос: кто виноват?

...Щербицкому ныне инкриминируют, что он не запретил первомайскую демонстрацию, совершив тем самым преступление перед собственным народом. Осмелюсь заявить, что о размерах истинной угрозы ему известно не было...

Врублевский В. Владимир Щербицкий: правда и вымыслы. – К.: Довіра, 1993. – С. 206–207, 208, 210, 211.

ЗАПИТАННЯ ДО ДОКУМЕНТІВ

Документ № 1.

Дайте моральну оцінку відмові Юрія Бадзьо написати прохання про помилування. Врахуйте, що деякі видатні дисиденти, зокрема А. Сахаров, рекомендували подати такі прохання, щоб швидше включитися в перебудовчі процеси і сприяти демократизації суспільства.

Документ № 2.

Чи згодні ви з оцінкою В. Врублевським причин Чернобыльської катастрофи? Наскільки об'єктивно оцінює помічник першого секретаря ЦК КП України позицію свого шефа після аварії?

§ 32. ПОГІРШЕННЯ ЕКОНОМІЧНОЇ СИТУАЦІЇ В УКРАЇНІ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ 80-х РОКІВ

Згадайте:

1. Яким був стан української економіки на початку 80-х років? Що таке «застій»? 2. У чому полягали основні проблеми української економіки початку 80-х років? 3. Наскільки Українська РСР могла самостійно визначати стратегію свого економічного розвитку?

Політика «прискорення» в економіці та її провал

На середину 80-х, до кінця не усвідомлюючи драматизму ситуації, партійно-державне керівництво в економічній сфері обирає стратегію «прискорення». Її суть полягала в тому, щоб на існуючій матеріально-технічній базі, при незмінних соціально-економічних відносинах прискорити темпи економічного розвитку і таким шляхом вийти з кризи.

Прагненням прискорити розвиток народного господарства була позначена економічна політика українського керівництва. Але чіткий план її втілення так і не був вироблений. Новаторські починання не доводилися до кінця, а окремі правильні й сміливі рішення потопали в трясовині старих підходів до розв'язання проблем, не приносячи очікуваних результатів.

Так, у червні 1985 р. було проведено Всесоюзну нараду з питань науково-технічного прогресу. Невдовзі пленум ЦК КП України ухвалив постанову про заходи щодо прискорення науково-технічного прогресу в республіці. А у серпні 1985 р. газета «Правда» опублікувала спільну постанову ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР про широке впровадження нових методів господарювання і посилення їхнього впливу на прискорення науково-технічного прогресу. «Нові методи» нічого принципово нового не містили і цілком вписувались у рамки старої командної системи.

Наприкінці травня 1986 р. «Правда» поінформувала читачів стосовно постанови ЦК КПРС про заходи щодо посилення боротьби з нетрудовими прибутками. Нею було започатковано широку й галасливу кампанію, у яку включилися правоохоронні органи, партійні організації, інші громадські об'єднання. Проте в поле їхнього зору рідко потрапляли крадії чи хабарники, високопоставлені рвачі і «комбінатори». Найчастіше переслідували тих, хто вирощував на присадибній ділянці і продавав свіжу городину, власноруч виготовлені предмети господарського вжитку, одяг і взуття, надавав різні послуги. Таким чином, переслідували тих, кого за наявності здорового глузду слід було всіляко підтримувати.

Але горбачовське «прискорення» не могло дати відчутного результату без глибоких якісних зрушень у системі виробничих відносин, розкріпачення особистої ініціативи виробника, перебудови економіки на ринкових засадах.

Єдиним помітним заходом у цьому напрямі став Закон СРСР «Про індивідуальну трудову діяльність», прийнятий у листопаді 1986 р. З 1987 р. почався бурхливий розвиток кооперативів у сфері послуг, громадського харчування, торгівлі. Однак найголовнішої сфери – виробничої – індивідуальна трудова діяльність і кооперативи торкнулися мало.

Не вдалося добитися й інтенсивнішого впровадження у виробництво найновіших досягнень вітчизняних і зарубіжних учених, покращити якість, технічний рівень промислової продукції. У цих умовах, починаючи з 1987 р., було впроваджено державне приймання готової продукції. Держприймання виявило серйозні вади в якості виробів, що їх випускала промисловість, однак радикально впливати на її підвищення не змогло, бо стосувалось лише останнього етапу виробничого процесу.

Нічого не було зроблено і для структурної перебудови промисловості України, подолання її численних деформацій і перекосів. У результаті старі негаразди почали проявлятися все гостріше.

Так, унаслідок дискримінаційної інвестиційної політики центру в другій половині 80-х років зношеність основних фондів підприємств України досягла 60%. Морально застарівав верстатний парк – справжній фундамент індустрії. Курс XXVII з'їзду КПРС на прискорений розвиток машинобудівного комплексу у дванадцятій п'ятирічці провалився. Кризові явища в промисловості наростали.

Багаторічна тенденція до переважаючого розвитку виробництва засобів виробництва, тобто групи «А», що так і не була зупинена, призвела до того, що лише 20% потужностей промисловості випускало товари народного споживання.

Становище ускладнювало ще й те, що близько 80% загального обсягу промислового виробництва не мало на території республіки завершеного технологічного циклу. Як і раніше, в Україні вироблялися головним чином напівфабрикати, а готова продукція – за її межами. Це був наслідок цілеспрямованої політики центру на формування «єдиного народногосподарського комплексу», за яким приховувалось прагнення унеможливити вихід республіки зі складу СРСР.

Таким чином, у 1986–1987 рр. ніяких істотних заходів щодо реформування економіки та забезпечення її дієвого прискорення зроблено не було. У результаті з середини 80-х років посилилось відставання від запланованих темпів. У 1986 р., за завищеними цифрами Держкомстату, приріст національного прибутку по СРСР становив 2,3%, а у 1987 р. – лише 1,6%. В Україні

становище було дещо кращим, і спад ще не охопив головні галузі її економіки. Працелюбність, дисциплінованість і висока кваліфікація робітників, інженерно-технічних працівників і колгоспників дали можливість на деякий час нейтралізувати негативні тенденції в народному господарстві СРСР, які були дедалі загрозливішими. Однак за умов централізованого розподілу, важелі якого тримали союзні відомства, народ не бачив позитивних результатів своєї праці. Становище з промисловими і продовольчими товарами у республіці погіршувалося. До того ж за умов тісних економічних зв'язків, які контролював і спрямовував центр і які задовольняли насамперед його інтереси, обвальний спад виробництва в Україні був неминучий.

Необхідність поглиблення економічних перетворень ставала все очевиднішою.

Спроби радикальної економічної реформи

У 1987–1989 рр. в економічній політиці стали з'являтися нові тенденції. Одним з найголовніших завдань «перебудови» її ініціатори оголосили встановлення контролю народу над господарським життям, «передачу економічної влади трудящим» шляхом радикальної економічної реформи. Експлуатуючи одержавлене народне господарство, бюрократично-централізаторські союзні міністерства і відомства зберігали свою могутність і мали неподільний вплив на всі сфери суспільного життя. Саме тут, в економіці, опір перебудові був особливо сильним, а її здобутки – найменшими.

Вперше за час перебудови питання про радикальну економічну реформу було поставлене на липневому (1987) пленумі ЦК КПРС. Передбачалося розробити правові й економічні основи для забезпечення співіснування державного і незалежного від держави секторів господарства, для чого сприяти перетворенню частини державних підприємств на орендні, кооперативні, акціонерні, приватні, змішані, а також з участю іноземного капіталу. Централізоване управління слід було замінити економічним механізмом ринкового типу.

Втім, це була лише стратегічна мета. Втілення її в реальне життя могло знищити вплив державної бюрократії на економіку. У цьому випадку центральні відомства могли втратити свій всеохоплюючий контроль над народним господарством. Тому саме на цьому напрямку реформ управлінський апарат чинив особливо витончений і сильний опір. Не маючи змоги відкинути реформу «з порога», консервативні сили в центральному апараті і на місцях опрацьовували компромісні варіанти, які б звільнили ініціативу підприємств і заспокоїли народ, але водночас зберегли їхні командні позиції.

Саме така непослідовність і половинчастість була закладена у моделях госпрозрахунку, що запроваджувались. При цьому у промисловості жодних позитивних змін не відбулося. Навпаки, половинчасті та непродумані реформи вносили дезорганізацію в командно-централізовану і по-своєму логічну систему управління економікою.

Послаблення контролю центру створювало умови для пошуків вигідніших партнерів, дозволило відмовитись від непробуквої трудомісткої роботи і перейти до випуску товарів, реалізація яких давала великі прибутки. За умов панування штучно встановлених цін, що не відображали реальних затрат, ця відносна свобода економічної діяльності підприємств почала відігравати руйнівну роль, вела до посилення розбалансованості народного господарства, дальшого розпаду економічних зв'язків.

Кооперативний сектор, у якому на початок 1990 р. в Україні було зайнято майже 700 тис. чол., виробляв продукції й надавав послуг на суму близько 5 млрд крб., але був не спроможний істотно поліпшити становище в економіці. Понад третину його продукції й послуг надавалося не населенню, а державним підприємствам. Майже 60% кооперативів створювалися в мережі громадського харчування, замість підприємств державної торгівлі, які згортали свою роботу. Отже конкуренції між державними і кооперативними підприємствами не було. До того ж дві третини кооперативів виробляли продукцію із сировини, закупленої на державних підприємствах чи у роздрібній торгівлі. За таких умов кооперативи мали можливість шляхом підвищення цін отримувати високі прибутки. Партійно-державна номенклатура вдало використовувала це для поширення серед населення антикооперативних настроїв і водночас вкладала у кооперативи кошти з метою отримання власних прибутків. Це слугувало додатковим чинником розпаду існуючої системи.

Схоже розвивалися процеси і в аграрному секторі економіки. У 1986 р. була ухвалена спільна постанова ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про дальше вдосконалення економічного механізму господарювання в агропромисловому комплексі країни». Ніяких помітних зрушень у сільському господарстві ця постанова не забезпечила. Все звелося до створення додаткової управлінської структури – Держагропрому – своєрідної бюрократичної «надбудови» над колгоспами, радгоспами і переробними підприємствами.

Гострота продовольчого питання була додатковим чинником росту соціальної напруженості в суспільстві і змушувала керівництво шукати виходу з кризи. В 1989 р. було прийняте рішення щодо розвитку на селі альтернативних форм господарювання – селянських (фермерських) господарств, поширення різних форм оренди, утворення кооперативних колективів. Та

Український фермер за роботою

реальних результатів це не дало. Колгоспно-радгоспне керівництво чинило опір впровадженню нових форм господарювання на селі. Блокуючись із консервативними елементами в партійних верхах, воно відкинуло пропозицію визнати приватну власність на землю.

Фінансове становище та життєвий рівень населення України

Невдачі у реалізації реформ, подальше погіршення ключових показників розвитку економіки, доповнене прагненням союзних структур зберегти свою владу над республікою, негативно позначились на фінансовому становищі та стали однією з основних причин інфляції і масового знецінення грошей, що боляче вдарило по достатку мільйонів українців.

Внаслідок перших господарських перетворень підприємства і колгоспи дістали певну свободу у вирішенні одного з найважливіших питань – формування фонду зарбїтної плати, яка швидко зростала. Однак результатом підвищення зарплати стало поступове знецінення грошей, не забезпечених товаром. Навіть те, чого було завжди вдосталь, ставало дефіцитом. У містах виникли черги за макаронними виробами, крупами, милом, цукром. Наприкінці-1988 р. розрив між грошовою і товар-

ною масою в Україні збільшився до 10 млрд крб. і мав тенденцію до невпинного зростання.

Це викликало розбалансованість споживчого ринку. Поряд із цим, активно зростало вивезення товарів за межі республіки, процвітав «чорний ринок».

Центр відреагував на ці процеси надзвичайно своєрідно: 1 жовтня 1989 р. ЦК КПРС ухвалив рішення підвищити платню працівникам партійного апарату на 50–100%.

За умов гласності про це рішення швидко стало відомо широкому загалу, що призвело до подальшого падіння авторитету партії.

Погіршення економічного становища в 1989–1990 рр. Поглиблення кризи в економіці проявилось у наростанні темпів інфляції, збільшенні дефіциту державного бюджету. Карбованець перестав виконувати свої функції. В 1989–1990 рр. надзвичайного поширення набувають натуральні, або, як їх стали називати, бартерні обміни. Підприємства бажали одержати за свою продукцію реальні цінності, а не радянські карбованці, які інакше як «дерев'яними» вже й не називали. За цих умов продукцію направляли насамперед туди, звідки поступали матеріали чи сировина, а не туди, де вона була вкрай необхідна для продовження чи завершення технологічного процесу. Спочатку області, а потім уже й регіони та республіки стали вимагати від підприємств, які знаходилися на їхній території, виконувати перш за все замовлення для свого району, а вже потім для інших замовників. Внаслідок цього одне за одним почали зупинятися підприємства союзного підпорядкування. В економічному фундаменті радянської імперії з'явилися численні тріщини.

Центр робив усе, аби загальмувати цей процес. У вересні 1990 р. М. Горбачов видав президентський указ, який зобов'язував зберегти заплановані на четвертий квартал 1990 р. і на весь 1991 р. господарські зв'язки. До «неслухняних» передбачалося застосовувати надзвичайно серйозні санкції – штрафи, втручання прокуратури. Але цей указ не виконувався, і 14 грудня 1990 р. Президент змушений був підписати новий указ, у якому говорилося про необхідність виконання попереднього.

Усе це в комплексі призвело до логічного результату: в 1990 р. вперше за повоєнні роки національний дохід України зменшився на 1,5%. В цілому по СРСР зниження становило 4,0%, в Російській Федерації – аж 5,5%. Економічні можливості радянської системи були повністю вичерпані. План, який був основою розвитку радянської економіки, втратив значення мобілізуючого та загальнообов'язкового для виконання документа. Союзні міністерства й відомства, не знаходячи рецептів виходу з кризи, що насувалась, на цей період самоусунулись від управління еко-

номікою. За цих умов вирішення всіх економічних проблем лягло на керівництво республіки, яке було до цього не готове. Крах командної економіки призвів до падіння життєвого рівня населення України та став каталізатором його суспільної активності. Останнє все більше вбачало вихід із ситуації у розширенні прав України, її самостійності в економічній сфері.

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ

1. Якою була мета політики «прискорення» у сфері промисловості? Чому вона не дала очікуваних результатів?
2. Чому роки одинадятої п'ятирічки (1986–1990) характеризувалися спадом темпів розвитку промисловості?
3. Які негативні тенденції економічного життя посилилися в другій половині 80-х років?
4. Що таке «держприймання» і чому воно не дало очікуваних результатів?
5. В якому напрямі велося поглиблення економічної реформи? Що було зроблено для цього? Чому ці дії не дали в 1987–1989 рр. бажаного результату?
6. Охарактеризуйте становище в сільському господарстві України в другій половині 80-х років.
7. Чому після численних спроб підвищити темпи розвитку економіки в 1990 р. спостерігалось скорочення обсягів матеріального виробництва?

ДОКУМЕНТИ

1. З постанови ЦК КПРС «Про заходи щодо посилення боротьби з нетрудовими доходами»

Травень 1986 р.

...Имеется немало фактов, когда люди получают нетрудовые доходы, занимаясь хищениями, спекуляцией, взяточничеством, другими видами деятельности, некоторые из них используют в целях наживы принадлежащие государству машины и механизмы, транспортные средства, жилую площадь, топливо, сырьё и материалы. На предприятиях и в учреждениях торговли, бытового, коммунального, медицинского обслуживания, в учебных заведениях допускаются факты вымогательства дополнительной платы за оказание услуг, присвоение выручки, обмана граждан, протекционизма. Стремление к стяжательству, легкое отношение к жизни не встречают осуждения в отдельных советских семьях.

Такие несовместимые с социалистическим образом жизни уродливые явления идут вразрез с интересами трудящихся, вызывают справедливое возмущение советских граждан.

...Поставить дело так, чтобы взяточники, казнокрады, мздоимцы, несуны и другие любители легкой наживы за счёт общества были окружены всеобщим презрением, знали о неотвратимости наказания за свои деяния. Шире использовать систему деклараций*,

*Декларация – форма контролю доходів громадян на основі пред'явлених документів.

другие виды контроля за законностью доходов граждан. Укрепить паспортный режим в городах и населённых пунктах.

...Усилить партийный контроль за деятельностью администраций предприятий, учреждений и организаций в этом направлении.

Правда. – 1986. – 28 мая.

2. Передова стаття газети «Правда» про «держприймання»

...Введение госприемки вызвало повышение трудоемкости изделий, удлинит цикл их изготовления, поставило новые требования к организации производства и труда, уровню руководства. Но ведь другого ожидать было нельзя. Тут не предаваться надо воспоминаниям о былой вольготной жизни, не уповать на грядущие послабления, а засучив рукава наводить у себя порядок. Каждому предприятию для этого нужно реализовать конкретные, продуманные научно-технические мероприятия. Ведь опыт Минского автозавода, Сумского производственного объединения, Днепропетровского комбайнового завода да и многих других предприятий и объединений убедительно подтверждает: введение госприемки умелые руководители и передовые трудовые коллективы оборачивают только на пользу производству, находя и устраняя с ее помощью разные огрехи и недоработки. Конечно, высокая культура труда и производства не приобретается с ходу. Но альтернативы нет, надо этой культуре учиться, обретать ее. Так диктует время.

Правда. – 1987. – 15 сентября.

ЗАПИТАННЯ ДО ДОКУМЕНТІВ

Документ № 1.

Використовуючи зміст постанови ЦК КПРС «Про заходи щодо посилення боротьби з нетрудовими доходами» і матеріали підручника, підготуйте повідомлення на тему «Боротьба з нетрудовими прибутками і плани прискорення соціально-економічного розвитку країни: розрахунки і прорахунки».

Документ № 2.

а) Що передбачало «держприймання»?

б) Чому «держприймання» «вызвало повышение трудоемкости изделий, удлинит цикл их изготовления»?

в) Чому ринкова економіка західних країн обходилась без «держприймання»?

г) Які обставини примусили відмовитися від «держприймання»?

§ 33. РОЗГОРТАННЯ НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНОГО РУХУ В УКРАЇНІ

Згадайте:

1. Що включає в себе поняття «національно-державний устрій»? Чим характеризувався національно-державний устрій СРСР?

2. Яким був номінальний та фактичний статус України у складі СРСР? 3. Що таке русифікація і як вона впливала на стан між-національних відносин?

Загострення національного питання в СРСР Перебудовчі процеси в СРСР супроводжувались певною лібералізацією існуючого в СРСР тоталітарного режиму.

Послабленням старої політичної системи народи Радянського Союзу скористалися для боротьби за докорінний злам існуючої системи національно-державних відносин і досягнення реально-го суверенітету. Домогтися цього було неможливо без зміни унітарного характеру СРСР, подолання диктату союзного центру.

У всіх республіках різко активізувалися національно-демократичні сили, що виявилось цілковитою несподіванкою для комуністичного керівництва. Воно перебувало у полоні ілюзій про безконфліктний розвиток національних відносин, зближення націй, у результаті якого в СРСР сформувалася «нова історична спільність людей – радянський народ». Дуже повільно, неохоче керівництво усвідомлювало глибину національних проблем у СРСР, необхідність їх докорінної зміни. Для перебудови унітарної системи, яка склалася ще за сталінських часів, не було зроблено нічого. Це викликало загострення міжнаціональних відносин, особливо у тих регіонах СРСР, де було багато невирішених соціально-економічних питань. Влітку 1989 р. сталися міжнаціональні сутички в Узбекистані, на кордоні Таджикистану і Киргизії, в Абхазії. Розгорався Карабаський конфлікт (Азербайджан, Вірменія). У республіках Прибалтики посилювалося прагнення до відновлення незалежності, ліквідованої пактом Молотова–Ріббентропа у 1939 р.

У такій ситуації у вересні 1989 р. відбувся пленум ЦК КПРС, який розглянув і прийняв платформу ЦК «Національна політика в сучасних умовах». Головним завданням національної політики КПРС проголошувалося зміцнення СРСР як оновленої федеративної держави. Робити це планувалося з центру, шляхом передачі в майбутньому деяких другорядних функцій союзних відомств республікам. «Сильний центр – сильні республіки», – так М. Горбачов сформулював ідеальний, на думку парткерівництва, національно-державний устрій майбутньої «оновленої федерації». В умовах, коли республіки були позбавлені суверенітету, такий акцент на повноваженнях центру лише посилював відцентрові, сепаратистські тенденції. Адже було очевидно, що центр добровільно не передасть у відання республік могутній воєнно-промисловий комплекс, зовнішньополітичну і зовнішньоекономічну діяльність, фінансову і грошову систему, визначення стратегії економічного розвитку, інші ключові питання. Їх передбачалося залишити в компетенції центральних відомств. Це означало, що республікам пропонувався формальний, нічим не підкріплений суверенітет. Реакція національно-демократичних сил на такий підхід до вирішення національного питання була негативною.

11 березня 1990 р. відбулася подія, що відкрила новий етап у боротьбі народів СРСР за свою незалежність. Верховна Рада Литовської РСР прийняла акт «Про відновлення незалежності Литовської держави». У подібному напрямку розвивалися події у Латвії, Естонії, інших радянських республіках. Центр реагував на ці процеси зміцненням виконавчої влади. На позачерговому Третньому всесоюзному з'їзді народних депутатів, який відбувся у березні 1990 р., було прийнято Закон про запровадження посади Президента СРСР. Першим Президентом СРСР з'їзд обрав генерального секретаря ЦК КПРС М. Горбачова, який залишив за собою і найвищу посаду в партії. Тоді ж з'їздом була прийнята постанова, яка визнавала недійсними рішення Верховної Ради Литовської РСР. Ця постанова була застереженням іншим республікам.

Активізація національного руху в Україні

Вже на початку перебудовчих процесів, а особливо після Чорнобильської катастрофи, населення України гостро відчуло своє безправ'я. Воно, проживаючи фактично в зоні ядерного вибуху, не отримало навіть об'єктивної інформації щодо його масштабів.

Чорнобиль став символом приниженості України, неспроможності її керівництва захистити своє населення. З іншого боку, він посилив активність українства, яке за умов деградації союзних структур, духовного закріпачення розпочало масовий рух за досягнення незалежності.

Український національний рух у цей час розвивався у двох напрямках, які зрештою у 1991 р. зійшлися задля досягнення спільної мети. Перший уособлювали українські дисиденти, опозиційні режиму політичні сили, національно свідомі представники інтелігенції, селянства та робітників. Саме вони стали основною силою опозиційного радянському режимові національного руху 80-х – початку 90-х років.

Другою його ланкою була частина партійно-радянської номенклатури, керівників різних рівнів, депутатів, які еволюціонували в напрямку до націонал-комунізму і усвідомлювали, що їхні програмні цілі можуть бути реалізовані лише в суверенній Україні.

Позиції обох цих груп протистояння поступово зближувались, каталізуючи тим самим процес здобуття Україною незалежності.

1988-й і початок 1989 р. ознаменувалися активізацією політичного життя в країні. Перебудова, яка до цього була справою партійно-державних верхів, викликала рух «знизу», активні дії широких народних мас. Цьому активно сприяла гласність. Союзні, а за ними й республіканські ЗМІ почали публікувати і транслювати інформацію, що раніше була недоступною широкому загалу. Це, зокрема, стосувалося «білих плям» ук-

раїнської історії, матеріалів про масові репресії 30–50-х років, голодомори, антинародну політику тоталітарної держави, переслідування діячів українського національного руху.

У республіці набули поширення «самвидавські» газети і журнали. Частина з них друкувалася за межами України і відзеркалювала загальносоюзні проблеми, інші готувалися в республіці. В'ячеслав Чорновіл ще в 1987 р. відновив видання «Українського вісника».

Відбувається швидка політизація суспільної свідомості. Виникають незалежні від владних структур і КПРС так звані неформальні громадські об'єднання, які відображали настрої й інтереси різних соціальних верств.

Ще у серпні 1987 р. в Києві розпочав роботу Український культурологічний клуб (УКК). У ньому активно співпрацювали представники демократичної інтелігенції, дисиденти, колишні політв'язні. Роботу УКК висвітлювала самвидавська преса, про неї детально розповідали радіостанції «Свобода», «Голос Америки» та ін. Офіційні газети гостро критикували роботу клубу, але це лише посилювало його популярність, інтерес до нього різних прошарків суспільства. На відкриті репресії проти УКК власті не наважилися.

Ще на початку 1988 р. відновила роботу Українська гельсінська спілка (УГС). Декларація принципів УГС проголосувала необхідність створення суверенної України і захист громадянських прав особистості. Лідером УГС став Л. Лук'яненко, звільнений з ув'язнення в грудні 1988 р. У 1988 р. філії УГС існували в ряді регіонів України. Українська гельсінська спілка стала найавторитетнішою опозиційною групою.

В 1987 р. у Львові було засноване «Товариство Лева», в 1988 р. – в Київському університеті – неформальне товариство «Громада».

За цих умов швидко «вивітрювався» страх народу перед владою. Люди все сміливіше заявляли про свої невід'ємні права.

Вже через кілька днів після закінчення ХІХ партконференції (початок червня 1988 р.) у Львові відбулося кілька багатотисячних мітингів, у яких взяли участь представники творчих спілок, національно-культурних об'єднань, міськкому комсомолу, УГС та ін. Провідною темою виступів на мітингах були питання демократизації суспільства та національного відродження.

Тема національного відродження виразніше звучала саме в Західній Україні тому, що рівень національної свідомості українців там виявився вищим, ніж у центральних чи східних областях.

Не випадково саме в Західній Україні партійно-державне керівництво вперше спробувало силовими методами придушити наростання народної активності. 4 серпня 1988 р. загін

міліції особливого призначення розігнав несанкціонований мітинг у Львові. Десятки людей були побиті. Було очевидно, що розправа викликана страхом влади перед неконтрольованою активністю народу і прагненням стримати її.

Та бажаного результату власті не досягли. Зі Львова мітингова хвиля покотилася на Схід. У Києві 13 листопада 1988 р. відбувся 20-тисячний мітинг, присвячений екологічним проблемам. Було порушено питання про притягнення до відповідальності посадових осіб за приховування справжніх наслідків Чорнобильської катастрофи. Екологічні мітинги пройшли в багатьох містах України. Як і в усіх попередніх випадках, влада не наважилася заборонити їх. Спалах громадської активності застав владу в розгубленості.

Нові громадські об'єднання Важливою подією в житті республіки стала поява восени 1988 р. незалежних від партійних структур політклубів. Їхні учасники, переважно молодь, намагалися самостійно, без «спрямовуючого» втручання парткомів, розібратися в актуальних проблемах суспільного життя, проаналізувати різні, у тому числі й буржуазні, «антикомуністичні» концепції та погляди в галузі політики, філософії, історії, економіки.

Одночасно з політклубами з'явилися і громадсько-політичні об'єднання, що ставили за мету ведення агітаційної та пропагандистської роботи серед широких мас населення.

Одним із найгостріших було питання вільного функціонування й розвитку української мови. Широкі кола громадськості, в першу чергу інтелігенції, відкрито висловлювали невдоволення русифікацією. В 1987–1988 рр. політбюро ЦК компартії України кілька разів розглядало питання щодо створення умов вільного функціонування української мови в республіці, однак, окрім констатації сфери звуження її вживання та потреб підтримки національної культури так ніяких рішень і не виробило.

Тим часом, у лютому 1989 р. в Києві відбулась установча конференція Товариства української мови ім. Т. Шевченка. Одним із своїх головних завдань новостворене товариство визначало позитивне вирішення питання щодо надання українській мові статусу державної.

Під тиском громадської думки Верховна Рада УРСР у жовтні 1989 р. прийняла Закон «Про мови в Українській РСР». Цим документом закріплювався державний статус української мови та гарантувалася рівноправність мов усіх народів, що проживали на теренах України. Відповідно до Закону впродовж наступних п'яти років українська мова повинна була змінити російську в діяльності державних установ. Та реального механізму цього процесу розроблено не було, а глибина російщення вияви-

Жертви сталінських репресій, пам'ять про яких відроджувало товариство «Меморіал»

лась значно більшою, ніж передбачалось.

У травні 1989 р. на хвилі розвінчування культу особи Й. Сталіна, що стало одною з рис перебудови, пройшов установчий з'їзд Українського історико-просвітницького товариства «Меморіал». В його рішеннях було звернуто увагу на необхідність активізації реабілітації жертв політичних репресій, вшанування та повернення пам'яті про невинно репресованих, привертання уваги до білих плям української історії, перегляд місця й ролі в ній окремих постатей та подолання комуністичних стереотипів.

Водночас зростає соціальна активність молоді. Окрім названих політклубів, які сформувались практично

в усіх вищих навчальних закладах, започатковується процес об'єднання відокремлених молодіжних організацій.

Наприкінці 1989 р. у Києві організаційно оформилась Українська студентська спілка. Вона виступила за ліквідацію викладання у вузах марксизму-ленінізму, скасування парткомів та передачу функцій монополіста молодіжного руху – комсомолу асоціації молодіжних організацій різного спрямування. У Харкові влітку 1989 р. започатковує роботу Спілка незалежної української молоді (СНУМ), ряд демократичних молодіжних організацій формується в інших містах України.

Початок релігійного відродження

За умов лібералізації суспільства, занепаду офіційної ідеології та зневіри людей в комуністичні ідеали, в першу чергу через численні хиби її лідерів, в українському суспільстві все більше поширюються релігійні настрої. В цей час релігійний рух був частиною національно-визвольного руху українського народу.

Духовне розкріпачення народу започаткувалось відродженням заборонених і ліквідованих сталінським режимом релігійних конфесій і, перш за все, Української греко-католицької і Української автокефальної православної церкви.

У 1987–1989 рр. українські греко-католики провели ряд масових акцій, спрямованих на легалізацію та відновлення своєї церкви. Вони проявлялись переважно у самочинному захопленні храмів, котрі їм свого часу належали. Часто такі виступи набували характеру відкритого протистояння.

Улітку 1988 р. папа римський Іоанн Павло II через свого посланця – кардинала Казаролі, котрий прибув на святкування 1000-ліття хрещення Русі, передав М. Горбачову листа, в якому порушив питання про долю українських греко-католиків. Однак, незважаючи на певне поліпшення стосунків між Ватиканом і Москвою та лібералізацію релігійного життя в СРСР, радянський уряд, а особливо Московський патріархат, всіляко перешкоджали відродженню Української греко-католицької церкви. Лише в грудні 1989 р., після зустрічі М. Горбачова з Іоанном Павлом II та численних багатолюдних демонстрацій і акцій непокори, в західних областях України з'явилися певні зрушення в напрямку легалізації греко-католицької церкви. У квітні 1990 р. на вимогу УГКЦ Львівська міська рада передала католикам собор Святого Юра у Львові. Визначним лідером церкви виступив єпископ Мирослав-Іван кардинал Любачівський.

Продовженням процесу відродження релігійного життя в Україні стало проведення 4 червня 1990 р. Першого Собору Української автокефальної православної церкви (УАПЦ). Церква об'єднала громади віруючих здебільшого західних та центральних областей республіки. Патріархом Київським і всієї України було проголошено Мстислава (Скрипника), який до цього жив у США, де очолював заборонену в УРСР УАПЦ. Небіж Симона Петлюри – патріарх Мстислав через усе своє життя проніс любов до України, національної самобутності її церкви.

Прагнучи зберегти свій вплив на українських віруючих, Руська православна церква в особі Московського патріархату взяла під свій контроль святкування 1000-ліття хрещення Русі. Центром свята була Москва, а Києву, де 988 р. князь Володимир провів масове хрещення, відводилась другорядна роль. Як відзначив український історик Михайло Брайчевський: «Коли у Києві (в 988 р.) хрестили Русь, то на тому місці, де пізніше через багато років виникла Москва, ходили хіба що ведмеді».

Цілям збереження впливу на Україну слугував і Собор Руської православної церкви, який у січні 1990 р. вирішив, що єпархія, приходи і монастирі на території Української РСР канонічно мають складати Український екзархат Московського патріархату й офіційно називатимуться Українською православною церквою. У межах екзархату вища церковна законодавча і судова влада передавалась Раді екзархату. Керівником УПЦ було призначено митрополита Філарета (Денисенка).

У цих умовах активізуються також релігійні громади інших напрямів: римо-католики, євангельські християни-баптисти, християни євангельської віри, свідки Єгови, адвентисти сьомого дня та ін.; з'являються нові релігійні течії, що раніше не мали дозволу органів державної влади на свою діяльність.

Зростання релігійності населення України, відновлення раніше заборонених церков, їхня орієнтація на створення незалежної української церкви засвідчили кризу політики «войовничого атеїзму», яку протягом 70 років реалізовував в Україні комуністичний режим, та стали важливою складовою процесів національного відродження.

Акції протесту і шахтарський страйк 1989 р. Виявом політичної активності населення, розгортання національно-визвольного руху українського народу стали численні мітинги та інші масові акції. Після тривалого часу тотального контролю та демонстрацій трудящих виключно з нагоди революційних свят вони стали каталізатором руйнування радянської системи, важливою ланкою формування національної свідомості широких верств населення.

Лише наприкінці 1988 – на початку 1989 р. неформальними об'єднаннями було проведено 1200 мітингів, у яких взяло участь понад 13 млн чоловік. «Мітингова демократія» стала реальною силою, дієвим механізмом, що впливав на зміни в суспільстві та на оцінки його становища. Україна вставала з колін.

Невдале реформування економіки, непослідовність у лібералізації суспільно-політичної сфери призвели до наростання соціальної напруженості. Новим явищем суспільного життя стали страйки шахтарів, що розпочалися влітку 1989 р. Вони свідчили про початок відродження робітничого руху, але вже в новій якості. Головною причиною страйків була невирішеність багатьох економічних і соціальних питань. У зв'язку зі здійсненою в народному господарстві республіки в 50-ті роки переорієнтацією промисловості з вугілля на газ змінилася і структура капіталовкладень. Протягом двох десятиліть 250 з 400 шахт Донбасу працювали без реконструкції, їхня технічна оснащеність була надто низькою. Частка ручної праці шахтарів складала більше 53%, високою була смертність від нещасних випадків. Постійно зростав робочий день. Замість офіційних 6 годин він іноді становив 10–11.

Страйк розпочався 15 липня 1989 р. на шахті «Ясинуватська-Глибока». Через кілька днів страйкувало вже 193 шахти. У деяких місцях поряд з економічними (підвищення зарплати і поліпшення умов праці) висувалися й політичні вимоги.

З часом страйкова боротьба посилилась. Відмінною рисою страйків цього періоду стала політизація вимог. Шахтарі, колективи інших галузей господарства, які їх підтримали, вимагали ліквідації парткомів на підприємствах, націоналізації майна КПРС, відставки уряду, деполітизації правоохоронних органів. Справляючи помітний вплив на динаміку політичних процесів, страйки шахтарів разом з тим призвели до значних

Страйк шахтарів

економічних втрат. Прямі втрати від страйків лише у 1989 р. склали 1,7 млн тонн вугілля.

Масові виступи шахтарів розхитували основи тоталітарної системи. Вперше за роки радянської влади робітники, які вважались провідною силою суспільства, відкрито продемонстрували, що їхні інтереси розходяться з інтересами Комуністичної партії, тоталітарної держави.

Формування Народного руху України

Розвиток національно-визвольного руху в другій половині 80-х років, набуваючи масовості, відзначався певною розпорошеністю, відсутністю єдиного координаційного центру, здатного скласти опозицію тоді ще всесильній Комуністичній партії. Важливим кроком до об'єднання національно свідомих сил стало організаційне оформлення всеукраїнської організації – Народного Руху України. Його виникнення стало закономірним результатом національно-визвольної боротьби другої половини 80-х років.

В лютому 1989 р. за ініціативою керівництва Київської організації Спілки письменників України в газеті «Літературна Україна» було опубліковано проект програми Народного руху України за перебудову. Почалося активне обговорення цього документа.

Тодішнє парткерівництво, очолюване В. Щербицьким, насто-рожено й вороже зустріло спалах неконтрольованої політичної активності в республіці. Особливо яскраво це проявилось у став-

ленні ЦК КПУ до Руху. Незважаючи на те, що ця організація була менш радикальною, ніж прибалтійські народні фронти, і навіть погоджувалася визнати керівну роль Компартії України, у республіканській і місцевій пресі, на телебаченні, радіо проти неї було розгорнуто кампанію тенденційної критики.

До антирухівської кампанії партійні комітети прагнули залучити робітничі колективи, колгоспників, інтелігенцію. Консервативні кола партійного апарату – ядро тоталітарної системи – прагнули зберегти повний політичний контроль над республікою і провести реформу політичної системи, виходячи насамперед зі своїх інтересів. Проте вони мушили рахуватися зі зростаючим впливом опозиційних сил, спроби силового придушення яких загрожували крахом всієї системи.

Незважаючи на опір компартійних структур, 8–10 вересня 1989 р. в Києві відбувся Установчий з'їзд Народного Руху України за перебудову. В актовому залі Київського політехнічного інституту зібралось 1109 делегатів – комуністів, безпартійних, колишніх дисидентів, членів УГС, які представляли 280 тис. рухівців, а також гості з'їзду. Дуже гострих дискусій не було, а прийняті рішення в багатьох положеннях збігалися з цілями, декларованими керівництвом КПРС.

З'їзд заявив про свою підтримку перебудови, хоча про «керівну роль» Компартії України не йшлося. Були прийняті Програма і Статут організації, обрані її керівні органи. Головою Руху став відомий український поет І. Драч, а його заступником – академік АН УРСР П. Кислий.

У програмних документах новоствореної організації зазначалося, що це – «масовий громадсько-політичний рух республіки», котрий виник як вияв народної ініціативи «за докорінне оновлення суспільства», а його головною метою є «побудова в Україні демократичного і гуманного суспільства», в якому «буде досягнуте справжнє народовладдя, добробут народу і умови для гідного життя людини, відродження та всебічного розвитку української нації, забезпечення національно-культурних потреб усіх етнічних груп республіки та створення суверенної Української держави, яка будуватиме свої відносини з іншими республіками СРСР на підставі нового союзного договору».

Народний рух України за перебудову, як найбільша з новостворених громадсько-політичних організацій, зробив чимало для демократизації виборчої системи в республіці, утвердження української мови як державної, оприлюднення правди про трагічні сторінки історії українського народу. На адресу Руху з боку Компартії України посипалося безліч критичних стріл.

Однак це не завадило керівництву КП України прийняти ряд важливих програмних положень Руху, зокрема стосовно пріоритету республіканських законів над союзними, необхід-

ності нового союзного договору, республіканської власності на землю та її надра тощо.

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ

1. Чим було викликане загострення національного питання в СРСР у другій половині 80-х років? До яких подій воно призвело?
2. Охарактеризуйте умови, в яких розгортався український національно-визвольний рух у другій половині 80-х років.
3. Яку роль в активізації політичних процесів в Україні відіграли Український культурологічний клуб (УКК) і Українська гельсінська спілка (УГС)?
4. Чому мітингова активність в Україні 1988 р. розпочалася в західних областях? Який вплив вона справляла на інші регіони республіки?
5. Які причини спонукали Верховну Раду УРСР прийняти Закон про мови?
6. Чим був викликаний шахтарський страйк 1989 р.? Які вимоги ставили страйкарі перед владою?
7. Розкрийте значення страйкової боротьби шахтарів. Який вплив на подальший розвиток політичних подій в Україні вона справила?
8. Яким був процес формування Народного руху України? В чому полягає історичне значення цієї громадської організації?

ДОКУМЕНТИ

1. Телеграма виконкому УГС М. Горбачову про розгін демонстрації у Львові

Москва, Кремль.

Генеральному секретареві ЦК КПРС М. С. Горбачову.
Увечері, 4 серпня 1988 року, органами міліції, КДБ та шостої роти спеціального призначення жорстоким і цинічним способом розігнано мітинг біля Львівського університету. На людей нацькували собак, їх тягнули до машин за волосся і за ноги, багатьох били, у тому числі жінок і підлітків. Таке придушення волевиявлення громадян, що потягнулися до громадського життя після сімдесятирічного мовчання, нагадує методи розправ над народом найреакційніших режимів. Ми протестуємо проти порушення елементарних прав людини. Вимагаємо притягнення до відповідальності винуватців антидемократичного погрому. За дорученням Виконавчого комітету Української гельсінської спілки В. Барладяну, Б. Горинь, М. Горинь, О. Шевченко, В. Чорновіл. Львів-Київ, 6 серпня 1988 року.

2. Екс-президент України Л. Кравчук про зустріч М. Горбачова з українськими письменниками (лютий, 1989 р.)

Незадовго перед приїздом Горбачова в Україну Олесь Гончар написав йому листа, у якому розповів про процеси демократизації у нас, в Україні, про Рух – що це загальнодемократична течія і що ЦК КПУ хоче знищити Рух. І коли Горбачов приїхав, то він уже мав таку маленьку фішечку, папірець, що з ним хочуть зустрітися Гончар, Драч, Мушкетик, Павличко, Олійник...

У кабінеті Щербицького й зібрались... За столом по центру сидів Щербицький, Горбачов – з того боку, спинами до вікон сиділи письменники, я – навпроти Щербицького, Єльченко – у нього збоку.

Олесь Гончар взяв слово... Потім Павличко говорив, Драч, всі виступили. Але Гончар найдовше, він виклав суть Народного руху. Та Щербицький своє затяг – це не рух, це партія... І показує деякі виписки із статуту, цитує... Але Горбачов спокійно до цього поставився. І посміхався він привітно, щиро. Говорив: «Они вон какие задачи ставят – пусть работают».

Щербицький творців Руху критикував. Горбачову ледь не зауваження зробив – ми тут краще знаємо, що є Рух... І так далі, в тому ж дусі... Він ні на кого не посилався, ні до кого не звертався, але для працівників ЦК це була директива...

Офіційно ж рішення про зустріч з генсеком не приймали. Ясно було й так, що Горбачов не засуджує.

Чемерис В. Президент. Роман-есе. – К.: Вид-во СП Свенас, 1994. – С. 152–153.

ЗАПИТАННЯ ДО ДОКУМЕНТІВ

Документ № 1.

Які події викликали появу телеграми М. Горбачову? Чи могли такі методи роботи з опозицією стримати її зростання?

Документ № 2.

Охарактеризуйте ставлення до Руху керівництва КПУ і особисто В. Щербицького, з одного боку, і М. Горбачова – з другого. Чому, на ваш погляд, позиції цих двох членів політбюро ЦК КПРС не збігалися?

§ 34. СПРОБИ ПОЛІТИЧНИХ РЕФОРМ І ЗРОСТАННЯ АКТИВНОСТІ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

Згадайте:

1. Що таке політико-ідеологічна криза радянської системи 70–80-х років? 2. Коли законодавчо в СРСР була закріплена однопартійна система? Чи сприяло це демократизації? 3. Який вплив на політичні процеси справляв національно-визвольний рух в Україні?

Реформи в політичній системі СРСР

Охопивши у кінці 80-х років усі сфери суспільного життя, перебудова досягла найпомітніших результатів у реформуванні політичної системи. Існуючі державні інститути були неспроможні подолати застій в господарському і суспільному житті й прирекли на невдачу численні реформи попередніх десятиліть. Ставало зрозумілим, що потрібна докорінна перебудова системи в цілому.

Осінь 1988 р. принесла нові важливі зміни. Листопадовий (1988) пленум ЦК КПРС розглянув питання «Про заходи щодо здійснення політичної реформи в галузі державного будівництва». На сесії Верховної Ради СРСР, яка зібралася після пленуму, було вирішено ґрунтовно змінити структуру, порядок формування та зміст роботи вищих органів влади. Вищим законодавчим органом держави оголошувався З'їзд народних депутатів. Метою цих змін, на думку їхніх ініціаторів, було «відновлення повновладдя Рад». Передбачалося забезпечити поступовий перехід влади на всіх рівнях від партапарату, якому вона безроздільно належала, до конституційних органів.

Наприкінці березня 1989 р., відповідно до нового закону відбулися вибори народних депутатів СРСР. Закон давав можливість, маніпулюючи громадською думкою, формувати бажаний склад депутатського корпусу. Право направляти делегатів на з'їзд без виборів дістали партія, громадські організації – в тому числі 100 чоловік від КПРС, дещо менше від комсомолу, профспілок, ветеранських організацій тощо.

Однак, незважаючи на це, делегатами з'їзду обрано і представників від демократичних сил України. Серед них, зокрема, письменники Р. Братунь, Д. Павличко, Ю. Щербак, В. Яворівський.

У травні–червні 1989 р. відбувся I з'їзд народних депутатів СРСР. На ньому було сформовано двопалатну Верховну Раду СРСР. Було введено посаду Голови Верховної Ради СРСР, на яку обрано М. Горбачова, котрий одночасно з тим залишився генеральним секретарем ЦК КПРС.

З'їзд доручив Верховній Раді СРСР підготувати найближчим часом законодавчі акти, у яких би знайшов конкретний і послідовний вираз принцип повновладдя рад. Однак перші дні роботи З'їзду народних депутатів показали його неспроможність вирішити завдання, що постали. Закони, прийняті депутатами, запізнювалися, були половинчасті й до того ж не виконувалися. Партійно-державний апарат не здавав своїх позицій, міцно утримуючи керівництво всіма сферами економіки, політики та культурного життя держави. В народі зростало розчарування, зневіра у спроможність керівництва вивести країну з кризи.

Політичні зміни в Україні На відміну від Москви, де динаміка політичних процесів проходила в цей період з великою інтенсивністю, в Україні панував застій. Його пов'язували в першу чергу з ім'ям першого секретаря ЦК Компартії республіки В. Щербицького, котрий масовою свідомістю сприймався як один із «стовпів застою».

Життя неминуче ставило питання про його відставку, тим більше, що з такими вимогами до генерального секретаря ЦК

КПРС М. Горбачова звертався цілий ряд українських політиків та представників інтелігенції.

28 вересня 1989 р. в Києві відбулася давно очікувана подія: на пленумі ЦК КПУ, який проходив за участю М. Горбачова, «у зв'язку з виходом на пенсію» було увільнено від обов'язків першого секретаря і члена політбюро ЦК КП України В. Щербицького. Таємним голосуванням першим секретарем ЦК республіки обрано В. Івашка.

Володимир Івашко народився в Полтаві 1932 р. Закінчив Харківський гірничий інститут. 17 років працював на викладацькій роботі. З 1973 р. очолював відділ науки Харківського обкому Компартії України. Згодом став секретарем обкому з ідеологічних питань. Стрімкий злет політичної кар'єри В. Івашка розпочався 1986 р., коли його було обрано секретарем ЦК Компартії України.

Усунення В. Щербицького відбулося у ситуації, коли в керівництві зміцнювалося переконання, що без поступового демонтажу тоталітарної системи, «запрограмованої» на збереження старих виробничих відносин і політичних структур, «перебудова» приречена на провал. В КПРС, і особливо поза нею, посилювалось розуміння того, що лише за умов політичного плюралізму і багатопартійності можна створити реальну противагу закостенілим державним і компартійним структурам. У лютому 1990 р. після тривалої й напруженої політичної боротьби пленум ЦК КПРС на вимогу З'їзду народних депутатів нарешті погодився виключити з Конституції СРСР статтю 6, що закріплювала керівну роль КПРС у радянському суспільстві. Отже, партія визнавала політичний плюралізм і багатопартійність як необхідну передумову нормального суспільного розвитку і власного оновлення. III з'їзд народних депутатів прийняв з цього питання відповідне рішення. Тепер не лише КПРС, а й інші політичні партії та громадські організації та масові рухи через своїх представників, обраних до рад народних депутатів, діставали можливість впливати на державні справи.

За умов, що склалися, втрата Компартією України монополії на владу через внутрішню слабкість лише прискорила її кризу. Фактично припинився приплив у партію свіжих сил, зокрема молоді. Натомість, масовим явищем став добровільний вихід з її лав робітників, інтелігенції тощо. В 1990 р. про своє небажання перебувати в лавах партії офіційно заявило більш як 250 тис. чоловік, тимчасом як вступили до неї ледь більше 11 тис. В першій половині 1991 р. зменшення чисельності Компартії прискорилося. Чимало комуністів поривало з партією без письмового повідомлення про вихід. Вони просто не відвідували партійні збори, не виконували жодних доручень, не сплачували партійних внесків.

Виникнення нових політичних партій

Після вересневого пленуму ЦК КП України (1989) і увільнення від обов'язків першого секретаря В. Щербицького, ще до виключення з Конституції СРСР статті 6, прискорилося формування в республіці багатопартійної системи. За короткий час з'явилися різні, а почасти й протилежні за своїми ідеологічними засадами і програмними цілями партії, організації та рухи: від таких, що мали на меті докорінне, радикальне перетворення економічних відносин, суспільного життя та вихід України зі складу Радянського Союзу, до орієнтованих на часткове оновлення або на повну консервацію існуючого стану суспільства.

Залежно від ставлення до суспільно-економічної системи наявні партії та організації поділялися на праві, центристські і ліві. Що ж стосується їхнього ставлення до іншого важливого питання – державного статусу України, то за цим критерієм партії слід поділити на самостійницькі (обстоювали ідею повної самостійності України), конфедералістичні (виступали за державний суверенітет України і укладення воєнно-політичного союзу з державами, які виникнуть після розпаду СРСР), федералістичні (декларували прагнення бачити Україну у складі «оновленої» радянської федерації). Ця класифікація досить умовна, бо процес еволюції партій проходив швидкими темпами. Деякі з них припинили існування, так і не розпочавши діяльності. Окремі ж насправді стали впливовим чинником суспільного життя.

Першими, не чекаючи офіційного дозволу властей України, почали формуватися праві, націонал-радикальні партії. У жовтні 1989 р. у Львові відбувся установчий з'їзд Української національної партії (УНП). Своєю метою УНП проголосила «відновлення УНР, проголошеної Центральною радою в січні 1918 р., у її етнографічних кордонах». Уряд УРСР партія не визнавала і вважала «УРСР не республікою, а колоніальною адміністрацією в Україні».

На подібних позиціях стояло також об'єднання «Державна самостійність України» (ДСУ), утворене у квітні 1990 р. Очолив його відомий правозахисник Іван Кандиба. Членів ОУН-УПА об'єднання оголосило героями визвольної боротьби за волю і долю України, а Компартію України – злочинною організацією.

УНП і деякі інші партії та організації – всього майже 20 політичних формувань національно-радикального напрямку – 1 липня 1990 р. утворили Українську міжпартійну асамблею (УМА). Об'єднання проголосило своїм завданням створення альтернативних державним структур: комітетів громадян на місцях і Національного конгресу як верховного органу влади. УМА оголосила, що визнає повноваження тільки тих рад, що «заявляють про свою готовність визнати над собою зверхність Національного конгресу».

Національно-радикальні партії в перші місяці своєї діяльності не мали помітного впливу на населення і були нечисленими. Значно більше прихильників було у центристських партій, на правому фланзі яких перебувала Українська республіканська партія (УРП), утворена на базі Української гельсінської спілки у квітні 1990 р. На час з'їзду партія нараховувала 2300 членів – більше, ніж будь-яка з новоутворених. Очолив її юрист Левко Лук'яненко. Осередки УРП існували в усіх областях України. За мету вона ставила завдання побудови «Української незалежної соборної держави». Комуністичну ідеологію і практику партія засудила як антигуманну.

Представники УРП мали сильні позиції в керівництві Руху. Один із засновників УРП, М. Горинь, на I з'їзді Народного руху України був обраний головою секретаріату цієї масової політичної організації.

Наприкінці березня 1990 р. ряд керівників Руху, в тому числі В. Яворівський, Д. Павличко, І. Драч, вийшли із КПРС і закликали до утворення Демократичної партії України. У грудні 1990 р. відбувся установчий з'їзд партії. Він закріпив її програмні положення: утворення суверенної Української республіки, роздержавлення власності, приватизація, рішучий перехід до ринкових відносин.

Як і інші центристські партії, ДемПУ виступила за державну незалежність України. Головою партії було обрано Ю. Бадзьо.

В умовах формування політичного плюралізму до активного громадського життя пробудилися й ті прошарки українського суспільства, які орієнтувалися на соціал-демократичні цінності. Наприкінці травня 1990 р. у Києві відбулися установчі збори відразу двох соціал-демократичних партій: Соціал-демократичної партії України (СДПУ) і Об'єднаної соціал-демократичної партії України (ОСДПУ). Пізніше ОСДПУ була перейменована на Соціал-демократичну партію України (об'єднану) – СДПУ (о).

Термін «об'єднана» підкреслював, що партія прагне поєднати традиції як західноукраїнської, так і східноукраїнської соціал-демократії, що в основу її організаційної структури буде покладено федеративний принцип.

З початку свого існування СДПУ виступала за незалежність України. Об'єднані соціал-демократи відносили з іншими республіками тоді ще існуючого Радянського Союзу прагнули будувати на засадах конфедерації. Пізніше, як і всі інші національні партії, вони перейшли на позиції самостійництва.

Окреме місце у політичному житті України посіла створена в кінці вересня 1990 р. Партія зелених України (ПЗУ). Організаторами ПЗУ виступили відомі в республіці народні депутати СРСР Ю. Щербак і Л. Сандуляк. Зелені ставили за мету створення «екологічного солідарного суспільства», в якому інте-

реси людини, кожної соціальної та професійної групи громадян і кожної нації «гармонійно поєднувалися б з вищими біосферними законами природи». ПЗУ вважала, що «ні комуністична ідеологія, ні капіталізм не прийнятні для загалу». Необхідно шукати третій шлях, де замість протиставлення різних соціальних і національних угруповань пануватиме «принцип консолідації всього суспільства у справі захисту екологічних, політичних і духовних прав людини...».

Посилення руху за закриття Чорнобильської АЕС в другій половині 90-х років в Україні і країнах Європейського Співтовариства активізувало в цьому напрямку і рух зелених.

Розклад Компартії України. Демплатформа Партиїно-політична диференціація суспільства негативно позначилася на становищі Компартії України. У 1990–1991 рр. її залишили сотні тисяч членів. Однак і після цього в її складі залишалось понад 3 млн чол. Але тієї монолітної єдності, яка була властива КП України раніше і яка підтримувалася жорстоким придушенням будь-якого інакодумства в партії і в суспільстві, наприкінці 80-х років уже не було.

У січні 1990 р. в КППС з'явилася група реформаторів, що оформилася в Демократичну платформу. Головною метою вона оголосила перетворення КППС на партію парламентського типу. На загальносоюзній конференції Демократичної платформи в КППС, що відбулася в середині червня 1990 р., більшістю голосів було прийнято рішення: на ХХVIII з'їзді КППС поставити ряд вимог, головними з яких були відмова від монополії однієї ідеології в партії, від комунізму як мети КППС, право на створення фракцій. У руслі цих вимог відбувалося утворення Демплатформи в Компартії України. Реформаторам вдалося провести своїх делегатів на ХХVIII з'їзд Компартії України, де вони сформулювали свої вимоги: дозволити організаційне об'єднання за платформами, здійснити деполітизацію органів КДБ, МВС, військових і управлінських державних установ. Крім того, Демплатформа в КПУ виступила за реорганізацію КППС, перетворення її в союз компартій республік.

Оскільки ці вимоги були відкинуті, координаційна рада Демплатформи вирішила вийти з КПУ і утворити нову партію. Установчий з'їзд цієї партії – вона одержала назву Партія демократичного відродження України (ПДВУ) – відбувся в Києві 1–2 грудня 1990 р. У прийнятій на з'їзді Декларації ПДВУ характеризується як партія «ліводемократичної орієнтації». У питаннях національно-державного будівництва вона стояла на конфедеративних позиціях. Частина членів Демплатформи залишилася в КППС, не наважуючись на повний розрив з нею або ж сподіваючись демократизувати її зсередини.

На фоні активізації опозиційних тоталітарному радянському режиму в Україні політичних сил позиція переважної більшості комуністів була пасивною і очікувальною, частина з них перебувала в партії формально, фактично підтримуючи національно-визвольний рух.

На початок 1991 р. в Україні, окрім Комуністичної, нараховувалось 13 партій, куди входило близько 30 тис. чоловік. І хоча діяльність переважної більшості з них мала епізодичний характер і була в 100 разів меншою від числа комуністів, вони не лише зуміли розхитати тоталітарну систему, а й відіграти першочергову роль у формуванні суспільної свідомості, ідеології, спрямованої на досягнення суверенітету України.

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ

1. Яке значення у розвитку політичної системи відіграли рішення XIX партійної конференції?
2. Виділіть основні етапи реформування політичної системи в СРСР. Чи співпадали вони з українськими? Якщо ні, то чому?
3. Якою була політична ситуація в республіці на початку формування багатопартійної системи? Чому така ситуація склалася лише наприкінці 80-х – на початку 90-х рр.?
4. Дайте класифікацію новостворених політичних партій України. Які критерії покладено в основу запропонованої в підручнику класифікації?
5. Назвіть праві українські партії і охарактеризуйте особливості їх виникнення. Які основні програмні установки цих партій?
6. У чому полягають особливості програмних цілей українських соціал-демократичних партій?
7. Що викликало появу екологічних політичних об'єднань в Україні?
8. Чим був викликаний розпад Компартії України? В чому він проявлявся?
9. Охарактеризуйте вимоги Демократичної платформи в КПРС і особливості цих вимог в Україні.
10. Чому багатопартійність у 1989–1991 рр. мала в Україні певною мірою формальний, декларативний характер?

ДОКУМЕНТИ

1. Витяг із звернення групи народних депутатів СРСР про політичну ситуацію в Україні

9 вересня 1989 р.

Москва, Кремль

Президія Верховної Ради СРСР

Тов. Горбачову М.С.

...Авторитет вищих представників влади в республіці упав до нуля і продовжує падати. Підірвана віра не тільки в окремих представників влади чи її нинішній апарат, але і в оновлений соціалізм. Відчувши, що вибори можуть стати останнім випробуванням для республіканської застійної системи управління, влада готова і до

таких кроків, які непередбачено вплинуть на ситуацію і напевне загострять її. На багатьох мітингах і зборах трудових колективів приймаються резолюції, де вимагають відставки В.В. Щербицького і В.С. Шевченка*.

Народні депутати СРСР: В. Грищук, В. Яворівський, В. Черняк, Г. Вакарчук, Ю. Щербак, Н. Куценко, Р. Братунь, Л. Сандуляк та ін.
Голос: Інформаційний бюлетень республіканського депутатського клубу України. – 1989. – 17 вересня.

2. З рішень XIX Всесоюзної партконференції

– Відкрити максимальний простір самоврядування суспільства, створити умови для повного розвитку ініціативи громадян, представницьких органів влади, партійних і громадських організацій, трудових колективів;

– налагодити механізм демократичного виявлення та формування інтересів і волі всіх класів і соціальних груп, їх погодження і реалізації у внутрішній і зовнішній політиці радянської держави;

– забезпечити умови для дальшого вільного розвитку кожної нації і народності, зміцнення їх дружби і рівноправного співробітництва на принципах інтернаціоналізму;

– радикально зміцнити соціалістичну законність і правопорядок...;

– чітко розмежувати функції партійних і державних органів;

Конференція вважає за необхідне зміцнити законодавчі, управлінські і контрольні функції Рад, передачу на їх розгляд і розв'язання всіх важливих питань державного, господарського і соціально-культурного життя, відновлення керівної ролі виборних органів щодо виконавчих ланок та їх апарату. Політика партії – економічна, соціальна, національна – повинна проводитись насамперед через органи народного представництва... Свій політичний курс КПРС проводить через комуністів, які працюють у різних сферах життя суспільства.

Радянська Україна. – 1988. – 6 липня.

ЗАПИТАННЯ ДО ДОКУМЕНТІВ

Документ № 1.

Проаналізуйте зміст документа. Яку інформацію він дає для розуміння справжніх причин і обставин усунення В. Щербицького від керівництва Компартією України?

Документ № 2.

Формулюючи завдання щодо реформування політичної системи, XIX партконференція виходила з реального стану суспільства, відштовхувалася від невирішених питань. Для виявлення цього стану складіть таблицю і підготуйте повідомлення про політичну систему СРСР у 1988 р.

Завдання партконференції	Реальний стан суспільства
1. Відкрити максимальний простір самоврядування суспільства	Самоврядування було обмежене, формальне...

* В. С. Шевченко – Голова Президії Верховної Ради УРСР.

§ 35. ФОРМУВАННЯ ПЕРЕДУМОВ НЕЗАЛЕЖНОСТІ УКРАЇНИ

Згадайте:

1. Як вплинула Чорнобильська трагедія на зміцнення недовіри українського народу до союзних відомств?
2. Чому союзні відомства не змогли налагодити економічного розвитку в другій половині 80-х років?
3. Чому новостворювані українські партії ставили однією зі своїх програмних цілей розширення суверенітету України?

Політичні передумови суверенізації

В процесі здійснення «перебудови» все більше виявлялась недосконалість СРСР. Формально він проголошувався як союз рівноправних республік, а фактично – був імперською тоталітарною державою, яка управлялась з єдиного центру – Москви.

Цементуючою силою Союзу Радянських Соціалістичних Республік була Комуністична партія – жорстко централізована організація, керувалась з політбюро ЦК КПРС і в повному обсязі контролювала всі сфери життя суспільства. Предметом її особливої уваги були керівні кадри. Жоден з керівників не міг бути призначений на посаду без її згоди. Таким чином, аби обіймати посаду, треба було вірно служити партії, а вже згодом – народу.

За умов горбачовських спроб надати соціалізму в СРСР «людського обличчя» вплив партійних структур суттєво послабився. Вони могли здійснювати керівництво одноособово, за умов відсутності будь-якої політичної конкуренції, використовуючи при цьому силові методи, правоохоронні органи. Останні за таких умов перетворювались на репресивно-каральні. Багатопартійність, політичний плюралізм, зародження елементів демократії і гласності, шквал критики сталінізму застали партійні органи зненацька, і вони стали з великим рахунком програвати в політичній боротьбі. Значна частина комуністів симпатизувала своїм політичним опонентам. Партія втрачала роль об'єднавчої сили.

Складаються умови, за яких зближувались інтереси різних соціальних груп українського населення, і на перший план виступає прагнення до суверенітету республіки. Українська партійно-державна номенклатура, практично весь час щось випрошуючи в Москви, прагнула самостійності у розв'язанні питань з управління територією; українське селянство, повернувшись обличчям до свого минулого – колективізації, депортацій і голодоморів, – безпосередньо пов'язувало це з політикою більшовиків. І нарешті українська інтелігенція, представники дисидентства в досягненні незалежності вбачали здійснення віковичної мрії українського народу.

Виходячи з цього, вже з кінця 80-х років поступово розвивається процес, закономірним етапом якого стало здобуття Україною незалежності.

Початковим етапом правової суверенізації республіки стали вибори у 1989 р. народних депутатів СРСР. Вперше вони вийшли з-під контролю партійного апарату, а окремі депутати відкрито заявили про наміри боротись за вихід України з СРСР.

Трансляції засідань I з'їзду народних депутатів СРСР по всесоюзному радіо, які слухали мільйони людей в Україні, поступово руйнували стіну страху перед владою. Політизація суспільства набула небачених масштабів. Все більшу підтримку широких верств населення зустрічають ідеї національно-визвольного руху, а мітинги стають основною формою такої боротьби.

В той же час досвід роботи I з'їзду народних депутатів СРСР показав його низьку результативність, політичну заангажованість та консерватизм депутатів, обраних за списками компартії і громадських організацій, що знаходилися під її контролем.

Вибори до Верховної Ради України 1990 р.

Підготовка до виборів до Верховної Ради УРСР відбувалася в умовах зростання політичної активності населення. При цьому, поряд із традиційно політично активним західним регіоном, ідеї української державності все більше проникають у східні та південні області республіки.

У березні 1990 р. після напруженої передвиборної кампанії відбулися два тури виборів до Верховної Ради і місцевих рад УРСР. Опозиційні консервативним колам апарату сили – Рух, УГС, «Меморіал», Товариство української мови ім. Т. Г. Шевченка і багато інших організацій – для координації дій на виборах утворили Демократичний блок. Декларація блоку містила вимоги щодо реального політичного і економічного суверенітету України, політичного плюралізму, багатопартійної системи, скасування ст. 6 Конституції УРСР, яка забезпечувала привілейоване становище Компартії; розбудову економічної системи України на засадах різноманітності і рівноправності усіх форм власності; прийняття нової Конституції України; національне відродження українського народу, вільний розвиток культури і мов національних меншин України; реальна свобода віросповідання, легалізація заборонених українських церков.

У січні 1990 р., у розпал передвиборної кампанії, Рух, інші демократичні сили закликали відзначити День соборності України – 71-шу річницю від дня проголошення 22 січня 1919 р. акта з'єднання (злуки) УНР і ЗУНР. 21 січня 1990 р. між Києвом і Львовом був утворений «живий ланцюг» – «Українська хвиля». Ця подія мала резонанс у всіх областях України. Вона закріплювала у свідомості громадян республіки ідею непоруш-

«Живий ланцюг» між Києвом та Львовом, що символізував злуку ЗУНР і УНР. 21 січня 1990 р.

ної єдності українських земель, відновила в пам'яті народу національну символіку.

Переважну більшість депутатських місць у Верховній Раді здобули представники Компартії України. Головою Верховної Ради Української РСР після напруженої боротьби було обрано першого секретаря ЦК КПУ В. Івашка.

Преса, радіо, телебачення перебували під повним контролем КПУ, однак представникам Демблоку вдалося завоювати майже третину місць у Верховній Раді УРСР. 6 червня, через три тижні після початку роботи першої сесії Верховної Ради УРСР, Демократичний блок народних депутатів виступив з декларацією про перехід до конструктивної опозиції, політично оформленої як Народна Рада. Опозиційні сили в парламенті очолив академік І. Юхновський.

Хоча у Верховній Раді депутатів-комуністів була більшість – 239 чол., вони виявились нездатними контролювати ситуацію.

Опозиційним силам вдалося провести своїх представників і до місцевих рад, а в трьох західних областях України – Львівській, Тернопільській та Івано-Франківській – націонал-демократи завоювали більшість. Місцеві організації Компартії України опинилися в цих областях у незвичній для себе ролі опозиційних. Над багатьма містами й селами України замайорили блакитно-жовті національні прапори.

Декларація про державний суверенітет 15 травня 1990 р. в Києві вперше як постійний парламент розпочала роботу Верховна Рада УРСР нового скликання. Ця подія надала нового імпульсу всьому політичному життю республіки. Ідея незалежності України, яка нещодавно вважалась «антинародною», «націоналістичною», а значить і злочинною, на повний голос зазвучала у стінах парламенту. До Верховної Ради вперше потрапили політики, безмежно віддані справі національного відродження, готові відстоювати її в гострій парламентській боротьбі.

Приклад цього подавали інші союзні республіки. В 1988–1990 рр. декларації про державний суверенітет прийняли Естонія, Латвія та Литва. 12 червня 1990 р., з ініціативи Б. Єльцина, Декларацію про державний суверенітет прийняла Верховна Рада Російської Федерації. Це була відповідь на прагнення М. Горбачова реанімувати вплив союзних органів влади.

Ситуація, що складалася, надихнула українських парламентарів наприкінці червня 1990 р. поставити питання про правове закріплення державного суверенітету України.

Саме в цей час у Москві відкрився XXVIII з'їзд КПРС. 63 народних депутати України були обрані його делегатами. 5 липня 1990 р. від імені парламентської опозиції В. Чорновіл запропонував їм повернутись до Києва і взяти участь в роботі вищого законодавчого органу України, який в цей час обговорював питання державного суверенітету. Цю пропозицію підтримала більшість депутатів Верховної Ради Української РСР. Вперше опозиція і більшість виступили солідарно.

Основна частина делегатів XXVIII з'їзду КПРС виконала вимогу Верховної Ради і повернулась до Києва. Однак 9 липня, у зв'язку з майбутнім призначенням на посаду заступника генерального секретаря ЦК КПРС, подав у відставку Голова Верховної Ради України В. Івашко. При цьому він мотивував своє рішення тим, що не бачить у Верховній Раді «надійної опори для здійснення програми економічного, соціального та культурного відродження України».

Внаслідок відставки В. Івашка прокомуністична більшість парламенту залишилась без керівництва, що створило умови для переходу опозиції в наступ і активної роботи щодо прийняття документа про державний суверенітет республіки.

Вперше, партійно-державне керівництво республіки зважилося на крок, який «не вписувався» в настрої, а тим паче у політику центру. 16 липня 1990 р. поіменним голосуванням Верховна Рада Української РСР прийняла історичного значення документ – Декларацію про державний суверенітет України. Цьому сприяли, перш за все, настрої широких мас, а також зверхня, великодержавна політика імперського центру, що

«Краще вмерти, ніж жити в Радянському Союзі!». Під подібними гаслами проходили мітинги та голодування за утвердження самостійності України

грубо ігнорував інтереси союзних республік і своїми діями сприяв дальшому поглибленню економічної кризи. Важливе значення мав приклад Російської Федерації, народні депутати якої, всупереч сподіванням «інтернаціоналістів», пішли на проголошення державного суверенітету РРФСР.

Державний суверенітет України Декларація характеризувала як «верховенство, самостійність, повноту і неподільність влади республіки в межах її території та незалежність і рівноправність у зовнішніх зносинах». Це найголовніше положення Декларації, започаткувало рішучий злам системи усталених відносин між Україною і союзним центром. Вона формувалась десятиріччями і передбачала верховенство законів СРСР над законами усіх союзних республік, в тому числі УРСР, підпорядкованість усіх законодавчих і виконавчих органів України союзним структурам. «Українська РСР самостійна у вирішенні будь-яких питань свого державного життя», – так сформульовано в Декларації основний принцип державотворення в республіці.

Розділ «Економічна самостійність» проголошував: «Земля, її надра, повітряний простір, водні та інші природні ресурси... весь економічний і науково-технічний потенціал, що створений

на території України, є власністю її народу, матеріальною основою суверенітету республіки і використовується з метою забезпечення матеріальних і духовних потреб її громадян». Дане положення відкривало перспективи повернення українському народові його багатств: заводів, фабрик, копалень, електростанцій тощо. Багатообіцяючою була й теза про те, що «Українська РСР забезпечує захист всіх форм власності».

Підкреслювалася необхідність створення власних банків, проведення самостійної фінансової, митної і податкової політики, формування Державного бюджету, а в разі потреби і впровадження власної грошової одиниці.

Декларація передбачала також такі неодмінні складові суверенітету, як «безпосередні зносини з іншими державами» шляхом укладення з ними дипломатичних і консульських відносин, а також право на власні Збройні сили. Проголошувався намір України у майбутньому стати нейтральною, позаблоковою, без'ядерною державою.

Декларації про державний суверенітет України не було надано статусу конституційного акта. Численні звернення опозиції до Верховної Ради УРСР з вимогою зважитися на це, відкидалися більшістю депутатів. Це означало, що Декларація залишалася стратегією на майбутнє. У цьому проявлялася нерішучість і половинчастість парламентської більшості, котра не хотіла йти на повний розрив із центром.

Але та ж більшість – і це її безперечно мужній крок – погодилася на внесення до Конституції УРСР статті, яка проголошувала верховенство законів Української РСР на її території над союзними законами. Інше важливе рішення – прийняття 3 серпня 1990 р. Закону УРСР про економічну самостійність України. Закон проголошував принцип «власності народу республіки на її національне багатство і національний доход». Будь які дії, що суперечили цьому принципу, оголошувалися протизаконними і заборонялися. Це було винятково важливо для наповнення положень Декларації реальним змістом.

Після прийняття Декларації відбулися вибори нового Голови Верховної Ради. Перемогу здобув 56-річний другий секретар ЦК Компартії України Леонід Кравчук. Виходець з Рівненщини, батько якого загинув на фронті, а мати все життя пропрацювала в колгоспі, він зумів успішно закінчити Кооперативний технікум, Київський університет та Академію суспільних наук, стати кандидатом економічних наук. З 1960 р. займається партійною роботою, пройшовши шлях від консультанта-методиста Будинку політосвіти обкому до другого секретаря ЦК КП України. Компартійне минуле на початковому етапі викликало до нього недовіру національно-демократичної опозиції. Народові ж запам'ятались дискусії, які Л. Кравчук вів з ініціато-

рами створення Народного руху, тимчасом як інші парткерівники не наважувались це робити.

Перша сесія Верховної Ради тривала майже 2 місяці, а не 2–3 дні як це було раніше. Її засідання вперше в прямому ефірі транслювались по радіо та телебаченню, викликаючи активне обговорення в суспільстві. Саме Верховна Рада як вищий орган законодавчої влади в республіці стала основною ареною політичної боротьби і прийняття доленосних рішень.

Політична конфронтація восени 1990 р.

Друга сесія Верховної Ради УРСР, що розпочала свою роботу 1 жовтня 1990 р., ознаменувалася новою хвилею мітингів і маніфестацій. 2 жовтня у центрі Києва на майдані Незалежності в наметовому містечку розпочалося голодування протесту, організоване українськими студентами. Їхні вимоги відображали настрої мільйонів громадян: відставка Голови Ради Міністрів УРСР В. Масола; відмова Верховної Ради УРСР від підписання союзного договору; передача місцевим органам влади майна КПРС і ВЛКСМ; проходження юнаками України військової служби за межами республіки лише на добровільних засадах; перевибори Верховної Ради УРСР на основі багатопартійної системи навесні 1991 р. На думку студентів, яка збігалася з оцінкою політичної ситуації опозиційними партіями, склад Верховної Ради не відображав волю українського народу.

Певний час Верховна Рада ігнорувала вимоги студентів. Але напруженість у суспільстві неухильно посилювалася.

Робітники Києва готувалися підтримати студентську акцію масовим виступом. Напруженість наростала в усіх регіонах України. В республіці назрівав соціальний вибух, і партійно-державне керівництво УРСР мусило піти на компроміс. В. Масол був відправлений у відставку. Певний час Верховна Рада визначалась з новою кандидатурою на посаду голови Ради Міністрів. У листопаді 1990 р. новим головою уряду став міністр економіки В. Фокін. Інші вимоги студентів керівництво республіки також пообіцяло виконати.

Події, пов'язані зі студентськими виступами, відволікли сили парламенту, однак не завадили його активній законотворчій роботі. 24 жовтня 1990 р. Верховна Рада України вносить зміни до Конституції України. Ними скасовувалась ст. 6 про керівну і спрямовуючу роль Комуністичної партії; закріплювались основи діяльності різних політичних партій в Україні; заборонялося створення організацій, які ставлять за мету зміну шляхом насильства конституційного ладу, порушення територіальної цілісності держави, розпалювання релігійної і національної ворожнечі. Велике значення мала ст. 71, яка проголосила верховенство законів республіки на її території.

Цілеспрямовано реалізуючи принципи державного суверенітету, Верховна Рада України в другій половині 1990 р. приймає закони УРСР про місцеві ради народних депутатів і місцеве самоврядування, структуру органів виконавчої влади республіки, міліцію та податкову службу. Життя впевнено стверджувало суверенний шлях України.

Здобувши перші перемоги, опозиція продовжувала тиск на владу. Це продемонстрували II всеукраїнські збори Народного руху України, які проходили з 25 по 28 жовтня 1990 р. у Києві. Збори внесли зміни до статуту і програми цієї громадсько-політичної організації. З її назви були вилучені слова «за перебудову». Нова стратегія накреслювала шляхи боротьби за досягнення незалежності. Це був повний розрив з лінією Компартії України. Налякана радикалізацією громадського руху в Україні і постановою Верховної Ради щодо вимог студентів Компартія республіки готувалась до контрнаступу. Спираючись на депутатську більшість у Верховній Раді, скориставшись промахами опозиції, відсутністю у неї доступу до засобів масової інформації, КПУ спробувала загальмувати і припинити процес демократизації суспільства та повернути собі владу. Кульмінацією подій став конфлікт 7 листопада 1990 р., у річницю більшовицької революції у Петрограді, між депутатом Верховної Ради С. Хмарою і полковником київської міліції В. Григор'євим. Через кілька днів, розвиваючи цю провокацію, Верховна Рада прийняла надзвичайне рішення: дати санкцію на арешт народного депутата, що було здійснено безпосередньо у приміщенні парламенту. Степан Хмара вкотре опинився за ґратами.

Консервативні сили перейшли в наступ на демократичні перетворення і просування України на шляху суверенітету. Проте цей процес був невідворотним.

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ

1. Чому втрата Комуністичною партією монопольного становища в суспільстві автоматично вела до кризи всієї радянської системи?
2. Які причини визначили зближення позицій опозиційних партій та частини партійно-державної номенклатури у досягненні ідеї суверенітету України?
3. Коли і за яких обставин була прийнята Декларація про державний суверенітет України? У чому полягає її історичне значення?
4. Охарактеризуйте основні положення Декларації. Чому, на ваш погляд, вона так і не стала Конституцією України?
5. Яку роль в досягненні суверенітету відіграла Верховна Рада республіки?
6. Чим була викликана політична конфронтація восени 1990 р.?
7. Охарактеризуйте основні вимоги студентів. Які результати їхнього голодування?

1. Із Декларації про державний суверенітет України

II. Народовладдя.

... Громадяни Республіки всіх національностей становлять народ України. Народ України є єдиним джерелом влади в Республіці.

III. Державна влада.

... Українська РСР забезпечує верховенство Конституції та законів Республіки на своїй території.

IV. Економічна самостійність.

Українська РСР самостійно визначає свій економічний статус і закріплює його в законах.

Народ України має виключне право на володіння, користування і розпорядження національним багатством України.

Земля, її надра, повітряний простір, водні та інші природні ресурси, які знаходяться в межах території Української РСР.

... весь економічний і науково-технічний потенціал, що створений на території України, є власністю її народу, матеріальною основою суверенітету Республіки і використовуються з метою забезпечення матеріальних і духовних потреб її громадян.

... Українська РСР самостійно встановлює порядок організації охорони природи на території Республіки та порядок використання природних ресурсів.

Українська РСР має право заборонити будівництво та припинити функціонування будь-яких підприємств, установ, організацій та інших об'єктів, які спричиняють загрозу екологічній безпеці.

VIII. Культурний розвиток.

Українська РСР самостійна у вирішенні питань науки, освіти, культурного і духовного розвитку української нації, гарантує всім національностям, що проживають на території Республіки, право їх вільного національно-культурного розвитку.

IX. Зовнішня і внутрішня безпека.

... Українська РСР має право на власні Збройні Сили.

... Українська РСР має власні внутрішні війська та органи державної безпеки, підпорядковані Верховній Раді Української РСР.

... Українська РСР як суб'єкт міжнародного права здійснює безпосередні зносини з іншими державами.

Декларація про державний суверенітет України. – К., 1991.

ЗАПИТАННЯ ДО ДОКУМЕНТА

Документ № 1.

Чому прийняття Декларації про державний суверенітет України наблизило крах радянської унітарної держави? Підготуйте повідомлення про історичне значення цього документа. Згадайте, чому Декларація так і не набула статусу Закону.

§ 36. ЗДОБУТТЯ УКРАЇНОЮ НЕЗАЛЕЖНОСТІ

Згадайте:

1. Які факти свідчили про неспроможність союзних партійно-державних структур здійснювати управління в СРСР? 2. Які з політичних сил в Україні першими в другій половині 80-х років проголосили боротьбу за незалежність? 3. Чому на межі 80–90-х років в Україні стрімко падав авторитет Комуністичної партії?

Політична ситуація в Україні в першій половині 1991 р.

Наприкінці 1990 – початку 1991 р. внутрішньо-політична обстановка у Радянському Союзі ще більше загострилася. На грудневому (1990) пленумі ЦК КПРС більшість учасників закликала до рішучої боротьби з «деструктивними силами», «сепаратистами», «націоналістами». Тодішній перший секретар ЦК КП України С. Гуренко у виступі на пленумі заявив: «Демократія, гласність, плюралізм, не покращуючи реального стану речей, стають засобом перетворення країни у “театр абсурду”».

В цей час основні політичні пристрасті почалися довкола доцільності підписання нового союзного договору та розбудови СРСР як реальної «федерації рівноправних республік». Саме на цьому наполягали налякані хвилею суверенізації та національно-визвольного руху союзні структури.

В Україні ідея підписання нового союзного договору була зустрінута неоднозначно. Багато положень його проекту, запропонованих на обговорення у листопаді 1990 р., суперечили Декларації про державний суверенітет України. Він суттєво обмежував права республіки та знову передбачав формування союзних органів влади з великими повноваженнями у сфері міжнародних зносин, фінансової політики, передбачав повернення до норми щодо верховенства союзних законів над республіканськими.

Особливого захоплення в Україні, як і в інших союзних республіках, проект нового союзного договору не викликав. Тому консервативні сили, і зокрема депутатська група «Союз» Верховної Ради СРСР, закликали М. Горбачова як президента винести питання щодо майбутньої долі країн на Всесоюзний референдум. Референдум відбувся 17 березня 1991 р.

До бюлетеня вносилося запитання: «Чи вважаєте ви необхідним збереження Союзу Радянських Соціалістичних Республік як оновленої федерації рівноправних суверенних республік, в якій повною мірою гарантуватимуться права і свободи будь-якої національності?».

Референдум викликав подальше загострення політичної обстановки в СРСР. Шість союзних республік відмовилися від його проведення. Представники комуністичної більшості Верховної Ради УРСР підтримали проведення референдуму. Але частина депутатів-комуністів критикувала ідею референдуму. Голова Верховної Ради України Л. Кравчук назвав його «надуманим».

Було очевидним, що зміст питань бюлетеня суперечить Декларації про державний суверенітет України. На відміну від В. Івашка, Л. Кравчук проводив гнучку і досить обережну політику, що виходила з інтересів перш за все України. Щоб не загострювати відносин із центром, він запропонував одночасно із загальносоюзним референдумом, провести опитування населення УРСР. Жителям республіки було запропоновано дати відповідь на запитання: «Чи згодні Ви з тим, що Україна має бути в складі Союзу Радянських Суверенних держав на засадах Декларації про державний суверенітет України?». З цією пропозицією погодились, врешті-решт, представники опозиційної Народної Ради. За неї проголосувало 288 депутатів Верховної Ради УРСР.

Особливу позицію щодо референдуму зайняли обласні ради Тернопільської та Львівської областей. Окрім союзного і республіканського, тут було вирішено провести регіональний референдум, на якому було запропоновано дати відповідь на запитання: «Чи хочете ви, щоб Україна стала незалежною державою, яка самостійно вирішує всі питання внутрішньої та зовнішньої політики, забезпечує рівні права громадянам незалежно від національної та релігійної приналежності?».

Результати референдуму і всенародного опитування засвідчили прагнення народу України до створення суверенної держави, яка б мала рівноправні відносини з іншими країнами і посідала належне місце у світовій співдружності. За Україну у складі Союзу Радянських Суверенних Держав на засадах Декларації про державний суверенітет України проголосувало 80,2% осіб, які брали участь в опитуванні. За СРСР як оновлену федерацію суверенних республік висловилося 70,5% виборців. Таким чином, більшість виборців в обох випадках висловилися «за», не розуміючи, що голосують за різні форми національно-державного устрою. Що ж стосується західних областей республіки, де вплив Компартії був нейтралізований, за «незалежну державу, яка самостійно вирішує всі питання внутрішньої і зовнішньої політики» висловилося 88% тих, хто прийшов на виборчі дільниці.

Проведення референдуму сприяло істотному послабленню напруженості у Верховній Раді, зближенню позицій депутатів щодо умов нового союзного договору і вирішення інших злободенних питань життя республіки. Почав зростати вплив на роботу Верховної Ради її Голови, який став проводити більш са-

мостійну політику, поступово виходячи з-під впливу ЦК Компартії України. Леоніда Кравчука підтримувало все більше комуністів-депутатів Верховної Ради, яких стали називати «суверен-комуністами».

Розуміючи, що СРСР загрожує розпад, центральне керівництво і особисто М. Горбачов спробували його стримати шляхом прискорення та підписання нового союзного договору. Навесні та влітку 1991 р. в підмосковному Ново-Огарьово пройшли переговори Президента СРСР з керівниками дев'яти союзних республік, включаючи й Україну. Результатом переговорів був проект нового союзного договору, який, однак, не дістав загального схвалення. Наприкінці червня 1991 р. було вирішено відкласти підписання запропонованого М. Горбачовим союзного договору на кінець літа.

Спроба державного перевороту в СРСР

Повільне й суперечливе просування республіки по шляху до незалежності, зародки української демократії опинилися під смертельною загрозою через спробу реакційного перевороту. О 6-й годині ранку 19 серпня 1991 р. в СРСР було оголошено надзвичайний стан. За спинами заколотників стояли могутні сили КДБ, армії, центральних державних і господарських органів. В державному перевороті активну роль відіграли реакційні сили в керівництві КПРС, які створили Державний комітет з надзвичайного стану (ДКНС); (рос. мовою: «Государственный Комитет по Чрезвычайному положению» (ГКЧП)).

Перші заяви ГКЧП свідчили про його наміри розгромити демократичні сили, відновити всевладну тоталітарну систему, унітарний характер Союзу РСР. Антиконституційну акцію не випадково було здійснено напередодні процесу підписання нового союзного договору, який мав розпочатись 20 серпня. Умовами договору передбачалися деякі поступки союзним республікам з боку центру, хоча в цілому унітарний характер СРСР зберігався. Але навіть такі, по суті незначні, зміни в державному устрої не влаштували ГКЧП.

О 9-й годині ранку ультиматум було оголошено Голові Верховної Ради України. Генерали Варенников, Чичеватов у присутності першого секретаря ЦК КПУ Гуренка заявили Л. Кравчуку, що в разі ігнорування рішень ГКЧП, проведення страйків, акцій непокори буде застосовано військову силу.

Заколот висвітлив реальні, а не декларативні позиції й наміри всіх політичних сил і державних органів в Україні. Секретаріат ЦК Компартії України надіслав на місця шифрограму, в якій схвально оцінював події в центрі і пропонував парткомам «організувати» підтримку дій ГКЧП. Вищі компартійні структури в Україні були готові підтримати антиконституційну спробу

реакційного перевороту, трагічні наслідки якого для долі українського народу були очевидні. Оголосили про свою підтримку заколотників керівники багатьох рад усіх рівнів від обласних до міських і сільських. Керівництво Верховної Ради, яке перебувало під сильним тиском заколотників, вагалось. Офіційна преса, радіо, телебачення республіки поширювали всі розпорядження заколотників.

У ті трагічні години проти наступу реакції рішуче виступили демократичні сили Росії. О 9-й годині ранку 19 серпня у зверненні «К гражданам России» керівництво РРФСР охарактеризувало утворення ГКЧП як «правий реакційний антиконституційний переворот» і закликала маси до загального страйку. Москва перетворилася на центр опору заколотникам.

В Україні представники Руху і новостворених демократичних партій виступили з пропозицією засудити заколот спеціальним рішенням президії Верховної Ради УРСР. Але більшість членів президії вичікувала, блокуючи всі спроби членів Народної Ради дати оцінку дій ГКЧП. За цих умов демократи розгорнули широку роботу в масах. Із засудженням перевороту виступила частина членів президії Верховної Ради (О. Ємець, Д. Павличко, В. Пилипчук, Л. Танюк, І. Юхновський, В. Яворівський). Дії ГКЧП вони кваліфікували як антиконституційні й у разі захоплення ним влади в Україні закликали народ до непокори. Львівська обласна рада закликала громадян до масових актів громадянської непокори у відповідь на «спроби насильницького усунення демократично обраної влади». Сесія Харківської міськради кваліфікувала утворення ГКЧП як «найтяжчий злочин». Народний рух України закликав громадян «створювати організаційні структури активного опору». Союз українського студентства у зверненні до Верховної Ради УРСР заявив про намір розпочати «акції громадянської непокори». Голова спілки офіцерів України, полковник В. Мартиросян запропонував організувати волонтерів для захисту українського парламенту і в телеграмі Б. Єльцину закликав військовослужбовців – громадян України, які проходять службу на території РРФСР, не виконувати розпорядження ГКЧП, а підтримувати Президента Росії. Республіканський штаб Руху і Всеукраїнський страйком планували розпочати 21 серпня безстроковий всеукраїнський страйк, а гірники Донбасу ще 20 серпня відправили до Л. Кравчука делегацію з протестом з приводу утримання під вартою на території суверенної України М. Горбачова (котрий на момент заколоту перебував із сім'єю у Форосі в Криму на відпочинку) та з попередженням про страйк.

Після невдалої спроби штурму прибічниками влади «Білого дому» у Москві, здійсненого в ніч з 20 на 21 серпня, стало очевидним, що переворот провалюється. Позиція керівництва Вер-

ховної Ради УРСР стала чіткішою. Опівдні 22 серпня Президія Верховної Ради ухвалила рішення про скликання 24 серпня позачергової сесії Верховної Ради України.

Проголошення незалежності України Провал перевороту став поразкою реакційних сил. Перш за все, він означав крах усіх союзних унітарних структур, злам тоталітаризму. Республіки були фактично полишені на себе і стали брати усю повноту влади у свої руки. Позачергова сесія Верховної Ради УРСР 24 серпня 1991 р. прийняла історичний документ – Акт проголошення незалежності України. «Виходячи із смертельної небезпеки, яка нависла над Україною в зв'язку з державним переворотом в СРСР 19 серпня 1991 р.,

– продовжуючи тисячолітню традицію державотворення в Україні,

– виходячи з права на самовизначення, передбаченого Статутом ООН та іншими міжнародно-правовими документами,

– здійснюючи Декларацію про державний суверенітет України, Верховна Рада Української Радянської Соціалістичної Республіки урочисто **проголошує незалежність України** та створення самостійної української держави – **України**.

Територія України є неподільною і недоторканною.

Віднині на території України чинними є виключно Конституція і закони України».

Отже, 24 серпня 1991 р. перестала існувати Українська Радянська Соціалістична Республіка. На політичній карті світу з'явилася нова незалежна держава – Україна.

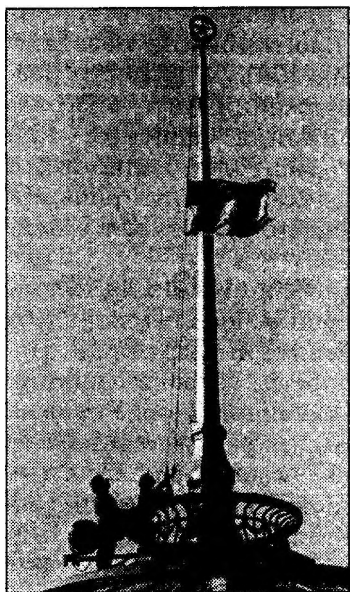
У постанові Верховної Ради «Про проголошення незалежності України» було вирішено 1 грудня 1991 р. провести республіканський референдум на підтвердження Акта проголошення незалежності. Україна прийняла рішення про закріплення незалежності єдиною з республік колишнього СРСР. І в цьому полягала її мудрість – бо відмінити рішення міг лише сам народ, а не якась політична сила, що могла в майбутньому прийти до влади.

Відповідно до даного Акта Верховна Рада прийняла Постанову «Про військові формування на Україні», якою підпорядкувала собі усі війська, дислоковані на території республіки. Постанова передбачала утворення Міністерства оборони України. Уряд України мав розпочати створення Збройних сил України. Було заявлено також про створення замість республіканського КДБ, підпорядкованого Москві, Служби безпеки України. Передбачалося введення власної національної валюти, усі підприємства союзного підпорядкування, розташовані в Україні, проголошувалися власністю республіки.

Ці кардинальні рішення не викликали опору комуністичної більшості Верховної Ради, державних структур України, що контролювалися комуністами. Вражена ліквідацією союзного центру Компартія республіки була деморалізована і з острахом очікувала наслідків поразки заколотників та можливого суду над ними та Комуністичною партією в цілому. За цих умов підтримка депутатами-комуністами Акта проголошення незалежності та рішень Верховної Ради, що закріплювали його, була цілком зрозумілою. Більшість була схильна до створення незалежної, але підконтрольної Компартії України республіки. Та поразка заколотників була перш за все поразкою КПРС, що почала швидко розвалюватися. Тисячі комуністів стали виходити з партії. Це одразу ж позначилося на становищі і позиціях парламентської більшості. Із заявою про вихід з КПРС виступила група депутатів Верховної Ради України, а також Голова Верховної Ради Л. Кравчук і його перший заступник І. Плющ.

Президія Верховної Ради України 31 серпня прийняла, нарешті, Указ, аналогічний прийнятому в Росії, – «Про тимчасове припинення діяльності Компартії України». Передбачалося, що Указ, діятиме «до остаточного розслідування обставин» участі КПУ у змові. Однак уже перші результати роботи тимчасової комісії Верховної Ради з перевірки діяльності посадових

Підняття синьо-жовтого прапора над будинком Верховної Ради України.
4 вересня 1991 р.

осіб, органів влади, управління, об'єднань і організацій у зв'язку із заколотом дали таку кількість незаперечних фактів підтримки КП України заколоту, що діяльність ще донедавна правлячої в республіці партії довелося заборонити взагалі. Невдовзі заявила про свій саморозпуск і компартийна більшість у парламенті.

В атмосфері національного піднесення, викликаного Актом проголошення незалежності, 4 вересня 1991 р. було прийняте історичне рішення про підняття над будинком Верховної Ради України національного синьо-жовтого прапора. А 28 січня 1992 р. синьо-жовтий прапор було визнано Державним прапором України. 19 лютого 1992 р. після гострих дискусій Верховна Рада України затвердила малий герб України – тризуб. Ще раніше, 16 січня 1992 р., Державним гімном України було затверджено

написану в 1863 р. українським композитором М. Вербицьким пісню «Ще не вмерла України і слава, і воля...». Незалежна держава відмовилася від імперських державних символів і прийняла свої, що відбивали її національні й історичні традиції.

Суперечності між інтересами України й колишніми союзними відомствами

Проголошення незалежності України призвело до загострення відносин між республікою і деякими політичними колами Росії та залишками керівних структур колишнього центру. Урядовці РРФСР стали робити заяви про можливість перегляду кордонів з Україною, якщо вона не погодиться на відновлення нової союзної держави. У центральних виданнях, на радіо й телебаченні розгорнулася антиукраїнська кампанія. Це викликало обурення більшості населення республіки, але стимулювало сепаратистські тенденції в Криму, деяких південних та східних областях України.

У лютому 1991 р. Верховна Рада УРСР, йдучи назустріч побажанням депутатів Кримської обласної Ради і враховуючи настрої значної частини населення півострова, відновила Кримську Автономну Радянську Соціалістичну Республіку. Та цей крок України був сприйнятий сепаратистами Криму як ознака її слабкості. Після 24 серпня 1991 р. набуває поширення ідея щодо приєднання півострова до Росії або навіть надання йому статусу повної незалежності. Цей рух активно підтримувала в Криму заборонена Компартія України. З ідеєю утворення на Півдні України так званої Новоросії виступили сепаратистські об'єднання Одеси, Миколаєва і Херсона. Про необхідність відродження штучно утвореної у 1918 р. Донецько-Криворізької республіки заговорили в Донбасі.

За таких обставин виник новий варіант союзного договору, тепер уже як конфедеративного Союзу Суверенних (Незалежних) Держав (СНД). Його підписання М. Горбачов проголосив можливим уже наприкінці 1991 р. Керівництво України відмовилося від участі у формуванні нового союзу. Це викликало роздратування центру. Президент М. Горбачов неодноразово заявляв, що він «не уявляє собі Союзу без України». Більше того, на адресу України полетіли погрози і застереження про можливі катастрофічні наслідки у разі відмови республіки увійти до нового союзного утвору. Але, як часто бувало раніше, цей тиск центру призвів до протилежних результатів.

Референдум 1 грудня 1991 р. та вибори Президента України

Декларація про державний суверенітет України проголосила принцип поділу влади в республіці на законодавчу, виконавчу й судову. Виходячи з цього, система поєднання законодавчої та виконавчої функцій радами різних рівнів вичерпала себе і мала бути замінена іншою.

У липні 1991 р. Верховна Рада прийняла пакет законів стосовно запровадження в Україні інституту президентської влади. Протягом вересня–жовтня 1991 р. рубіж у 100 тисяч підписів, необхідних для балотування на вищу посаду в державі, пододало 7 чоловік.

Незважаючи на істотні відмінності в їхніх передвиборчих програмах, усі кандидати стояли на платформі проголошення незалежності України й закликали громадян України підтвердити на республіканському референдумі 1 грудня 1991 р. це історичне рішення Верховної Ради. У ході передвиборної боротьби усі кандидати виступали проти участі України у створенні СНД.

Референдум 1 грудня 1991 р. увійшов в історію України як одна з найсвітліших подій, день національної гідності її народу. На запитання в бюлетені для голосування на всеукраїнському референдумі «Чи підтверджуєте Ви Акт проголошення незалежності України?» 90,32% виборців відповіли: «Так, підтверджую».

Головними причинами такої одностайності були віковічне прагнення народу України до незалежного життя, розпад Союзу РСР, певна стабільність порівняно з іншими республіками українського товарного ринку, прагнення прокомуністичних сил у владних структурах зберегти свої позиції в Україні за умов зростаючого наступу з Москви антикомунізму.

Свого Президента Україна визначила того ж дня. Ним став Л. Кравчук, за якого проголосувало 61,6% виборців, що прийшли 1 грудня на виборчі дільниці.

Всеукраїнський референдум 1 грудня 1991 р. став вирішальною подією на шляху до повної ліквідації центральних владних структур. 7–8 грудня в Біловезькій Пущі неподалік від Мінська Президент України Л. Кравчук, Голова Верховної Ради Республіки Білорусь С.Шушкевич і Президент Росії Б.Єльцин констатували розпад Радянського Союзу і підписали угоду про утворення Співдружності Незалежних Держав (СНД). 21 грудня в Алма-Аті декларація про утворення СНД була підписана керівниками Азербайджану, Білорусі, Казахстану, Киргизстану, Молдови, Росії, Таджикистану, Туркменістану, Узбекистану і України. «З утворенням Співдружності Незалежних Держав, – зазначалося в Декларації, – Союз Радянських Соціалістичних Республік припиняє своє існування». Засновники СНД чітко визначили, що кожна з республік, що входить до СНД, цілком незалежна у своїй внутрішній і зовнішній політиці держава, а нове міждержавне утворення не передбачає ніякого центру, жодних вертикальних управлінських структур. Незалежність України стала фактом, який визнавався всіма державами, що виникли на теренах колишнього СРСР. З цього часу починається принципово новий етап її історії.

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ

1. Чим був викликаний референдум 17 березня 1991 р.? Хто був його ініціатором? Як поставилося до нього керівництво Верховної Ради УРСР і КП України? Охарактеризуйте його результати.
2. Як вплинула на процес державотворення в Україні спроба державного перевороту ГКЧП 19 серпня 1991 р. у Москві? Дайте оцінку дій керівництва Верховної Ради УРСР і ЦК КП України щодо ГКЧП.
3. Проаналізуйте обставини прийняття Верховною Радою УРСР Акта проголошення незалежності України. Чому за цей Акт проголосувала компартійна більшість Верховної Ради?
4. Що спричинило заборону діяльності КП України? Які наслідки мала ця заборона?
5. У чому виявлялося загострення відносин між Україною і Росією після проголошення Акта незалежності України?
6. Розкрийте причини виникнення сепаратистських настроїв в Україні після проголошення її незалежності. Для яких регіонів були характерні ці настрої й чому?
7. Розкажіть про президентську виборчу кампанію 1991 р. та її наслідки.
8. Чим було викликане проведення 1 грудня 1991 р. Всеукраїнського референдуму і які його результати? Який вплив він мав на подальшу долю України?

ДОКУМЕНТИ

1. Шифротелеграма Секретаріату ЦК КП України на місця

Первым секретарям обкомов, Киевского горкома Компартии Украины.

В связи с введением в стране чрезвычайного положения важнейшей задачей партийных комитетов является содействие Государственному Комитету по Чрезвычайному Положению в СССР. Во всей своей практической деятельности необходимо руководствоваться Конституцией и законами Союза ССР, документами, издаваемыми Государственным Комитетом по Чрезвычайному Положению.

Секретариат ЦК Компартии Украины рекомендует:

Оперативно сориентировать партийный актив, народных депутатов, руководителей предприятий, колхозов, совхозов, организаций и учреждений на необходимость обеспечить повсеместное спокойствие, твердый конституционный порядок и дисциплину... Всякие демонстрации, митинги, манифестации, забастовки должны быть исключены.

Во всей работе необходимо исходить из того, что сегодня ключевым вопросом является сохранение Союза Советских Социалистических Республик, упрочение братских связей со всеми народами нашей страны.

Секретариат ЦК Компартии Украины обращает внимание на то, что принимаемые руководством страны по стабилизации обстановки и выводу из кризиса меры отвечают настроениям подавляющего большинства трудящихся и созвучны с принципиальной позицией Компартии Украины...

Секретариат ЦК Компартии Украины 19 августа 1991 года

Коммунистическая партия Украины: Хроника запрета. – С.8–71.

2. Заява Народного руху України з приводу спроби державного перевороту в СРСР 19 серпня 1991 р.

1. Утворений позаконституційний орган влади – державний комітет надзвичайного становища в Москві – є незаконним, і його рішення не можуть мати юридичної сили в Україні;

2. Рух не визнає ДКНС і не вважає його рішення обов'язковими для себе;

3. Рух закликає всіх громадян України не підпорядковуватись волі путчистів, створювати організаційні структури активного опору, які будуть координувати Всеукраїнський страйк, до якого ми закликаємо як до єдиної мирної дієвої зброї в боротьбі за волю і добробут своєї родини, нашої української держави.

Голова Народного руху України Іван Драч.

Хроніка опору. Документи, інші офіційні матеріали, свідчення преси про спробу державного перевороту, вчиненого так званим ГКЧП у серпні 1991 року. – К.: Дніпро, 1991. – С. 182.

ЗАПИТАННЯ ДО ДОКУМЕНТІВ

Документи № 1.

Охарактеризуйте позицію ЦК КПУ щодо ГКЧП. Чи відповідає дійсності твердження, що Компартія України непричетна до спроби державного перевороту, а ГКЧП – справа купки авантюристів?

Документ № 2.

Дайте оцінку позиції Руху щодо ГКЧП. Яку роль відіграла його позиція у протистоянні змовникам?

§ 37. РОЗПАД РАДЯНСЬКОГО СОЮЗУ І ВІДРОДЖЕННЯ НЕЗАЛЕЖНОСТІ УКРАЇНИ

Повторювально-узагальнюючий урок

Перебудова в СРСР і Україна 1985–1991 рр. були останнім періодом існування СРСР.

Вже на початку 80-х років, особливо після смерті Л. Брежнєва та зміни протягом ледь більше двох років двох генеральних секретарів, системна криза радянського режиму в Україні, насамперед політико-ідеологічна, стала очевидною. Все більша кількість людей переконувалась у беспорядності радянського керівництва.

Певні надії виникли з приходом до влади в СРСР М. Горбачова, з ініціативи якого розпочалася перебудова, що офіційною партійною пропагандою зображувалася як оновлення, модернізація всіх сфер життя, «очищення» соціалізму від негативних нашарувань минулого, надання йому нового «дихання» і гуманного, демократичного характеру. За своєю суттю перебу-

дова була спробою партійно-державної верхівки СРСР вивести країну з гострої кризи, що охопила всі сфери суспільства і набула всеохоплюючого, системного характеру.

Деякий час найвище радянське керівництво в Москві, а особливо його представники в Україні, не усвідомлювали ні глибини цієї кризи, ні її розмаху. Свідченням цього була цілком утопічна політика «прискорення», яка передбачала без суттєвих змін у системі виробничих відносин, форм власності та політичного устрою до 2000 р. здійснити потужний економічний ривок і розв'язати традиційні соціальні проблеми радянського суспільства: продовольчу, житлову, забезпечення населення товарами повсякденного попиту, ліквідацію «перманентних» черг і дефіциту. У керівництві країною зростало побоювання, що в СРСР назріває стихійний соціальний вибух з непередбачуваними наслідками.

Невдачі спроб прискорення в економіці

Досить швидко стала цілком очевидною неспроможність політики «прискорення». Замість очікуваного наростання темпів економічного розвитку тривало неминуче їх зниження. Замість ослаблення продовольчої, житлової і товарної криз відбувалося їхнє подальше загострення. Черги за вкрай необхідними товарами ставали ще довшими. Врешті-решт, у 1990 р. вперше за багато років почалося скорочення обсягів суспільного виробництва.

Таким чином, усі спроби перебудови системи управління економікою виявились абсолютно безплідними. Непродумані, половинчасті й безсистемні зміни в економіці вносили розлад у централізовану і по-своєму логічну систему управління народним господарством. Народногоосподарський комплекс СРСР став розвалюватися. Рвалися господарські зв'язки між окремими підприємствами, галузями і регіонами. Це посилювало відцентрові тенденції в СРСР. Союзні республіки брали під власний контроль економіку, йдучи на встановлення прямих міжреспубліканських зв'язків без посередництва Москви. Центр виявився економічно непотрібним. Цей чинник дедалі більше впливав на розпад Радянського Союзу.

Реформи в політичній системі

Загострення економічної кризи пришвидшувало реформи в політичній системі. Існуючі державні інститути були вже неспроможні уберегти країну від занепаду. Ця істина оволодівала свідомістю ініціаторів перебудови й спонукала їх до демократизації суспільного життя, відмови від так званої керівної ролі КПРС у суспільстві. Очікувалося, що це розв'яже ініціативу громадян і сприятиме створенню стабільної соціально-економічної й політичної системи в рамках «оновленого» соціалізму.

Але, як уже бувало в історії, наміри керівництва демократизувати тоталітарну систему наштовхувалися на жорсткий опір консервативних елементів владних структур, які не бажали втрачати свого становища і пов'язаних з ним привілеїв. Політична реформа буксувала, бо закони Верховної Ради СРСР були половинчасті, приймалися із запізненням, а часто-густо не виконувалися. Серед населення наростали розчарування, зневіра у здатність керівництва вивести країну з кризи. Вплив і авторитет КПРС та державних владних структур швидко й незворотно падав.

Крах політики КПРС і національно- визвольний рух в Україні

Особливо яскраво це виявлялося в Україні, котру її консервативне керівництво на чолі з Компартією перетворило на справжній «заповідник застою». Та прагнення відмежуватися від процесів, що розгорталися в центрі, обернулося для партійних і державних структур УРСР катастрофічною втратою авторитету, справжньою громадською ізоляцією. Компартії пригадали всі злочини, до яких вона була причетна: червоний терор громадянської війни, насильницьку колективізацію, голодомори, Чорнобильську катастрофу, русифікацію та багато іншого. Суспільно-політичне життя республіки поступово виходило з-під контролю КПУ. Це знайшло прояв у всіх сферах суспільного життя, особливо в національно-державній. Ослабленням старої політичної системи український народ скористався для боротьби за свої національні права, збереження й розвитку своєї культури, досягнення реального суверенітету. Зразком для прогресивних перетворень в Україні стала боротьба за незалежність Прибалтійських і Закавказьких республік, розгортання демократичного руху в Росії. В Україні починається процес формування громадсько-політичних груп, об'єднань, опозиційних існуючому режимові. 1987 р. в Києві розпочав роботу Український культурологічний клуб (УКК), відновила діяльність Українська гельсінська спілка, з'являються інші об'єднання демократичної орієнтації. Найактивніше діяли вони в Західній Україні, звідки хвиля мітингів і демонстрацій поширювалася по всій республіці.

Все ширші маси українського населення переконалися у безперспективності збереження Радянського Союзу. Це слугувало надійним фундаментом національно-визвольного руху, який в цей період набуває суттєвого розвитку. Це стало можливим завдяки зростанню національної свідомості українського суспільства, злиттю в єдиному руслі двох течій – українського дисидентства та національно свідомої партноменклатури, яку вже й політично, й ідеологічно, й економічно гнітила радянська імперська система.

Компартія України, державні структури прагнули зупинити наростання демократичного руху в Україні. Пропагандистська машина режиму розпочала шалену кампанію критики новостворених демократичних об'єднань, часто вдаючись до фальсифікації і перекручень цілей і завдань, що їх ставили перед собою демократи, а то й просто до відвертої брехні. Особливо яскраво це виявилось під час формування Народного руху України. За умов монополії Компартії на засоби масової інформації рухівці не мали можливості донести своє слово до людей. Та попри це чисельність Руху зростала в усіх регіонах України – від Львова до Луганська. Логічним наслідком цього став Установчий з'їзд Народного руху України, що відбувся 8–10 вересня 1989 р.

Формування багатопартійної системи Утворення Руху як масової громадсько-політичної організації поклало край монополії КП України на політичну діяльність. В Україні почалося формування багатопартійності. Цей процес активізувався після лютого (1990) пленуму ЦК КПРС, який під тиском обставин погодився вилучити з Конституції СРСР сумнозвісну статтю 6, що закріплювала керівну роль партії в радянському суспільстві.

За короткий час про початок своєї діяльності заявили Українська національна партія (УНП), Демократична партія України (ДемПУ), Партія зелених України (ПЗУ), Соціал-демократична партія України (СДПУ), Об'єднана соціал-демократична партія України (ОСДПУ) та ін.

Поява нових політичних партій відбувалася одночасно із наростанням внутрішніх суперечностей у Компартії України. У січні 1990 р. було заявлено про створення Демократичної платформи. Головною своєю метою вона проголосила перетворення КПРС на демократичну партію парламентського типу. Демплатформа виступала також за перетворення КПРС на союз компартій республік, за ліквідацію її унітарного характеру. Впевнившись у неможливості демократизації КП України, Демплатформа виділилася в окрему політичну партію – Партію демократичного відродження України (ПДВУ).

Вибори до Верховної Ради УРСР у березні 1990 р. продемонстрували посилення впливу опозиції та послаблення авторитету і можливостей КП України. Незважаючи на нерівні умови, відсутність доступу до засобів масової інформації, опозиція, об'єднавшись у Демократичний блок, здобула майже третину місць у Верховній Раді. Згодом депутати від Демблоку оформились в опозиційну Народну Раду.

Суверенізація України Робота Верховної Ради УРСР нового складу надала нового імпульсу політичному життю

України. Вперше за багато десятиліть з найвищої державної трибуни пролунала правда про становище, в якому опинився український народ, почалися дискусії про можливі варіанти виходу з кризи. Вперше в найвищій державній установі УРСР відкрито заговорили про незалежність України. Нарешті, 16 липня 1990 р. Верховна Рада прийняла Декларацію про державний суверенітет України.

Склалася історична ситуація, коли за суверенітет проголосували не лише депутати-демократи, але й компартійна більшість. Це свідчило про домінуюче в населенні України прагнення до ліквідації диктату імперського центру, на яке депутати-комуністи вже не могли не зважати. Але та ж більшість не погодилася надати Декларації про державний суверенітет статусу конституційного акта чи закону.

Це викликало загострення ситуації, а восени 1990 р., призвело до політичної конфронтації в суспільстві. В жовтні відбулося голодування студентів, які поставили перед Верховною Радою УРСР ряд радикальних вимог, реалізація яких мала сприяти наповненню Декларації про державний суверенітет України реальним змістом. Під тиском опозиції Верховна Рада погодилася прийняти вимоги студентів до розгляду, хоча виконання більшої з них всіляко саботувала.

Непослідовність лінії Верховної Ради виявилася і в економічній політиці. Прийнявши закон про економічну самостійність УРСР, розробивши власну Концепцію переходу Української РСР до ринкової економіки, вона, користуючись законодавчими повноваженнями, гальмувала роздержавлення й приватизацію, стимулювала своїми діями інфляцію та підвищення цін.

За умов різкого погіршення відносин між союзними республіками і центром 17 березня 1991 р. відбувся Всесоюзний референдум про збереження СРСР як оновленої федерації рівноправних суверенних республік. Одночасно з референдумом було проведено республіканське й регіональне опитування про майбутній статус України. Незважаючи на суперечливі результати, вони ясно показали, що вектор громадської думки в Україні повертається в бік незалежності. Некваліфікована й егоїстична політика центру лише посилювала ці настрої, множила їхніх прихильників не лише серед демократів і безпартійних, але й серед комуністів.

Не мала підтримки в республіці спроба консервативних сил СРСР вчинити державний переворот та зберегти радянську імперію – Союз РСР. Після придушення заколоту, організованого ГКЧП, повільні й суперечливі кроки республіки на шляху до суверенітету набули стрімкого характеру, з'явилася нова, ні від кого не залежна, **самостійна українська держава – Україна.**

Референдум 1 грудня 1991 р. переважною більшістю голосів підтвердив це історичне рішення Верховної Ради. СРСР припинив своє існування.

Україна вступила в новий етап історії.

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ

1. Чим була викликана спроба перебудови в СРСР? На що розраховували «архітектори» перебудови?
2. У чому ви вбачаєте їхній позитивний внесок в історію, а у чому – обмеженість?
3. Розкрийте основні причини провалу «прискорення» в економіці. Які наслідки для подальшого існування СРСР це мало? Чому не вдалось реалізувати процес прискорення економіки в Україні?
4. Які причини призвели до наростання суперечностей між центром і Україною в 1985–1991 рр.? У чому виявлялися ці суперечності?
5. Чому не вдалося перебудувати СРСР на засадах рівноправної федерації чи конфедерації?
6. Яку роль відіграв Рух у подіях 1989–1991 рр. в Україні?
7. Чому за Декларацію про державний суверенітет України і Акт проголошення незалежності України проголосували не лише депутати – члени Народної Ради, а й прокомуністична парламентська більшість?
8. Чому, на ваш погляд, незалежність України в 1991 р. вдалося здобути без збройної боротьби, виключно мирними засобами? Яку роль у цьому відіграли внутрішньоукраїнські та зовнішні чинники?
9. Назвіть п'ятірку політичних діячів незалежної України, котрі, на ваш погляд, зробили найбільший внесок у досягнення в 1991 р. самостійності України. Як би ви могли їх охарактеризувати?

ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ ДАТИ

- 1 березня 1985 р.** – М. Горбачова обрано генеральним секретарем ЦК КПРС
- квітень 1985 р.** – пленум ЦК КПРС. Початок перебудови
- травень 1985 р.** – постанова ЦК КПРС про подолання пияцтва та алкоголізму
- лютий 1986 р.** – XXVII з'їзд КП України
- 25 лютого – 6 березня 1986 р.** – XXVII з'їзд КПРС
- квітень 1986 р.** – постанова ЦК КПРС про прискорення вирішення житлової проблеми в СРСР
- 26 квітня 1986 р.** – катастрофа на Чорнобильській АЕС
- січень 1987 р.** – постанова пленуму ЦК КПРС про перебудову і кадрову політику партії
- березень 1987 р.** – постанова Президії ВР УРСР про вибори до місцевих рад по багатомандатних округах
- початок 1988 р.** – Українська група сприяння виконанню Гельсінських угод перетворена на Українську гельсінську спілку
- 28 червня – 1 липня 1988 р.** – XIX Всесоюзна конференція КПРС
- 4 серпня 1988 р.** – розгон несанкціонованого мітингу у Львові
- 11 лютого 1989 р.** – установча конференція Товариства української мови ім. Тараса Шевченка

- травень 1986 р.** – постанова про боротьбу з нетрудовими доходами
- травень 1989 р.** – установча конференція товариства «Меморіал»
- травень–червень 1989 р.** – Перший з'їзд народних депутатів СРСР
- липень 1989 р.** – страйк шахтарів України
- 8–10 вересня 1989 р.** – установчий з'їзд Народного руху України за перебудову
- 28 вересня 1989 р.** – пленум ЦК КП України увільнив від обов'язків першого секретаря і члена політбюро ЦК КПРС В. Щербицького; першим секретарем ЦК КПУ обрано В. Івашка
- жовтень 1989 р.** – Верховна Рада УРСР прийняла Закон про мови в УРСР
- березень 1990 р.** – Вибори до Верховної Ради УРСР
- 11 березня 1990 р.** – Верховна Рада Литовської РСР прийняла Акт про відновлення незалежної Литовської держави
- 4 червня 1990 р.** – Головою Верховної Ради УРСР обрано В. Івашка
- 6 червня 1990 р.** – перехід Демократичного блоку народних депутатів у Верховній Раді УРСР до конструктивної опозиції, утворення Народної Ради
- 16 липня 1990 р.** – Декларація про державний суверенітет України
- 23 липня 1990 р.** – відставка В. Івашка і обрання Головою Верховної Ради УРСР Л. Кравчука
- 3 серпня 1990 р.** – Верховна Рада УРСР прийняла Закон УРСР про економічну самостійність республіки
- 2–17 жовтня 1990 р.** – голодування студентів
- листопад 1990 р.** – офіційно зареєстровано Українську республіканську партію, опозиційну КПРС
- листопад 1990 р.** – головою Ради Міністрів УРСР обрано В. Фокіна
- лютий 1991 р.** – Верховна Рада ухвалила постанову про відновлення автономії Криму
- 19–21 серпня 1991 р.** – спроба антиконституційного перевороту в СРСР (ГКЧП)
- 24 серпня 1991 р.** – Верховна Рада прийняла Акт проголошення незалежності України
- 30 серпня 1991 р.** – прийнято Указ про заборону Компартії України
- 1 грудня 1991 р.** – Всенародний референдум підтримав Акт проголошення незалежності України. Президентом України обрано Л. Кравчука
- 8 грудня 1991 р.** – в Біловезькій Пущі підписано Договір про утворення Співдружності Незалежних Держав (СНД). СРСР припинив існування
- 16 січня 1992 р.** – Верховна Рада ухвалила Державний гімн України – «Ще не вмерла України і слава, і воля...»
- 28 січня 1992 р.** – Верховна Рада затвердила Державний прапор України
- 19 лютого 1992 р.** – Верховна Рада затвердила малий герб України

ТЕМА **6** УКРАЇНА В УМОВАХ НЕЗАЛЕЖНОСТІ

Після затвердження Всеукраїнським референдумом 1 грудня 1991 р. Акта проголошення незалежності України розгорнувся процес розбудови соборної Української держави, формування в ній справедливого, якісно нового соціально-економічного ладу, правового, громадянського суспільства.

§ 38. ПОЧАТОК ДЕРЖАВОТВОРЧИХ ПРОЦЕСІВ

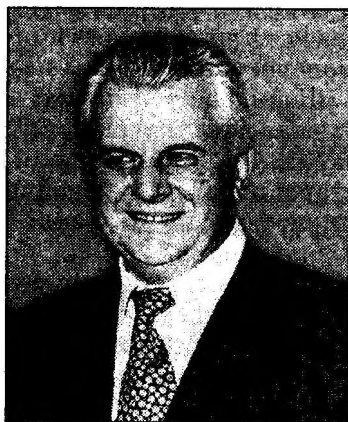
Згадайте:

1: Назвіть передумови прийняття Верховною Радою Акта проголошення незалежності України. 2. Чому дане питання було винесене на Всеукраїнський референдум? 3. Про які настрої в суспільстві свідчили результати референдуму? Чому розпався СРСР?

Нова соціально-політична ситуація — Проголошення незалежності України, заборона діяльності Комуністичної партії, перемога на президентських виборах 1 грудня 1991 р. Л. Кравчука і розпад Радянського Союзу створило в Україні нову соціально-політичну ситуацію. Відходила в минуле радянська епоха з її тоталітарним політичним режимом, одержавленою і підпорядкованою інтересам імперського центру економікою, деформованими міжнаціональними відносинами. Новий час поставив перед суспільством нові завдання: знищення віджилих політичних структур і творення правової демократичної держави; трансформування централізованої державної економіки в багатокладну ринкову, зорієнтовану на соціальні потреби людей; національне відродження й оздоровлення міжнаціональних відносин в Україні; встановлення рівноправних стосунків з іншими державами та перетворення України на сучасну європейську державу.

Суспільні перетворення у таких масштабах справедливо називають революційними. Історія розпорядилася так, що в Україні ці перетво-

Леонід Кравчук

рення відбуваються мирним шляхом. Але їхнім наслідком стало складне й тривале співіснування старого й нового. Ця обставина диктує необхідність злагоди та згуртування усього суспільства, відмови від вузькогрупових інтересів заради всенародних. Вирішальне значення при цьому повинен мати чіткий і послідовний курс на докорінні, фундаментальні реформи з урахуванням реальних інтересів та потреб громадян, їхніх уподобань, звичаїв, традицій, дотримання соціальної справедливості.

Від усвідомлення цієї істини головними соціальними групами й політичними силами країни залежить успіх чи невдача на складному і тернистому шляху подолання старого й віджилого, утвердження нового, збереження перспективи на майбутнє.

Державотворення та його складові

Здобуття Україною незалежності, її добровільний вихід з СРСР, що самоліквідувався, поставив проблему розбудови елементів державності. До цього часу Українська РСР мала тільки її формальні атрибути, бо входила до складу СРСР. Ключові питання життєдіяльності республіки вирішувались союзними органами влади, або як тоді говорили – Москвою. Тепер уся повнота відповідальності переходила до України. Вона стала самостійною державою.

Основними ознаками держави є наявність апарату управління (публічної влади); суверенітет, тобто її незалежність у здійсненні внутрішньої та зовнішньої політики; виключне право на прийняття законів та інших нормативних актів, обов'язкових для всього суспільства чи його частини; наявність апарату примусу; розподіл населення за територіальними одиницями; власна грошова, податкова, митна системи тощо.

Ще перебуваючи в СРСР, Україна зробила суттєві кроки до самостійності, прийнявши ряд фундаментальних документів, і, в першу чергу, Декларацію про державний суверенітет. Вона визначила демократичні, гуманні, плюралістичні орієнтири молодій Україні.

Водночас розвивати елементи державності доводилось в умовах жорсткої економічної кризи, яка з року в рік наростала, загальної криміналізації економіки й суспільства, збереження старої партійно-державної номенклатури, значна частина якої лише формально заявляла про свою відданість ідеям незалежної держави.

Державотворчі процеси ускладнювали тривалі процеси російщення, відсутність ідеї, яка б могла консолідувати суспільство, низький рівень національної свідомості населення деяких регіонів, окремі невдалі кроки на державотворчому шляху.

Український парламен- таризм

Спираючись на правові традиції демократичного устрою, молода Україна у розбудові держави орієнтувалася на принцип розподілу влад, який передбачав формування трьох її гілок – законодавчої, виконавчої і судової.

Водночас необхідно було забезпечити створення управлінських структур на місцях – у областях, районах, містах та селах, налагодження їх ефективних зв'язків з центральною владою.

Єдиним законодавчим органом України була Верховна Рада. На час здобуття незалежності вона знаходилась в епіцентрі подій, бо саме у її сесійній залі приймалися фундаментальні рішення.

Діючий склад Верховної Ради у кількості 450 чоловік було обрано в 1990 р., коли Україна перебувала у складі СРСР.

Депутатську більшість становили члени розпущеної 1991 р. КПУ. Частина з них залишалась на старих, ортодоксально-комуністичних позиціях, що гальмувало державотворчі процеси.

Після обрання Л. Кравчука Президентом України Верховну Раду республіки очолив Іван Степанович Плющ. Він народився у вересні 1941 р. в м. Борзна Чернігівської області в селянській сім'ї. Після закінчення сільськогосподарського інституту 30 років працював на Київщині, де пройшов шлях від колгоспного бригадира до голови обласної Ради. З 1990 р. – перший заступник Голови Верховної Ради України.

З перших днів незалежності Верховна Рада розгорнула активну законотворчу роботу. Вже 24 серпня 1991 р. парламентом було прийнято постанову «Про військові формування в Україні», за якою усі війська, дислоковані на українській території, підпорядковувались Верховній Раді.

8 жовтня 1991 р. було прийнято Закон «Про громадянство». Він надавав право стати громадянином України кожному, хто на момент прийняття Закону мешкав на її території.

У січні–лютому 1992 р. було затверджено інші атрибути державності: гімн «Ще не вмерла України...», синьо-жовтий державний прапор та малий герб – тризуб.

За час своєї практичної діяльності Верховна Рада України дванадцятого скликання ухвалила майже 400 законів та понад 1100 різних постанов і рішень з життя суспільства і держави.

Але попри велику кількість прийнятих документів, особливо з питань внутрішньої політики, конкретного механізму їхньої реалізації розроблено не було. З огляду на це, велика частина рішень Верховної Ради України не виконувалась і мала популістський характер, бо не могла реалізуватись через відсутність коштів.

Велика частина прийнятих парламентом законів не мала прямої дії, а вимагала додаткових роз'яснень, тлумачень, так

Депутати-демократи, учасники національно-визвольного руху 60–80-х років: Л. Горохівський, О. Шевченко, Л. Лук'яненко, І. Калинець, М. Горинь, С. Хмара, Б. Ребрик, Б. Горинь, В. Чорновіл, Г. Алтунян

званих підзаконних актів, опрацювання яких затримувалося на невизначений термін.

Ефективній діяльності Верховної Ради заважало гостре політичне протистояння, відсутність злагодженості в роботі законодавчої і виконавчої влади.

Президент України та виконавча гілка влади

1 грудня 1991 р. на основі відповідного Закону український народ вперше загальним прямим голосуванням обрав свого Президента. Відповідно до чинної тоді Конституції Президент України був главою держави, тобто вищою посадовою особою, і главою виконавчої влади. Коло його функціональних обов'язків, а значить і відповідальності за майбутнє держави були надзвичайно великими. До них зокрема включались гарантування забезпечення прав і свобод громадян, проведення в життя Конституції і Законів України через органи державної виконавчої влади, представництво України у міжнародних відносинах.

Першим Президентом України новітнього часу став Л. Кравчук. З початку президентства він розгорнув активну державницьку діяльність. Маючи високу фахову підготовку, організаторські здібності, відданість ідеалам незалежності, талант знаходження компромісу, він зумів поступово перебрати на себе основну ініціативу творення державності.

Водночас законодавчо питання взаємодії та розподілу повноважень між Верховною Радою, Президентом та органами

виконавчої влади врегульовано не було. Це ускладнювало процеси державотворення, а збої у взаємодії різних гілок влади створювали додаткові складнощі.

Виконавча влада в Україні була представлена Кабінетом Міністрів України, який очолював прем'єр-міністр. Після відставки у квітні 1991 р. з посади голови Ради Міністрів В. Маса, прем'єр-міністром України став В. Фокін. Він очолював уряд протягом 17 місяців. Це був період, коли динаміка політичних та державотворчих процесів значно випереджала процеси економічного реформування. Економіка України все більше втягувалась у кризу.

Складна економічна ситуація, розрив традиційних господарських зв'язків у рамках колишнього СРСР, скасування російським урядом Є. Гайдара з січня 1992 р. контролю за ціноутворенням та стрімке підвищення цін в усіх державах СНД вимагали вироблення гнучкої економічної стратегії розбудови національної економіки. Однак розробляти та здійснювати економічні програми та приймати ефективні рішення без «узгодження» з верхами республіканські органи виконавчої влади виявились неспроможними. Це викликало невдоволення у суспільстві.

У середині 1992 р. в Україні відбувся грандіозний страйк шахтарів. Приводом стало чергове підвищення Кабінетом Міністрів цін на сільськогосподарську продукцію, варені та інші ковбаси, молоко, масло. Ця акція викликала хвилю обурення серед населення і в парламенті. Відчувалося, що позитивних змін в економіці досягти не вдалося. Восени 1992 р. в обстановці загального невдоволення населення та парламенту уряд В. Фокіна нарешті мусив піти у відставку.

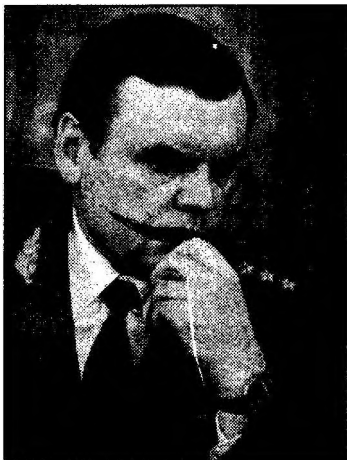
27 жовтня 1992 р. Верховна Рада затвердила склад нового Кабінету Міністрів на чолі з народним депутатом Л. Кучмою, який до цього був директором знаного у світі Дніпропетровського об'єднання «Південмаш». До нього увійшли представники різних політичних сил.

Новий уряд активно взявся за вирішення невідкладних для України питань. Верховна Рада надала главі уряду право видавати декрети з неврегульованих законодавством економічних питань. Однак суттєвого поліпшення економічної ситуації не сталось.

Все помітнішим стає втручання у розв'язання конкретних економічних проблем Президента України Л. Кравчука. В цей період він прагне перебрати на себе всю повноту виконавчої влади, зокрема безпосереднє керівництво діями Кабінету Міністрів. Це не зустріло схвалення прем'єр-міністра Л. Кучми, уряд якого у вересні 1993 р. пішов у відставку. Усю повноту виконавчої влади за рішенням Верховної Ради взяв на себе

Президент України Л. Кравчук, а виконувачем обов'язків прем'єр-міністра було призначено народного депутата Ю. Звягільського.

Створення української армії

Перший військовий міністр незалежної України Костянтин Морозов

Процес державотворення в Україні передбачав створення і розбудову власних Збройних сил. Першим кроком на цьому шляху стало створення Міністерства оборони України та затвердження в жовтні 1991 р. Концепції оборони і розбудови Збройних сил України. В її основу покладено принцип розумної достатності щодо структури, чисельності та озброєння війська.

Концепція проголошувала прагнення України стати нейтральною, без'ядерною, позаблоковою державою і забезпечення виконання цих завдань шляхом створення власних Збройних сил. Загальна чисельність армії визначалася у межах 400–420 тис. чоловік.

Референдум 1 грудня 1991 р. прискорив процес створення армії. Вже 6 грудня було прийнято Закон про Збройні сили України. У військових

частинах розпочалось добровільне прийняття присяги на вірність народу України.

19 жовтня 1993 р. Верховна Рада республіки прийняла воєнну доктрину України. Вона базується на тому, що Україна не вважає своїм потенційним противником жодну державу. Свою воєнну безпеку Україна розглядає як стан воєнної захищеності національних інтересів на випадок потенційної чи реальної воєнної загрози. Творення української армії відбувалося в складних умовах. Військові структури СНД, а саме об'єднане командування, прагнули зберегти контроль над українською армією. Не вистачало коштів, необхідних озброєнь та боеприпасів. Особливо ускладнювали ситуацію становище з ядерним потенціалом України, доля Чорноморського флоту, який став об'єктом суперечки між Україною та Росією.

Формування місцевих органів влади

Важливим елементом державного будівництва стало створення вертикалі виконавчої влади на місцях. За поданням Президента України Л. Кравчука 5 березня 1992 р. Верховна Рада республіки прийняла Закон «Про представників Президента України».

Відповідно до нього в областях, районах та містах центрального підпорядкування – Києві та Севастополі – на базі виконкомів обласних рад формувались нові органи влади – місцеві адміністрації. Їх очолювали представники Президента, яких він призначав особисто.

Це посилило виконавчу владу, дозволило центру активніше контролювати процеси в регіонах. Водночас в окремих місцях виникли серйозні суперечності між призначеними представниками Президента і головами обласних рад. Це було пов'язане з невизначеністю їхнього статусу. В березні 1993 р. Верховна Рада визнала, що вищою посадовою особою в регіоні є голова обласної чи районної ради. Однак реально більше влади мав представник Президента. Врешті-решт, під тиском місцевих рад та прокомуністичної більшості Верховної Ради інститут представників Президента у 1994 р. було ліквідовано. Натомість, відповідно до нового законодавства, функції виконавчої влади в областях, містах, районах переходили до виконкомів рад. Виконкомом та радамі відповідних рівнів керували їхні голови, котрих обирали всенародним прямим голосуванням.

Не в усіх випадках це дало позитивні результати. Ефективна вертикаль влади лише починала формуватись.

Розбудова судової системи, правоохоронних органів

Судова система України після проголошення незалежності не зазнала суттєвих змін, хоча про реформу судоустрою та приведення його у відповідність до світових стандартів говорилося багато.

Система судів України складалась із судів загальної юрисдикції на чолі з Верховним Судом України та арбітражних судів. Перші розглядали цивільні, адміністративні, кримінальні справи, другі – господарські спори юридичних осіб.

Новою ланкою судової системи став Конституційний Суд України, заснований 1992 р. До його повноважень віднесено вирішення питань щодо відповідності Конституції законів та інших нормативних актів, міжнародних угод, тлумачення норм Конституції.

На початку 90-х років було прийнято ряд законів, що поклали початок формуванню правоохоронних органів – прокуратури, міліції, служби безпеки, нотаріату, адвокатури, митної служби, податкової служби тощо. Від самого початку їх вирізняла орієнтованість на кращі демократичні принципи, захист прав і законних інтересів людини й громадянина.

Кримська автономія

Надання Криму автономії у складі України, що відбулось у 1990 р. в умовах фактичного розпаду Радянського Союзу, засвідчило демократизм та толе-

Віце-прем'єр-міністр України М. Жулинський на зустрічі з кримськими татарами-репатріантами. Початок 90-х років

рантність керівництва республіки. Водночас названа акція відображала прагнення компартійного керівництва Криму зберегти свій вплив на півострові.

Результати референдуму 1 грудня 1991 р. засвідчили, що переважна більшість населення Криму підтримала ідею незалежності України. Проте проросійські настрої в Криму були досить сильними.

З розпадом Радянського Союзу, який ініціював повернення на батьківщину кримських татар, справа влаштування переселенців повністю лягла на плечі України. Центром боротьби за права корінного етносу півострова стала організація кримсько-татарського національного руху на чолі з Рефатом Чубаровим та представницький орган – Меджліс кримськотатарського народу, який очолив Мустафа Джемільєв.

Українське населення Криму нараховувало близько 700 тис. чоловік. На жаль, можливості реалізації його національних потреб були обмеженими.

Погіршення економічного становища республіки, моральна й матеріальна підтримка з боку Росії проросійських сепаратистських сил каталізували їхню діяльність. Вони особливо активізувалися з прийняттям у травні 1992 р. Конституції Криму,

яка фактично проголошувала його вихід зі складу України. Верховна Рада України змушена була визнати, що вказані рішення суперечать Конституції України, і скасувала їх.

Однак це не заспокоїло сепаратистів. У січні 1993 р. на виборах президента Криму їм вдалося привести до перемоги лідера Республіканської партії Криму Ю. Мешкова. Останній, незважаючи на зваженість та толерантність політики Києва щодо Криму, одразу ж узяв курс на рішучу конфронтацію. З порушенням чинного загальноукраїнського законодавства було прийнято ряд ключових документів. Апофеозом стало прийняття у травні 1994 р. нелегітимного Закону про відродження державності Республіки Крим.

Але у такій ситуації українське керівництво не допустило силових методів вирішення питань, залишаючись на позиціях демократизму.

Рішення про дострокові вибори

Розбудова Української держави відбувалася в умовах загострення економічної та соціальної кризи. Здобувши незалежність, основна маса населення України не відчула поліпшення свого матеріального становища. Частина людей пов'язувала ці негаразди з діяльністю Президента і Верховної Ради.

З вимогою їхнього переобрання виступали члени багатьох політичних партій, депутати різних рівнів, страйкарі тощо. Врешті-решт, під тиском страйкуючих шахтарів у червні 1993 р. було прийнято рішення про проведення 26 вересня цього ж року референдуму з питань довіри чи недовіри Президентові та Верховній Раді.

Це рішення викликало нове загострення політичної ситуації в країні, посилило політичне протистояння. Прагнучи загасити конфлікт цивілізованими методами, Верховна Рада, за погодженням із Президентом, прийняла рішення про проведення в першій половині 1994 р. дострокових виборів Верховної Ради та виборів Президента України.

Вибори до Верховної Ради після тривалих дискусій було вирішено проводити за мажоритарною системою. Це означало, що висування кандидатів проводилося не за партійними списками, а по територіальних округах. Таке рішення значно обмежило можливості політичних партій та громадських об'єднань впливати на виборчий процес. Проте й за цих умов активність партій не зменшилась. Наприкінці 1993 – на початку 1994 р. відбулися з'їзди більшості політичних партій, об'єднань, Руху, на яких були прийняті їхні передвиборні платформи і програми. Вони активно включились у виборчий марафон, а згодом заявили про себе в стінах парламенту.

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ

1. Охарактеризуйте соціально-політичну ситуацію в Україні після проголошення незалежності. У чому суть перехідного періоду і які його особливості?
2. Що означає поняття «державотворення» і які його основні елементи?
3. Розкажіть про розбудову владних структур в Україні за умов незалежності. Чому для забезпечення демократичного розвитку необхідний поділ влади на три гілки? Як формувалися ці гілки влади?
4. Розкажіть про діяльність Верховної Ради дванадцятого скликання.
5. Охарактеризуйте основні риси формування та діяльності виконавчої гілки влади.
6. Визначте основні етапи формування української армії. Розкрийте завдання, що стоять перед Збройними силами Української держави.
7. Дайте характеристику системи судових та правоохоронних органів України. В чому полягає їхнє основне завдання?
8. Спробуйте визначити причини загострення ситуації в Криму на початку 90-х років?
9. Назвіть причини, що спонукали керівництво держави в 1994 р. провести дострокові вибори до Верховної Ради та вибори Президента України.

ДОКУМЕНТИ

1. Витяги з Закону УРСР про Президента Української РСР

5 липня 1991 р.

Стаття 1. Відповідно до Конституції Української РСР Президент найвищою посадовою особою Української держави і главою виконавчої влади...

Стаття 2. Президентом Української РСР може бути громадянин Української РСР не молодший тридцяти п'яти років на день виборів. Одна й та ж особа не може бути Президентом Української РСР більше двох строків підряд...

Стаття 4. Президент Української РСР вступає на посаду з моменту прийняття присяги. При вступі на посаду Президент Української РСР приносить присягу.

Вступає на пост Президент Української РСР (уже відповідно до Конституції) не пізніше як у тридцятиденний строк після офіційного оголошення результатів виборів, здійснює складання присяги на засіданні Верховної Ради України.

Приведення Президента до присяги здійснює Голова Конституційного Суду.

Стаття 6. Президент Української РСР здійснює свої повноваження, спираючись на Кабінет Міністрів Української РСР, може створювати необхідні управлінські і консультативні структури.

Відомості Верховної Ради України. – 1991. – № 23. – 13 серпня.

2. З інтерв'ю Євгена Сверстюка тижневику «Українське слово» (листопад 1993 р.)

Фактично влада залишається старою. І її параліч великою мірою зумовлений саме цим. Ці люди звикли керуватися вказівками і страхом. Нема вказівок і страху – вони бездіяльні, бо не мають власного царя в голові. Зрештою, не мають бажання, бо все ще сподіваються на повернення старого.

Вони багато попрацювали, щоб не було ніякої реальної опозиції, і це дуже велика біда. Будь-які живі сили, що могли суперечити більшовикам, знищувалися в корені протягом десятиліть. Але приходить нове покоління, і ця влада мусить зійти зі сцени, тому що вона не просто бездіяльна, а дуже шкідлива...

Є зворотний бік у того «мирного» шляху, яким ми так захоплюємося. Цей шлях насправді не є таким уже мирним. Ми мало маємо забитих, але дуже багато задушених. Влада і нині живе зі старим моральним реквізитом, ні на кого не оглядаючись і нікого не соромлячись.

Українське слово. – 1993. – 3 листопада.

ЗАПИТАННЯ ДО ДОКУМЕНТІВ

Документ № 1.

Прочитайте витяг із Закону про Президента України. Які вимоги висувуються до Президента України? Які його повноваження?

Документ № 2.

Проаналізуйте інтерв'ю Є. Сверстюка «Українському слову». Дайте свою відповідь на запитання, кому належала в Україні влада після 24 серпня 1991 р.?

§ 39. ДЕРЖАВОТВОРЧІ ПРОЦЕСИ В УКРАЇНІ У 1994–2001 РОКАХ

Згадайте:

1. Що включає в себе процес державотворення? 2. Якими були основні напрями державотворення в Україні на початку 90-х років? 3. Які причини змусили прийняти рішення про проведення в 1994 р. дострокових виборів Верховної Ради та виборів Президента України?

Вибори до Верховної Ради і президентські вибори 1994 р.

Відповідно до Закону, прийнятого Верховною Радою 27 березня 1994 р., було проведено вибори до Верховної Ради України тринадцятого скликання, які показали високий рівень політичної активності населення держави. В голосуванні взяло участь 28,8 млн чол., або 75,6% внесених до списків виборців. Хід виборів контролювався громадськістю та різними політичними партіями, на території України перебувало майже 600 офіційних спостерігачів, що репрезентували 50

іноземних держав і 12 міжнародних організацій, зокрема – ООН, Європейський Союз тощо.

11 травня 1994 р. у Києві розпочала роботу перша сесія Верховної Ради України тринадцятого скликання. Через недосконалість виборчого законодавства на цей час із 450 депутатів (повний склад депутатського корпусу) було обрано лише 338.

Верховна Рада України 18 травня 1994 р. обрала свого Голову. Ним став лідер Соціалістичної партії України О. Мороз. За нього віддав свій голос 171 парламентарій, що становило 53% обраних на той час депутатів Верховної Ради України.

Олександр Олександрович Мороз народився 1944 р. на Київщині. За освітою – інженер-механік, 12 років працював за фахом у радгоспі-технікумі. У 1983–1989 рр. на різних посадах у партійних та профспілкових органах. З 1989 р. – народний депутат України.

У процесі подальшої роботи відбувалося активне політичне структурування Верховної Ради, тобто розподіл депутатів за фракціями з продекларованою їхніми членами політичною орієнтацією.

16 червня 1994 р. Верховна Рада затвердила прем'єр-міністра України. Ним став В. Масол, який у 1987–1990 рр. вже був головою Ради Міністрів УРСР і мусив піти у відставку під тиском голодуючих студентів.

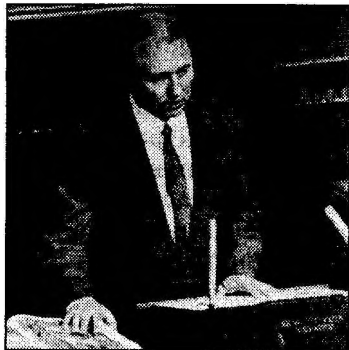
Основними конкурентами на президентських виборах, що відбувалися влітку 1994 р., були Л. Кравчук і Л. Кучма. Перемогу в другому турі здобув Л. Кучма. Особливо вагомою була його перевага в Донбасі, східних та південних областях України і в Криму. В центральних і західних областях держави більшість виборців голосувала за Л. Кравчука.

Новообраний Президент України Леонід Данилович Кучма народився 1938 р. на Чернігівщині. Після закінчення Дніпропетровського університету 26 років працював у виробничому об'єднанні «Південний машинобудівний завод», де пройшов шлях від інженера до генерального директора. Згадане підприємство, на якому було задіяно понад 50 тис. чоловік, – єдине в СРСР з виробництва унікальних космічних та стратегічних бойових ракет. У 1992–1993 рр. Л. Кучма обіймав посаду прем'єр-міністра. Згодом, залишивши цю посаду, сконцентрувався на виконанні депутатських обов'язків, був лідером впливової Спілки промисловців та підприємців України.

19 липня 1994 р. на урочистому засіданні Верховної Ради України новообраний Президент України Л. Кучма склав присягу на вірність українському народові. Поклавши праву руку на видатну пам'ятку української культури XVI ст. – Пересопницьке Євангеліє, – глава держави присягнув дотримуватися Конституції та Законів України, поважати права і свободи лю-

дини, захищати суверенітет України, добросовісно виконувати покладені на нього обов'язки.

У програмній промові Л. Кучми після інавгурації (урочистого вступу на посаду) проголошувалися головні напрями діяльності нової виконавчої влади: зміцнення української державності, безпека, мир, соціальний захист, стабільність суспільства, здійснення радикальних реформ, дотримання законності, розширення міжнародного співробітництва, зокрема з державами СНД.

Президент України
Леонід Кучма

Діяльність нової Верховної Ради і Президента

Перед новим складом Верховної Ради стояли важливі завдання. Проте її ефективній роботі заважало політичне протистояння прокомуністичних та національно-демократичних сил, прагнення парламенту вирішувати всі питання життя держави, аж до поточних економічних проблем, недостатній рівень правової підготовки багатьох народних депутатів.

Стосовно вирішення кардинальних економічних питань, що повинні були забезпечити просування України до ринку, рішення Верховної Ради мали консервативно-стримуючий характер. Так, без достатніх на те підстав, було призупинено здійснення в державі приватизації. Проведене під гаслами перевірки, подолання тенденції до капіталізації суспільства та соціального розшарування, зазначене рішення істотно загальмувало важливу складову переходу до ринку.

Одночасно ліві фракції Верховної Ради спробували провести рішення про скасування заборони діяльності Компартії України. Багатьма це було оцінено як спроба реваншу за поразку 1991 р. Більшість Верховної Ради рішення не підтримала, хоча його ініціатори не зупинялись навіть перед порушенням процедури голосування, що викликало невдоволення в парламенті.

Ряд ухвал Верховної Ради стосувалося збільшення грошових доходів різних верств населення. Ці рішення ініціювались здебільшого лівими депутатами, які прагнули таким чином виконати свої передвиборні обіцянки. Але для реалізації цих популярних рішень грошей у державі не було.

Дещо конструктивнішим був початок діяльності Президента. Широкий резонанс мали укази, що стосувались боротьби з корупцією, організованою злочинністю та тінізацією економіки. Вони засвідчили прагнення новообраного керівника держави подолати ці негативні явища.

Зубожіння більшості населення вимагало від виконавчої влади невідкладних дій і в даному напрямі. В листопаді 1994 р. Президент України видав Указ про індексацію вкладів населення в установах Ощадбанку. Вони збільшувалися в цілому в 2200 разів. Проте здійснювалася індексація диференційовано, великі суми вкладів таким акціям не підлягали. До того ж здійснювалася вона не шляхом видачі готівкових грошей, а через отримання на ці суми приватизаційних сертифікатів.

Перші дні роботи Верховної Ради і Президента висвітлили недосконалість політичної системи України, неврегульованість відносин між окремими гілками державної влади. Державний устрій України поєднував риси парламентської республіки, президентського правління та радянської влади. У такому поєднанні було закладено основи протисювання і навіть глибокого конфлікту з непередбачуваними наслідками. Виважена політика Президента, Голови Верховної Ради, прем'єр-міністра, більшості обласних керівників до певного часу стримувала розлад у керівництві, але запобігти йому була не в змозі. Необхідно було усунути причини розладів.

У жовтні 1994 р. Президент України Л. Кучма ініціював підписання загальнонаціональної угоди про суспільну злагоду в Україні. Вона мала стати базою для реальної консолідації законодавчої і виконавчої влади, політичних партій і рухів, громадськості задля ефективного здійснення економічних реформ.

Проте через значну поляризацію політичних сил їхнє прагнення до самоутвердження, вказана ініціатива не зустріла широкої підтримки з боку громадськості та окремих політичних сил.

Зросла напруженість у взаєминах усіх гілок державної влади. Як зазначав у виступі на сесії Верховної Ради України 24 грудня 1994 р. Л. Кучма, «відсутність детального, конституційно визначеного розмежування повноважень Президента і Верховної Ради, а також занадто самостійний статус прем'єр-міністра постійно провокували виникнення між ними протиріч». Одним з наслідків цього стала відставка 1 березня 1995 р. В. Масола. Обов'язки голови Кабінету Міністрів покладено на його першого заступника Є. Марчука.

Серйозні суперечності виникали між місцевими радами різних рівнів та їхніми головами. У результаті склалася ситуація, коли, за виразом Л. Кучми, «Україною не править ніхто».

Запропонований Президентом Закон про владу та місцеве самоврядування передбачав вирішення цілого ряду проблем.

Це стосувалось чіткого розмежування повноважень законодавчої та судової влади, створення дієвої, контрольованої Президентом виконавчої влади в центрі і на місцях, ліквідацію двовладдя – рад і голів рад – на місцях, встановлення суворої звітності керівників місцевої влади.

Цей законопроект без особливого ентузіазму був зустрінутий лівими фракціями Верховної Ради. Вони фактично блокували його прийняття. Закон було прийнято лише у травні 1995 р. простою, а не конституційною (як того вимагає процедура) більшістю голосів, що фактично зводило нанівець можливості його реалізації і зберігало чинними положення Конституції 1978 р.

Вибори до Верховної Ради України 1998 р. і президентські вибори 1999 р. Вибори нового складу Верховної Ради України, що відбулися в березні 1998 р., вперше проводились за змішаною виборчою системою. Половина депутатів до Верховної Ради обиралась у 225 територіальних виборчих округах, а решта – за партійними списками у загальнодержавному окрузі. Кількість місць у Верховній Раді для кожної з партій і блоків визначалась пропорційно набраних ними голосах по всій державі.

Така процедура дещо ускладнювала виборчий процес, тим більше, що водночас відбувались і вибори до місцевих рад. Всього у виборах взяло участь 26,5 млн чол., або 70,8% від загальної кількості виборців. Це свідчило про високу політичну активність громадян України.

За списками політичних партій на 225 відведених у Верховній Раді місць 4% бар'єр подолали 8 із 30 партій та партійних блоків. Серед них 84 мандати отримали комуністи, 32 – Народний рух України, 29 – блок СПУ-СелПУ, Партія зелених України – 19, Народно-демократична партія – 17, об'єднання «Громада» – 16, по 14 – Прогресивна соціалістична партія та Соціал-демократична партія (об'єднана).

Ліві партії одержали 127 місць у парламенті, центристські – 98. У 225 територіальних округах виборці віддали перевагу переважно безпартійним, тим, з ким пов'язували надії на сприяння у розвитку певного регіону.

Обраний за змішаною мажоритарно-пропорційною системою український парламент XIV скликання відзначався більшою, ніж попередній, політичною структурованістю. З перших днів роботи у ньому було зареєстровано 8 депутатських фракцій, які групувались навколо політичних партій.

Після тривалого марафону було обрано Голову Верховної Ради України – Олександра Миколайовича Ткаченка. Він народився на Черкащині, тривалий час працював на різних посадах – аж до міністра в системі агропромислового комплексу, був першим заступником Голови Верховної Ради України попереднього скликання. Новий Голова Верховної Ради був представником лівих сил, що накладало відбиток на всю її роботу.

Відповідно до закону про вибори Президента України претендентами на цю найвищу посаду в державі могли стати ті, хто у визначені терміни подав мільйон підписів громадян України на їхню підтримку. Це повинно було обмежити кількість пошукачів даної посади. Але всупереч очікуванням, Центральна виборча комісія зареєструвала 15 кандидатів, а до виборчих бюлетенів було включено 13.

Виборча кампанія проходила в умовах надзвичайного політичного, ідеологічного та емоційного протистояння. В першому турі виборів, який проходив 31 жовтня 1999 р., 9,5 млн виборців підтримали кандидатуру діючого Президента Л. Кучми, 5,9 млн – лідера комуністів П. Симоненка, 2,9 млн – лідера СПУ О. Мороза, 2,98 млн – лідера Прогресивної соціалістичної партії України – Н. Вітренко. Є. Марчук отримав 2,1 млн голосів виборців, Ю. Костенко – 571 тис., Г. Удовенко – 320 тис. Всі інші кандидати отримали менше 100 тис. голосів. Оскільки жоден з кандидатів у першому турі не набрав простої більшості голосів, до другого туру виборів вийшли Л. Кучма та П. Симоненко. Він відбувся 14 листопада 1999 р. За Л. Кучму віддали голоси близько 16 млн виборців, а за лідера комуністів П. Симоненка – 10 млн.

Вибір українського народу засвідчив його прагнення будувати нове, демократичне суспільство, ринкову економіку, а не повертатися до тоталітарного комуністичного минулого.

Водночас вибори показали наявність численних проблем в українському суспільстві, незадоволення значної частини громадян темпами реформ, соціальну незахищеність багатьох верств населення.

Формування більшості у Верховній Раді.

Після виборів розстановка політичних сил в Україні не зазнала суттєвих змін. У Верховній Раді керівні посади продовжували обіймати представники лівих сил.

Всеукраїнський референдум

Ще до виборів Президент України Л. Кучма заявив, що після свого обрання на другий термін він звернеться до народу з пропозиціями щодо внесення поправок до Конституції України, які б дозволили налагодити більш ефективну роботу законодавчої та виконавчої гілок влади, націлити Верховну Раду на розв'язання конкретних соціальних та економічних проблем життя держави. В цих умовах виникла ідея Всеукраїнського референдуму, в ході якого народ повинен був висловити свою думку щодо надання Президенту права розпускати Верховну Раду, якщо в ній не буде сформовано депутатську більшість чи вона своєчасно не зможе прийняти Державний бюджет, скасування депутатської недоторканності та скорочення числа депутатів парламенту з 450 до 300 чоловік.

Більшість населення в цей час підтримувала такі вимоги, а це загрожувало розпуском парламенту. Саме тоді у складі Верховної Ради формується так звана депутатська більшість у кількості 237 чоловік. Реально оцінюючи ситуацію в державі й суспільстві, вона бере курс на консолідацію різних політичних сил у Верховній Раді та об'єднання зусиль законодавчої і виконавчої влади.

Протягом 1995–1999 рр. в Україні змінилось три уряди, які очолювали Є. Марчук (з червня 1995 р.), П. Лазаренко (з травня 1996 р.) та В. Пустовойтенко (з червня 1997 р.). Саме кандидатуру останнього Л. Кучма запропонував Верховній Раді для затвердження і наприкінці 1999 р. Однак необхідної кількості голосів вона не набрала. Після тривалих консультацій і схвалення Верховною Радою у грудні 1999 р. український уряд очолив Голова Національного банку України В. Ющенко. Формування уряду стало додатковим стимулом консолідації суспільства.

Депутатська більшість остаточно сформувалась на початку 2000 р., а 1 лютого 2000 р. п'ята сесія Верховної Ради України, яка зібралась в Українському Домі у кількості 255 чоловік розпочала свою роботу з переобрання керівництва Верховної Ради України. Одночасно депутати обрали Головою Верховної Ради І. Плюща, першим заступником – В. Медведчука і заступником – С. Гавриша.

«Оксамитова революція», як назвали процес формування депутатської більшості журналісти, створила передумови для ефективної співпраці всіх гілок влади в Україні. 16 квітня 2000 р. оголошений ще перед «оксамитовою революцією» референдум все-таки відбувся. Переважна більшість населення України підтримала винесені пропозиції. Однак конкретного механізму їх імплементації вироблено не було.

Таким чином, на кінець 2000 р. вдалось у цілому подолати суперечності між гілками влади та досягти суттєвих зрушень на шляху розбудови правової держави та громадянського суспільства в Україні.

На початку 2001 року, у зв'язку зі зникненням журналіста Г. Гонгадзе й так званим касетним скандалом політична ситуація в Україні знову загострилась. На початку березня 2001 р.

В. Ющенко – прем'єр-міністр України (1999–2001)

країною прокотилась хвиля виступів опозиційних сил у рамках акції «Україна без Кучми». Політична конфронтація знову стала в епіцентрі життя держави, затьмаривши вирішення численних гострих економічних і соціальних проблем. На цьому фоні пройшов процес розпаду депутатської більшості. Частина фракцій Верховної Ради («Трудова Україна», Соціал-демократичної партії України (об'єднаної), НДП, Компартії України) ініціювали відставку уряду В. Ющенка, висловивши йому недовіру.

У відповідь на це частина представників національно-демократичних сил заявили про свій перехід в опозицію.

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ

1. Чим характеризувались вибори до Верховної Ради України у 1994 р.? Яким був її склад?
2. Розкажіть про вибори Президента України 1994 р. Чому, з вашої точки зору, перемогу на них отримав Л. Кучма?
3. Як складались відносини обраного в 1994 р. Президента з Верховною Радою України?
4. Що відрізняло вибори до Верховної Ради України 1998 р. від усіх попередніх? Згадайте, що таке мажоритарна, пропорційна та змішана виборча системи.
5. Чим характеризувалась динаміка політичної боротьби під час президентських виборів 1999 р.? Чому в Україні не сталось так званого лівого реваншу?
6. В чому полягали суперечності між Президентом та Верховною Радою? Що привело до Всеукраїнського референдуму 2000 р.?
7. Що таке «депутатська більшість» у парламенті? Як вона складалась? Яке її значення для роботи законодавчого органу?
8. Назвіть причини розпаду депутатської більшості та відставки уряду В. Ющенка.

ДОКУМЕНТИ

1. Фракції та депутатські групи у складі Верховної Ради України станом на 1 липня 1994 р.

№2	Назви фракції чи групи	Кількість депутатів	Уповноважений представляти в органах Верховної Ради
1	2	3	4
1	Фракція «Комуністи України за соціальну справедливість і народовладдя»	84	П. Симоненко Є. Мармазов Б. Олійник
2	Фракція Народного руху України	27	В. Чорновіл В. Лавринович В. Ковтунець

Продовження таблиці

1	2	3	4
3	Соціалістична фракція	25	І. Чиж
4	Група Центр	38	А. Бутейко
5	Група Аграрники України	36	С. Довгань
6	Група Реформи	27	С. Соболев
7	Група Єдність	25	В. Меркулов
8	Група Державність	25	І. Юхновський
9	Міжрегіональна депутатська група	25	М. Азаров

Голос України. – 1994. – 20 липня.

2. Порівняльні дані щодо чисельності депутатських фракцій та груп

№	Назва фракції, групи	Кількість членів	
		Станом на 22.12.99	Станом на 18.01.01.
1	Фракція Компартії України	115	111
2	Група «Трудова Україна»	28	47
3	Група «Відродження регіонів»	33	36
4	Фракція Соціал-демократичної партії України (об'єднаної)	36	33
5	Фракція «Батьківщина»	32	31
6	Група «Солідарність»	—	23
7	Фракція Українського народного руху	27	22
8	Фракція Народно-демократичної партії	28	20
9	Фракція Партії зелених України	17	17
10	Фракція Народного руху України	16	17
11	Фракція Соціалістичної партії України «Лівий центр»	23	16
12	Фракція партії «Реформи і порядок» – «Реформи-Конгрес»	15	15
13	Фракція «Яблуко»	—	14
14	Фракція Селянської партії України	15	—
15	Фракція «Громада»	14	—
16	Фракція Прогресивної соціалістичної партії України	14	—
17	Не входять до складу фракцій	32	43

ЗАПИТАННЯ ДО ДОКУМЕНТІВ

На основі традиційного поділу (ліві, праві, центристи) спробуйте розподілити депутатські фракції та визначити представництво у законодавчому органі республіки різних політичних сил. При цьому слід враховувати, що в 1994 р. до складу Верховної Ради було обрано 338, а на 2001 р. – близько 440 депутатів.

§ 40. КОНСТИТУЦІЙНИЙ ПРОЦЕС В УКРАЇНІ. КОНСТИТУЦІЯ УКРАЇНИ 1996 РОКУ

Згадайте:

1. Яку роль відіграє Конституція в житті суспільства і держави?
2. За яких умов була прийнята Конституція УРСР 1978 р.?
3. Чому положення Конституції 1978 р. не відповідали реаліям незалежної Української держави?

Конституційний процес в Україні в кінці 80-х – першій половині 90-х років У житті суспільств і держав конституції відіграють особливу роль. Це найвищий правовий акт, закон над законами, перспектива розвитку соціальних і політичних відносин, гарант забезпечення прав і свобод людини та громадянина.

Вже на кінець 80-х років, у процесі здійснення політики «горбачовської перебудови», стало ясно, що Конституція УРСР 1978 р. не відповідає перспективі демократичного розвитку суспільства. А тому не випадково, що вже в цей період до неї були внесені окремі зміни, які стосувались скасування ст. 6 Конституції щодо монопольної влади Комуністичної партії, дозволу висувати кандидатів у депутати виборцями на їх зборах та проведення виборів на альтернативній основі. Це мало велике значення для демократизації українського суспільства і дозволило вперше за всю історію обрати до складу Верховної Ради депутатів, які представляли різні політичні сили.

16 липня 1990 р. Верховна Рада прийняла Декларацію про державний суверенітет України, яка, як передбачалось, повинна була стати фундаментом нової Конституції. Окремі депутати пропонували затвердити Декларацію як «Малу конституцію». Однак прокомуністично налаштована більшість Верховної Ради з цим не погодилась.

Та все ж її положення мали ключове значення для України. По-перше, Декларація проголосила державний суверенітет України як «верховенство, самостійність, повноту і неподільність влади республіки в межах її території та незалежність і рівноправність у зовнішніх зносинах», заклавши підвалини української незалежності ще за умов перебування у складі колишнього СРСР. Було закріплено ряд нових положень, які стосувались запровадження принципу розподілу влади на законодавчу, виконавчу і судову, виключне право народу України на володіння, користування і розпорядження її національним багатством; дію на території республіки законів СРСР лише в частині, що не суперечить законодавству України.

Декларація визначила загальну стратегію розвитку правової системи держави, ключовим елементом якої є Конституція. В жовтні 1990 р. Верховна Рада України створює Конституційну комісію, яка повинна була розробити концепцію нової Конституції.

Це було доволі складне завдання, адже Україна в цей час мала лише обмежений суверенітет, а союзні структури продовжували діяти і вчинювати тиск на республіку.

Однак уже на листопад 1991 р. було підготовлено перший проект Конституції України. Та драматичні події кінця 1991 р. і здобуття Україною незалежності радикально вплинули на зміну низки його положень. Приймаючи Акт проголошення незалежності України 24 серпня 1991 р., наша держава зробила остаточний вибір свого розвитку.

Вже на кінець січня 1992 р. Конституційна комісія розробила оновлений проект, який після правової експертизи та дебатів у стінах парламенту за рішенням Верховної Ради України був винесений на всенародне обговорення.

Воно відбувалося з 15 липня по 1 грудня 1992 р. за участю близько 200 тис. громадян України. В ході обговорення висловлювались пропозиції щодо чіткого законодавчого закріплення переваги інтересів людини над інтересами держави, закріплення повноважень різних гілок влади тощо.

З урахуванням результатів обговорення до запропонованого проекту було внесено відповідні зміни. 26 жовтня 1993 р. доопрацьований варіант за постановою Верховної Ради було вирішено опублікувати в засобах масової інформації.

Наприкінці 1993 – на початку 1994 р. Україною пройшла хвиля політичних баталій, пов'язаних спочатку з виборами до Верховної Ради, а згодом – Президента України. За таких умов питання щодо прийняття нової Конституції відійшло на другий план.

Лише з вересня 1994 р., за зверненням Президента України про необхідність продовження конституційного процесу, формується новий склад Комісії з розробки проекту Конституції. Її співголовами стали Президент України і Голова Верховної Ради. Відкриваючи засідання Комісії 17 листопада 1994 р., Президент України Л. Кучма підкреслив, що в Україні поновлено процес конституційної реформи, який було зупинено майже на рік. Комісія визнала за необхідне взяти за основу проект Конституції в редакції від 26 жовтня 1993 р.

Зважаючи на складнощі в опрацюванні нової Конституції, незбалансованість дій різних гілок влади, Президент України 3 грудня 1994 р. запропонував Верховній Раді конституційний законопроект про владу та органи місцевого самоврядування. Увага акцентувалась на тому, що ефективно функціонування

економіки можливе лише за наявності сильної державної влади, яка б здійснювала управління державним сектором економіки, забезпечувала керівництво недержавним сектором, сприяла ефективному проведенню приватизації та структурної перебудови всього господарського комплексу. Однак цей документ не було прийнято.

Конституційний договір 1995 р. та продовження конституційного процесу Помітною рисою суспільного життя незалежної України було політичне протистояння Президента та Верховної Ради. Президент прагнув створити сильну виконавчу владу, здатну ефективно працювати в умовах наростаючої економічної кризи. Верховна Рада, лякаючи загрозою диктатури, фактично прагнула зберегти свої повноваження, в тому числі і право втручатися у вирішення конкретних економічних питань, безпосередньо керувати територіями. Вказане протистояння серйозно ускладнювало вирішення першочергових проблем життя держави.

Це змусило Президента 31 травня 1995 р. прийняти Указ про проведення опитування громадської думки з питань довір'я громадян України Президенту і Верховній Раді.

У відповідь на це Верховна Рада наклала на даний Указ вето та запропонувала Президенту до 8 червня 1995 р. подати на розгляд кандидатури до складу Кабінету Міністрів.

Такий сценарій подій затягував на тривалий час вирішення життєво важливих для України конституційних питань. За цих умов Л. Кучма взяв ініціативу у свої руки.

2 червня Президент підтвердив рішення провести опитування. В цей же день відбулась його зустріч із лідерами 8 фракцій, які підтримали ідею підписання Конституційної угоди Президента та Верховної Ради.

Проведення опитування створювало потенційну загрозу розпуску Верховної Ради, рейтинг якої, за даними соціологічних опитувань, на цей час був досить низьким. Водночас це посилювало політичну напругу і опосередковано впливало на економіку, все суспільне життя.

За таких умов Президент України та Голова Верховної Ради виявили політичну мудрість та, відмовившись від протистояння, підписали 8 червня 1995 р. Конституційний договір.

Укладання договору стало важливим компромісом. Він мав діяти до прийняття нової Конституції України з метою подальшого забезпечення розвитку і успішного завершення конституційного процесу в Україні.

Втілення в життя положень Конституційного договору створило належну правову базу для діяльності органів виконавчої влади, президентської адміністрації. Значно розширилося коло

їхніх повноважень та вплив на економічні й суспільні процеси. Президент України визнавався главою держави і главою виконавчої влади. Він особисто призначав склад Кабінету Міністрів та прем'єр-міністра. Вже 8 червня 1995 р на посаду прем'єр-міністра України було висунуто Є. Марчука, який тривалий час працював в органах державної безпеки, а з жовтня 1994 р. виконував обов'язки віце-прем'єра.

Тривала робота над Конституцією, до якої були залучені кращі фахівці. З метою вивчення та узагальнення альтернативних проектів 19 червня 1995 р. було створено робочу групу Конституційної комісії. Результатом її діяльності стала підготовка погодженого проекту Конституції України.

11 березня 1996 р. співголови Конституційної комісії – Президент України та Голова Верховної Ради – підписали завершений проект.

Проте, він не став основою політичної консолідації. Незважаючи на пропозиції Л. Кучми прийняти цей документ за основу, Верховна Рада направила його на вивчення та аналіз до постійних комісій.

На початку травня 1996 р. постановою Верховної Ради була створена депутатська Тимчасова спеціальна комісія з доопрацювання проекту Конституції на чолі з М. Сиротою. До роботи в ній були залучені представники різних депутатських груп і фракцій.

Обговорення 17–18 червня 1996 р. у Верховній Раді доопрацьованого Комісією проекту було безрезультатним. Заперечення викликали вже перші положення про статус української мови, державні символи тощо. Запропоновані зміни фактично вихолощували основний зміст документа. За визнанням багатьох політиків, конституційний процес в Україні в цей час не просто затягувався, а зайшов у глухий кут.

У цій ситуації Президент України 26 червня 1996 р. оприлюднив Указ про проведення 25 вересня Всеукраїнського референдуму щодо прийняття Конституції України. На референдум передбачалось винести проект Основного Закону, підготовлений Конституційною комісією і прийнятий за основу більшістю депутатів Верховної Ради у березні 1996 р.

Цей крок Президента, що міг призвести до розпуску Верховної Ради, змусив її шукати компроміс і прискорив конституційний процес. 28 червня 1996 р. після 2 днів напруженої безперервної роботи Верховна Рада України прийняла Конституцію України – Основний Закон нашої суверенної держави.

Нова Конституція України

Прийняття нової Конституції стало важливою віхою у новітній українській історії. Конституція складається з преамбули, 114 розділів, в яких об'єднана 161 стаття, та перехідних положень. Новий Ос-

новний Закон – це політико-правовий документ, який визначає підвалини та шляхи розвитку українського суспільства.

Конституція закріплює основні принципи української демократичної, соціальної і правової держави, в якій людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, безпека визнаються найвищою цінністю. Однією з основних засадничих ідей нової Конституції є те, що саме держава функціонує для людини, а не навпаки. Український народ є джерелом влади, яку він реалізує через відповідні органи державної влади та органи місцевого самоврядування.

Конституція закріплює принцип поділу влади на законодавчу, виконавчу і судову та їх незалежність одна від одної. Основою зовнішньої політики України, згідно з Основним Законом, є забезпечення її національних інтересів і безпеки шляхом підтримання мирного і взаємовигідного співробітництва з усіма країнами світу.

Конституція базується на кращих досягненнях вітчизняного та зарубіжного законодавства, враховує набутий історичний досвід та знаходиться на рівні кращих конституцій Європи. Вперше в історії конституційного законодавства України в ній наголошується на тому, що норми Конституції є нормами прямої дії, а звернення до суду для захисту конституційних прав і свобод людини і громадянина безпосередньо на підставі Конституції гарантується.

Основний Закон України регулює значно ширше коло суспільних відносин порівняно з попередньою Конституцією. Зі 161 статті Конституції 48 міститься в другому розділі «Права, свободи та обов'язки громадянина», який акумулює зміст таких важливих, визнаних усім світом міжнародно-правових актів, як Загальна декларація прав людини, Декларація про право на розвиток, Концепція про права дитини тощо. Це дозволило значно розширити систему прав і свобод людини і громадянина в Україні, наповнити Конституцію новим демократичним змістом, наблизити державу до світових стандартів щодо їх захисту.

Відповідно до Основного Закону Україна є унітарною, соборною державою. Вона є національною за своїм походженням, оскільки її утворення відбулося на основі здійснення українською нацією, усім українським народом права на самовизначення.

Важливим питанням будь-якої Конституції є питання влади. Основний Закон України визначає, що єдиним її джерелом в Україні є народ. Це свідчить про демократичний характер держави, народ якої може вільно висловити своє ставлення до влади на виборах та референдумах.

Єдиним органом законодавчої влади в Україні є Верховна Рада. Вона, окрім законотворчих, має значні повноваження у

сфері державного будівництва та призначення на ключові посади в державі.

Президент України за Конституцією є главою держави і виступає від її імені. Він обирається прямим всенародним голосуванням терміном на п'ять років. За новою Конституцією Президент України має значні повноваження в соціально-економічній сфері, забезпечує державну незалежність, національну безпеку і правонаступництво держави, є гарантом державного суверенітету і територіальної цілісності, представляє державу в міжнародних зносинах.

Головним органом виконавчої влади є Кабінет Міністрів, який очолює прем'єр-міністр України. Кабінет Міністрів за новою Конституцією має значно більше функцій і повноважень, ніж раніше. Вони пов'язані з формуванням та витратами державного бюджету, забезпеченням рівних умов розвитку для всіх форм власності. Уряд здійснює управління об'єктами державної власності, забезпечує обороноздатність, безпеку та громадський порядок у державі. Виконавчу владу в областях, районах здійснюють обласні державні адміністрації.

Судочинство в Україні здійснюється Конституційним Судом України і судами загальної та галузевої юрисдикції. Відповідно до світової практики повноваження судової влади значно розширені.

Важливі функції покладено на Прокуратуру України. Конституція закріпила територіальний устрій України та визначила принципи місцевого самоврядування.

Суттєвий вплив на суспільно-політичні процеси в республіці справили «Перехідні положення» нової Конституції України. Головним серед них стало визначення чітких термінів виборів до Верховної Ради (березень 1998 р.) та Президента України (жовтень 1999 р.).

Прийняття нової Конституції України поставило відповідальні завдання у сфері державотворення, приведення чинного законодавства, структури органів влади у відповідність з Основним Законом.

Процес ефективної реалізації конституційних положень стримувала відсутність необхідних законодавчих актів. На березень 1997 р. з 60 першочергових конституційних законів було прийнято всього два. Не були прийняті життєво важливі закони про Кабінет Міністрів, державні адміністрації та місцеве самоврядування. Натомість розроблялись альтернативні проекти, які ставили за мету «підправити», а то й перекроїти Конституцію.

Проте, попри всі складнощі, державотворчі процеси тривали, а нова Конституція стала їх базою.

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ

1. Обґрунтуйте актуальність розробки та прийняття Конституції для молоді Української держави.
2. Спробуйте, використовуючи матеріал підручника, визначити основні етапи конституційного процесу в Україні 1991–1995 рр.
3. Яку роль у конституційному процесі відіграв Конституційний договір 1995 р.?
4. В чому полягав зміст конституційного процесу в 1995–1996 рр.?
5. Що змусило Президента форсувати прийняття Конституції?
6. Які форми прийняття Конституції ви знаєте? В чому полягають переваги і недоліки того, що нова українська Конституція була прийнята вищим законодавчим органом?
7. Підготуйте повідомлення щодо закріплених Конституцією прав і свобод громадян України.

ДОКУМЕНТ

1. Український юрист А. П. Заєць про Конституцію України 1996 р.

Конституція містить ретельно відпрацьовані механізми узгодження протиріч і розбіжностей між окремими гілками влади, але не може дати відповіді на всі питання, які постають у процесі здійснення влади. Зміни у розстановці політичних сил, необхідність реалізації нових завдань держави, що виникають у процесі суспільно-політичної діяльності, зумовлюють відставання положень Конституції від нагальних проблем, які потрібно вирішувати в країні. Це відставання стає тим більшим, чим більш конкретизованими є конституційні норми.

Конституція України за рівнем конкретизації норм, врегулювання різноманітних процедур у порівнянні з конституціями інших країн може бути охарактеризована як помірна. В цілому вона містить ретельно узгоджений комплекс правил.

З моменту прийняття Конституції 1996 р. до неї ще не було внесено жодних змін, хоча законопроектів про такі зміни внесено чимало. Вони стосувались уточнення компетенції Конституційного Суду України, конституційного закріплення пенсійного віку, права власності, уточнення повноважень Рахункової палати тощо. Не всі пропозиції були обґрунтованими. Вирішення окремих проблем, яких торкаються ці проекти, цілком можливе іншим шляхом, у тому числі через поточну законотворчість. Адже на конституційному рівні мають регулюватись лише найважливіші питання, а надмірна конкретизація конституційних норм лише ускладнить регулювання суспільних відносин...

Формою компенсації відставання положень Конституції може слугувати діяльність Конституційного Суду у формі тлумачення норм Конституції. Цілком очевидно, що саме формі тлумачення Конституції належить вагомe місце у забезпеченні стабільності Конституції...

*Заєць А.П. Правова держава в контексті
новітнього українського досвіду. – К., 1999.*

ЗАПИТАННЯ ДО ДОКУМЕНТА

1. Чи виправдане внесення змін та доповнень до чинної Конституції України? Згадайте, яку роль у цьому відіграв Всеукраїнський референдум 2000 р.
2. Використовуючи матеріал періодичної преси, спробуйте в'яяснити, чому представники окремих політичних сил прагнуть внести суттєві зміни до чинної Конституції?

§ 41. ПОЛІТИЧНІ ПАРТІЇ УКРАЇНИ В УМОВАХ НЕЗАЛЕЖНОСТІ

Згадайте:

1. Коли в Україні почала формуватись багатопартійна система?
2. Які принципи покладені в основу поділу партій на ліві, праві та центристські? 3. Партії, що виникли в Україні і справляли найбільший вплив на суспільно-політичні процеси в кінці 80-х – на початку 90-х років.

Перегрупування партійно-політичних сил Здобуття Україною незалежності, закріплення в Конституції курсу на побудову правової, демократичної держави змінило умови та створило сприятливу базу діяльності політичних партій. Практично всі вони підтримали самостійницький вибір народу, зроблений ним на референдумі 1 грудня 1991 р. Але у їхньому баченні конкретних політичних питань збереглися значні відмінності.

Після заборони Компартії України в серпні 1991 р. під проводом Президента стали об'єднуватися ті представники партійної й господарської номенклатури, які стали на позиції самостійності. З різних політичних сил формується так звана «партія влади».

Наприкінці січня 1992 р. на сесії Верховної Ради Л. Кравчук проголосив курс на консолідацію всіх політичних сил республіки заради розбудови державності. Головне місце в цьому процесі відводилося Рухові, який, на думку Президента, здатний «сьогодні очолити всі прогресивні сили і партії в ім'я України». Частина партій активно відгукнулися на заклик Президента. Вони утворили Конгрес національно-демократичних сил (КНДС).

Важливу роль у його діяльності відігравали, окрім Руху, члени Української республіканської й Демократичної партій. Однак не всі рядові члени партій однозначно до цього поставились. Наростало невдоволення економічною політикою уряду, з'явилося прагнення до самостійних політичних дій. В УРП стався розкол, внаслідок якого радикали відкололися від партії і створили нову – Українську консервативно-республіканську (УКРП).

Утворення УКРП підштовхнуло процеси трансформації Народного руху. Мети, заради якої у свій час створювалася ця масова громадсько-політична організація, було досягнуто. Україна стала політично незалежною. Та нова ситуація спричинила зміни в середовищі Руху. Частина його діячів було запрошено у владні структури. «Партія влади» вміло використовувала авторитет та інтелектуальний потенціал національно-демократичних сил, водночас не допускаючи його діячів до основних важелів управління. В той же час усі свої провали й прорахунки «партія влади», а також ліві, комуністичні сили, списували на рахунок Руху. Внаслідок цього, не будучи жодного дня при владі, не обіймаючи посад Президента, Голови Верховної Ради та його заступників, глави Кабінету Міністрів, керівників ключових міністерств і відомств, Рух і національно-демократичні сили в цілому стали в очах деморалізованої частини населення причетними до усіх негараздів.

Частина націонал-демократів не пішла на зближення з «партією влади». Не довіряючи Л. Кравчуку і його оточенню, більшість Народного руху на чолі з В. Чорноволом стала в опозицію до влади, звинувативши її в гальмуванні реформ, небажанні діяти рішуче й наполегливо. Поступово ця масова організація стала еволюціонізувати в політичну партію.

Нові політичні партії в 1991–1994 рр. Поряд з перегрупуваннями існуючих тривав процес організаційного оформлення нових політичних партій.

Правовою базою даного процесу став прийнятий у червні 1992 р. Закон України «Про об'єднання громадян». Ним було визначено, що право громадян на свободу об'єднання є їх невід'ємним правом. Виділялось дві основних групи, таких об'єднань – політичні партії та громадські організації. Політичними партіями було визначено об'єднання громадян – прихильників певної загальнонаціональної програми суспільного розвитку, які мають головною метою участь у виробленні державної політики, формуванні органів влади, місцевого та регіонального самоврядування. Громадські організації є об'єднаннями громадян – регіональними, загальнодержавними, міжнародними, – які створюються ними для захисту своїх законних соціальних, економічних, творчих, вікових, спортивних та інших інтересів.

Закон визначав процедуру реєстрації партій, яка була спрощеною і не передбачала вимог до її чисельності. Як результат, в Україні стала виникати велика кількість дрібних партій, окремі з яких об'єднували кількості людей.

Заборона Компартії не припинила діяльності лівих сил. Частина членів колишньої КПУ восени 1991 р. об'єдналася у Со-

ціалістичну партію України (СПУ), яку очолив О. Мороз, депутат Верховної Ради, свого часу лідер компартійної більшості у парламенті. У програмній декларації, опублікованій у січні 1993 р., СПУ проголосила, що «керується марксистсько-ленінською методологією» і бореться за побудову в Україні соціалізму. В подальшому програма партії зазнала певних змін. До неї було включено ряд положень про багатуукладну економіку та рівноправність усіх форм власності при переважаючій ролі державної.

У червні 1993 р. в Донецьку проведено з'їзд Компартії України. Керуючись Конституцією України та Законом про об'єднання громадян, він проголосив про відновлення діяльності Комуністичної партії України. Першим секретарем ЦК КПУ став донецчанин П. Симоненко. 5 жовтня після реєстрації партії в Мінюсті України було оголошено, що вона налічує понад 60 тис. чоловік.

Близькою до комуністів за стратегічними завданнями і тактикою є позиція зареєстрованої у березні 1992 р. Селянської партії України. Створена на основі Селянської спілки, партія обстоювала збереження колгоспно-радгоспної системи, виступаючи проти приватизації землі і приватних форм господарювання.

У нових політичних умовах тривало згуртування політичних сил центристської орієнтації. У вересні 1991 р. відбувся установчий з'їзд Ліберальної партії України, у 1993 р. утворилася партія «Трудовий конгрес» і деякі інші центристські партії.

Проголошення незалежності України сприяло активізації правих сил. У березні 1992 р., вперше після Другої світової війни, на території України відбулася конференція Організації українських націоналістів (ОУН), на якій було прийнято рішення перейменувати її в Конгрес українських націоналістів (КУН). Основу своєї діяльності КУН вбачав в активній участі у процесі державотворення, створенні нових українських структур державної влади. Українські націоналісти та їхній лідер Я. Стецько виступали за «національну, унітарну і правову державу», але, разом з тим, обстоювали забезпечення прав етнічних меншин.

Ці та інші новоутворені партії доповнили й без того строкату партійно-політичну карту України. На 1994 р. в державі було зареєстровано понад 30 політичних партій. Але реальна багатопартійність на цей час ще не склалася.

Вибори до Верховної Ради України 1994 р. стали першими в її історії виборами, що відбувалися за умов існування багатопартійної системи. Її склад відображав впливовість у суспільстві новосформованих політичних сил. З 338 обраних до Верховної Ради депутатів понад 28% представляли Компартію країни, 5,9% були членами Руху, 5,3% – Селянської партії, 4,1% – Соціалістичної партії України. Були також представники Ук-

раїнської республіканської партії (УРП), Конгресу українських націоналістів (КУН), Української консервативно-республіканської партії (УКРП), Української християнсько-демократичної партії (УХДП), Партії демократичного відродження України (ПДВУ), Демократичної партії України (ДПУ) та ін. Але більшість депутатів – 170 чол. – балотувалися й були обрані як безпартійні. Та це не завадило їм, завоювавши депутатські місця, підтримувати якусь із політичних партій. Внаслідок цього у Верховній Раді з перших днів її роботи виразно окреслилося переважання лівих сил – комуністів, соціалістів, аграрників та солідарних з ними безпартійних.

У наступні місяці, в результаті довиборів, склад Верховної Ради став змінюватися в бік посилення в ній центристів і правих.

Менш активною була участь політичних партій у виборах Президента України, хоча новим Президентом України було обрано голову створеної в 1992 р. громадської організації – Українського союзу промисловців і підприємців – Л. Кучму.

Динаміка партійно-політичного життя України другої половини 90-х років

Проведення виборчих кампаній 1994 р. та їх результати посилили значення в суспільстві політичних партій. В цей період спостерігається процес виникнення нових та об'єднання і трансформації існуючих партій. Найвищі темпи розвитку у цей період мали партії центристського спрямування. Вони були наближені до владних структур, виступали за ринкові перетворення, прагнули до демократичного устрою держави.

У січні 1995 р. завершилося формування Соціал-демократичної партії України (об'єднаної). Партія, вплив якої з року в рік зростає, виступає за ринкові перетворення, соціальний захист населення.

Помітним явищем у житті політичного «центру» стало також формування Народно-демократичної партії України. Вона увібрала в себе значну частину представників «партії влади». До неї належала також велика кількість державних службовців, керівників обласних, міських та районних структур. У її складі об'єдналися формування, які підтримали на виборах 1994 р. Президента Л. Кучму.

Програмні установки партії передбачають створення вільного демократичного суспільства, яке органічно поєднує знання людини, базується на поєднанні ідей соціал-демократії та лібералізму. Партія виступає за рішуче реформування всіх сфер економіки в інтересах людини, розбудову її на основі вільного підприємництва і приватної власності.

Близькою до народних демократів є і позиція Аграрної партії України, яка організаційно оформилась на рубежі 1996–

1997 рр. Її очолювала депутат Верховної Ради України Катерина Ващук.

У жовтні 1997 р. на установчому з'їзді було засновано партію «Реформи і порядок», яка стала п'ятдесятою зареєстрованою партією в Україні. Її головою став народний депутат України Віктор Пинзеник. Програмні цілі партії, що відобразились у її назві, передбачали утвердження демократичного суспільства, правової держави з соціально-ринковою економікою, підтримку вітчизняного виробника, сильну фінансову систему.

Політичні партії наприкінці 90-х років Відповідно до нового виборчого закону, який передбачав вибори до Верховної Ради України 1998 р. за мажоритарно-пропорційною системою, політичні партії вперше дістали можливість бути реально представленими в єдиному законодавчому органі держави. Зважаючи на це, вони активно включились у передвиборний марафон, виступаючи як індивідуально, так і у складі блоків. На цей час в Україні нараховувалось вже більше 50 політичних партій, а до виборчих бюлетенів 29 березня 1998 р. їх було включено 30.

Для України така кількість партій і блоків, що бажали потрапити до парламенту, була дуже великою, що створювало певні складнощі у процесі самого голосування. Визначений 4%-й бар'єр чисельності голосів, який давав партії чи блоку можливість взяти участь у формуванні складу парламенту, пододало всього 8. Це засвідчило, що партії ще не набули значного впливу в суспільстві.

Компартія України завоювала найбільше – 27,4% голосів виборців, що забезпечило їй 84 мандати у парламенті. 32 місця отримали представники від Народного руху України, 29 – блок Соціалістичної і Селянської партій, 19 – Партії зелених України, 17 – Народно-демократичної партії, 16 – об'єднання «Громада», по 14 – Соціал-демократичної партії України (об'єднаної) та Прогресивної соціалістичної партії.

Загалом перемогу у багатомандатному загальнодержавному виборчому окрузі отримали представники лівих сил, що відображало певний протест суспільства відносно невдалих економічних реформ та падіння життєвого рівня населення.

Відбулося політичне структурування парламенту навколо 8 основних політичних партій. Надалі партійна структурованість дещо втратила вирішальне значення, а розкол окремих партій та виникнення нових доповнили цей процес розформуванням одних та виникненням нових депутатських фракцій.

На 2000 р. у складі Верховної Ради було 13 депутатських фракцій і груп.

Важливою подією у житті політичних партій стали вибори Президента України, які відбулись у 1999 р.

На відміну від виборів 1994 р., практично всі політичні партії або висунули свого кандидата, або заявили про підтримку тієї чи іншої кандидатури. Окремі політичні партії на з'їздах висунули своїх кандидатів. Так, Комуністична партія України висунула кандидатуру П. Симоненка, Соціалістична – О. Мороза, Народний рух України, який на цей час розколовся на дві частини, – Ю. Костенка і Г. Удовенка, Прогресивна соціалістична партія – Н. Вітренко. В процесі передвиборних баталій активізувалось партійне життя.

У січні 1999 р. частина членів партії «Громада» на чолі з Ю. Тимошенко та О. Турчиновим вийшли з неї та ініціювали створення нової партії з промовистою назвою «Батьківщина». На відміну від інших, основою її стала депутатська група парламенту з аналогічною назвою. Дана партія належить до центристських і пропагує ідеї вільного, демократичного суспільства.

Гостра передвиборна боротьба активізувала діяльність існуючих та формування нових партій. У травні 1999 р. було створено партію «Демократичний Союз», яка стала впливовим чинником суспільного життя. За короткий час її осередки були створені в усіх регіонах держави. Програмні положення партії включають підпорядкованість дій держави інтересам людини, підтримку вітчизняного виробництва, створення можливостей для вияву потенціалу громадян, опору на власні сили у розбудові державності.

Скоро партія стала справляти суттєвий вплив на роботу парламенту, склавши кістяк групи «Відродження регіонів». У червні 1999 р. організаційно оформилась Трудова партія України, яку очолив народний депутат М. Сирота. Ця лівоцентристська партія відразу ж розпочала активну роботу в парламенті, склавши основу впливової депутатської групи «Трудова Україна», очолену С. Тигипком.

Другий тур виборів призвів до консолідації політичних сил навколо двох кандидатів – Л. Кучми та П. Симоненка. Кандидатуру Л. Кучми підтримала переважна більшість правих і центристських партій, П. Симоненка – лівих, у першу чергу комуністів.

Перемога на президентських виборах Л. Кучми та реалізація його курсу сприяли зростанню впливу пропрезидентських, центристських партій. Цей процес проходив кількома шляхами: об'єднанням діючих партій; зростанням їх чисельності та впливовості і формування нових політичних партій.

На 2001 р. в Україні нараховувалось вже понад 100 політичних партій. Не всі з них були достатньо впливовими.

Розбудові сучасних діяльних політичних партій заважала відсутність в Україні відповідного закону. Його прийняття, на чому наполягала Рада Європи, в 2001 р. повинне позитивно вплинути на політичний розвиток суспільства.

З кінця 1999 р. у Верховній Раді стало активно дискутуватись питання щодо нового виборчого закону. Головною проблемою їх було: за якою системою – пропорційною, змішаною чи мажоритарною – проводити майбутні вибори до парламенту. Зрештою, в кінці 2000 р., було прийнято закон, відповідно до якого український парламент повинен був формуватись пропорційно, за списками партій, що давало можливість диктату там однієї політичної сили. Зважаючи на це, Президент України Л. Кучма наклав вето на даний документ.

На початку 2001 р. політична боротьба в Україні загострилась. Тривав процес консолідації сил різного політичного спрямування, незадоволених курсом Президента Л. Кучми. В Києві це призвело до масових мітингів та конфліктів. Політичне життя в Україні, яке дещо сповільнило темп у другій половині 90-х років, на початку третього тисячоліття піднялось новою хвилею.

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ

1. Чим було викликане перегрупування партійно-політичних сил в Україні після здобуття незалежності?
2. Чому після здобуття Україною незалежності одна частина політичних сил підтримала курс Президента України Л. Кравчука, а інша – перебувала в опозиції? Назвіть ці сили.
3. Які нові політичні партії сформувались в Україні у 1991–1994 рр.? Назвіть спільні риси і відмінності їх політичних програм.
4. Яку роль відіграли політичні партії у виборах до Верховної Ради України 1994 р.? Що таке «політичне структування парламенту» і яким воно було в 1994–1998 рр.?
5. Охарактеризуйте динаміку партійно-політичного життя в Україні у 1994–1998 рр.? Знайдіть спільні риси і відмінності у програмних документах політичних партій, що в цей час виникли.
6. Чим відрізнявся партійний склад українського парламенту, обраного 1998 р.? Які групи та фракції були в ньому найчисленнішими?
7. Чому в процесі підготовки президентських виборів 1999 р. значно активізувався процес формування нових політичних партій? Назвіть та охарактеризуйте основні з них.
8. Які зміни в розстановці політичних сил сталися у 2000–2001 рр.? Що, з вашої точки зору, стримує формування ефективної багатопартійної системи в Україні?

ДОКУМЕНТИ

1. Зі статті С. Макеєва у журналі «Політична думка»

Кількість членів усіх 110 партій України не перевищує 700 тис. чоловік, що становить не більше 2% виборців. І хоча число ле-

галізованих об'єднань громадян наближається до цифри 1200 (у півтора рази більше, ніж у 1995 р.), рівень участі за даними моніторингового опитування за останні п'ять років залишається стабільним: тільки 16–17% населення належить до громадських і політичних організацій і рухів загальнодержавного та локального рівнів. Масова неучасть не дає змоги скласти механізму організованого колективного тиску на державні структури, тобто такій участі, яка має приводити до раціоналізації рішень, що приймаються виконавчими органами.

Політична думка. – 2000. – № 2. – С. 14.

2. 3 проголосованого Верховною Радою України Закону «Про вибори народних депутатів»*

Стаття 1. Основні засади і принципи виборів народних депутатів України.

1. Народні депутати України (далі – депутати) обираються громадянами України на основі загального, рівного і прямого виборчого права шляхом таємного голосування за пропорційною системою.

2. Кількісний склад Верховної Ради визначається Конституцією України.

3. Депутати обираються за виборчими списками кандидатів у депутати від політичних партій у загальному багатомандатному виборчому окрузі на основі пропорційного представництва.

Стаття 38. Порядок висування кандидатів у депутати партією (блоком).

1. Кандидатів у депутати може висувати партія, яка зареєстрована у встановленому законом порядку не пізніше як за рік до дня виборів, або виборчий блок партій, за умови, що до його складу входять партії, з яких хоча б одна зареєстрована не пізніше як за рік до дня виборів.

Стаття 71. Встановлення результатів виборів депутатів.

2. Право на участь у розподілі депутатських мандатів набувають кандидати у депутати, включені до виборчих списків партій (блоків), що отримали чотири і більше відсотків голосів виборців, які взяли участь у голосуванні.

Взято з бази даних: www.zakon.com.ua

ЗАПИТАННЯ ДО ДОКУМЕНТІВ

Документ №1.

Якими були головні причини великої кількості політичних партій в Україні (понад 100) та їх незначної чисельності?

Що, на ваш погляд, необхідно для того, щоб сформувати в Україні сильні й дієздатні партії?

Документ № 2.

а) В чому, на вашу думку, полягають переваги й недоліки пропорційної, мажоритарної та змішаної виборчих систем?

б) Який характер виборчої системи закладено у наведеному варіанті Закону України? Як це вплине на характер і впливовість політичних партій та склад парламенту?

* На початку 2001 р. законопроект було повернено Президентом до Верховної Ради на доопрацювання.

§ 42. ЕКОНОМІЧНЕ ЖИТТЯ УКРАЇНИ В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ 90-х РОКІВ

Згадайте:

1. Причини невдач реформування економіки СРСР у другій половині 80-х років.
2. Рівень завершеності виробничого циклу в Україні, причини й наслідки її глибокої інтеграції в економіку СРСР.
3. Місце в економіці України підприємств військово-промислового комплексу.

Зміни умов розвитку економіки України

Утвердження політичної незалежності неможливе без створення стабільної, вискоєфективної національної економіки, зорієнтованої на задоволення повсякденних потреб людей.

Погіршення ж економічного становища в умовах соціально-політичної нестабільності неминуче ставить під загрозу її державність.

Власну життєздатну економічну систему України доводилось створювати на руїнах загальносоюзного економічного комплексу СРСР. З'єднати ці розрізнені «обрубки» колись могутніх союзних відомств, вдихнути в них життя, сформувати на їхній основі комплексну, цілісну й гармонійну національну економіку можливо було за умови вирішення кількох фундаментальних проблем.

По-перше, необхідно було докорінно реформувати економіку на ринкових засадах, роздержавити її, провести приватизацію, сформувати багатоукладну економіку, забезпечити рівноправні умови для розвитку всіх її форм власності – державної, приватної, колективної.

По-друге, слід було розгорнути структурну перебудову промисловості України. І перш за все – подолання її однобічної орієнтації на важку індустрію; ліквідацію затратного характеру виробництва шляхом впровадження ресурсозбереження, новітніх технологій, досягнень науково-технічної революції; всебічну переорієнтацію економіки на задоволення соціальних потреб. Принцип «виробництво заради виробництва», на якому ґрунтувалося функціонування радянської економіки, повинен був поступитися місцем принципу «виробництво заради людей».

По-третє, потрібно на ринкових засадах створити ефективну систему економічної кооперації як в Україні, так і з державами близького і далекого зарубіжжя. Ця нова природна система економічної кооперації повинна була компенсувати розрив штучних, нав'язаних центром економічних зв'язків України з Росією та іншими республіками колишнього СРСР.

Спроби реформування економіки України

Вже з кінця 80-х років основним напрямом розвитку української економіки було визначено її трансформацію в ринкову. В 90-ті роки

Україна визначила пріоритетність ринкової системи господарювання. Однак, як показало життя, одного декларування виявилось замало. Ключові позиції в уряді займали представники старої номенклатури, «запрограмовані» на виконання чужих вказівок.

З початку січня 1992 р., коли російський уряд Є. Гайдара скасував державний контроль за ціноутворенням, у державах СНД почалося стрімке зростання цін на всі без винятку товари. Звичайно, цей процес не обминув і Україну. «Прозорі», безмитні кордони, тісні зв'язки двох сусідніх держав робили злет цін в Україні неминучим.

Спробою певної протидії економічній політиці Росії і захисту внутрішнього ринку стало введення з 10 січня 1992 р. купонів багаторазового використання, які повинні були стати прообразом національної валюти. Однак це лише частково стримало обвальний ріст цін, які за короткий час підвищилися в 3–50 разів.

Негативні тенденції посилили прорахунки, допущені у здійсненні реформ. Нічого не було зроблено для формування класу власників, без чого нормальний ринок неможливий. Разом з тим директорський корпус дістав свободу економічної діяльності: контроль держави за ціноутворенням було знято й фактично дозволена вільна торгівля продукцією промислового виробництва. За таких умов підприємства одержували надприбутки навіть при спаді виробництва. Ціни на їхню продукцію зросли в десятки разів, а реальна заробітна плата більшості працюючих стрімко зменшувалася. Про конкуренцію не могло бути і мови, бо для демонополізації нічого не було зроблено. У багатьох директорів заводів і фабрик сформувалося переконання, що вони, залишаючись керівниками державних підприємств, можуть на свій розсуд керувати підприємствами та розпоряджатись виробленою продукцією.

При цьому нормальним явищем вважалося щедре державне дотування, пільгове кредитування таких підприємств. Створилися сприятливі умови для криміналізації економічного життя.

В 1993 р. до програми економічних реформ було внесено корективи, які мали пропагандистський характер і не були виконані.

Замість задекларованої стабілізації цін реальністю стало їх зростання. Нереалізованою обіцянкою виявилися заяви про послідовне просування до ринкової економіки. У схвалених у грудні 1993 р. Верховною Радою головних напрямках діяльності уряду йшлося про «поступовість», а не форсування ринкових реформ. Передбачалася глибока структурна перебудова економіки, розширення зв'язків з країнами СНД. На думку уряду,

його програма мала забезпечити вихід України з кризи у найближчі два–три роки.

Обіцяна «поступовість» у проведенні ринкових реформ на практиці означала фактичну відмову від них. Почалося згортання засобів економічної лібералізації й відповідне відновлення адміністративно-бюрократичних методів управління. Вдалося дещо знизити інфляцію, але досягти цього вдалося шляхом масового зупинення підприємств, відстрочки термінів бюджетних виплат і небувалого зростання заборгованості держави працівникам державно-бюджетної сфери, які по кілька місяців не одержували зарплати.

З початку 1994 р. реформування економіки було практично згорнуте. В цей час пріоритетним стала політична боротьба, і, зокрема вибори Президента України.

У першому кварталі 1994 р. національний дохід скоротився проти відповідного періоду 1993 р. на 36%, обсяг виробництва промислової продукції – на 38,4%. За шість місяців 1994 р. темпи спаду виробництва, порівняно з відповідним періодом попереднього року, зросли більш як на третину і були удвічі більшими, ніж у 1991–1993 рр. особливо помітним був спад виробництва в базових галузях промисловості. Лише врожайний 1993 р. та самовіддана праця селян дозволили уникнути масштабного спаду в сільському господарстві.

Рівень інфляції 1993 р. був найвищим у світі. Україна стала лідером серед держав світу за дефіцитом державного бюджету.

Пасивні й непослідовні намагання реформувати економіку вкрай негативно позначалися на стані індустрії України, що була однією з найрозвинутіших у колишньому СРСР. Розрив економічних зв'язків при блокуванні формування нових, побудованих на ринкових засадах, ліквідація системи централізованого постачання всієї номенклатури матеріалів, комплектуючих вузлів та деталей залишили підприємства України наодинці зі своїми проблемами, спричинили зупинку і банкрутство багатьох із них.

Негативно позначилася на стані промисловості республіки енергетична криза. Головною її причиною було зменшення на 20–30% поставок енергоносіїв із Росії. Особливо гостро питання енергоносіїв постало у зв'язку з переходом на світові ціни, до яких Україна фінансово була абсолютно не готова. Її виробництва були високоенергозатратними і базувались на низькій ціні на енергоносії, що була в СРСР.

Це призвело до кризи в електроенергетиці, де понад дві третини електроенергії вироблялося тепловими станціями.

В нелегкому становищі опинились атомні електростанції, що виробляли понад 30% електроенергії. Чорнобильська катастрофа та пов'язане з нею негативне ставлення до ядерної енер-

Прип'ять – мертве місто

гетики, проблеми постачання ядерного палива з Росії та захоплення радіоактивних відходів надзвичайно ускладнили умови роботи атомних електростанцій.

У скрутному становищі перебував металургійний комплекс України, який об'єднує понад 270 підприємств. Проведена в 1987–1991 рр. багаторазова перебудова управління з суттєвим скороченням прав міністерств призвела до того, що галузь стала фактично некерованою. За 1990–1993 рр. обсяги виробництва знизилися більш як на 30%. В умовах підвищення цін на енергоносії, постійних затримок постачання вугілля деякі підприємства підійшли впритул до неминучої зупинки. Технічний рівень металургії був низьким і залишився на рівні 30-х років і значно відставав від світових показників.

У тяжкому становищі опинилася система Харчопрому, де переважали старі технології. Все це спричинило величезні втрати сільськогосподарської продукції, що становили інколи половину й більше вирощеного, і негативно позначилося на якості товарів.

Тільки у 1994 р. виробництво товарів народного споживання скоротилося більш як на третину, а впродовж першої половини 90-х років – більш як наполовину.

За умов відсутності державної підтримки власного товаровиробника ринок заповнили товари іноземного виробництва, переважно низької якості. В результаті через масовий імпорт

таких товарів населення України інвестувало економіку інших держав.

Негативні тенденції з'явилися у роботі транспорту. Нестача палива, подорожчання перевезень, труднощі в забезпеченні новою технікою та запчастинами стали головними причинами зменшення обсягів вантажних та пасажирських перевезень. Більш як наполовину скоротилися обсяги робіт авіаторів, моряків, річковиків, на третину – залізничників та автомобілістів.

Становище в сільському господарстві Глибока соціально-економічна криза, що охопила Україну, особливо гостро далася взнаки в сільському господарстві.

У Радянському Союзі сільське господарство республіки постійно було соціальним (як джерело дешевої робочої сили) та економічним (внаслідок викачування з нього за безцінь сільськогосподарської продукції) донором промисловості. Сільськогосподарське виробництво забезпечувало населення міст продуктами харчування, а промисловість – сировиною.

Аграрний сектор економіки, якому приділялося мало уваги в соціалістичному суспільстві, ще в гіршому становищі опинився в постсоціалістичні часи. Ігнорувалася незаперечна істина: наскільки ефективно розвиватиметься сільське господарство України, настільки активно воно впливатиме на успішний розвиток нової держави взагалі.

Аграрне виробництво незалежної України базувалось на колгоспно-радгоспній системі господарювання, закладеній ще в 30-ті роки. В 90-ті роки значна частка українського керівництва вже розуміла її неефективність та безперспективність. Вже в 1990 р. у прийнятому Земельному кодексі України декларувалась потреба реформи земельних відносин, включаючи приватну власність на землю.

Протягом 1991–1992 рр. Верховна Рада прийняла важливі для подальшого розвитку сільського господарства Закони України «Про селянське (фермерське) господарство», «Про форми власності на землю». Ними відкривався шлях до розвитку на селі форм господарювання, альтернативних консервативній колгоспно-радгоспній системі.

В 1992 р. було здійснено паювання майна колгоспів та їх колективне перетворення на колективні сільгоспідприємства, селянські спілки, кооперативи, акціонерні товариства. Однак ключове питання щодо паювання землі та можливість формування альтернативних КСП господарств вирішене не було.

Сільське господарство з року в рік знижувало обсяги виробництва.

Під тиском колгоспно-радгоспного лобі у Верховній Раді вищі органи влади раз за разом приймали рішення про нові й

нові грошові вливання в сільське господарство. До рядового колгоспника, робітника радгоспу ці гроші зазвичай не доходили, осідаючи на рахунках банків, різних посередників. Разом з тим, кожне таке рішення спричиняло новий виток інфляції, від якої страждали всі, у тому числі й сільськогосподарські підприємства. Отримані через кілька місяців кошти за здану продукцію не покривали навіть витрат на закупівлю селянами пального та запасних частин. Більшість господарств перетворилися на безнадійних фінансових боржників, виявились неспроможними придбати необхідні машини, механізми, мінеральні добрива та засоби захисту рослин.

Новим явищем у аграрному секторі було виникнення та поширення селянських (фермерських) господарств. У фермерських господарствах не допускалося великих втрат виробленої сільськогосподарської продукції, що було звичайним явищем у колгоспах та радгоспах. Факти свідчать, що, використовуючи у 1994 р. лише 1,6% площі земельних угідь, фермерські господарства виробляли стільки, скільки виробляла ціла область. Водночас поширеним явищем стало отримання землі для заняття фермерством керівниками господарств та наближеними до них особами. Разом із кращими угіддями вони на вигідних умовах скуповували колгоспну та радгоспну техніку.

Таким чином, реформи у сільському господарстві мали формальний характер і в повному обсязі не реалізовувалися. Це, зокрема, стосувалося найважливішого питання – рівності різних форм власності та підтримки всіх форм господарювання – від кооперативної до фермерської.

Зважаючи на необхідність рішучого реформування та підтримки села, Верховна Рада у жовтні 1994 р. приймає постанову «Про подолання кризового стану в агропромисловому комплексі». Проте конкретного механізму реформування розроблено не було.

Роздержавлення, Важливим компонентом економічних пере-
приватизація творень в Україні на початку 90-х років стали
та фінансова процеси роздержавлення та приватизації. Її
система України цілі та основні принципи були закладені у схваленій Верховною Радою України 31 жовтня 1991 р. «Концепції роздержавлення і приватизації підприємств, землі і житлового фонду». Приватизація в Україні, як і в ряді інших європейських країн, розпочалась із сфери обслуговування. Переважна більшість із них була приватизована їхніми колективами або керівниками. Всього за 1992–1994 рр. в Україні було приватизовано понад 11 тисяч підприємств. Це створило умови для розвитку альтернативних державній сфер виробництва. Саме навколо таких підприємств концентрується малий бізнес, який, на відміну від державного сектора економіки, стабільно зростає.

Розбудова незалежної держави передбачала створення власної фінансово-грошової системи. При провідній ролі Національного банку України з метою поліпшення існуючої фінансової системи було сформовано майже 230 банківських установ, які налічували понад 18 тис. філій.

Однак демонополізація фінансової системи, небачене розширення мережі комерційних банків відбувалися стихійно, без належної законодавчої бази та контролю з боку Національного банку України. В результаті сфера банківської діяльності виявилася практично некерованою, що створило умови для численних зловживань.

Випуск не підкріплених реальними товарами грошей (емісія) набув лавиноподібного характеру. Спроби Національного банку зупинити інфляцію шляхом стримування потоку «пустих» грошей виявились немічними, не давали бажаних результатів. Планом Національного банку України передбачалося, що в 1993 р. грошова маса обігу зросте в 1,9 раза, фактично ж вона збільшилась більш як у 18 разів. Аналогічна ситуація склалася в 1994 р. Силкові заходи монетарної політики в умовах постійного зростання бюджетних видатків, що часто мали популістський характер, вели до подальшого розбалансування фінансово-грошової системи. В результаті кожне чергове підвищення зарплати, закупівельних цін на сільськогосподарську продукцію, заробітної плати тощо призводило до нового витка інфляції, яка поглинала отримані кошти.

Показником кризового стану державних фінансів стала деформація податкової системи. Колосальна кількість та розміри платежів зрештою призводили до вимушеного згортання виробничої та комерційної діяльності, або ж – до «тінізації» економіки. Переважна більшість комерційних структур всіляко ухилялася від сплати податків, приховувала реальні прибутки.

Фінансова сфера держави опинилася у кризовому стані. Його подолання було можливе у разі здійснення цілого комплексу ринкових реформ.

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ

1. Охарактеризуйте основні завдання, що стояли перед економікою України після проголошення незалежності. В чому полягали об'єктивні та суб'єктивні труднощі вирішення цих завдань?
2. Які причини економічного спаду в першій половині 90-х років? Що робилося для стабілізації економіки?
3. Розкрийте зміст понять «інфляція», «бюджетний дефіцит», «лібералізація економіки», «структурна перебудова економіки», «грошова емісія».
4. Дайте характеристику підсумкам роздержавлення і приватизації в Україні в першій половині 90-х років.

5. Проаналізуйте причини і прояви кризи аграрного сектора України. Що зроблено і що необхідно зробити для подолання кризи?
6. Проаналізуйте проблеми становлення фінансової системи незалежної України.

ДОКУМЕНТИ

1. Із виступу Президента України Л. Кравчука на зустрічі з представниками Президента в районах

Грудень 1993 р.

Ми прогнозували, що коли буде розділ держав, реформування суспільства, неминучі і кризові явища. Але не уявляли до кінця масштаби кризи.

... Серед причин нинішньої складної ситуації є внутрішні, які полягають у структурній перебудові промисловості, налагодженні нових зв'язків всередині України між підприємствами, реформуванні фінансової, кредитної, банківської систем.

Зовнішні фактори. Часто кажуть, що, мовляв, Україна – якась така непослушниця, яка спровокувала процеси економічного розпаду.

... Є люди, які кажуть: давайте швиденько збіжимося назад, все стане на свої місця – і ковбаса стане дешевою, і все стане безпроблемно. Мабуть, той, хто про це каже, прагне до того, щоб відтворити все як було: і «централізоване», «адміністративне», і «влада однієї сили» і т. д.

Голос України. – 1993. – 25 грудня.

2. О. Шморгун, дослідник у галузі системного аналізу суспільних процесів і теоретичних проблем економіки, про особливості приватизації в Україні

Ні в якому разі не можна допускати повної втрати державного контролю за приватизованою власністю до того, як роздержавлені підприємства вийдуть на необхідний рівень рентабельності. Отже, модель приватизації повинна бути зорієнтована на розв'язання першочергових невідкладних завдань, а саме:

– переведення загального неконтрольованого спаду виробництва у структурний, збереження й відновлення всіх перспективних конкурентоспроможних виробництв;

– докорінна перебудова промисловості та сільського господарства, їх переорієнтація на виробництво кінцевих продуктів групи «Б» (товари споживання);

– збереження, відновлення та розвиток соціальної сфери: системи освіти, охорони здоров'я, науки, культури;

– відновлення мотивації до праці за рахунок установлення реальної платні, яка стимулює підвищення продуктивності праці. На противагу російській приватизаційній програмі, яка проголошує своїм головним завданням створення класу приватних власників, насправді головним завданням приватизації повинно стати таке поєднання процесу приватновласницької ініціативи з науковою організацією виробництва (сучасний менеджмент), яка забезпечить неухильне зростання податків до бюджету і тим самим дозволить здійснити комплекс завдань в інтересах усього суспільства...

Виходячи із світового досвіду, головними способами приватизації мають стати:

продаж малих та середніх високорентабельних підприємств за комерційним конкурсом з обов'язковим виконанням бізнес-плану; приватизація рентабельних середніх та великих підприємств шляхом їх корпоратизації за допомогою закритого акціонування всіх об'єктів, робота яких забезпечує замкнений технологічний цикл виробництва товарів;

корпоратизація та створення промислово-фінансових груп за допомогою некомерційного інвестиційного конкурсу...

Такий різновид приватизації дозволяє оптимально поєднати акціонування великих та середніх промислових об'єктів зі структурною перебудовою економіки, досягти ефективного використання об'єктів малого бізнесу.

Шморгун О. Україна: шлях відродження (економіка, політика, культура). – К., 1994. – С. 78–79.

ЗАПИТАННЯ ДО ДОКУМЕНТІВ

Документ № 1.

Чому, на вашу думку, Президент Л. Кравчук і його оточення «не уявляли до кінця масштабів економічної кризи», яка супроводжує реформування суспільства, формування української національної економіки? З яких причин не було своєчасно розроблено ефективну програму подолання кризи?

Документ № 2.

Порівняйте точку зору О. Шморгуна щодо цілей приватизації та головних її способів в Україні з реальною політикою уряду в цій сфері. Чим пояснюється така думка О. Шморгуна: «Ні в якому разі не можна допускати повної втрати державного контролю над приватизованою власністю до того, як роздержавлені підприємства вийдуть на необхідний рівень рентабельності?»

§ 43. ПРОБЛЕМИ УКРАЇНСЬКОЇ ЕКОНОМІКИ ТА ПОШУК ШЛЯХІВ ЇХ РОЗВ'ЯЗАННЯ

Згадайте:

1. Які причини призвели до економічного спаду в Україні на початку 90-х років? 2. Яку роль в економіці відіграв військово-промисловий комплекс? Чи була в нашої держави потреба в такій кількості озброєнь, яку він випускав? 3. Що таке «структурна перебудова економіки»?

Основні тенденції розвитку економіки України на межі ХХ–ХХІ століть

Одним із головних своїх завдань обраний у 1994 р. Президент України Л. Кучма назвав оздоровлення економіки. Господарські підсумки 1994 р. показали, що затримка з реформами загрожувє катастрофою.

Так, національний прибуток за 1991–1994 рр. скоротився більш як наполовину (56%), у тому числі за 1994 р. – на 24,5%, що в 1,5 раза перевищувало щорічні темпи його зниження в 1991–1993 рр.

Через відсутність коштів скоротилося будівництво, кожне сьоме підприємство було збитковим. Звуження сфери державного регулювання цін, скасування або скорочення сум дотацій на продукцію окремих галузей народного господарства, в першу чергу військово-промислового комплексу, в умовах розбалансованості економіки, дефіциту ресурсів, монополізму виробників та інфляційних очікувань призвели наприкінці року до різкого зростання цін на споживчому ринку. Індекс інфляції становив у 1994 р. 501,1%, у тому числі за жовтень – грудень 271%. Економічна реформа пробуксовувала, особливо гострою була ситуація в соціальній сфері.

За таких умов реформування економіки стало наріжним каменем практичної діяльності Президента. 11 жовтня 1994 р. Л. Кучма виступив у Верховній Раді зі зверненням, яким були проголошені головні напрями нової соціально-економічної стратегії.

Зокрема, передбачалося здійснення заходів щодо стабілізації фінансово-грошової системи, докорінного реформування відносин власності, всебічного утвердження, поряд із державною, ефективних форм приватної власності, в першу чергу через приватизацію. Великі надії покладалися на структурну перебудову громіздкої, зорієнтованої на важку індустрію та військово-промисловий комплекс економіки. Запропонований курс базувався на пріоритетності наукомістких та високотехнологічних галузей економіки, реформування села шляхом здійснення радикальної земельної реформи, співіснування усіх форм і власності – державної, колективної і приватної.

Особливим напрямом президентської програми визначалося реформування основних засад зовнішньоекономічної політики. Її метою повинне стати поступове утвердження відкритої економіки та входження України до світового співтовариства, залучення іноземних інвестицій.

Заплановані економічні зміни повинні були забезпечити покращення усієї соціальної сфери. З повною відвертістю було заявлено, що в умовах, що склались, держава не має реальних ресурсів для підвищення життєвого рівня людей. А тому пріоритет було віддано соціальному захисту найбільш незахищених категорій населення – пенсіонерів, інвалідів тощо.

Проголосивши головні напрями своєї економічної програми, Президент України закликав політичні сили до злагоди. Проголошення курсу радикальних ринкових реформ та визначення його пріоритетів сприяли активнішій діяльності щодо реформування економіки, налагодження співпраці всіх гілок влади.

Водночас, від декларування ідей до їх реалізації пролягав тривалий шлях. Пройти його було важче, аніж визначити перспективи, тим більше, що на практиці економічні плани зустріли діаметрально протилежні оцінки різних політичних сил.

Одним із головних завдань в президентській програмі економіки була стабілізація фінансів. Основу її складала проведення жорсткої монетарної політики, скорочення масштабів інфляції, проведення грошової реформи. Протягом 1995–1996 рр. завдяки енергійним зусиллям Національного банку, очолюваного В. Ющенком, органів виконавчої влади вдалося зупинити постійне обвальне падіння купуно-карбованця щодо іноземних валют, яке досягало майже 10000% на рік. Це було важливою передумовою здійснення грошової реформи, яку й було проведено у вересні 1996 р. В її ході відбувся обмін купуно-карбованців на гривні у розрахунку 1 гривня за 100 000 купуно-карбованців. Реформа носила неконфіскаційний характер. Завдяки продуманій стратегії вона була досить вдало проведена і не спричинила ні фінансових, ні соціальних потрясінь.

Впровадження гривні сприяло стабільності грошової системи держави. Створились передумови виходу з кризи. В серпні–жовтні 1996 р. темпи інфляції склали 1,5–2%. Вперше за тривалий час населення понесло гроші до ощадних кас. Обсяги вкладів за цей період збільшилися більш як на 15%.

Але ситуація в економіці залишалась критичною. Саме це констатував Президент при оголошенні свого щорічного послання Верховній Раді в березні 1997 р. Він мусив визнати, що стабілізувати та належним чином реформувати економіку не вдалося. Хоча темпи спаду виробництва дещо сповільнились, все ж вони були значними і виявились незворотними.

В 1997–1998 рр. пріоритетними напрямками економічної політики було визначено фінансову стабілізацію, відродження вітчизняного виробництва, впровадження нових методів господарювання в агропромисловому комплексі.

Тривав пошук шляхів оптимального реформування економіки. Відносна стабілізація окремих галузей господарства змінилась восени 1998 р. жорстокою фінансовою кризою, коли протягом місяця вартість гривні впала майже наполовину.

Та все ж наприкінці 90-х років давали про себе знати окремі, хай і обмежені, результати економічних реформ. Головним серед них стало завершення процесу переходу від командно-адміністративної до ринкової економіки. До кінця 90-х років було завершено формування власної податкової, банківської, митної та інших систем, що у сукупності визначали основну економічну інфраструктуру української державності. Розвинулись нові, конкурентоспроможні форми виробництва, все більшого значення набувало підприємництво.

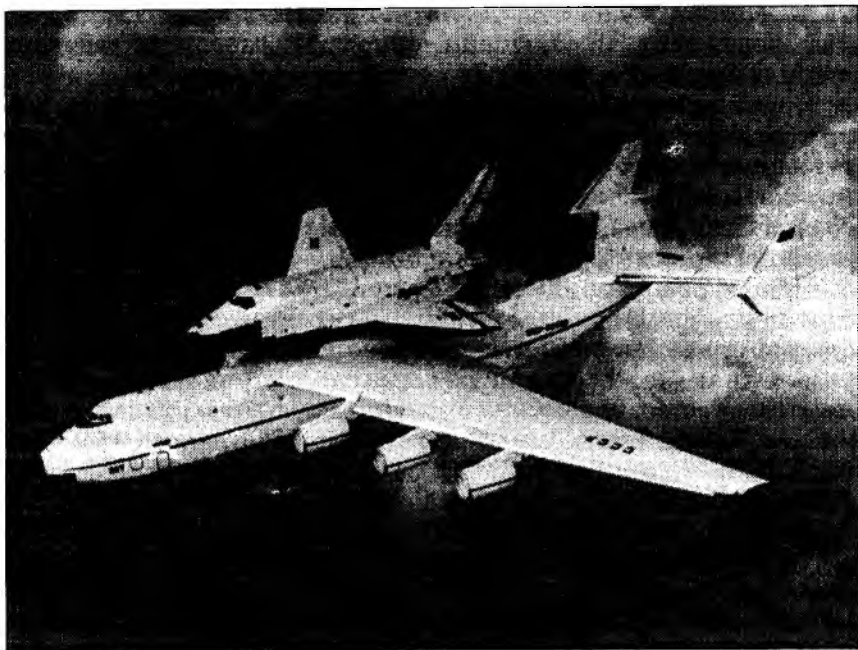
Успіхи української економіки. Нові львівські автобуси

У 1999 р. вперше за останнє десятиріччя з'явилися ознаки економічної стабілізації, перш за все – подолання падіння валового внутрішнього продукту. На 4,3% зросли обсяги промислового виробництва. Найвищі темпи зростання були зафіксовані в галузях, які виробляли товари народного споживання. Скоротився дефіцит державного бюджету.

Позитивну роль у цьому процесі відіграло реформування відносин власності, роздержавлення та приватизація. Остання проводилася не завжди відкрито і була доступна для громадського контролю, однак, отримавши підприємства у власність, а тим більше викупивши їх за чималі кошти в держави, нові господарі докладали максимум зусиль, аби зробити роботу вже своїх власних підприємств якомога ефективнішою. Розширилися недержавний та корпоративний сектори економіки. Новий економічний устрій забезпечив перехід від єдиновладдя держави у сфері економіки до її багатукладності, що забезпечило зростання ініціативи нових господарів. На 2000 р. форму власності змінило більш ніж 65% підприємств, на них вироблялось понад 70% загального обсягу промислової продукції.

Новим позитивним моментом стало формування так званих точок росту – підприємств та галузей, які за умов загального економічного складу виробляли конкурентоспроможну продукцію.

Важливим елементом ринкових реформ стало формування фінансової системи держави, лібералізація господарських зв'язків, формування ринкової інфраструктури. На 2000 р. в

Успіхи української економіки. Дітище Південмашу – «Буран» – транспортує легендарна «Мрія» заводу ім. Антонова

Україні діяло понад 200 банків, 1300 інвестиційних компаній і фондів, близько 300 страхових компаній.

Ізольована за радянських часів від зовнішнього світу та замкнута протягом тривалого часу на «радянському рублі», який в останні роки радянського режиму називали зневажливо «дерев'яним», на кінець 90-х років Україна впевнено налагодила зв'язки із зарубіжними країнами та стала рівноправним партнером. Цьому сприяло запровадження ринкового механізму ціноутворення, перехід до світових цін, ліберального режиму зовнішньої торгівлі.

Зовнішньоекономічна сфера виявилась одним із пріоритетних напрямів діяльності держави. За 1993–2000 рр. частина експорту товарів та послуг у структурі валового внутрішнього продукту зросла з 26 до 53%. Частка країн «далекого зарубіжжя» у загальному обсязі експорту досягла майже 70%.

Шляхи здійснення аграрної реформи

Ключовою галуззю економіки України залишається аграрне виробництво. Питання щодо вибору напрямів його розвитку виявилось надто заполітизованим, а тому практично до кінця 90-х років реформи велись переважно в руслі дискусій

щодо доцільності чи недоцільності приватної власності на землю; збереження чи ліквідації колгоспів; дозволу чи заборони купівлі-продажу землі.

Спробою виправити ситуацію та вивести аграрне виробництво з кризового стану став виданий у листопаді 1994 р. Указ Президента України Л. Кучми «Про невідкладні заходи щодо прискорення земельної реформи у сфері сільськогосподарського виробництва». Документ визначав шляхи приватизації, економічної оцінки та ринку землі.

Процес реалізації даного документа на практиці був доволі суперечливим. З одного боку, кожен селянин набував право на отримання земельного паю та право вільно ним розпоряджатись. Однак, не маючи коштів і можливостей налагодити власне господарство, переважна більшість селян повертала паї колгоспам. Таким чином, змін практично не відбувалось, тим більше, що паювання та розподіл земельних ділянок проводили самі керівники колективних сільгоспідприємств.

Лише в небагатьох місцях сформувались сильні індивідуальні господарства, які ефективно орендували паї селян. Основну масу виробників сільськогосподарської продукції складала колгоспи і радгоспи, фінансовий стан яких та рентабельність виробництва з року в рік погіршувалась. Колективне господарювання, відсутність елементарної відповідальності, почуття господаря виявились тупиковим шляхом розвитку аграрної економіки.

Загальний рівень виробництва сільськогосподарської продукції в Україні знизився до рівня кінця 50-х – початку 60-х років. Майже вдвічі – з 48 до 24 млн т – зменшився валовий збір зерна, з 45 до 23 млн т впало виробництво цукрових буряків, вдвоє зменшилось поголів'я худоби і птиці. Водночас у приватному секторі аграрної економіки кількість живності та її продуктивність зросли.

На 1999 р. понад 85% колгоспів, що збереглися, були збитковими. Це змусило рішуче взятись за реформування в першу чергу земельних відносин. Необхідно було створити селянам можливості вільно отримати та розпорядитися за вибором своїми паями та підтримати приватного сільськогосподарського виробника.

У грудні 1999 р. вийшов Указ Президента України «Про невідкладні заходи щодо прискорення реформування аграрного сектора економіки».

Відповідно до нього, протягом грудня 1999 – квітня 2000 р. на засадах приватної власності було проведено реформування всіх колективних сільськогосподарських підприємств. Всім членам колгоспів – працюючим та пенсіонерам – надавалося право вільного виходу з цих підприємств та створення госпо-

дарських товариств, сільськогосподарських кооперативів інших суб'єктів, заснованих на приватній власності.

Указ Президента передбачав обов'язкову виплату тим, хто бере у селян в оренду землю, орендної плати у розмірі не меншому за 1% її вартості. Перед органами місцевої виконавчої влади ставилось завдання всілякого сприяння у здійсненні вказаних заходів.

Протягом 2000 р., незважаючи на спротив прихильників колгоспно-радгоспної системи в центрі та на місцях, реорганізацію було в цілому завершено. Про їхню продуктивність за умов економічної кризи говорити рано, однак така система, прийнята в усьому світі, створює перспективи виходу з кризи на селі, що створить умови прогресу усієї держави.

Проблеми та прорахунки реформування економіки

Позитивно оцінюючи курс на реформування української економіки варто усвідомити, що держава ще перебуває у стані глибокої кризи. Позитивні зрушення торкнулись лише окремих сфер життя і мають зародковий характер. За 90-ті роки більш як на 40% знизилась продуктивність праці в промисловості і більш як в 2 рази – у сільському господарстві. В Україні, як і раніше, не вистачає коштів, загрозливого характеру набула енергетична криза.

Не сталось позитивних зрушень у структурі виробництва. Частка сучасних, наукомістких, конкурентоспроможних виробництв продовжувала скорочуватись. При цьому слід враховувати, що в основному склад виробництва продукції в машинобудуванні стався за рахунок скорочення заводів, які виробляли дорогу і технічно досконалу військову продукцію.

Водночас зростає частка найбільш енергомістких та екологічно шкідливих галузей (паливно-енергетичної, металургійної, хімічної). У 1999 р. вона досягла 59% проти 26,5% у 1990 р. За таких умов немає гарантій, що фаза економічної стабільності, яка настала у 2000 р., переросте в економічне піднесення. Ситуація в економіці України залишається надзвичайно складною.

Причин такої ситуації кілька. Основними серед них є:

1. Надзвичайно складні стартові умови реформування української економіки.

2. Тривале політичне протистояння між законодавчою та виконавчою гілками влади, деструктивні дії опозиційних політичних сил, які прагнули повернути Україну назад до командної економіки, незавершеність законодавчого процесу та постійні невиправдані зміни у документах, що регламентують напрями економічних реформ. Це насамперед стосується податкового, земельного законодавства, демонополізації економіки і підтримки вітчизняного підприємництва.

3. Недостатньо послідовно здійснювались і самі економічні реформи. Не вдалось сформувати сучасної, відповідної потребам ринку, системи управління економікою; неефективним та логічно незавершеним виявився процес приватизації – справжній власник не сформувався, а ті, що отримали, легітимно чи нелегітимно, права власності, в багатьох випадках працювали в першу чергу на власну кишеню, а не на інтереси держави і колективу. Багато проблем накопичилось у галузі банківської діяльності, страхування, фондового ринку. Слабким місцем розвитку економіки стало мале підприємництво. Великих масштабів набула тінізація економіки, яка розвивалась на фоні корупції та організованої злочинності. За підрахунками економістів поза контролем, в «тіні» знаходилось від 20 до 45% української економіки. Багато українських коштів внаслідок багатоходових комбінацій осідало на рахунках закордонних банків.

Виходячи зі стану та проблем української економіки, у лютому 2000 р. Президент України оприлюднив послання до Верховної Ради: «Україна: поступ у ХХІ століття: стратегія економічного та соціального розвитку на 2000–2004 рр.». Цим документом визначено основні напрями розвитку нашої держави на найближчі роки та завдання, які повинні бути в першу чергу вирішені. Серед них основна роль відведена розв'язанню економічних проблем.

У документі вкотре було вказано на те, що пріоритетним напрямом розвитку є переорієнтація економічної політики на задоволення соціальних потреб, розбудову в Україні соціально орієнтованої ринкової економіки.

Пріоритетними напрямками розвитку української економіки визначено розвиток галузей із новими, наукомісткими інноваційними технологіями. Йдеться в першу чергу про підтримку виробництв у машинобудуванні (авіаційно-космічній, моторобудівній, суднобудівній галузях). Отже, постає завдання структурної перебудови промисловості, мета якої – збільшення частки сучасних високотехнологічних виробництв та утвердження України як високотехнологічної держави.

Традиційно особливі надії покладаються на здійснення активної аграрної політики. Для цього в нашої держави є всі передумови, адже саме в Україні за умов сприятливих природно-кліматичних умов сконцентровано близько чверті світових запасів чорнозему та понад 24% розораних земель Європи.

Керівництво держави усвідомлює, що розв'язання ключових економічних завдань можливе лише за умови здійснення активної соціальної політики: зростання доходів народу, підвищення рівня його соціального захисту.

Запропонована Президентом і підтримана Верховною Радою політика економічного зростання на 2000–2004 рр. розра-

хована на 3 етапи, кожен з яких буде характеризуватись прискоренням темпів економічного росту. Їхньою складовою частиною є підвищення надійності грошової і фінансової стабілізації, обмеження боргової залежності держави, розвиток сучасних технологій, подолання корупції та тіньової економіки, підвищення конкурентоспроможності вітчизняної економіки.

Розвиваючи та конкретизуючи положення президентської програми «Україна: поступ у XXI століття», Кабінет Міністрів України, очолюваний В. Ющенком, у березні 2000 р. розробив широкомасштабну, конкретизовану програму своєї діяльності, яка отримала назву «Реформи заради добробуту». Втілення цих важливих документів створить можливості виходу з кризи, просування України в число цивілізованих європейських держав.

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ

1. Охарактеризуйте причини та економічні умови прийняття програми радикальних економічних реформ 1994 р.
2. Використовуючи матеріал підручника, доступні матеріали періодичної преси, охарактеризуйте пріоритетні напрями розвитку економіки другої половини 90-х років. Чи правильно, на вашу думку, їх було визначено і чи все із запланованого вдалось реалізувати?
3. Яке значення для економіки відіграла стабілізація фінансової системи?
4. Назвіть проблеми та пріоритетні напрями розвитку промисловості України. За рахунок яких галузей в першу чергу пройшло скорочення продукції машинобудування?
5. Чому найвищими темпами в Україні йшло скорочення випуску продукції для воєнно-промислового комплексу?
6. У чому полягали суперечності в реалізації аграрної реформи в Україні у 1994–1999 рр.? Що стримувало процеси реформування на селі?
7. Дайте характеристику сучасного стану сільського господарства України. Чому, купуючи продовольчі товари, ми все частіше віддаємо перевагу вітчизняному виробнику?
8. Дайте характеристику програми «Україна – поступ у XXI століття». Чи все з наміченого вдається реалізувати?

ДОКУМЕНТИ

1. 3 «Основних показників економічного розвитку України у 2000 році»

Січень 2001 р.

В цілому 2000 рік характеризувався стійким зростанням валового внутрішнього продукта (ВВП). Промисловістю за 2000 р. вироблено продукції на 144,4 млрд грн... або на 12,9% більше, ніж у 1999 р. Вперше за останні п'ять років перевищено рівень промислового виробництва 1995 р. – приріст становив 10%.

...Виробництво валової сільськогосподарської продукції (в порівняльних цінах) зросло проти 1999 р. на 7,6%, у тому числі в сільськогосподарських підприємствах усіх форм власності воно скоротилось на 8,8%, а в господарствах населення зросло на 18,9%. ...Протягом 2000 року набула подальшого розвитку тенденція нарощування обсягів інвестицій в основний капітал (капітальних вкладень). Порівняно з попереднім роком обсяги інвестицій у будівництво зросли на 11,2%.

Урядовий кур'єр. – 2001. – 23 січня.

2. Економіст С. Біла про тіншову економіку в Україні

...За експертними оцінками у вітчизняному виробництві частка тіншового сектора фактично зрівнялась з часткою офіційною. Це явище логічно супроводжується зростанням масштабів нелегального експорту капіталів і позабанківського грошового обігу. Так, якщо в 1994 р. частка неконтрольованої грошової маси в Україні складала 24,7%, то в 1999 р. цей показник дорівнював уже 44,4%, або 8,6 млрд грн.

Великі прибутки, що з'являються від загальноекономічної діяльності, здебільшого уникають повернення до України та через систему офшорних компаній, фірм і банків осідають за кордоном.

...До числа класичних офшорних зон, де процедуру реєстрації компаній максимально спрощено, а місцева влада не цікавиться походженням капіталів і максимально мінімізує податки, належать дрібні острівні держави Карибського моря (Багамські острови, Британські Віргінські острови, Кайманові острови, Антигуа, Беліз та ін.). Переважно клієнтами «класичних офшорів» стають фізичні особи, що приховують обсяги та походження своїх капіталів і уникають їх оподаткування.

...За різними оцінками з України до усіляких офшорних зон і банків зарубіжних країн вивезено від 20 млрд до 32 млрд дол. Тим часом річний бюджет нашої держави не становить і 8 млрд дол.

Економіка України. – 2000. – № 4.

ЗАПИТАННЯ ДО ДОКУМЕНТІВ

Документ № 1.

Проаналізуйте наведені показники, доповніть їх матеріалами підручника та спробуйте дати відповідь на запитання: що дає підстави стверджувати про початок у 1999–2000 рр. стабілізації в економіці України? Чи помічаєте ви зрушення в економіці держави у своєму повсякденному житті?

Документ № 2.

Згадайте, що таке «тіншова економіка». Що змушує підприємців тінзувати економіку та якою за таких умов повинна бути політика держави?

Якими були масштаби тінзації економіки в Україні і який вплив справляло на неї приховування капіталів за кордоном?

§ 44. ЕТНОСОЦІАЛЬНІ ПРОЦЕСИ ТА РІВЕНЬ ЖИТТЯ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ

Згадайте:

1. Якими особливостями характеризувались етносоціальні процеси в 60–80-ті роки? 2. Що включає в себе поняття «рівень життя» і що його характеризувало у 80-ті роки? 3. Причини невдач у реалізації програм реформування економіки України кінця 80-х – початку 90-х років та їх вплив на рівень життя населення.

Зміни чисельності і складу населення України

Економічна криза кінця 80-х – початку 90-х років мала негативний вплив на рівень життя населення України та його відтворення. В 1993 р. чисельність населення України досягла найвищої за всю історію позначки – 52,2 млн чоловік і після цього пішла на спад, склавши в 2000 р. близько 49,5 млн чоловік. Це сталося за рахунок значного скорочення народжуваності, загального постаріння населення та зростання смертності, зменшення в'їзду з інших республік до нашої держави та збільшення кількості тих, хто з різних причин, в першу чергу економічних, залишав Україну. В 1991 р. смертність перевищила народжуваність на 40 тис., а в 1992 р. – на 100 тис. чоловік. В подальшому поліпшення ситуації не відбулося. Незважаючи на все це, за чисельністю населення Україна залишається однією з найбільших держав Європи.

Тривалість життя в Україні майже на 10 років менша, ніж у розвинутих країнах світу. Вдвічі вищим, ніж у країнах Заходу, є рівень дитячої смертності. Високою є смертність населення у працездатному віці: кожна третя людина помирає так і не доживши до пенсійного віку. Катастрофічно низькою є народжуваність. Чорною тінню нависла над генофондом України Чорнобильська катастрофа. За висновками фахівців, її жахливі наслідки можуть проявитися при народженні дітей навіть у п'ятому–сьомому поколіннях.

Особливо складністю відзначається демографічна ситуація в українському селі. Вже довгі роки його залишає наймолодша і найактивніша частина населення. Внаслідок цього село швидко старіє – близько 5 млн селян, або практично кожен третій – непрацездатного віку. Щорічно в кожному п'ятому селі України не народжується жодного малюка.

Водночас з середини 90-х років спостерігається процес повернення до села жителів міст. Це пов'язано з відсутністю в багатьох містах, особливо невеликих, роботи, а значить і можливостей утримувати сім'ю.

Рівень життя населення

Криза економіки, невдалі спроби реформування господарського життя, перехід до первісних ринкових відносин негативно позначилися на матеріальному становищі основних верств суспільства.

Господарська криза викликала деструктивні процеси в робітничому середовищі. Чисельність робітників постійно скорочувалась. Усе більше число підприємств не працювало взагалі або працювало неповний робочий тиждень. Загальна кількість зайнятих зменшилась більш як на 25%. Новим явищем стало безробіття, яке з кожним днем зростало. При цьому поряд з явним значного поширення набуло так зване приховане безробіття. Його сутність полягала у тому, що формально вважаючись трудівниками підприємств, робітники по півроку і більше не працювали чи були зайняті на виробництві 1–2 дні на тиждень. Проблема зайнятості, відсутності нових робочих місць стала однією з найбільш гострих для України.

Аналогічні процеси відбувалися й на селі. Криза колгоспно-радгоспної системи, повільне впровадження нових форм власності призвели до поширення на селі деструктивних соціальних процесів. Водночас активно йшло формування соціальної групи сільських підприємців – фермерів.

Кризові явища охопили інтелігенцію. Низький рівень заробітної плати, падіння престижності багатьох видів розумової праці негативно позначилися на її складі. Частина спеціалістів була вимушена зайнятися нетрадиційною для них комерційною діяльністю. Внаслідок цього відбувалася масова декваліфікація кадрів, спостерігався вплив здібної молоді з науки й виробництва у комерційні структури, значна кількість учених виїхала на роботу за кордон.

В особливо складному становищі опинились найменш соціально захищені категорії населення – діти, молодь, пенсіонери.

Протягом більш як 70-річного існування радянської влади рівень життя населення як у всьому СРСР, так і в Україні був низьким. У другій половині 80-х років СРСР за рівнем споживання перебував на 77-му місці в світі. У першій половині 90-х років незалежна Україна посідала вже 83 місце.

Мільйони людей опинилися на межі зубожіння. Були повністю «з'їдені» інфляцією ті скромні заощадження, які громадяни тримали в ощадних касах. Цей процес населення справедливо розцінювало як відкритий грабунок. Адже саме ці заощадження, запущені в обіг, дали можливість «новим українцям» нагромадити значні капітали.

Скорочення прибутків населення призвело до суттєвого падіння рівня споживання. Показник частки заробітної плати у виробленому національному доході істотно знизився. Це означає, що все менше часу робітник працював на власну за-

робітну плату і все більше – на державу та нових власників підприємств. За умов зростаючого безробіття реально протистояти цьому робітники не могли.

Швидко знижувалась купівельна спроможність населення. За таких умов навіть середня заробітна плата нездатна була забезпечити прожиткового мінімуму. У цій ситуації понад 70% отриманих грошей витрачається на продовольство. Для порівняння зазначимо, що аналогічні витрати в розвинутих країнах становлять 18–20% доходів.

У результаті падіння життєвого рівня для переважної більшості населення товари довгострокового вжитку стали недоступними.

Болюче вдарила по доходах громадян України фінансова криза 1998 р., внаслідок якої заробітна плата громадян України у доларовому еквіваленті, за умов, коли споживчий ринок у значній мірі формувався за світовими цінами, зменшилась майже вдвічі. За різними підрахунками за межею бідності в Україні на кінець 90-х років перебувало від 50 до 80% населення.

Така ситуація вимагала прийняття радикальних рішень. Визнаючи її, уряд своїми стратегічними цілями визначив розвиток людського потенціалу, зниження рівня бідності та примноження багатства нації. Першочергова увага до проблем соціальної сфери вже в 2000 р. дала позитивні результати. Реальні доходи населення, за оцінкою Кабінету Міністрів України, зросли на 6%, істотно скоротилась заборгованість із заробітної плати. Повністю ліквідовано заборгованість по пенсіях. Все це дає надію, що за умов економічної стабілізації поступово вдасться подолати зuboжіння основної маси українського суспільства.

Соціальна диференціація суспільства

Природним наслідком впровадження ринкових відносин, процесу «початкового накопичення капіталу» є соціальна диференціація, тобто розшарування населення, його поділ на заможних, середньо забезпечених і бідних. Диференціація – це неминуха ціна, яку суспільство повинне платити за соціально-економічний прогрес. Але суспільство зацікавлене в тому, щоб розшарування відбувалося цивілізованими методами, щоб його наслідком було утворення потужного «середнього» класу, а між соціальними полюсами не виникали глибокі суперечності.

Та в Україні події розгортаються за іншим сценарієм. Внаслідок непродуманих форм впровадження ринкової економіки відбувалося стрімке, «вибухове» розшарування суспільства. Процес первісного нагромадження капіталу, що в західних країнах відбувався за кілька поколінь чи століть, у нас проходив прискореними темпами. Бідними в Україні часто стають не зі своєї вини, а джерелом багатства часто бувають не праця,

спадщина, підприємливість та заощадливість, а спритна економічна діяльність в умовах недосконалого законодавства і нерідко – спекуляція, крадіжки, маніпулювання державною власністю, ресурсами та робочою силою.

За таких умов значна частина людей, аби вижити, змушена змінювати професію, що викликає у них апатію, невдоволення, втрату соціальних, моральних, ідеологічних орієнтирів. Серед незадоволених опинилися мільйони пенсіонерів, біженці, безробітні, інші незахищені групи населення. Вони створюють основне середовище підтримки опозиційних сил.

Проте поряд із цими негараздами в Україні проходить формування «середнього класу», який в усіх розвинутих країнах є основою політичної та соціальної стабільності. Його основу на нинішньому етапі складає нова соціальна група – індивідуальні та дрібні підприємці. Подальше збільшення середнього класу – основа формування в Україні громадянського суспільства і стабілізації соціальних відносин.

Стан довкілля Однією з найболючіших і найгостріших проблем молодій українській державі залишається забруднення довкілля. Значна частина республіки виявилась зоною екологічного лиха. Окрім численних проблем, спричинених Чорнобилем, необхідно згадати про катастрофічне забруднення регіону Нижньої Наддніпряниці, Донбасу, головної водної артерії – Дніпра, «вимираюче» Азовське море, отруєні пестицидами сільськогосподарські райони, деградацію українських ґрунтів.

Здобуття Україною незалежності мало що змінило в справі охорони навколишнього середовища. За цих умов загроза техногенних та екологічних катастроф посилилася.

Щороку українськими підприємствами в атмосферу викидається 17 млн т шкідливих речовин. У 21 місті, де мешкає 22% населення, забрудненість повітря в 15 разів перевищує граничнодопустимі концентрації. Особливо загострилася ситуація в Донецько-Придніпровському економічному районі.

Гострою залишається проблема забруднення Дніпра. Колективи вчених, письменники неодноразово зверталися до уряду, Верховної Ради з вимогами прийняття плану невідкладних заходів щодо оздоровлення його екологічного стану та забезпечення населення якісною питною водою. Але як і раніше, щорічно до 4 штучних водоймищ Дніпра потрапляє 8 млн т забруднюючих речовин. В результаті майже п'ята частина населення України постачається водою, що не відповідає санітарним нормам.

Найбільшим багатством України є її чорноземи. Через відсутність резерву вільних земель, під будівництво продовжують використовувати землі сільськогосподарського призначен-

ня. З цієї причини загальні втрати сільгоспугідь за останні 30 років перевищили 2 млн га. Якщо на початку століття українські чорноземи містили 18% гумусу (родючого компонента ґрунту), то нині – майже у 5 разів менше. Площа окиснених ґрунтів збільшилася на 30%, засолених та солонцюватих – на 25%.

Десятки тисяч людей отримали великі дози опромінення радіацією, ліквідуючи наслідки Чорнобильської катастрофи. Сотні тисяч захворювань тією чи іншою мірою пов'язані з Чорнобилем. Жодна держава світу не знала аналогічної за масштабами та наслідками екологічної трагедії.

Соціальні потрясіння, глибока економічна криза, забруднення довкілля серйозно загрожують українському народу і вимагають першочергового вирішення.

Міжнаціональні відносини Україна – багатонаціональна держава. На рубежі 80–90-х років у ній проживало 37,4 млн українців, 11,4 млн росіян, 483,6 тис. євреїв, 440 тис. білорусів, 324,5 тис. молдаван, 134,8 тис. румунів, 233,8 тис. болгар, 219,2 тис. поляків, 163 тис. угорців, 99 тис. греків, 87 тис. татар, 54 тис. вірмен, 48 тис. циган, 47 тис. кримських татар, 38 тис. німців. В Україні мешкають представники більш як 130 націй і народностей.

Вплив деяких з національних меншин на суспільне життя, наприклад росіян, значно вищий, ніж їхня частка у загальній кількості населення.

З прийняттям у 1989 р. Закону про мови українська мова набула статусу державної. Поступово, хоча і надзвичайно низькими темпами, зростала кількість україномовних шкіл. У 1993 р. понад 60% учнів шкіл навчалося українською мовою. Переважно це були сільські чи селищні школи. В містах же більшість школярів навчалося російською мовою.

Безперечною заслугою молодій державі стала розробка законодавчої бази, яка врегульовувала міжнаціональні відносини і зводила до мінімуму можливість в Україні міжнаціональних конфліктів, на кшталт тих, що палають на теренах колишнього СРСР.

Турбота про національні меншини стала однією з головних проблем національної політики. У прийнятій 1 листопада 1991 р. Верховною Радою Декларації прав національностей України підкреслювалося, що Україна гарантує всім народам, національним групам, громадянам, що проживають на її території, рівні економічні, політичні, соціальні та культурні права.

Наступним важливим кроком в даному напрямку став Закон «Про національні меншини в Україні». Він закріпив право кожного народу на культурно-національний розвиток, творення своєї національної культури, відродження історико-куль-

турних традицій, використання національної символіки, відзначення національних свят, сповідування своєї релігії, розвиток літератури, мистецтва, засобів масової інформації, створення національних культурних та навчальних закладів.

У 2000 р. в Україні діяло 450 національно-культурних товариств, 25 з яких мали всеукраїнський статус. Вони представляли інтереси майже 40 зі 130 представлених в Україні етнічних груп.

Таким чином, держава дбала, аби всі національні меншини мали рівні умови розвитку з корінною нацією – українцями.

Після проголошення незалежності України зазнали динамічних змін кількісні показники різних етносів.

Чисельність представників корінної нації-українців скорочувалась. Вони є одним із найстаріших етносів. Число росіян залишалась відносно стабільним, хоча в другій половині 90-х років розширюється їх виїзд з України на історичну батьківщину.

Продовжувався виїзд з України євреїв. За роки незалежності їх вибуло з України близько 300 тисяч чоловік. Мігрувала з України і велика кількість етнічних німців – понад 20 тис. чоловік.

Натомість, протягом всього періоду 90-х років в Україні зростала кількість представників народів Закавказзя та Середньої Азії, до Криму в'їхало близько 300 тисяч кримських татар. Україна єдиною з республік колишнього СРСР взяла на себе справу їхнього облаштування.

Такі зміни, каталізовані скороченням чисельності корінного етносу – українців – суттєво впливали на політику держави, вимагаючи надзвичайної зваженості й національної терпимості.

Водночас Україна активно виступає проти сепаратизму, вимог деяких політиків про передачу Криму Росії, створення автономій у південних та східних регіонах, інших претензій, спрямованих на піддрив суверенітету та територіальної цілісності держави.

Створюючи необхідні умови для національно-культурного розвитку етнічних меншин, Україна сподівається, що й права українців у сусідніх державах також будуть поважатися.

В цілому ж створення умов для розвитку цивілізованих міжнаціональних відносин в Україні стало важливим досягненням молодого держави. Вдалося найголовніше – зберегти мир, що є найважливішою передумовою вирішення всіх соціально-економічних і політичних питань.

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ

1. Охарактеризуйте склад населення України в першій половині 90-х років. Які європейські держави мали більшу кількість населення? Чи існує, на вашу думку, зв'язок між кількістю жителів країни і можливостями її виживання як незалежної держави?

2. Проаналізуйте причини та зміст процесу депопуляції в Україні. До яких наслідків це може призвести?
3. Які процеси характеризували рівень життя населення України? З чого він складався і що робила держава для його поліпшення?
4. Чи помічаєте ви збільшення соціального розшарування нашого суспільства? Чи завжди зростає багатство пропорційне вкладеній праці? Чим, на вашу думку, зумовлена соціальна диференціація?
5. Дайте характеристику змін життєвого рівня громадян України. Якою мірою його падіння було викликане невдалою економічною політикою уряду незалежної України, а якою мірою його передумови були закладені раніше?
6. Наведіть приклади, що найяскравіше характеризують екологічне становище України, вашої області, району, міста, села.
7. Охарактеризуйте стан міжнаціональних відносин в Україні в першій половині 90-х років. Що забезпечило стабільність в Україні на відміну від багатьох республік колишнього СРСР?
8. Які ви бачите шляхи розв'язання соціальних проблем в Україні? Наскільки, на вашу думку, вони є складними для практичного вирішення?

ДОКУМЕНТИ

1. З листа до газети «Комсомольская правда в Украине»

«У меня двое маленьких детей – одному 4 года, другому – 11 месяцев. Я не работаю, муж только недавно стал получать 150 грн. Куда бы ни обращалась, мне объясняют, что помощь положена только детям до 3-х лет в размере 8 грн. 02 коп. Что же это за такой «гуманный» закон?

Оксана Ищенко,
Кривой Рог.

Вообще-то, Оксана, в соответствии с Законом Украины «О государственной помощи семьям с детьми», вы должны получать на одного ребенка одну минимальную заработную плату (до июля 1999 года – 55 грн., далее до апреля 2000 г. – 74 грн., потом до июля – 90 грн., а с июля 2000-го по настоящее время – 118 грн.) Но в реальной жизни действует не принятый Верховной Радой Закон, а нормы, устанавливаемые Кабинетом Министров. В вашем случае, когда муж также не работал, вашей семье полагалось 10 процентов минимальной зарплаты. Причем расчет шел исходя из минимума в 74 грн. Между прочим, ваш ребенок и так получал слишком много: по правительственным нормам ему полагалось 7 грн. 40 коп., а вы получали аж 8 грн. 02 коп. (доплата, видимо, шла за счет местного бюджета).

Комсомольская правда в Украине. – 2001. – 2 марта.

2. Рівень життя в Україні порівняно з державами світу в 1993 р. Статистичні дані

Організацією Об'єднаних Націй розроблено матеріали про індекс якості життя. Індекс бере до уваги такі показники, як стан системи охорони здоров'я та освіти, тривалість життя, зайнятість населення, його купівельну спроможність, доступність до політичного життя тощо.

У відповідності з дослідженням, проведеним 1993 р. у 173 країнах світу, перше місце зайняла Японія. США за якістю життя знаходяться на 6 місці. Серед республік колишнього СРСР лідувала Литва, котра посідала 29-те місце, Естонія та Латвія – 34–35 місце. Україна займала в цьому переліку 45-те місце...

В 1992 р. поточне споживання знизилося до рівня кінця 50-х рр., коли на душу населення припадало до 38 кг м'яса...

На початку 1993 р. середньомісячний прибуток на душу населення становив (у доларах США) – в Україні – 15, Сербії – 40, Польщі – 150, Туреччині – 300, Словенії – 400, Португалії – 500, США – 1500...

Урядовий кур'єр. – 1993. – 23 березня.

3. З книги колишнього депутата Верховної Ради СРСР

А. Ярошинської, яка вела журналістське розслідування наслідків Чорнобильської катастрофи

...Да, это глобальная катастрофа. Именно такой вывод спустя четыре года после Чернобыльской аварии был сделан государственной экспертной комиссией.

Авария на Чернобыльской атомной станции по своим долговременным последствиям явилась крупнейшей катастрофой современности...

Масштабы глобальной Чернобыльской катастрофы, которые приведены в официальном заключении государственной экспертной комиссии, поражают воображение. В соответствующем докладе на заседании МАГАТЭ в Вене, 1986 год, отмечалось, что во внешнюю среду поступило 50 млн кюри радиоактивности различных радионуклидов... А по оценке ряда специалистов ВНИИ атомных электростанций, суммарный выброс радиоактивности равен одному миллиарду кюри. Еще по некоторым другим оценкам – 6,4 миллиарда. Выброс только по цезию-137 равняется 300 Хиросимам.

Ярошинская А. Чернобыль: Совершенно секретно. – М.: Другие берега, 1992. – С. 130–131.

ЗАПИТАННЯ ДО ДОКУМЕНТІВ

Документ № 1.

Уважно прочитайте лист О. Іщенко до газети та спробуйте відповісти на запитання:

а) З чим пов'язані розбіжності в оцінці та виплатах допомоги за рішенням Верховної Ради і уряду? Чому не можна було виконати визначеного порогу мінімальної зарплати і «порогу бідності»?

б) Як впливав такий стан матеріальної підтримки материнства і дитинства на динаміку народжуваності в Україні?

Документ № 2.

Назвіть кількісні показники, що характеризують рівень життя в Україні. Чим викликане зниження життєвого рівня і що необхідно зробити для його підвищення?

Документ № 3.

Охарактеризуйте наслідки Чорнобильської катастрофи для України і світу. Як ці наслідки відчуються у вашій місцевості?

§ 45. ДУХОВНЕ РОЗКРІПАЧЕННЯ І ПОЧАТОК НАЦІОНАЛЬНОГО ВІДРОДЖЕННЯ. РЕЛІГІЙНЕ ЖИТТЯ В УКРАЇНІ В УМОВАХ НЕЗАЛЕЖНОСТІ

Згадайте:

1. Чому питання українського національно-державного відродження було одним з ключових питань політичних баталій кінця 80 – початку 90-х років? 2. Чи відповідав статус української мови в УРСР потребам українського народу? Чому такою активною була політика русифікації? 3. Якою була політика Комуністичної партії щодо церкви в 60–70-ті роки? Що характеризувало релігійне відродження в Україні другої половини 80-х років?

Історичні передумови духовного розкріпачення

Розбудова незалежної Української держави, крах комуністичної ідеології, демократизація суспільного життя, гласність та політичний плюралізм, що стали реаліями для України на початку 90-х років, створили нові умови функціонування духовної сфери.

За радянських часів Комуністична партія та радянська держава безальтернативно визначали шляхи духовного розвитку суспільства, брутально втручаючись у сферу ідеології та культури. Вони встановлювали рамки, в яких повинна була знаходитись ідеологія, допускаючи лише формально прояви дискусії та інших точок зору.

Дисидентство нещадно придушувалось. Існували навіть спеціальні статті Кримінального кодексу, за якими до таборів чи психіатричних лікарень відправляли осіб, звинувачених в антирадянській агітації та пропаганді.

Сфера ідеології перебувала під наглядом спеціально створених ідеологічних відділів, які діяли на всіх рівнях – від ЦК Компартії України до районних комітетів партії та низових партійних організацій.

З крахом партії створилась унікальна можливість формування плюралістичної ідеології, яка не стримувалась будь-якими цензурними обмеженнями.

Від самого початку Українська держава заявила про свою відданість ідеалам демократичного суспільства. Це створювало надійне підґрунтя для формування нової державної ідеології. Відносно останньої точаться гострі дискусії. Якою їй бути – національною, громадянською, плюралістичною? Відповідь на це запитання дасть час.

Повернення історичної пам'яті народу Суттєвою особливістю ідеологічних процесів в республіці наприкінці 80-х – на початку 90-х років стала їх політизація. Митці та науковці відчутно впливали на всі сфери життя суспільства і держави.

Вагомий внесок у відродження духовності зробило відновлення несфальсифікованої, правдивої історії країни. Започаткували цей процес засоби масової інформації, на сторінках яких систематично друкувалися маловідомі матеріали. Безперечно ініціатива тут належала московському «Огоньку», редагованому українським письменником та публіцистом Віталієм Коротичем. Слідом за цим на сторінках «Літературної України», «Вітчизни», «Прапора» з'явилась ціла серія статей, які повернули українцям забуті імена та розповідали про «білі плями» їхньої історії.

Основу публікацій складали мистецькі твори представників «розстріляного відродження» 20–30-х років – Б. Лепкого, М. Зерова, В. Винниченка, М. Куліша, М. Хвильового, М. Драй-Хмари. Одночасно з цим, надбанням широких кіл громадськості стали твори заборонених із політичних міркувань В. Симоненка, В. Стуса, І. Світличного, О. Тихого.

В літературно-художніх (як тоді говорили «товстих») журналах почали публікуватися праці відомих українських істориків – М. Грушевського, Д. Дорошенка, Д. Яворницького, М. Драгоманова.

Історична наука все більше виходила з-під контролю компартійних структур і концентрувала увагу на дослідженні фактично заборонених раніше для вивчення тем – радянських голодоморів, національно-демократичної революції, диктату командно-адміністративної системи, генези українського народу.

Повернення несправедливо забутих імен та їхнього творчого доробку було характерним і для інших видів мистецтва. Це стосується творів художника М. Бойчука та його школи – О. Заливахи. І. Марчука, Ф. Гуменюка.

В 90-ті роки процес повернення історичної пам'яті набув якісно нових рис. За умов розбудови демократичного суспільства українська історія чітко виокремилась із контексту історії тих держав, які протягом тривалого часу правдами й неправдами володіли її територією. Історія українського народу стала розглядатись у контексті становлення української державності.

Зростання соціальної активності інтелігенції Вже наприкінці 80-х – на початку 90-х років інтелігенція стала стрімко втягуватися в суспільну діяльність. Активну громадянську позицію зайняли творчі спілки, зокрема Спілка письменників України. На письменницьких форумах обговорювалися наболілі питання, багато уваги приділялося

Хресний хід від Михайлівського майдану до пам'ятника Т. Г. Шевченку.
24 серпня 1997 р.

радянській історії, розкриттю злочинів сталінізму, говорилося про необхідність реабілітації жертв тоталітарного режиму.

Українські письменники, науковці, митці стали ініціаторами створення перших незалежних від КПРС громадських організацій – Народного руху України, Товариства української мови ім. Т. Шевченка, історико-просвітницького товариства «Меморіал». Їхні представники увійшли до керівних органів практично всіх новостворених політичних партій. Громадянам України надовго запам'ятаються сміливі виступи в стінах українського парламенту Івана Драча, Володимира Яворівського, Дмитра Павличка, Романа Іваничука, В'ячеслава Чорновола, Ірини Калинець, Олеся Шевченка. Українська інтелігенція, діячі науки, культури не лише сприйняли політику перебудови, а й були тією соціальною групою, яка активно діяла з метою її розвитку та поглиблення.

Питання про національно-мовний статус республіки

Серед найгостріших питань суспільно-політичного життя другої половини 80-х років було питання національно-мовного статусу республіки. Завдяки гласності широкі кола громадськості усвідомлювали глибину деформацій у сфері функціонування української мови – мови корінного народу України. Об'єктом дискусій стали відомості щодо масштабного зросійщення України.

За даними Міносвіти України у 1987 р. в республіці функціонувало 15 тис. україномовних шкіл, що складало 74% усіх шкіл. Водночас у 2979 російськомовних школах, що складало близько чверті загальної кількості шкіл, навчалося більше половини всіх учнів. У столиці України – Києві – з 300 тис. учнів українською мовою навчалося лише близько третини.

Утвердженням державного статусу української мови стало прийняття 29 жовтня 1989 р. Верховною Радою Закону про мови в Українській РСР. Закон, забезпечуючи рівноправний розвиток мов усіх народів, що проживали на території України, проголошував державною українську мову. Це сприяло розширенню сфери її вживання, в першу чергу, в діяльності офіційних установ. Такий статус української мови зовсім не припиняє будь-яку іншу мову чи культуру народів, що мешкають у республіці.

Водночас, декларувавши на законодавчому рівні питання щодо статусу української мови, держава так і не зуміла створити ефективного механізму її реалізації. Незважаючи на прийняття низки цільових програм, Південь та Схід республіки залишаються переважно російськомовними. Це стримує процес формування тут нової державницької свідомості, сприяє росту сил сепаратистів та прибічників реанімації Радянського Союзу.

Релігійне життя в Україні на початку 90-х років Демократичні процеси в суспільстві, крах комуністичної ідеології сприяли відродженню релігійного життя, розширенню ролі церкви в формуванні духовності народу України. Проголошення незалежності активізувало в Російській православної церкві в Україні ті сили, які прагнули відокремлення від Московського патріархату й консолідації православ'я на автокефальних засадах, розбудови в суверенній країні помісної церкви. Вони обґрунтовували свою позицію тим, що християнство на Русі започатковано в Києві у X ст., а самостійна українська держава мусить мати незалежну від Москви церкву, як було до кінця XVII ст.

Виходячи з цього, частина духовенства УПЦ та УАПЦ доходить згоди щодо необхідності об'єднання двох православних церков. У червні 1992 р. відбувся об'єднавчий собор. Патріархом Української православної церкви Київського патріархату (УПЦ–КП – так вона стала називатися після об'єднання) було обрано Мстислава (Скрипника), а його заступником – Філарета (Денисенка).

Та єдина православна церква в Україні не склалася. По-перше, об'єднавчий собор викликав незадоволення Московського патріархату, який не хотів змиритися із втратою однієї з найвпливовіших і найбагатших церков. Спекулюючи на традицій-

них уподобаннях зрусифікованої частини віруючих, прихильники Московського патріархату зуміли взяти під свій контроль більшість українських парафій. Українську православну церкву Московського патріархату (УПЦ–МП) очолив митрополит Володимир (мирське ім'я – В. Сабадан).

По-друге, не визнав об'єднання, хоча номінально очолював й УПЦ–КП, 92-річний Мстислав, за яким пішла частина автокефалістських парафій.

Після смерті Мстислава 1993 р. розкол поглибився. Його закріпив собор УАПЦ і обрання на ньому патріархом Димитрія (в миру – В. Ярема). До того він очолював одну з автокефалістських громад Львова.

У свою чергу, на соборі УПЦ–КП на звільнений після смерті Мстислава патріарший престол у жовтні 1993 р. було обрано Володимира (Романюка) – відомого богослова, видатного українського правозахисника. Його заступником став згадуваний митрополит Філарет (Денисенко).

Таким чином, українське православ'я виявилось розколотим на основні три гілки, що негативно впливало на міжконфесійні стосунки та духовне життя в цілому.

В західних областях розширювався вплив Української греко-католицької церкви (УГКЦ) на чолі з Мирославом Іваном кардиналом Любачівським, котра об'єднувала 2,9 тис. громад. Активно діяло також близько 600 громад римсько-католицької церкви.

Кінець 80-х – початок 90-х років характеризувався зростанням впливу на релігійне життя республіки сектантства: євангельських християн-баптистів, Свідків Єгови, адвентистів сьомого дня тощо.

Поряд із християнською релігією в Україні існують іудаїзм та іслам. Громади вірних цих релігій активно діють у Києві, Одесі, Криму, Львові та інших містах. У республіці з'являються прихильники РУН-віри (Рідної української національної віри). Зорганізована в середовищі української еміграції, ця релігійна течія ґрунтується на дохристиянських віруваннях слов'ян, стоїть на позиціях активного національного відродження. Усього в Україні в першій половині 90-х років функціонувало понад 70 різних релігійних конфесій.

Нааявні міжконфесійні суперечності не гальмують активізації релігійного життя народу України, який через релігію повертає собі втрачені духовні й морально-етичні орієнтири. Мільйони людей уже зробили свій вибір. Протягом 1991–1995 рр. свій статус оформили понад 6 тис. релігійних громад. В Україні відроджено та засновано близько 40 нових монастирів, 10 духовних семінарій і училищ, 2 духовні академії, 3 тис. храмів.

Справжня, а не декларована свобода совісті стала важливим елементом життя України, духовності українського народу, його національного відродження.

Релігійне життя України на порозі нового тисячоліття

Напередодні 2000-річчя Різдва Христового – величного християнського свята – динаміка релігійних процесів, в першу чергу в середовищі українського православ'я, помітно прискорилась.

Протягом 1992–1994 рр. симпатії влади знаходились на боці УПЦ–КП, яка розглядалась як церква, що сприяє реалізації державотворчої ідеї. При цьому враховувалось і те, що значна частина громад (парафій) України підпорядковувалася УПЦ Московського патріархату. Останній постійно заявляв про виключну канонічність саме її громад, а УПЦ–КП оголошував неканонічною. Напередодні виборів 1994 р. Л. Кравчук зустрівся з митрополитом УПЦ–МП Володимиром (Сабаданом), що означало певне вирівнювання ставлення влади до різних православних конфесій.

Прихід до влади нового політичного керівництва певною мірою змістив акценти державно-церковних відносин. Його симпатії та цільові установки були ближчими до УПЦ–МП, що призвело до охолодження відносин держави з УПЦ–КП. Особливо це проявилось під час похорону у липні 1995 р. патріарха Київського і всієї Руси-України Володимира (Романюка). Влада, незважаючи на прохання церкви, авторитетних політичних та громадських діячів, не дозволила поховати патріарха на території Софійського собору. Натомість було запропоновано поховання у Володимирському соборі, Видубицькому монастирі чи на Байковому кладовищі, а це не влаштувало керівництво церкви.

Під час самовільного поховання патріарха загони міліції зупинили просування процесії та не допустили її на територію Св. Софії. На Софійському майдані Києва відбулися сутички членів похоронної процесії з міліцією. В результаті патріарха було поховано біля брами дзвіниці Св. Софії.

Цей інцидент дістав негативну оцінку громадськості всього світу. Прихильники української церкви звинуватили владу у потуранні промосковським силам, назвали погром погребальної процесії «чорним вівторком».

У свою чергу, Президент України Л. Кучма відзначив, що конфлікт фактично було спровоковано, з одного боку, тими, хто хотів поховати патріарха на території Софійського собору, не маючи на те офіційного дозволу, а з іншого – тими владними структурами, які застосували силу проти похоронної процесії. Патріархом УПЦ–КП було обрано митрополита Філарета (Денисенка).

В західних областях України зростав вплив Греко-католицької церкви. Саме в цей час переважно без застосування сили було вирішено питання щодо повернення їй відповідних приміщень. Більш активною стала і діяльність автокефалістів.

У другій половині 90-х років, особливо у зв'язку з підготовкою до святкування 2000-річчя від Різдва Христового, в суспільстві набули поширення ідеї щодо об'єднання різних гілок християнства в єдину українську церкву. Однак даний процес, в якому, безперечно, зацікавлене суспільство, гальмується цілою низкою внутрішніх і зовнішніх чинників.

На 2000 р. Українська православна церква Московського патріархату нараховувала 8,5 тисяч парафій, що складало 70% загальної чисельності православних громад. УПЦ Київського патріархату нараховувала 2,5 тис. громад. Українська автокефальна православна церква нараховує близько 1000 парафій.

Українська греко-католицька церква мала на рубежі тисячоліть 3,2 тис. релігійних громад, які майже всі розміщувались у Галичині та Закарпатті. В 2000 р. пішов з життя її багаторічний керівник Мирослав Іван кардинал Любачівський. На початку 2001 р. на цю посаду було обрано Любомира Гузара.

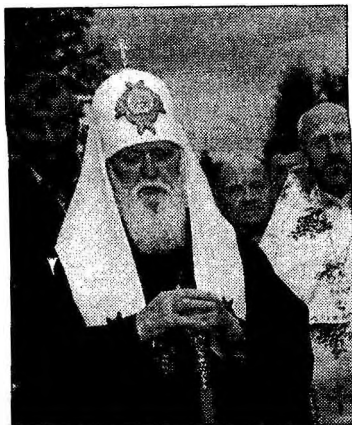
Римсько-католицька церква в Україні нараховує нині більше 770 громад, причому з даного регіону її вплив все більше поширюється на центральні та східні області України.

Новий імпульс розвитку Греко-католицької та Римо-католицької церков надає запланований на червень 2001 р. перший за всю історію візит до України папи римського Іоанна Павла II.

Міжконфесійні суперечності традиційних для України церков, консерватизм існуючих у них обрядів стали важливими чинниками поширення протестантизму. Окремі його течії (євангельські християни-баптисти, п'ятдесятники, адвентисти сьомого дня) значно посилились, що створило умови для переходу від окремих сект до розгалуженої організації, тобто набуття церковного статусу.

Всього в Україні було представлено більше 30 напрямів протестантизму. За 1992 р. кількість протестантських громад в Україні зросла більш як на 3 тисячі, що значно випереджало масштаби зростання громад православ'я.

На 2000 р. в Україні діяло 2000 громад баптистів, понад 1100 – п'ятдесятників. Загалом же в Україні діяло близько 6 тис. протестантських громад. Найінтенсивніше відбувалось поширення протестантизму у великих містах. Чи не найвищу активність тут проявляють єговісти, кожен з яких фактично виконує і функції проповідника.

Патріарх УПЦ-КП Філарет

Закріплення новою Конституцією невід'ємного для всіх громадян України права на свободу світогляду та віросповідання, насичення його реальним змістом сприяють активізації релігійного життя в нашому суспільстві.

Великий розвиток дістали релігійні конфесії національних меншин. Протягом 1992–1999 рр. кількість їхніх громад зросла зі 175 до 655, половину з яких склали мусульмани.

За роки незалежності Українською державою повернуто різним церквам 3,4 тис. храмів та понад 10 тис. предметів культового й церковного вжитку, зведено ще близько 3 тис. культових споруд. Ідея свободи совісті стала важливою складовою частиною духовного відродження народу.

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ

1. Як змінилися умови духовного життя українського народу в умовах незалежності?
2. Яку роль у відродженні української духовності відіграло повернення історичної пам'яті народу?
3. Розкрийте роль інтелігенції у становленні незалежної України.
4. Чому національно-мовний статус України став одним із найгостріших політичних питань останнього десятиріччя?
5. Визначте основні причини розколу в українському православ'ї та наслідки цього.
6. Які з конфесій поширені в регіоні, де ви проживаєте?
7. Що спричинило зростання протестантизму в Україні?
8. Чи можна твердити, що в Україні у повному обсязі реалізоване право на свободу совісті?

ДОКУМЕНТИ

1. З доповіді Павла Мовчана на пленумі Спілки письменників України

Жовтень. 1993 р.

...Мова сусідньої держави витісняє рідну мову нашу з телебачення, радіо, газет. Такої тотальної русифікації історія ще не знала. З 2277 друкованих одиниць книжкової продукції, виданих минулого року, російською мовою вийшло 62 відсотки, українською ж всього лише 30 відсотків. Загальний же тираж видань російською мовою складає 54,5 мільйона, українською ж лише 21 мільйон.

...У ставленні до літератури необхідний справжній державний протекціонізм, інакше нас очікує велике лихо. Низькопробне читиво, проти якого дезорієнтований читач не має імунітету, витіснить все духовно повноцінне не лише з ринку, а невдовзі й з самої людини... Натискові, цинізові, розтлінні порнушності, законам спекуляцій може протистояти лише моральна чистота нашої класичної літератури...

Літературна Україна. – 1993. – 28 жовтня.

2. Зі статті «Конфронтація біля Св. Софії»

Серпень 1995 р.

Інформація про події 18 липня на Софійському майдані в Києві облетіла весь світ. Національно-демократична преса прозвала цей день «чорним вівторком» і з шаленою активністю на своїх сторінках закликає покарати, проклясти винних, а деякі вже галасують про необхідність зміщення «неукраїнського атеїстичного президента». Наслідки події дійсно вражаючі. Десятки жажливо побитих мирних людей. Імідж України як найспокійнішої держави серед всіх постсовєтських значно зменшився. Позиції деструктивних сил зміцнилися.

Софійський собор вже не перший раз стає епіцентром міжконфесійної ворожнечі та «військових дій» між владними і релігійними структурами... Позиція влади, що цей собор є дійсно національним надбанням, до того ж світового значення, і на цей час має охоронятися державою, а не бути переданим одній з українських церков, котрі плодяться і змінюються мало не щороку, є дуже мудрою. Свята Софія будувалася в часи існування єдиної Української Церкви... Сьогодні ми маємо чотирьох нащадків тієї церкви, розділених адміністративним підпорядкуванням і політичною орієнтацією: Українська православна церква (найбільша на Сході і в Центрі України), Українська православна церква Київського патріархату, Українська автокефальна православна церква і Українська католицька церква...

І влада, і ті, хто спровокував зіткнення, мають вибачитися перед невинними людьми, які постраждали, перед тими, хто був поранений під час виконання службових обов'язків...

Певні кола свідомо пішли на конфлікт. При цьому на другий план були відсунуті повага та щире піклування про померлого, істинні інтереси церкви. Вони добре розуміли, що своїми вимогами ставлять владу в ситуацію, коли в неї не залишається вибору, який би не був пов'язаний із серйозними морально-політичними втратами...

Батьківщина. – 1995. – Серпень – С. 18–19.

ЗАПИТАННЯ ДО ДОКУМЕНТІВ

Документ № 1.

Що спричинило стурбованість П. Мовчана? Чому окремі політичні сили всіляко заважають впровадженню української мови?

Документ № 2.

Згадайте, що послужило основною причиною конфлікту на Софійському майдані м. Києва у 1995 р.? Чому розкол і конфлікти в українському православ'ї тривають? Як це відбувається на впливовості інших церков? Чи з усім у цій статті ви погоджуєтеся?

§ 46. КУЛЬТУРНІ ПРОЦЕСИ В НЕЗАЛЕЖНІЙ УКРАЇНІ

Згадайте:

1. Якими були історичні умови розвитку української культури в 70–80-ті роки? 2. Яку роль відіграли діячі української культури у здобутті Україною незалежності та розбудові молодого держави?

Історичні умови розвитку культури в Україні

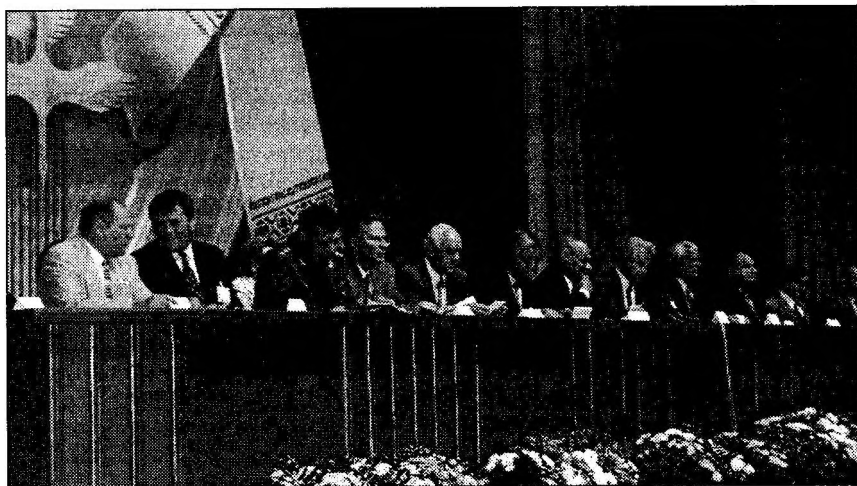
Духовне розкріпачення українського народу, зняття партійно-державного пресингу, політичної цензури, відродження національної свідомості змінили умови розвитку культури.

Після тривалого диктату комуністичної ідеології українське суспільство дістало можливість вільно висловлювати свою точку зору, працювати в різних літературно-мистецьких стилях, вільно використовувати надбання світової культури та національної духовної спадщини.

Проголошення незалежності перетворило культурну політику на одну з важливих сфер діяльності держави, і вже у 1992 р. Верховною Радою України було схвалено «Основи законодавства про культуру». Культура розглядається як один із головних чинників національного відродження, подолання соціально-економічної і політичної кризи, збереження національної самобутності українців та національних меншин, що населяють територію держави.

В Україні, з її багатонаціональним населенням, широким спектром мовних та регіонально-культурних відмінностей, ре-

Президія Першого всесвітнього форуму українців

лігійною неоднорідністю культура може функціонувати лише на засадах плюралізму. Такий підхід гарантує кожній людині або соціально-політичній групі вибір ідеології, забезпечує гарантію прав людини, свободу її духовного розвитку і задоволення власних культурних потреб.

Разом з тим, за умов тотального зросійщення, яке здійснювалось у попередні роки, важливою була потреба відродження ідеї української державності, підтримки державної мови, духовних надбань народу. За умов економічної кризи і спроб формування ринкової економіки зменшились можливості державної допомоги культурі. Як результат – звільнившись від ідеологічного підпорядкування правлячій партії, культура потрапила в жорсткі лещата фінансової залежності. Це призвело до того, що поряд із відродженням духовних цінностей українського народу, набуває небаченого поширення так звана «масова культура». Вона часто-густо несе з собою культ насильства, жорстокості, вседозволеності, що негативно впливає насамперед на молодь.

Розвиток освіти У результаті здійснених заходів щодо забезпечення загальної середньої освіти у другій половині 80-х років виникла нова ситуація: 1986 р. майже 70% населення України мало вищу і середню (повну й неповну) освіту. Водночас усе більше проявляється суперечність між рівнем освіти та її якістю, навчальний процес був надмірно заідеологізованим, а духовна спадщина українського народу вивчалась у сфальсифікованому вигляді.

Ще 1988 р., у розпал горбачовської «перебудови», було розроблено «Основні напрями реформування загальноосвітньої і професійної школи», які повинні були дещо змінити ситуацію, проте їхні положення реалізовані не були.

Одним з перших, ще до здобуття незалежності – 4 червня 1991 р., – було прийнято Закон України «Про освіту». Ним закріплювались основні напрями її розвитку, система функціонування та управління, права та обов'язки учасників навчально-виховного процесу.

На основі даного документа в листопаді 1993 р. Кабінетом Міністрів України була затверджена програма «Освіта (Україна ХХІ століття)». Вона передбачала істотну реконструкцію всієї системи освіти, починаючи з дошкільного виховання дітей і завершуючи підвищенням кваліфікації дипломованих спеціалістів. Йшлося про формування високого інтелектуального і культурного потенціалу народу як найціннішого його надбання. Принциповою позицією концепції стало визнання необхідності демократизації всіх ланок середньої та вищої школи.

Важливу роль у формуванні правових засад діяльності школи відіграв прийнятий 13 травня 1999 р. Закон України «Про

загальну середню освіту». Її головне завдання полягає у вільному розвитку людської особистості, формуванні цінностей правового, демократичного суспільства.

Процес формування освітньої системи України проходив у складних умовах політичної, соціально-економічної та духовної трансформації суспільства, великої фінансової скрути. Саме з цих причин, а також через зменшення народжуваності, з 24,5 до 17,6 тис. скоротилась мережа дитячих дошкільних закладів, а число дітей, що їх відвідували, зменшилось більш як наполовину.

Незважаючи на складні соціально-економічні умови, вдалося зберегти й суттєво реформувати середню ланку системи освіти. З 20,9 до 21,2 тис. зросла протягом 90-х років кількість середніх загальноосвітніх закладів. Помітне місце серед них займали навчальні заклади нового типу – гімназії, ліцеї, колегіуми, яких налічувалось понад 500.

В умовах розбудови державності зростала чисельність українськомовних шкіл. На 2000 рік понад $\frac{2}{3}$ учнів навчалися державною мовою. Водночас функціонувало 2,4 тис. шкіл з російською мовою навчання, 107 – румунською, 67 – угорською, 9 – кримськотатарською тощо. В усіх школах держави нині працює більш як півмільйона вчителів.

Професійно-технічна освіта України, яка дісталась їй у спадок від СРСР, була широко розгалужена і зорієнтована на забезпечення робочою силою як республіканських, так і загальносоюзних підприємств. Зміна економічних умов та пріоритетів суттєво вплинула на їх роботу. Нині система профтехосвіти України, яка налічує понад 900 навчальних закладів, переорієнтовується на підготовку поряд з традиційними, нових категорій фахівців – сфери обслуговування, бізнесу, комунальних служб тощо.

Відповідно до Закону України «Про освіту» систему вищої освіти склали навчальні заклади I–IV рівнів акредитації. На початок 90-х років їх нараховувалось понад 900, включаючи 735 технікумів і училищ, 15 коледжів, 156 університетів, академій та інститутів.

Реформування системи вищої освіти, що триває і нині, охоплює її оптимальний розподіл в рамках держави, підготовку фахівців на рівні сучасних вимог. Поряд із державними, розвиваються навчальні заклади, що перебувають у комунальній та приватній власності.

В результаті скоротилось число навчальних закладів I–II рівнів акредитації, майже до 300 зросло число університетів, академій, інститутів. 206 із них перебуває у державній власності. Вони, поряд з державним замовленням, у все більших обсягах ведуть підготовку фахівців на контрактній основі. За таких умов значна частина престижних спеціальностей виявилась для багатьох молодих людей недоступною.

Провідну роль, як і раніше, в системі вищої освіти зберігають навчальні заклади з давніми традиціями. Визначенням їх особливих заслуг стало надання статусу національних. За складних економічних умов освіта України зуміла уникнути руйнації і зараз динамічно розвивається, інтегруючись у світове співтовариство.

Наука незалежної України

Складні й суперечливі процеси відбуваються в українській науці. З одного боку, вперше за тривалий час вчені отримали можливість без огляду на партійно-державні інстанції займатись своєю улюбленою справою. Розширились можливості публікації та впровадження результатів наукових розробок. З іншого боку, розрив існуючих наукових зв'язків у рамках колишнього СРСР ускладнив роботу багатьох колективів.

Негативний вплив на розвиток науки справила загальна економічна криза. Обсяги державних витрат щороку зменшуються, а постійна затримка виплат заробітної плати, незважаючи на її періодичне збільшення, стала для вчених звичайним явищем. Жорсткі умови, в яких опинилося багато галузей господарства, призвели до скорочення кількості відомчих науково-дослідних установ.

В результаті за 90-ті роки вдвічі зменшився обсяг наукомісткості українського виробництва, а темпи скорочення державних витрат на науку вдвічі перевищили загальні показники падіння обсягів виробництва в державі. Майже вдвічі зменшилось число науковців. Проте за цих складних умов українська наука все ж розвивалась. Найбільшого прогресу досягнуто у сфері гуманітарних наук, які свого часу особливо контролювались тоталітарною системою.

Перший український космонавт Леонід Каденюк

У кінці 80-х – на початку 90-х років було створено чи відроджено ряд нових наукових закладів, що сприяє вивченню нових тем, пошуку та введенню до наукового обігу документів та матеріалів українських і зарубіжних сховищ. Це Інститут міжнародних відносин і політології, Інститут української археографії ім. М. Грушевського та інші.

Плідно працюють українські вчені в галузях точних та природничих наук: матеріалознавстві, електрозварюванні, новітніх космічних технологіях.

Провідним центром наукових досліджень залишалась Національна академія наук. Вагомий внесок у розвиток вітчизняної науки внесли академіки НАН України Ю. Митропольський (математична фізика), Ю. Гузь (механіка), П. Костюк (фізіологія), В. Грищенко (кріобіологія), Ю. Глеба (клітинна інженерія), В. Тацій (правознавство), І. Дзюба (літературознавство), П. Тронько, В. Смолій (історія), І. Курас (політологія), В. Шинкарук (філософія).

Українська література Демократичні перетворення в українському суспільстві 90-х років зняли ідеологічні обмеження та відкрили простір для свободи письменницької творчості різних жанрів.

Найперше слід відзначити роман у віршах Ліни Костенко «Берестечко», який був написаний раніше, однак побачив світ за часів незалежності. Українська література збагатилася унікальним твором.

Молодий прозаїк Євген Пашковський у романі «Щоденний жезл» подає гостре, зле, несамовито гаряче слово за українське поганьблене безсиле слово, за духовно ослаблену націю, за жорстоко перервані комуністичним режимом традиції, за зруйновану християнську віру і мораль.

Роман-легенда «Рев оленів нарозвидні» Романа Іваничука належить до реліктового жанру великої епічної прози. Роман присвячений подіям Другої світової війни в Західній Україні.

До здобутків української прози треба віднести повість А. Дімарова «Молитва до Марії». Вона є рідкісним, а тому особливо цінним взірцем того, як під пером майстра без жодних, як здається читачу, зусиль може оживати християнський міф. Письменник не цитує Біблію, він пише картини українського життя, долю української жінки.

Валерій Шевчук у своїй повісті «Сонце в тумані» творить цілком новий в українській літературі тип історичної повісті, яка поєднує глибоку філософію, інтелектуальний детектив та психологізм.

До здобутків української літератури останніх років належать твори М. Вінграновського «Северин Наливайко», П. Загребельного «Тисячолітній Миколай», «Ангельська плоть» та Ю. Мушкетика «Страх підстарости Чаплінського».

Водночас фінансова скрута призвела до скорочення накладів, а то й припинення випуску окремих літературно-художніх видань, засилля на вітчизняному ринку російськомовних комерційних видань.

Здобутки мистецтва України

В умовах національного відродження зростає роль художньої творчості. В мистецькому процесі дедалі активніше утверджується плю-

ралізм, що передбачає відмову від притаманного тоталітарній системі соцреалістичного відтворення життя.

Плюралізм, багатогранне художнє осмислення світу неможливе без визнання новаторських течій у мистецтві, в тому числі авангардистських.

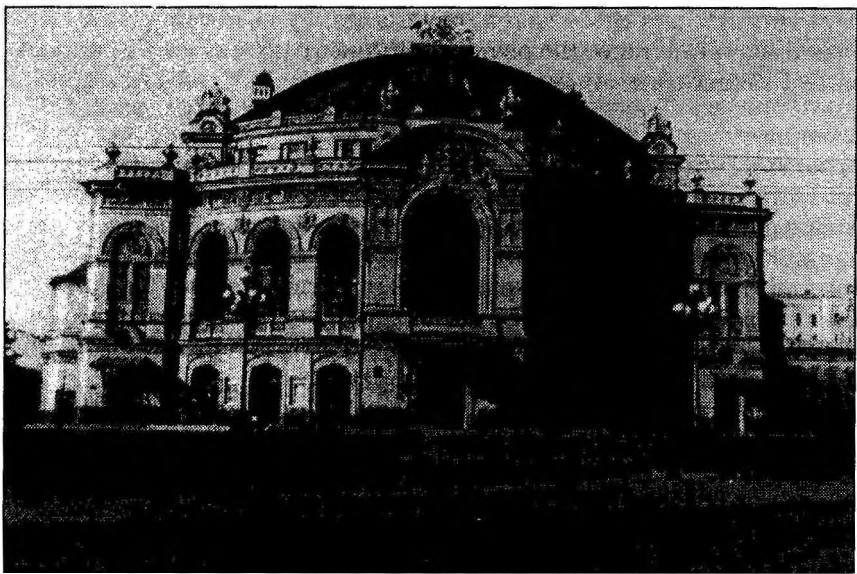
Помітним явищем у культурному житті стало проведення культурних заходів загальноукраїнського масштабу. Серед них Всеукраїнське Шевченківське свято «В сім'ї вольній, новій», фестивалі естрадної пісні «Пісенний вернісаж», «Червона рута», «Таврійські ігри», міжнародні конкурси ім. М. Лисенка, артистів балету ім. С. Лифара, піаністів ім. В. Горовця та ін.

Незважаючи на економічну скруту, справжнє піднесення переживає театральне мистецтво. Зняття цензурних обмежень, підтримка національної культури сприяють постановці нових вистав, формуванню нових, насамперед молодіжних театральних колективів. Щороку відбувається до 40 тис. вистав, які переглядає до 20 млн глядачів. В цей час активно творять відомі українські режисери – С. Демченко, Р. Віктюк, І. Борис, Б. Жолдак.

Кіномистецтво України, що має сталі традиції, в 90-ті роки значно скоротило обсяги виробництва кінопродукції. Це було пов'язано як з відсутністю його належного бюджетного фінансування, так і з засиллям зарубіжного американського кінематографу.

Зменшення кількісних показників українського кіно не позначилося на його якості. Високим залишався рівень вітчизня-

Національна опера України

ної кінодокументалістики. «Голод-33» (реж. В. Шматолаха), «Хроніка повстання у Варшавському гето» (реж. Й. Дулевська) та інші стрічки отримали найвищі оцінки на міжнародних фестивалях. Це стосується і художніх стрічок «Ізгой» (реж. В. Савельєв), «Пастка» (за мотивами творів І. Франка), серіалів «Роксолана» та «Чорна рада».

Кращі традиції продовжили представники українського оперного й балетного мистецтва. Серед них А. Солов'яненко, В. Степова, В. Писарєв, Л. Забіляста, В. Лук'янець та інші.

З'явилась низка видатних творів музичного мистецтва. Серед них композиції Л. Дичко, Є. Станковича, О. Білаша. Зросла мережа виставок, музеїв, під охороною держави перебуває понад 120 тис. пам'яток історії і культури.

Швидкі темпи науково-технічної революції, інформатизація суспільства підняли на якісно новий рівень роль і значення телебачення та радіомовлення.

Протягом тривалого часу існування СРСР пріоритетними були московські програми. Республіканські студії були на «других ролях», виконуючи переважно інформаційно-пропагандистські функції. Значно відставав і рівень їхнього матеріального забезпечення. З перших років незалежності держава відмовилася від існуючої раніше монополії на ефірний простір. Поряд з державними виникає багато недержавних телевізійних та радіокомпаній, між якими точиться конкурентна боротьба за ефірний час і слухача. На 2000 р. їх було вже близько 1000. Водночас позитивних змін зазнає державне телебачення й радіо.

Із здобуттям незалежності спростилась процедура реєстрації періодичних видань – газет і журналів, була ліквідована жорстка цензура. Це значно розширило тематику статей. З'явилося багато нових цікавих видань.

Фізична культура, спорт Престиж молоді Української держави зміцнюється успіхами її спортсменів. Протягом тривалого часу представники нашої республіки були основою багатьох збірних Радянського Союзу. Імена уславлених українських спортсменів Валерія Борзова, Олександра Голубничого, Леоніда Жаботинського, Сергія Белоглазова, Олега Блохіна, Людмили Турищевої, Ірини Дерюгіної, Василя Алексеєва, Сергія Бубки, Андрія Шевченка золотими літерами вписані в історію вітчизняного і світового спорту.

Молоде покоління гідно продовжує їхні традиції. Вже в грудні 1990 р. в Україні було створено Національний олімпійський комітет, який очолив В. Борзов. З перших днів існування він розгорнув активну діяльність по входженню до Міжнародного олімпійського комітету (МОК). Проте ці зусилля не відразу увінчались успіхом.

Союзні, а згодом так звані «СНДовські» структури, які мали розвинуті зв'язки з міжнародними спортивними організаціями, чинили на цьому шляху всілякі перешкоди, прагнучи будь-якими засобами зберегти радянську збірну. А тому на Олімпіаді в Барселоні українська збірна виступала у складі об'єднаної команди СНД.

Вперше українська команда офіційно виступила на зимовій Олімпіаді в норвезькому місті Лілліхаммер. Тут відзначилась молода одеська фігуристка Оксана Баюл, яка виграла золоту медаль.

Та найважливішими випробуваннями для українських спортсменів була літня Олімпіада 1996 р. в Атланті. Її героями стали гімнастки Лілія Подкопаєва, Катерина Серебрянська, борець Тимур Таймазов, легкоатлетка Інеса Кравець, боксер Володимир Кличко. На Олімпіаді в Сіднеї у 2000 р. збірна України здобула близько 20 медалей.

Всьому світу відома київська футбольна команда «Динамо», яку очолює відомий тренер В. Лобановський.

Український спорт динамічно розвивається і радує своїми досягненнями.

Труднощі розвитку культури

Позитивні зрушення в сфері культури стримує зростаюча комерціалізація мистецтва, внаслідок якої на екранах кінотеатрів і на телебаченні нерідко демонструють фільми, що пропагують насильство, духовне зубожіння людини. Це негативно впливає на формування світогляду громадян, передусім молоді.

Спостерігається гостра криза національного книгодруку. Потужними темпами іде русифікація українського книжкового ринку. Частка україномовної книги складає менше третини.

Наклад періодичних видань (газет, журналів), що виходили українською мовою, в 2000 р. порівняно з 1990 р. зменшився майже в 10 разів.

Звичайно, за останні роки різними видавництвами було випущено в світ чимало видань українською мовою. Вони швидко знайшли читача. Але це не змінює в цілому дуже складного становища національного книгодрукування. В 1998 р. на кожного жителя України видано всього лише дві книги українською мовою, себто втричі менше, ніж 10 років тому.

Кризові явища, зумовлені загальним станом економіки країни, спостерігаються і в інших галузях культури, особливо в тих, що вимагають державної підтримки. Гостро постали проблеми науки. Так, недостатнє фінансування наукових установ, у тому числі й НАН України, спричинило значний відплив кваліфікованих науковців в інші структури, за кордон. Це призвело до зменшення кількості наукових шкіл та напрямів.

Низький рівень матеріальної бази не дозволяє проводити дослідження на світовому рівні. Подібне становище склалося і в діяльності вищої школи, котру вже покинуло багато кваліфікованих фахівців.

Тільки здійснення широкої програми заходів, спрямованих на забезпечення відповідної матеріально-технічної бази, може надати необхідні умови для збереження й подальшого розвитку культури. Адже культура, наука, духовність взагалі в нормально функціонуючій державі не можуть бути справою другорядною. «Іноді здається, – зазначав О. Гончар, – що єдине, чим Україна тримається на світі, це її глибока духовність, непіддатні ніяким інфляціям золоті скарби української душі». Саме ці, накопичувані століттями, нетлінні скарби і є найглибшою запорукою національного відродження України, її економічного і культурного розвитку в найближчому майбутньому.

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ

1. В чому полягали зміни умов розвитку української культури в 90-ті роки?
2. Які документи визначили систему та структуру освіти в Україні?
3. Що позитивного зроблено і які проблеми існують у діяльності середніх шкіл?
4. Які тенденції характеризували розвиток вищої освіти в Україні?
5. Охарактеризуйте здобутки й проблеми української науки доби незалежності.
6. Як процеси національного відродження впливали на розвиток української літератури?
7. Назвіть найбільш відомі масові культурно-мистецькі заходи, які проводились в Україні у 90-ті роки.
8. Охарактеризуйте основні здобутки українського мистецтва на сучасному етапі.
9. Які види самодіяльного мистецтва розвиваються у вашому селі (місті, районі, області)?
10. Чим зумовлені труднощі розвитку культури? Що, на ваш погляд, необхідно зробити для подолання кризи культури в Україні?

ДОКУМЕНТИ

1. Із Закону України «Про освіту»

Червень 1991 р.

Стаття 7. Мова освіти визначається Конституцією України, Законом України «Про мови в Українській РСР».

Стаття 8. Навчально-виховний процес у закладах освіти є вільним від втручання політичних партій, громадських, релігійних організацій.

Стаття 28. Поняття системи освіти.

Система освіти складається із закладів освіти, наукових, науково-методичних і методичних установ, науково-виробничих підприємств державних і місцевих органів управління освітою та самоврядування в галузі освіти.

Стаття 29. Структура освіти.

Структура освіти включає: дошкільну освіту; загальну середню освіту; позашкільну освіту; професійно-технічну освіту; вищу освіту; післядипломну освіту; аспірантуру; докторантуру; самоосвіту.

Стаття 30. Освітні та освітньо-кваліфікаційні рівні.

1. В Україні встановлюються такі освітні рівні: початкова загальна освіта; базова загальна середня освіта; професійно-технічна освіта; базова вища освіта; повна вища освіта.

2. В Україні встановлюються такі освітньо-кваліфікаційні рівні: кваліфікований робітник; молодший спеціаліст; бакалавр; спеціаліст, магістр.

Закон України «Про освіту». – К., 1992. – С. 4, 18.

2. 3 Державної програми розвитку української освіти

... Національна система виховання – це історично зумовлена і створена самим народом система ідей, поглядів, переконань, ідеалів, традицій, звичаїв, обрядів та інших форм соціальної практики, спрямованої на організацію життєдіяльності підростаючих поколінь відповідно до природно-історичного розвитку, матеріальної і духовної культури нації.

... Завдання національної системи виховання – зберегти і сприяти утвердженню у віках українського етносу, відтворенню його у наступних століттях, сприяючи виразу самобутнього колориту, збагаченню духовними цінностями, що гармонуює з багатючими цінностями людської цивілізації і в той же час має свої особливості, специфіку і найбільш виразно відображає характер та природу української нації.

Україна ХХ століття. Національна система виховання (Концепція). – Київ, 1992. – С. 3, 7.

ЗАПИТАННЯ ДО ДОКУМЕНТІВ

Документ № 1.

На підставі наведених витягів з Закону та матеріалів підручника охарактеризуйте систему освіти в Україні та заклади, що її забезпечують. Чим вказана система відрізняється від тієї, що існувала в радянські часи та в чому її переваги?

Документ № 2.

Згадайте принципи, покладені в основу виховного процесу в радянській школі. Чим вони відрізняються від тих, що сформульовані в Державній програмі розвитку української освіти?

§ 47. ЗОВНІШНЯ ПОЛІТИКА НЕЗАЛЕЖНОЇ УКРАЇНИ

Згадайте:

1. З якого часу Українська РСР стала повноправним членом ООН?
2. Чи можна говорити про самостійну зовнішню політику України в 60–80-ті роки? Чому?
3. Зовнішньополітичні акції СРСР 50–80-х років, в яких брала участь наша республіка.

Вихід України на міжнародну арену Проголошення незалежності вивело Україну на міжнародну арену. Молода держава прагнула добитися визнання світового співтовариства, що є цілком природним для кожної суверенної країни, бо це важлива передумова її існування.

Головні принципи зовнішньої політики визначились Декларацією про державний суверенітет України (липень 1990 р.). У розділі «Міжнародні відносини» проголошувався демократичний і миролюбний характер зовнішньої політики, формувалися її стратегічні напрями.

До прийняття Декларації республіка фактично не уклала міжнародних двосторонніх договорів, хоча й була наділена таким правом відповідно до Конституції УРСР та Конституції СРСР. Але це право, як і чимало інших, мало суто формальний характер. З осені 1990 р. становище стало змінюватися. «Першою ластівкою» став підписаний 19 листопада 1990 р. Договір про основи відносин з Російською Федерацією. Всі наступні угоди, що уклалися до референдуму 1 грудня 1991 р., також були підписані з республіками СРСР. Винятком були дві угоди з Угорщиною.

Здобуття незалежності й припинення існування СРСР створили цілком легітимні умови для зовнішньополітичної діяльності України на якісно нових засадах – самостійності й рівноправності у міжнародних відносинах.

Першим кроком на цьому шляху стало визнання України державами міжнародного співтовариства. Вже 2 грудня 1991 р. незалежну Україну визнала Польща, 3 грудня – Угорщина і Франція, 12 грудня встановлюються дипломатичні відносини з Литвою. На початку 1993 р. Україну як незалежну державу визнали 132 держави світу, з яких 106 встановили з нею дипломатичні зв'язки. На 2000 р. Україна встановила дипломатичні відносини з 153 країнами.

2 липня 1993 р. Верховна Рада схвалила «Основні напрями зовнішньої політики України». Цей документ ще раз підкреслив миролюбний характер міжнародної діяльності Української держави, дотримання нею норм міжнародного права, неутру-

чання у внутрішні справи інших держав, відкритість. Серед пріоритетів зовнішньої політики було визначено участь у загальноєвропейському процесі, співробітництво в рамках СНД, дієва співпраця з державами Європейської Співдружності та НАТО, активна участь у діяльності ООН та інших міжнародних організацій.

Україна і загальноєвропейський процес

Як одна з великих держав Європи, Україна бере участь у розвитку загальноєвропейського процесу. В умовах, коли відійшли у минуле «холодна війна», конфронтація між «світом соціалізму» та «світом капіталізму», між СРСР та США, головним змістом загальноєвропейського процесу стало недопущення локальних та етнічних воєн, подолання економічної кризи в країнах СНД, запобігання політичної нестабільності.

Головними документами, що визначали шляхи співпраці європейських держав, виступали: Заключний акт Наради з безпеки та співробітництва в Європі (НБСЕ) (1975), декларація «Виклик часові змін», ухвалена у липні 1992 р. в Парижі на зустрічі країн – учасниць Гельсінського процесу. Участь України в роботі останньої засвідчила визнання її як рівноправного партнера у творенні демократичних міждержавних стосунків і безпеки в Європі.

У липні 1992 р., в ході візиту до Гельсінки, Президент України Л. Кравчук підписав Гельсінський Заключний акт. А це означало, що Європейська спільнота визнавала нашу державу, а Україна заявила про свою готовність дотримуватись визначених у Європі зовнішньополітичних правил, дала згоду на активну участь у міждержавній співпраці. На початку грудня 1994 р. на зустрічі глав держав і урядів країн – учасниць Наради з безпеки та співробітництва в Європі в Будапешті лідери чотирьох держав – України, США, Великої Британії та Росії – підписали Меморандум про гарантії безпеки України. В ньому три ядерні країни підтвердили свої зобов'язання поважати незалежність, суверенітет та територіальну цілісність нашої держави, утримуватися від загрози чи використання сили проти України.

9 листопада 1995 р. – першою з держав СНД – Україна офіційно вступила до Ради Європи. Це дало можливість брати участь у виробленні спільної політики Європейських держав, трансформувати національні державні та суспільні інститути відповідно до загальноєвропейських вимог.

Вступивши до Ради Європи, Україна взяла на себе ряд зобов'язань, які стосувались, насамперед, приведення її правової та політичної системи у відповідність до вимог цієї організації. Однак цей процес затягнувся, що йде не на користь міжнародному іміджу нашої держави.

Важливе місце у зовнішньополітичній діяльності республіки посідають проблеми співробітництва з Європейським Союзом (ЄС) – найвпливовішою організацією економічної співпраці розвинутих Європейських країн. За 90-ті роки між ЄС та Україною налагоджено співробітництво, однак через нерозвинутість ринкової економіки вона до цього часу не стала членом цієї організації. Інтеграція України до Європейського Союзу нині залишається одним із стратегічних зовнішньополітичних завдань нашої держави.

Проблеми ядерного роззброєння

Україна проголосила своє прагнення стати без'ядерною, позаблоковою країною. Але відмовляючись від величезного ядерного потенціалу, наша держава прагнула твердих міжнародних гарантій своєї безпеки.

Питання про без'ядерний статус України пов'язувалося з реалізацією нею положень трьох документів – Договору про стратегічні наступальні озброєння (СТАРТ–1) від 31 липня 1991 р., Лісабонського протоколу до нього, який підписали Білорусь, Казахстан, Росія, Україна та США 23 травня 1992 р., і приєднання республіки до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї. Для світової співдружності ці питання мали першочергове значення, бо Україна була третьою після Росії та США великою ядерною державою світу. Ситуація загострилася після березня 1992 р., коли Україна завершила вивезення тактичної ядерної зброї в Росію. На той час деякі політики порушили питання про недоцільність безплатної передачі дорогого обладнання Росії і, відповідно, про матеріальну компенсацію Україні, надання їй гарантій безпеки. Чи, виконуючи підписаний М. Горбачовим договір «СТАРТ–1», Україна не подарувала північному сусідові тактичну ядерну зброю? Чи не стануть новим подарунком Росії інші види ядерних роззброєнь за договором «СТАРТ–2», підписаним за Україну російським президентом Б. Єльциним? – ці проблеми хвилювали українських державних діячів, суспільство в цілому.

Відповіді на ці запитання були найрізноманітніші: від закликів найшвидшого повного ядерного роззброєння до повного збереження ядерної зброї та вступу до НАТО. 18 листопада 1993 р. на закритому засіданні Верховної Ради було ратифіковано Договір про скорочення стратегічних наступальних озброєнь «СТАРТ–1». Згідно з ним Україна скорочувала 36% загальної кількості ракет-носіїв і 42% ядерних бойових зарядів. Водночас визначено ряд умов, при виконанні яких Україна погоджувалася додержуватись зазначених домовленостей.

Україна, керуючись міжнародним правом, оголосила все майно розташованих на її території стратегічних і тактичних

ядерних сил своєю власністю. Перебуваючи в тяжкому економічному становищі, республіка не мала відповідних можливостей для демонтажу майже двох тисяч тактичних ядерних боеголовок і 176 міжконтинентальних балістичних ракет та їхніх стартових майданчиків. Потрібна була допомога світового співтовариства.

Окрім фінансових виникли політичні складнощі. Непродумана позиція Верховної Ради Росії стосовно Криму була розцінена окремими політичними силами в Україні як зазіхання на територіальну цілісність української держави. А це спричинило нові дискусії щодо збереження ядерного статусу.

Україна за таких умов вимагала не лише відповідних грошових компенсацій, а й гарантій своєї безпеки. В січні 1994 р. у Москві було підписано тристоронню угоду між Україною, Росією та США. Нею визначались умови компенсації за вивезену зброю та розміри допомоги нашій державі. США і Росія фактично ставали гарантами безпеки України. Вказана угода була правовою основою повного ядерного роззброєння. Україна є першою серед держав світу, яка добровільно відмовилась від ядерної зброї.

Важливим кроком на шляху ядерного роззброєння стало приєднання України 16 листопада 1994 р. до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї. Цим самим Україна переконливо підтвердила миролюбний характер своєї зовнішньої політики, статус без'ядерної держави. Приєднання до договору зміцнило її авторитет у світовому співтоваристві, створило можливість додаткових інвестицій розвинутих країн в українську економіку.

Україна в міжнародних організаціях

Після здобуття незалежності в основу діяльності України на міжнародній арені було покладено власні національні інтереси.

Активністю і динамізмом відзначалася позиція України в Організації Об'єднаних Націй (ООН). Незалежна Українська держава брала участь у роботі всіх сесій Генеральної Асамблеї ООН. Делегація республіки виступила з цілим рядом пропозицій стосовно проблем роззброєння, врегулювання збройних конфліктів. У врегулюванні одного з них (на теренах колишньої Югославії) український батальйон здійснив місію миротворчих сил ООН.

Визнанням авторитету України як члена ООН стало й те, що в 1997 р. Головою її 52-ї сесії став міністр закордонних справ України Г. Удовенко. У 2000–2001 рр. Україна була включена як непостійний член до Ради Безпеки ООН і протягом місяця головувала на її засіданнях.

Без'ядерний статус України, її прагнення до європейської інтеграції визначили поступове зближення країни з Північно-

Український батальйон миротворчих сил ООН

атлантичним блоком (НАТО). У липні 1997 р. в Мадриді глави 16 держав і урядів і Генеральний Секретар НАТО Хав'єр Солана з одного боку та Президент України Л. Кучма з іншого, підписали «Хартію про особливе партнерство між Україною і НАТО». Сторони зобов'язались розширювати співпрацю та розвивати особливе партнерство з метою забезпечення стабільності і миру в Європі.

Україна і держави СНД

Підписання 8 грудня 1991 р. угоди про створення Співдружності Незалежних Держав (СНД) констатувало факт розпаду СРСР як суб'єкта міжнародного права і перехід зовнішньополітичних питань виключно до юрисдикції колишніх союзних республік. Україна активно приступила до налагодження добросусідських взаємин між державами Співдружності. Її делегація виступила з низкою важливих пропозицій на зустрічах керівників глав держав і урядів, що відбулися 1992 р. Але, насамперед з ініціативи Росії, з'явилися тенденції до перетворення СНД у наддержавну політичну структуру чи навіть державу. Пробним каменем стала ідея про створення об'єднаних збройних сил, від якої Україна рішуче відмовилася, сконцентрувавши головну увагу на створенні власної армії. У 1992–1993 рр. надії на краще, пов'язані зі співдружністю, стали розвіюватися. Негативну роль у цьому відіграла позиція Росії щодо енергоносіїв (нафти, газу тощо) та її ставлення до проблеми Чорноморського флоту і

майбутнього Криму. Питання про Крим стало однією з причин загострення відносин між Україною та Росією. Ситуація стала особливо вибухонебезпечною після 21–22 травня 1992 р. у зв'язку з постановою і заявою Верховної Ради Російської Федерації, що фактично проголошувала відторгнення Севастополя від України. Лише виважена позиція керівництва України забезпечила вихід з гострої політичної кризи. Істотну роль відіграла й підтримка України з боку ООН, західних держав.

Проблема розподілу Чорноморського флоту залишалась наріжним каменем українсько-російських відносин аж до підписання в 1997 р. широкомасштабного українсько-російського договору. 31 травня цей договір підписали у Києві Президент Росії Б. Єльцин та Президент України Л. Кучма. Сторони визнали непорушність існуючих між ними кордонів та розділили Чорноморський флот. Одночасно Росія брала в 20-річну оренду базу в Севастополі.

Як і раніше, у нинішній період співробітництво з Росією та країнами СНД має для України стратегічний характер, в першу чергу в економічній сфері. З обранням Президентом Росії В. Путіна двосторонні українсько-російські відносини стали набувати характеру жорсткого прагматизму. В той же час наша держава не відкидає ідею інтеграції української економіки в СНД. Разом з тим, вона враховує той очевидний факт, що як цивілізована економічна структура типу Євросоюзу (ЄС), СНД ще не утвердився. А тому пріоритет Україна віддає двосторонній співпраці з державами, що входять до його складу.

Двостороннє співробітництво Першочергове значення для України мають двосторонні відносини зі США та Канадою. Відкриття посольств, зустрічі на найвищому рівні створили надійну основу для їхнього розвитку.

Важливими зовнішньополітичними акціями української дипломатії є налагодження нормальних взаємовигідних відносин з Китайською Народною Республікою. Підписано низку міждержавних угод з питань економічного, науково-технічного та культурного співробітництва.

Високою активністю відзначається регіональна політика України. Її свідченнями стало підписання ряду важливих угод з Польщею, Угорщиною та Румунією.

Інтеграція в Європу, співпраця з Росією та сусідами – стратегічні завдання, які можна і слід вирішувати комплексно.

Зовнішньо-економічне та культурне співробітництво Проголошення незалежності України спричинило помітні зміни в системі зовнішньоекономічних зв'язків. Змінилися й форми співробітництва. Одним із важливих кроків стало

рішення про надання кожному товаровиробникові права виходу зі своєю продукцією на зовнішній ринок, спрощення цієї процедури, а також розвиток нових організаційних форм, у тому числі створення спільних підприємств (СП).

Правову базу участі України у міжнародному економічному співробітництві створюють прийняті Верховною Радою Закони про зовнішньоекономічну діяльність та іноземні інвестиції. Ними передбачається урегулювання всіх видів зовнішньоекономічної діяльності в Україні. Проголошуються принципи рівності й недискримінації суб'єктів підприємництва, вільного використання доходів, надання пільг тощо.

Важливу роль у налагодженні ефективних зовнішньоекономічних зв'язків відіграє участь України в міжнародних економічних структурах. У 1992 р. наша держава стала рівноправним членом Міжнародного валютного фонду (МВФ) та Міжнародного банку реконструкції та розвитку (МБРР). Вважалося, що таке співробітництво має сприяти залученню інвестицій в економіку України. Проте цього не сталося. Розміри західних інвестицій були мізерними. Головними причинами цього стала економічна нестабільність України, повільні темпи її ринкових перетворень, невпевненість у ретельному дотриманні підписаних угод.

Не відбулося радикальних змін і в структурі двосторонніх економічних взаємин. Обсяги експортних поставок українських підприємств, залишаючись стабільними в 1988–1990 рр., з 1991 р. почали спадати.

З другої половини 90-х років обсяги зовнішньоторговельного обороту України стали поступово зростати. В 2000 р. Україна здійснювала зовнішньоторговельні операції зі 187 країнами світу.

У 1992 р. експорт України оцінювався лише в 4 млрд доларів США, з яких в Україну у вигляді доходів повернулося усього 170 мільйонів. Усе інше або осіло в західних банках, або повернулося в Україну у вигляді неякісних товарів народного споживання, продуктів харчування, котрі нерідко лише умовно можна назвати продовольчими. За січень – листопад 2000 р. обіг зовнішньої торгівлі України склав 25,4 млрд дол. США. При цьому обсяги експорту у порівнянні з 1999 р. збільшились і склали 13 млрд дол., а імпорту – 12,4 млрд дол. Це свідчить про впевнений вихід України на арену світової економічної співпраці. Щоправда, не найкращою є структура українського експорту – його складали переважно сировина, продукція металургії і хімічної промисловості.

Важливим елементом зовнішньої політики будь-якої держави є культурне співробітництво. Однією зі складових русифікаторської політики радянської імперії щодо України було обмеження її культурних зв'язків, їх «заземленість» на рівні союзних структур.

Зі здобуттям незалежності участь України в міжнародному культурному житті відбувається на якісно вищому рівні.

Було підписано угоди про культурну співпрацю з більш як 60 державами світу. В їх межах здійснювався обмін творчими колективами, спеціалістами різних галузей науки та культури.

Світ усе більше дізнається про Україну, а Україна, в свою чергу, активно інтегрується у світовий економічний і культурний простір.

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ

1. Чим, на вашу думку, було викликане швидке визнання незалежної України іншим державами?
2. Розкрийте основні принципи і завдання зовнішньої політики України.
3. Охарактеризуйте діяльність України у вирішенні загальноєвропейських та світових питань.
4. Які проблеми постали перед нашою державою у процесі ядерного роззброєння? Як вона їх вирішила?
5. Яку позицію займає наша країна щодо СНД? Як ви гадаєте, якими причинами вона обумовлена?
6. Охарактеризуйте участь України в діяльності ООН. Яке значення це мало для нашої держави?
7. Як склались відносини України з НАТО? Чому Росія виступає проти розширення НАТО на схід?
8. Як формувалось двостороннє співробітництво України? Чому ключову роль в ньому відіграла регіональна співпраця?
9. Якою була динаміка зовнішньополітичної співпраці України? Що необхідно, з вашої точки зору, зробити, щоб вона стала більш ефективною?
10. Яке місце в міжнародних відносинах займає гуманітарна співпраця? Як розвивались культурні зв'язки суверенної України?

ДОКУМЕНТИ

1. 3 «Декларації про державний суверенітет України»

16 липня 1990 р.

...Українська РСР як суб'єкт міжнародного права здійснює безпосередні зносини з іншими державами, укладає з ними договори, обмінюється дипломатичними, консульськими, торговельними представництвами, бере участь у діяльності міжнародних організацій в обсязі, необхідному для ефективного забезпечення національних інтересів республіки у політичній, економічній, екологічній, інформаційній, науковій, технічній, культурній і спортивній сферах.

...Українська РСР виступає рівноправним учасником міжнародного спілкування, активно сприяє зміцненню загального миру і міжнародної безпеки, безпосередньо бере участь у загальноєвропейському процесі та європейських структурах.

Українська РСР визнає перевагу загальнолюдських цінностей над класовими, пріоритет загально визнаних норм міжнародного права перед нормами внутрішньодержавного права.

Голос України. – 1993. – 2 листопада.

2. 3 Послання Президента України до Верховної Ради «Україна: поступ у XXI століття» (2000)

У контексті нової стратегії особливої ваги набувають питання дальшого удосконалення зовнішньоекономічної діяльності, забезпечення інтегрування української економіки в структури світового економічного простору, міжнародного поділу праці, прискореної адаптації економічних, правових та інституціональних структур України до міжнародних стандартів, зокрема стандартів Світової організації торгівлі (СОТ) та ЄС, активної участі нашої держави у міжнародних економічних, науково-технічних та інших організаціях, тісної взаємодії з ними.

Є гостра потреба в розробці та здійсненні Державної програми стимулювання експорту продукції високотехнологічних виробництв. Навіть з урахуванням того, що наслідки реалізації такої програми повною мірою виявляться лише через 3–5 років, необхідно цілеспрямовано створювати передумови «прориву» у цих напрямках.

Зовнішньоекономічна діяльність України має залишатися багатовекторною. Потрібно не лише закріпити, а й забезпечити дальше посилення її геополітичної диверсифікації, акцентуючи увагу (з урахуванням визначених пріоритетів) на європейському напрямі, посиленні економічного співробітництва зі США. Це дуже важливо, враховуючи завдання інноваційного розвитку.

Набуватиме розвитку регіональне співробітництво України. Йдеться про зміцнення ролі й позицій нашої держави у Центральній Європі...

Принципово нові можливості у зовнішньоекономічних відносинах відкриваються у зв'язку з підписанням Договору про дружбу, співробітництво і партнерство між Україною і Російською Федерацією, прийняттям Програми економічного співробітництва на 1998–2007 рр. У цьому контексті поглиблення зовнішньоекономічних зв'язків з Росією розглядається як важлива складова стратегії економічного зростання...

Урядовий кур'єр. – 2000. – 23 лютого.

ЗАПИТАННЯ ДО ДОКУМЕНТІВ

Документ № 1.

Проаналізуйте витяг з «Декларації про державний суверенітет України» від 16 липня 1990 р.

Чи могли бути реалізованими передбачені тут положення за часів існування СРСР? Формулюючи відповідь, врахуйте відмінність між Декларацією та Законом.

Документ № 2.

Які напрями зовнішньоекономічної діяльності визначені Президентом України як пріоритетні на 2000–2005 рр.? Чому, орієнтуючись на європейську інтеграцію, Україна у сфері зовнішньоекономічних зв'язків дотримувалась принципу багатовекторності?

§ 48. УКРАЇНА В УМОВАХ НЕЗАЛЕЖНОСТІ

Повторювально-узагальнюючий урок

Нові історичні завдання України Здобуття Україною незалежності, закріплене референдумом 1 грудня 1991 р., радикально змінило умови її історичного розвитку.

Незалежність поставила перед українським суспільством і молодого державою нові завдання: демонтаж віджилих структур тоталітарної імперії і творення правової демократичної України, трансформацію адміністративно-командної планової економіки в багатуокладну ринкову, зорієнтовану на соціальні потреби людей, національне відродження та консолідацію громадян, встановлення рівноправних відносин з далекими та близькими сусідами. Саме ці процеси визначали зміст останнього етапу новітньої української історії, який почався після проголошення незалежності 24 серпня 1991 р.

Вирішувати вказані проблеми доводилось у складних умовах. Вони були пов'язані з економічною кризою, яка з середини 80-х років загострилась, особливо у зв'язку з невдалими спробами реформування, зламу старої економічної системи та відсутністю чітких уявлень і стратегії розбудови нової; гострим політичним протистоянням; несформованістю елементів громадянського суспільства; відсутністю в частини населення і, зокрема, старшого покоління стійких державницьких ідеалів.

Розгортання державо-творення Здобувши реальний статус незалежної держави, Україна взялася за творення ефективної законодавчої, виконавчої та судової влади. Першочерговим у числі завдань, що стояли перед Україною, було державотворення. Від самого початку вона проголосила творення демократичної, правової, соціальної держави.

Проблемою, що гальмувала процеси державотворення, була невідповідність Конституції Української РСР 1978 р., що діяла в незалежній Україні, новим реаліям життя. Прийняття нової Конституції виявилось тривалим і в історії розглядається як конституційний процес. Він тривав більше 6 років і був насичений драматичною політичною боротьбою. Її апофеозом стала «конституційна ніч» 26 червня 1996 р. і прийняття нової Конституції України, котра зафіксувала високий рівень цивілізаційного розвитку Української держави і суспільства, її приналежність до європейського цивілізованого співтовариства.

З прийняттям нової Конституції України процеси державотворення набули додаткового імпульсу, бо отримали чіткі орі-

сентири. Однак в умовах політичного протистояння домінування групових та партійних інтересів ряд положень Конституції до останнього часу залишається нереалізованим.

Політичні партії Суттєвий вплив на державотворчі процеси справляли політичні партії, кількість яких постійно зростає. Здобуття незалежності радикально змінило умови їхньої діяльності. Тепер життя вимагало не критики існуючих порядків, а розробки нових ефективних концепцій економічного і політичного розвитку.

За таких умов найбільшого розвитку досягли центристські партії. Їхній вплив особливо посилювався після виборів Президента України у 1999 р.

Водночас загострення економічної кризи, протистояння законодавчої та виконавчої влади, яке призвело до відставки реформаторського уряду, очолюваного В. Ющенком, «касетний скандал», амбіції окремих політиків посилили позиції і крайніх правих, і лівих сил. Майбутні вибори до Верховної Ради загострять цю боротьбу.

Становлення демократичного суспільства активізувало діяльність уже існуючих і утворення нових громадських організацій та об'єднань. На відміну від партій, громадські об'єднання в своїх статутних документах не ставлять загальнополітичних питань, обмежуючись професійними, груповими, виробничими, науковими чи якимись іншими. Проте в умовах гострої політичної боротьби політизація цих об'єднань, їхні виступи на підтримку тієї чи іншої політичної сили були звичайним явищем.

Стан національної економіки Історичний досвід свідчить, що утвердження реальної політичної незалежності неможливе без творення стабільної, високоефективної національної економіки, зорієнтованої на задоволення повсякденних потреб людей. Водночас погіршення економічного становища в умовах соціально-політичної нестабільності неминуче ставить під загрозу і політичну незалежність та державність. На економіку України впливала загальна економічна криза, що охопила колишній СРСР в останнє десятиріччя його існування, розпад загальносоюзного економічного комплексу.

За таких умов, як показує досвід постсоціалістичних держав, життя вимагає рішучого реформування економіки. Однак в Україні цього зроблено не було. З більш як десятка офіційно проголошених з найвищих трибун та схвалених у найвищих інстанціях програм реформування української економіки жодна не була реально втілена в життя. Головні причини цього полягали в нерішучості реформаторів, блокуванні рішень уряду

консервативною більшістю Верховної Ради, розвалі державного господарства, непродуманості програм соціального захисту людей, що вело до їхнього зубожіння, а значить робило реформи непопулярними серед широких верств населення. Суттєвий вплив справляли і зовнішні фактори, в результаті чого стрибкоподібно зростали ціни на енергоносії. Не давали результатів спроби стабілізації фінансової сфери.

Пасивні і непослідовні намагання реформувати економіку вкрай негативно позначилися на стані індустрії України, що була однією з найрозвинутіших в колишньому Союзі РСР. Розрив традиційних економічних зв'язків за відсутності нових, побудованих на ринкових засадах, руйнація централізованого постачання сировиною, матеріалами, енергоносіями, нерозпорядливість керівників призвели до падіння рівня виробництва. Багато підприємств виявилось на грані зупинки, більшість працювали ривками, неритмічно.

Основна увага держави була прикута до так званих базових галузей, тимчасом як підприємства легкої та харчової промисловості простоювали чи працювали упівсили.

Панівне місце у народному господарстві посідали державні підприємства. Ці заводи чи виробничі об'єднання часто були монополістами у своїх галузях виробництва. Однак поряд з цим у процесі розбудови держави та переходу до ринку все більшого поширення набували асоціаційні, приватні, кооперативні підприємства. Приватизація державної власності здійснювалася повільно й суттєвого впливу на економіку не справляла.

Руйнівні процеси характеризували ситуацію в сільськогосподарському виробництві. З нього продовжували «викачувати» кошти, вироблену продукцію, надаючи колосальні кредити, які дуже швидко знецінювалися. Більшість колгоспів і радгоспів перетворювалися на безнадійних боржників, трансформувалися в КСП, а обсяги виробництва сільськогосподарської продукції з року в рік падали.

Вихід із «рубльового» простору вимагав творення власної фінансової системи та грошової одиниці. Проте в першій половині 90-х років нічого, що дало б позитивні результати, зроблено не було. Темпи інфляції в Україні були чи не найвищими в світі, за винятком хіба що регіонів, де палали війни. Затягування із запровадженням повноцінної української грошової одиниці (гривні), силові заходи монетарної політики в умовах постійного зростання бюджетних видатків, що часто мали популістський характер, вели до подальшого розбалансування фінансової системи.

З другої половини 90-х років увага до проблем реформування економіки значно посилилась. Базовим документом реалізації цих завдань стала програма радикальних економічних

реформ, запропонована Президентом України Л.Д. Кучмою. Незважаючи на складнощі у її реалізації, численні прорахунки, в 1999–2000 рр. в економіці України настала довгоочікувана макроекономічна стабілізація. За висновками урядовців, на зламі тисячоліть пік системної кризи минув і наступила стабілізація та поступове зростання української економіки. Цьому сприяли роздержавлення та приватизація українських підприємств, реформа аграрного сектора економіки та поступове формування там нових виробничих відносин, формування власної фінансово-грошової системи, активна зовнішньоекономічна діяльність. Проте ці паростки економічного прогресу досить тендітні і будь-які непродумані дії можуть їх знищити.

Соціальна сфера Економічна криза негативно позначилася й на соціальній сфері України. Погіршилися демографічні показники – знизилася народжуваність, зросла смертність, почалася депопуляція. Все частіше лунають тривожні голоси, що без вжиття з боку держави запобіжних заходів вже в першій половині XXI ст. реальністю може стати загроза самому існуванню українського народу.

Знизився життєвий рівень переважної більшості населення. Інфляція повністю «з'їла» ті скромні заощадження, які значна частина громадян накопичувала протягом життя.

Дестабілізації соціальних процесів сприяли високі темпи майнової та соціальної диференціації населення, різка поляризація населення на «нових багатіїв» та бідних, фактична відсутність «середнього класу», який є запорукою стабільності суспільства. Катастрофічно погіршувалася екологічна ситуація.

Матеріальний добробут багатьох українських сімей суттєво погіршила фінансова криза 1998 р., внаслідок чого за короткий час майже вдвоє знецінилась українська гривня.

На цьому фоні безперечною заслугою адміністрації Л. Кравчука і Л. Кучми стало збереження громадянського миру, усунення, незважаючи на неодноразові провокації, відкритих соціально-політичних конфліктів. Традиційна для України стабільність в міжнаціональних відносинах забезпечує умови для вільного розвитку всіх націй і народностей. Україні – одній з небагатьох держав на теренах колишнього СРСР – вдалось уникнути гострого міжнаціонального протистояння.

Міжнародна діяльність України Здобуття Україною незалежності радикально змінило умови її міжнародної діяльності. Саме з цього часу можна говорити про власну, самостійну зовнішню політику держави. Головними її принципами є демократизм, миролюбність, ядерне роззброєння, розширення економічного співробітництва. Визнана більш як

150-ма державами світу Українська держава в першій половині 90-х років впевнено заявила про себе.

Наша держава бере активну участь в діяльності багатьох міжнародних організацій, в першу чергу найавторитетнішої з них – Організації Об'єднаних Націй.

Пріоритетним напрямом зовнішньої політики України є інтеграція до європейської спільноти. Важливим кроком на цьому шляху став вступ України до Ради Європи та пов'язана з ним модернізація українського законодавства.

Культура і духовне життя Здобуття незалежності, подолання тоталітаризму створило умови для радикального розкріпачення умов духовного життя. Вперше для суспільства склалися сприятливі умови свободи, духовного розкріпачення, можливості вільно (і без будь-яких репресивних наслідків для себе та своєї сім'ї) висловлювати свою точку зору, працювати в певному художньому стилі тощо.

Все це сприяло піднесенню духовності та культури. Вона набула характеру національного відродження, яке охопило всі нації і народності, що проживали в Україні.

Водночас різне розуміння в суспільстві державотворчої ідеології, економічні проблеми та матеріальна скрута не дозволяють культурі розвинути у повному обсязі. Негативний вплив справляє і зарубіжна масова культура, що поширюється в Україні.

Розбудова незалежної Української держави сприяла активізації релігійного життя. Проте зближення різних релігійних конфесій не відбулося. Навпаки, розколотим на три основні гілки – Українську православну церкву (Київського патріархату), Українську православну церкву (Московського патріархату) та Українську автокефальну православну церкву – виявилось українське православ'я. Зростає вплив УГКЦ. Набули поширення різноманітні протестантські церкви. Справжня, а не декларована свобода совісті стала важливим елементом духовного життя України, його національного відродження.

На всій території держави засяяли бані святих храмів. Водночас на сферу релігії надто впливає політична боротьба, прагнення окремих сил зберегти свій контроль за Україною. Саме це було основною причиною розколу православ'я та подій, із ним пов'язаних.

Але, попри все, Україна з оптимізмом дивиться в майбутнє. Росте впевненість, що ХХІ століття принесе її народу мир і процвітання. Досягнення цього – мета кожного з нас.

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ

1. Дайте характеристику проблем, що виникли в економічній та політичній сферах після здобуття Україною незалежності.

2. Розкрийте суть поняття «державотворення» та назвіть його складові в Україні.
3. Який термін найточніше характеризує стан економіки України в першій половині 90-х років: «криза», «реформування», «руйнація»? Якийсь іще? Обґрунтуйте свою думку.
4. Яку роль у розбудові незалежної України відіграло прийняття Конституції України 1996 р. Згадайте основні етапи конституційного процесу.
5. Згадайте зміст основних програм реформування української економіки в умовах незалежності. В чому полягали головні причини їхніх невдач?
6. Охарактеризуйте життєвий рівень населення України в нових історичних умовах. Що викликало соціальну диференціацію в Україні?
7. Якими є головні принципи зовнішньої політики України? Чи справляють вплив на них внутрішні процеси в нашій державі?
8. Які процеси характеризували релігійне життя держави? Чому, на вашу думку, так важко долається розкол українського православ'я?
9. Згадайте основні досягнення української культури 90-х років. Чим історичні умови її розвитку відрізнялись від радянських часів?

ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ ДАТИ

6 грудня 1991 р. – Верховна Рада прийняла Закон про Збройні сили України

Січень 1992 р. – Президент України Л. Кравчук проголосив курс на консолідацію всіх політичних сил для розбудови держави

Червень 1992 р. – об'єднаний Собор УПЦ та УАПЦ, організаційне оформлення Української православної церкви Київського патріархату (УПЦ–КП)

Червень 1993 р. – відновний з'їзд Компартії України в Донецьку

Літо 1993 р. – розкол в Народному русі України

Липень 1993 р. – Верховна Рада схвалила «Основні напрями зовнішньої політики України»

Жовтень 1993 р. – патріархом Української православної церкви – Київського патріархату обрано Володимира (Романюка)

19 жовтня 1993 р. – Верховна Рада прийняла воєнну доктрину України

27 березня 1994 р. – проведено вибори до Верховної Ради України тринадцятого скликання

19 липня 1994 р. – новообраний Президент України Л. Кучма склав присягу на вірність українському народу

16 листопада 1994 р. – Україна приєдналася до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї (ДНЯЗ)

Листопад 1994 р. – відбувся офіційний візит Президента України до США. Президент України виступив на 49-й сесії Генеральної Асамблеї ООН

Травень 1995 р. – підписано Конституційний договір між Президентом і Верховною Радою

11–12 травня 1995 р. – візит в Україну Президента Сполучених Штатів Америки Білла Клінтона

Жовтень 1995 р. – Україна прийнята до Ради Європи

28 червня 1996 р. – Верховною Радою прийнята нова Конституція України

Вересень 1996 р. – запровадження нової національної валюти – гривні

29 березня 1998 р. – вибори Верховної Ради XIV скликання за списками політичних партій по загальнодержавному округу та територіальних округах

14 листопада 1999 р. – Л. Кучма у другому турі виборів переобраний на посаду Президента України

Січень 2000 р. – у Верховній Раді України утворилась депутатська більшість

Квітень 2000 р. – проведено Всеукраїнський референдум з актуальних питань життя держави

Березень–квітень 2001 р. – «касетний скандал» та політична криза в Україні. Відставка уряду, очолюваного прем'єр-міністром В. Ющенком

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

АЕС	– атомна електростанція
АН УРСР	– Академія наук Української Радянської Соціалістичної Республіки
ВКП(б)	– Всеросійська (пізніше Всесоюзна) комуністична партія (більшовиків)
ВЛКСМ	– Всесоюзна ленінська комуністична спілка молоді
ВПК	– воєнно-промисловий комплекс
ВЦРПС	– Всесоюзна центральна рада професійних спілок
ГКЧП (ДКНС–укр.)	– Государственный комитет по чрезвычайному положению (рос.)
ГУЛАГ	– Главное управление лагерей (рос.)
ДемПУ	– Демократична партія України
ДКО	– Державний комітет оборони
ДСУ	– Державна самостійність України
ЄС	– Європейський Союз
ЗМІ	– засоби масової інформації
ЗУНР	– Західноукраїнська Народна Республіка
КДБ	– Комітет державної безпеки
КНДС	– Конгрес національно-демократичних сил
КП(б)У	– Комуністична партія (більшовиків) України
КПРС	– Комуністична партія Радянського Союзу
КПУ	– Комуністична партія України
КСП	– Колективне сільськогосподарське підприємство
КУН	– Конгрес українських націоналістів
ЛКСМУ	– Ленінська комуністична спілка молоді України
МАГАТЕ	– Міжнародне агентство з атомної енергетики
МОК	– Міжнародний олімпійський комітет
МТС	– машинно-тракторна станція
НКВС	– Народний комісаріат внутрішніх справ
НРУ	– Народний рух України
НТР	– науково-технічна революція
ООН	– Організація Об'єднаних Націй
ОУН	– Організація українських націоналістів
ОУН-Б	– Організація українських націоналістів (бандерівців)

ОУН-М	– Організація українських націоналістів (мельниківців)
ПДВУ	– Партія демократичного відродження України
ПЗУ	– Партія зелених України
РНГ	– Рада народного господарства (раднаргосп)
РНК	– Рада Народних Комісарів
РРФСР	– Російська Радянська Федеративна Соціалістична Республіка
СДПУ(о)	– Соціал-демократична партія України (об'єднана)
СелПУ	– Селянська партія України
СНД	– Співдружність Незалежних Держав
СНУМ	– Спілка незалежної української молоді
СПУ	– Соціалістична партія України
СРСР	– Союз Радянських Соціалістичних Республік
США	– Сполучені Штати Америки
УАПЦ	– Українська автокефальна православна церква
УГВР	– Українська головна визвольна рада
УГКЦ	– Українська греко-католицька церква
УГС	– Українська гельсінська спілка
УКК	– Український культурологічний клуб
УКРП	– Українська консервативна республіканська партія
УМА	– Українська міжпартійна асамблея
УНР	– Українська Народна Республіка
УНП	– Українська національна партія
УПА	– Українська повстанська армія
УПЦ	– Українська православна церква
УПЦ–КП	– Українська православна церква Київського патріархату
УПЦ–МП	– Українська православна церква Московського патріархату
УРП	– Українська республіканська партія
УРСР	– Українська Радянська Соціалістична Республіка
УХДП	– Українська християнсько-демократична партія
УШПР	– Український штаб партизанського руху
ЦК	– Центральний Комітет
ЦШПР	– Центральний штаб партизанського руху

СЛОВНИК ТЕРМІНІВ І ПОНЯТЬ

А

Абстрактне мистецтво, абстракціонізм – один із напрямів образотворчого мистецтва ХХ ст., основою якого є свідомо відмова від зображення реального світу.

Агропромисловий комплекс (АПК) – складова частина економіки, що поєднує в собі виробництво сільськогосподарської продукції, її промислово переробку, матеріально-технічне обслуговування села.

Авансування – виділення грошових сум у рахунок майбутніх платежів за виконані роботи, надані послуги.

Акція – цінний папір, що свідчить про участь його власника у капіталі акціонерного товариства і надає право на одержання певної частини щорічного прибутку.

Акредитація вузів – передбачена законом процедура визначення статусу вищого закладу освіти та освітньо-професійного рівня підготовки фахівців, який він здійснює.

Альтернативні вибори – вибори, під час яких до виборчого бюлетеня внесено кілька кандидатур.

Амортизація – часткове перенесення вартості основних фондів через їхню зношуваність на виготовлений за їх допомогою товар.

Б

Блок виборчий – угода між кількома політичними партіями про спільне висунення кандидатів на виборах у законодавчі та виконавчі органи влади.

Буржуазні націоналісти – політичний ярлик часів соціалізму щодо тих, хто виступав за збереження національної мови, культури, звичаїв, історичних традицій рідного народу.

Бюджет державний – виражений у грошових сумах план майбутніх доходів і видатків держави, який складається і затверджується щороку.

В

Вето – спротив, заперечення; привілей глави держави, який дозволяє йому відкинути ухвалений парламентом закон чи призупинити його чинність до внесення парламентом у законному порядку поправок.

Вільна економічна зона – певна територія, де діють особливі пільгові економічні умови для іноземних і національних підприємств.

Волюнтаризм – соціально-політична практика, що характеризується нехтуванням об'єктивними законами історичного процесу, суб'єктивними бажаннями й довільними рішеннями осіб, які здійснюють її.

В'язень сумління – особа, ув'язнена або іншим чином обмежена у правах за політичні, релігійні або інші переконання, стать чи статус; в'язнем сумління визнають тільки тих, хто не вдавався у своїй діяльності до насильства та не закликав до нього.

Г

Геноцид – злочин, який полягає у вчиненні дій, спрямованих на цілковите або часткове винищення певної національної, етнічної, релігійної чи расової спільноти.

Гіперінфляція – надзвичайно стрімке зростання товарних цін та грошової маси в обігу, що веде до різкого знецінювання грошової одиниці.

Госпрозрахунок – метод господарювання, що поєднує централізоване керівництво з певною господарсько-оперативною самостійністю підприємств.

Грошова емісія – випуск паперових грошей при недостатній кількості готівки та для покриття дефіциту державного бюджету.

Грошова реформа – здійснені державою перетворення в грошовому обігу. В СРСР проведені в 1922–1924; 1947 та 1961 рр. В незалежній Україні – 1996 р.

Д

Декларація – заява від імені парламенту, уряду, партії, урочисте проголошення положень чи принципів.

Депортація – вигнання, висилка окремих осіб чи цілих народів.

Депопуляція – вимирання, чисельне переважання показників смертності над показниками народжуваності.

Дефіцит бюджетний – перевищення видатків над доходами в рамках державного бюджету.

Дисидент – особа, що не погоджується з панівною ідеологією.

Діаспора – перебування значної частини народу (етнічної спільноти) поза межами країни його походження. Виникає в результаті еміграції.

Е

Екзархат – окрема церковна адміністративно-територіальна одиниця, що має певну самостійність.

Екологічний рух (рух зелених) – виник на початку 70-х років ХХ ст.; діяльність, спрямована на захист довкілля та раціональне використання природних багатств.

Екстенсивний розвиток економіки – шлях розвитку, пов'язаний з простим кількісним збільшенням випуску продукції за рахунок зростання затрат живої праці, сировини і матеріалів.

Є

Єпархія – церковно-адміністративна територіальна одиниця.

З

Закупівельна ціна – ціна, яку держава чи приватні споживачі сплачують за сільськогосподарську продукцію.

І

Інтеграція економічна – процес зближення економік ряду країн, їхня співпраця.

Інтенсивний розвиток економіки – шлях розвитку, за якого зростання обсягів суспільного виробництва відбувається за рахунок впровадження досягнень науково-технічного прогресу, підвищення рівня організації і управління, ефективного використання технічних, матеріальних і людських ресурсів.

Інфляція – перепоповнення грошового обігу масою надлишкових паперових грошей, що викликає їхнє знецінювання, зростання цін на предмети першої потреби, зниження валютного курсу, падіння реальної заробітної плати.

Інфраструктура – комплекс виробничих і невиробничих галузей економіки, які забезпечують умови для нормального функціонування суспільства (зв'язок, транспорт, шляхи сполучення, соціально-культурні, освітні, медичні заклади).

К

Капіталовкладення – кошти, що направляються на відтворення основних фондів; будівництво, розширення і реконструкцію підприємств, здійснення технічного прогресу в галузях народного господарства, на спорудження житлових будинків, шкіл, лікарень, інших об'єктів соціального призначення.

Карткова система – система розподілу продуктів, товарів та послуг за картками, що диференційовано видаються державою різними категоріям населення.

Комерціалізація торгівлі – орієнтація торгівлі не на державні дотації та закупівлю товарів, а на одержання прибутку за рахунок поліпшення рівня обслуговування населення.

Корпоратизація – створення товариств, спілок, об'єднань на основі комерційних виробничих та інших інтересів.

Корупція – підкуп державних і політичних діячів.

Корумпований – продажний, підкуплений.

Космополітизм – теорія, що проповідує байдуже ставлення до історії Батьківщини, свого народу, національної культури, політики.

Л

Лібералізація політичних структур – створення умов для рівної, вільної діяльності політичних партій, організацій різних орієнтацій.

Лібералізація цін – зняття жорстких правил формування цін та їхнє погодження з державою, дозвіл на формування вільних цін, що формуються ринком.

М

Мажоритарна система – система виборів, за якої до уваги беруться лише голоси, подані за кандидата, що одержав більшість голосів по конкретних виборчих округах.

Міграція – переміщення населення, пов'язане зі зміною місця проживання.

Монетарна політика – встановлення державою обсягів випуску грошових знаків та їх наповнення реальними цінностями (золотом, дорогоцінним камінням, нерухомістю, оборотними коштами тощо).

Н

Науково-технічна революція – процес докорінних якісних змін у техніці і технології виробництва, енергетиці, організації праці, характері трудової діяльності людей, пов'язаний з перетворенням науки у безпосередню продуктивну силу суспільства і з'єднанням науки з виробництвом.

Нацизм (націонал-соціалізм, гітлеризм) – політичний рух (з 1919), ідеологія, державний режим у Німеччині (т. зв. Третій рейх); намагався обґрунтувати права Німеччини на завоювання інших народів, особливо слов'янських, і на панування над світом; відкидав християнство; терор проти незгодних поєднував із масовою демагогічною пропагандою, служив обґрунтуванням масових убивств людей.

Національний дохід – новостворена в сфері матеріального виробництва вартість, або частина сукупного (валового) суспільного продукту, що залишається після спожитих засобів виробництва.

Номенклатура – панівний клас радянського суспільства, партійно-державне керівництво.

О

Оренда – форма економічних відносин, при якій особа чи група осіб одержує в користування від власника землю, засоби виробництва на визначений термін за визначену орендним договором плату.

Основні виробничі фонди (засоби) – активи, не призначені до продажу, які використовуються для виробництва продукції. До цієї категорії активів відносять землю, будівлі, машини, обладнання, пристрої тощо.

П

Популізм – прийняття рішень, що не базуються на глибокому осмисленні соціально-економічної та політичної ситуації, а зорієнтовані на задоволення миттєвих запитів населення, психологічних потреб натовпу.

Правлячий статус – сукупність прав і обов'язків і механізм їх забезпечення.

Приватизація – передача державної або муніципальної власності за плату або безкоштовно у приватну власність.

Прожитковий мінімум – характеристика мінімуму життєвих засобів, необхідних для підтримання життєдіяльності працівника і відновлення його робочої сили.

Пропорційна система у виборчому праві – одна з систем виборів до представницьких органів, за якою мандати по кожному виборчому округу розподіляються між партіями відповідно (пропорційно) до кількості голосів, зібраних ними на виборах.

Р

Реабілітація – виправдання, відновлення доброго імені несправедливо звинуваченої, зганьбленої чи засудженої особи.

Реквізиція – насильницьке відчуження чи тимчасове вилучення державою для її потреб майна, продовольства, що належало окремим громадянам.

Рентабельність – прибутковість виробництва. Визначається розміром прибутку, одержаним на одиницю капіталовкладень.

Ремонт – повне чи часткове відшкодування переможеною державою збитків, завданих у ході війни, державі-переможниці.

Репатріація – повернення на батьківщину після війни військово-полонених, цивільних полонених, біженців, переселенців, направлених на примусові роботи.

Репресії – незаконні осудження, масові розстріли, звинувачення населення.

Референдум – спосіб прийняття законів та вирішення найважливіших питань державного життя шляхом всенародного голосування.

С

Сепаратизм – прагнення окремих груп населення до відокремлення від даної держави.

Соціалістичний реалізм – художній метод в літературі і мистецтві, який вимагає зображення дійсності відповідно комуністичній ідеології.

Структурна перебудова економіки – зміна співвідношень основних елементів суспільного виробництва, співвідношення та форм взаємозв'язку між секторами господарства і видами виробництва, що визначають економічне життя суспільства.

Суверенітет – повна незалежність держави від інших держав в її внутрішній і зовнішній політиці.

Т

Тоталітарний режим, тоталітаризм – політичний лад, за якого влада зосереджується в руках певної групи (найчастіше політичної партії), котра знищує демократичні свободи, повністю підпорядковує всі сфери життя своїм інтересам і утримує контроль над суспільством шляхом терору, політичного та духовного закабалення.

Трудодень – міра затрат праці і міра споживання в колгоспах. Кількістю вироблених трудоднів вимірювалася участь колгоспника в колгоспному виробництві та його частка при розподілі матеріальних і культурних доходів колгоспу.

У

Унітаризм – державний устрій, який характеризується централізованим керівництвом адміністративно-територіальними одиницями і відсутністю самоврядних засад.

Ф

Фашизм – тоталітарна форма правління, запроваджена 1922 р. в Італії Б. Муссоліні, диктатура й культ вождя (дуче) і підпорядкованої йому політичної еліти, ліквідація опозиції, парламенту, інститутів самоврядування і всіх інших партій; втручання у всі сфери суспільного життя при збереженні вільноринкових господарств і приватної власності.

Федерація – союзна держава, яка складається з державних утворень (республік, штатів, земель тощо), котрі мають певну політичну самостійність.

Фермерство – форма господарювання на селі, що базується на приватній власності на землю.

Х

Холодна війна – стан міжнародних відносин, які характеризуються тривалим конфліктом, і, водночас – неможливістю вирішити його шляхом прямого воєнного конфлікту; так називалися відносини між США та СРСР після Другої світової війни.

Ц

Цензура – контроль за змістом публікацій, видовищ, кінофільмів тощо спеціально створеними установами.

ЗМІСТ

ТЕМА 1. УКРАЇНА ПІД ЧАС ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ (1939–1945)

§ 1. Радянсько-німецькі договори 1939 року і західноукраїнські землі	4
§ 2. Окупація України військами Німеччини та її союзників	10
§ 3. Окупаційний режим в Україні	18
§ 4. Розгортання руху Опору в Україні	23
§ 5. Україна в умовах радянських наступальних операцій 1943 року	31
§ 6. Рух Опору в 1943 році	40
§ 7. Завершення розгрому нацистів в Україні	47
§ 8. Відновлення радянського режиму в Україні	53
§ 9. Культура України в роки війни	61
§ 10. Наш край у роки війни	67
§ 11. Україна під час Другої світової війни (1939–1945). Повторювально-узагальнюючий урок	68

ТЕМА 2. ПОВОЄННА ВІДБУДОВА І РОЗВИТОК УКРАЇНИ (1945 – ПОЧАТОК 1953 РОКУ)

§ 12. Перехід до мирного життя	73
§ 13. Особливості відбудови промисловості	80
§ 14. Стан сільського господарства і життєвий рівень народу	86
§ 15. Радянізація західних областей України	93
§ 16. Культурне життя в Україні у другій половині 40-х – на початку 50-х років	100
§ 17. Повоєнна відбудова і розвиток України (1945 – початок 1953 року). Повторювально-узагальнюючий урок	111

ТЕМА 3. УКРАЇНА В ПЕРІОД ДЕСТАЛІНІЗАЦІЇ (1953–1964)

§ 18. Україна на початковому етапі десталінізації (1953 – початок 1956 року)	116
§ 19. Розгортання десталінізації та її підсумки	124

§ 20. Розширення повноважень України у складі СРСР	131
§ 21. Стан економіки України наприкінці 50-х – у першій половині 60-х років	137
§ 22. Культура і духовне життя в Україні	146
§ 23. Зародження дисидентського руху в Україні.....	156
§ 24. Україна в період десталінізації (1953–1964). Повторювально-узагальнюючий урок	163

ТЕМА 4. УКРАЇНА У ПЕРІОД ЗАГОСТРЕННЯ КРИЗИ РАДЯНСЬКОЇ СИСТЕМИ (СЕРЕДИНА 60-х – ПОЧАТОК 80-х РОКІВ)

§ 25. Політико-ідеологічна криза радянського ладу в Україні.....	168
§ 26. Стан економіки України в другій половині 60-х – на початку 80-х років та назрівання економічної кризи	176
§ 27. Етносоціальні процеси та рівень життя населення	184
§ 28. Опозиційний рух	190
§ 29. Культура і духовне життя	198
§ 30. Україна у період загострення кризи радянської системи (середина 60-х – початок 80-х років). Повторювально-узагальнюючий урок	210

ТЕМА 5. РОЗПАД РАДЯНСЬКОГО СОЮЗУ І ВІДРОДЖЕННЯ НЕЗАЛЕЖНОСТІ УКРАЇНИ

§ 31. «Перебудова» в Радянському Союзі і Україна.....	216
§ 32. Погіршення економічної ситуації в Україні в другій половині 80-х років	226
§ 33. Розгортання національно-визвольного руху в Україні.....	233
§ 34. Спроби політичних реформ і зростання активності українського суспільства	244
§ 35. Формування передумов незалежності України	252
§ 36. Здобуття Україною незалежності	261
§ 37. Розпад Радянського Союзу і відродження незалежності України. Повторювально-узагальнюючий урок	270

ТЕМА 6. УКРАЇНА В УМОВАХ НЕЗАЛЕЖНОСТІ

§ 38. Початок державотворчих процесів	277
§ 39. Державотворчі процеси в Україні у 1994–2001 роках	287
§ 40. Конституційний процес в Україні. Конституція України 1996 року	296
§ 41. Політичні партії України в умовах незалежності	303
§ 42. Економічне життя України в першій половині 90-х років	311
§ 43. Проблеми української економіки та пошук шляхів їх розв'язання	319
§ 44. Етносоціальні процеси та рівень життя населення України	329
§ 45. Духовне розкріпачення і початок національного відродження. Релігійне життя в Україні в умовах незалежності	337
§ 46. Культурні процеси в незалежній Україні	346
§ 47. Зовнішня політика незалежної України	356
§ 48. Україна в умовах незалежності. Повторювально-узагальнюючий урок	365
Список скорочень.....	372
Словник термінів і понять.....	374

Навчальне видання

ТУРЧЕНКО Федір Григорович
ПАНЧЕНКО Петро Пантелеймонович
ТИМЧЕНКО Сергій Михайлович

НОВІТНЯ ІСТОРІЯ УКРАЇНИ (1939–2001)

Підручник для 11-го класу
середніх загальноосвітніх
навчальних закладів

Зав. історичною редакцією – *Ігор Гирич*
Головний художник – *Павло Машков*
Редактор – *Олена Радзивілл*
Коректори – *Ольга Ємець,*
Євгенія Оратовська
Художні редактори – *Наталія Корсун,*
Юлія Ясінська
Комп'ютерна верстка – *Світлана Поспішна*

Здано до виробництва і підписано до друку 14.05.2001.
Формат 60×90/16.
Папір офсетний. Друк офсетний.
Гарнітура Century-Schoolbook.
Фіз. друк. арк. 24,0. Ум. друк. арк. 24,0.
Обл.-вид. 23,21.
Наклад 200 000 прим. (2-й завод 100 001—200 000 прим.).
Вид. № 206.
Зам. 1-58.

Видавництво «Генеза»,
04212, м. Київ-212, вул. Тимошенка, 2-л.
Свідоцтво серія ДК № 25 від 31.03.2000 р.

Віддруковано в повній відповідності
з якістю наданих готових позитивів
на Харківській книжковій фабриці ім. М. В. Фрунзе,
61057, м. Харків-57, вул. Донець-Захаржевського, 6/8.